A- 17930

I. VITVER

VÄLISRIIKIDE MAJANDUS-GEOGRAAFIA

IX KLASSILE

RK
„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS"

A- 1T930 II

2/25366

A-17930

I. VITVER

Sundeksemotar

VÄLISRIIKIDE MAJANDUSGEOGRAAFIA

KESKKOOLI IX KLASSILE

665 3405

RK

„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS"
TALLINN 1949

2

Bibliotheca Universitatis Tartuensis

25366

A-17930

Kinnitatud

Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt.

SISSEJUHATUS.

Kapitalistlik maailm on rõhumise ja ebavõrdsuse maailm.

Kapitalistlik maailm on oma olemuselt ebavõrdsuse, tugevamate poolt nõrgemate rõhumise maailm; sellised on suhted niihästi ühiskondlike klasside kui ka riikide vahel, mis kuuluvad kapitalistlikku süsteemi.

Tänapäeva kapitalismi üks põhilisemaid vastuolusid on „käputäie „tsiviliseeritud" rahvuste vastuolu maailma sajamiljoniliste koloniaalsete ja sõltuvate rahvaste vahel" (Stalin). Juhtivate kapitalistlike riikide kodanlus, kellele kuulub rahanduslik, tööstuslik ja sõjaline võim, ei piirdu ainult „oma" töölisklassi ekspluateerimisega. Ta anastab ja kisub kaasa oma ekspluateerimisringi ka nõrgemaid ja mahajäänumaid riike. Mahajäänud riikide ekspluateerimine tõotab talle suuri kasumeid: seal on elatustase madalam, järelikult on ka töötasu madalam kui juhtivais riikides; seal võib „valimatult" kasutada „värvilise" rahva suhtes otsest ja varjamatut vägivalda ning sundimist; sealt võib saada odava hinna eest väärtuslikke tooraineid, mis on tarvilikud tööstusele; seal võib kasulikel tingimustel turustada madalakvaliteedilisi kaupu, mida rikkamates ja järelikult ka nõudlikumates maades ei saa turustada. Ühe sõnaga — mahajäänud koloniaalseis maades on kodanlusele kindlustatud eriti kõrged kasumid.

Maad, mille on vallutanud teine, tugevam riik ja mis on täiesti kaotanud oma poliitilise iseseisvuse, nimetatakse koloniaks. Riik, mis valdab kolooniaid, on nende suhtes emamaa, metropolmaa. Nii on näiteks Suur-Britannia Briti impeeriumi emamaa, Nigeeria ja Kullarannik aga on Suur-Britannia kolooniad. Koloniaalriikide erivormiks on protektoraadid (s. o. riigid, mis nagu oleksid emamaa „kaitse" all). Erinevalt päris-kolooniatest säilib protektoraatides võim näilikult mõningal määral kohalikel keisrikestel ja vürstikestel. Tegelikult on neile jäetud mõningaid tulusid ja austus, kuid tõeliselt seisavad nad nende juurde määratud ametnike täielikus alluvuses. Sellises seisukorras on näiteks mõned Briti valdused Aafrikas ja Araabias. Säilitades kohalikele valitsejaile nende austava seisukoha, meelitavad imperialistid neid endid ja neid ümbritseva kohaliku ülemkihi oma poole, teevad neid oma abilisteks rahvamasside rõhumisel.

Kolooniate valitsemine on imperialistidele soodsaimaks valitsusvormiks. See lubab piiramatult kasutada maa rikkusi ja tööjõudu, keelata sinna ilmumast võistlejaid jne. Kuid see ei ole ainuke imperialistliku valitsemise vorm. „Sellele ajastule on tüüpilised mitte ainult kaks põhilist riikide rühma — kolooniaid valdavad riigid ja kolooniad, vaid ka sõltuvate riikide mitmesugused vormid, mis on küll poliitiliselt, formaalselt iseseisvad, kuid tõeliselt on mässitud rahandusliku ja diplomaatilise sõltumuse võrku" (Lenin).

Selline sõltumus luuakse mitmesugusel teel. Sagedasti kasutatakse otsest vägivalda: nii oli näiteks Hiina korduvalt alistatud interventsioonidele; selle vahendiga surusid imperialistid Hiinale peale ebavõrdsed lepingud, mis teda asetasid sõltuvasse seisukorda. Kuid sagedasti luuakse sõltumus laenude alusel, mida nõrgad ja mahajäänud riigid on sunnitud paluma tugevamatelt ja rikastelt riikidelt. Andes laenu riigile, mis on raskes seisu-

korras, kasutavad imperialistid seda selleks, et saada laenuvõtjalt-riigilt soodsaid kontsessioone, et kohustada teda kasutama osa laenust laenuandjariigi kaupade ostmiseks; mõnikord antakse laenu tingimusel, et ühed või teised sissetulekuallikad jäävad laenuandja kontrolli alla.

Nii on võlgnik-riik „seotud käsist" ning ta muutub oma imperialistliku „kaitsja" vasalliks.

Riike, mis on sattunud tihedasse sõltumusse imperialistidest, kuid säilitavad formaalse iseseisvuse, nimetatakse poolkoloonialeks ehk sõltuvateks riikideks.

Peale tugevaimate imperialistlike riikide ja nende poolt rõhutud koloniaalsete ja poolkoloniaalsete riikide on veel palju riike, milledes esineb vahepealne, kahesugune seisukoht imperialismi süsteemis. Sellisteks on teisejärgulised Euroopa riigid. Mõned neist valdavad ise määratu suuri koloniaid (näiteks Belgia, Holland, Portugal), milledega nad ei käitu paremini kui „vanemad" imperialistid. Kuid isegi arenenumad neist „väikestest imperialistidest" on harilikult ikka tugevamate imperialistide mõjupiirkonnas. Nõrgemad ja mahajäänumad neist lähenevad oma seisukohalt poolkoloniaalsete riikide tüübile (näiteks Portugal — ammuaegne Inglismaa vasall).

Maailma jagamine ja vastuolude teravnemine imperialistlike riikide vahel. Kolooniate vallutamine Euroopa riikide poolt algas ühes suurte geograafiliste avastustega XV—XVII sajandil. See toimus tolleaegsete tugevamate riikide (Hispaania, Portugali, Hollandi, Inglismaa, Prantsusmaa) vahelises halastamatus võitluses. Kuid eriti tugevnes võitlus maailma jagamise pärast XIX sajandi 70-ndatel aastatel, seoses kapitalismi algava siirdumisega uusimasse staadiumi — imperialismi staadiumi.

XX sajandi algul oli maailma jagamine tugevaimate imperialistlike riikide vahel juba lõppenud. Allutades enesele täielikult kolm viiendikku maakera territooriumist ja luues peale selle veel igasuguseid sõltumuse siirdevorme, pani imperialism oma käe kogu maailmale. „Maailm esmakordselt osutus juba jagatuks, nii et edaspidi on veel ainult ümberjagamine, s. o. üleminek ühelt „valitsejalt"

teisele, kuid mitte peremeheta seisukorrast „peremehele".“ (Lenin).

Kolooniate jagamisel ei olnud mingisugust ühtlust. Inglismaa haaras üksi veerandi maakerast. Kõigi ülejäänud suurte riikide kolooniaid kokkuvõetult oli vähem kui Inglismaa kolooniaid. Peale selle olid Inglismaa imperialismil hiiglasuured „mõjupiirkonnad" Aasia poolkoloniaalsetes riikides (Hiinas, Iraanis, Afganistanis) ja Lõuna-Ameerikas.

Kuni XIX sajandi viimase veerandini langes Inglismaa maailma-koloniaalmonopol ühte tema maailma-valitsemisega tööstuses, kaubanduses, rahanduses; kuid XIX sajandi lõpul lõi see valitsemine juba kõikuma. Kerkisid esile noored industriaalriigid: Saksamaa ja USA (Ameerika Ühendriigid).

Ameerika ja Saksamaa kapitalismi „noorus" andis neile riikidele tunduvaid eeliseid Inglismaa — kapitalismi sünnimaa ees. Inglismaa vabrikutööstus käis läbi ajaloolise arenemise pika tee; kohandudes tootmise muutuvaile majanduslikele ja tehnilistele tingimustele, muutuvale turule, ehitati ta ositi ümber ning uuenes pisut. Kuid ümber ehitada ja uuendada pole see, mis uuesti ehitada. Samal ajal Saksamaa ja USA tööstus, mis hakkas arenema Inglismaa tööstusest palju hiljem, põhiliselt ehitati täiesti uuesti ning ehitati juba teaduse ja tehnika viimaste saavutuste alusel. Imperialismi-ajastul eriti teravaks muutunud konkurentsiks turgudel oli Ameerika ja Saksamaa kapitalism tehniliselt ja organisatsiooniliselt paremini varustatud kui Inglismaa kapitalism, mis maailma esimesena liiga kaua „puhkas loorberitel" ning kaotas painduvuse võitluseks. USA-s ja Saksamaal saavutas tootmise kontsentratsioon ennenägematu taseme, laialdaselt hakati kasutama tootmise kombineerimist. Just neis riikides loodi esimesed kapitalistide monopolistlikud liidud: trustid, kontsernid, sündikaadid.

Sellised liidud muutuvad kapitalismi iseloomustavaks jooneks imperialistlikul ajastul. Nende eesmärgiks on monopoolne ülevõim turgudel, tooraainete allikate monopoolne anneksioon, konkurentide väljasurumine ja ruineerimine. Trustid ja kontsernid muutuvad komandeerivaks jõuks mitte üksi teatud riigi tööstuses ja siseturul, vaid nad allutavad enesele ka välisriikide tööstuse ja turud, võitlevad maailma jagamise pärast ning ei hooli seejuures mingisugustest poliitilistest piiridest (kahe hiigelmonopoli võitluse näiteks olgu Ameerika naftatrusti Standard Oil Company võitlus Inglise-Hollandi naftatrustiga Royal Dutch Shell Concern). Need monopolid, olles tihedalt seotud pankadega, esinevad määratu suure poliitilise jõuna; imperialistlike riikide välispoliitika on läbi ja läbi suunatud vastavalt nende trustide ja suurimate pankade huvidele, mis taotlevad uute turgude ja tooraainete allikate annekteerimist, püüavad ruineerida oma võistlejaid jne.

Saksamaa ja USA kiire kasv XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul ning endise kapitalismi „liidri" Inglismaa mahajäämine on kapitalismi ebaühtlase arengu seaduse tähtsamaid nähtusi üksikuis riikides imperialismi-ajastul.

See arengu ebaühtlus, mis alatasa muudab suurte riikide vahekordi (ühed tugevnevad teiste arvel), teeb vältimatuks imperialistlikud sõjad juba jaotatud maailma ümberjagamiseks. Kolooniate ja sõltuvate riikide jaotamine, mis teostus juba XX sajandi alguseks, peegeldas põhiliselt neid jõudude vahekordi, mis võtsid kindla kuju sellel ajastul, kui Inglismaa oli maailmas esikohal; kuid see ei vastanud enam uuele jõudude vahekorrale, mis kujunes Saksamaa ja USA esilenihkumise tulemusena.

Esimese Maailmasõja tekitanud imperialistlike vastuolude keskseks probleemiks oli Saksamaa võistlus Inglismaaga. Saksamaa pidas ägedat võitlust turgude pärast, taotles koloniaalseid anastusi ning relvastus tugevasti nii maal kui merel. Seejuures põrkas ta kokku kõige esiteks Inglismaaga, millel olid kõikjal ammu kättevõidetud positsioonid. Eriti ärritas inglise imperialiste, kes olid harjunud valitsema merel, Saksamaa intensiivne relvastumine merel.

Inglise-Saksa võitlusega põimusid Saksamaa vastuolud Prantsusmaaga (meenutagem, et Saksamaa võttis 1871. aastal Prantsusmaalt Elsassi ja osa Lotringist) ja Venemaaga. Saksamaa ja tema liitlane Austria-Ungari püüdsid allutada slaavi rahvastikuga Balkani riike, mis juba ammu olid tihedalt seotud Venemaaga, ning ähvardasid seega Venemaa huve Mustal merel.

Esimene Maailmasõda ja maailma majanduse lõhestumine kaheks süsteemiks. Maailmasõda aastail 1914—1918 oli imperialistlik sõda maailma ümberjagamise pärast. Põrkasid kokku kaks rühmitist: ühel pool olid Saksamaa ja ta liitlane Austria-Ungari, kellega sõja kestel liitusid Türgi ja Bulgaaria, ja teisel pool olid Suur-Entente'i ehk Triple-Entente'i riigid — Inglis-, Prantsus- ja Venemaa, kellega koos sõdisid mitmed Euroopa riigid (Serbia, Tšernogooria, Belgia, Itaalia, Rumeenia, Kreeka) ja ka USA (kes astus sõtta alles aprillis 1917) ning Jaapan; peale nende kuulutas Saksamaale sõja mitu riiki, kuid ei võtnud tegelikult sõjategevusest peaaegu või üldse mitte osa.

Imperialistlik sõda vapustas maailma kapitalismi kogu süsteemi ning pani aluse tema üldkriisi perioodile. Kapitalismi üldkriisi põhiline tegur oli Venemaa revolutsiooniline väljaastumine imperialistlike riikide leerist. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulemusena lõhenes kogu maailm kaheks süsteemiks — kapitalismi süsteemiks ja sotsialismi süsteemiks. Nõukogudemaa purustas kontrrevolutsioonilised liikumised ja imperialistliku interventsiooni. Vaatamata kolossaalsele väljakurnatusele, mida põhjustas esiteks Maailmasõda, pärast aga kodusõda ja interventsioon, taastas ta oma majanduse ja arendas plaani kohaselt sotsialistlikku ülesehitustööd sellise tempoga, millist ei tundnud ükski kapitalistlik riik.

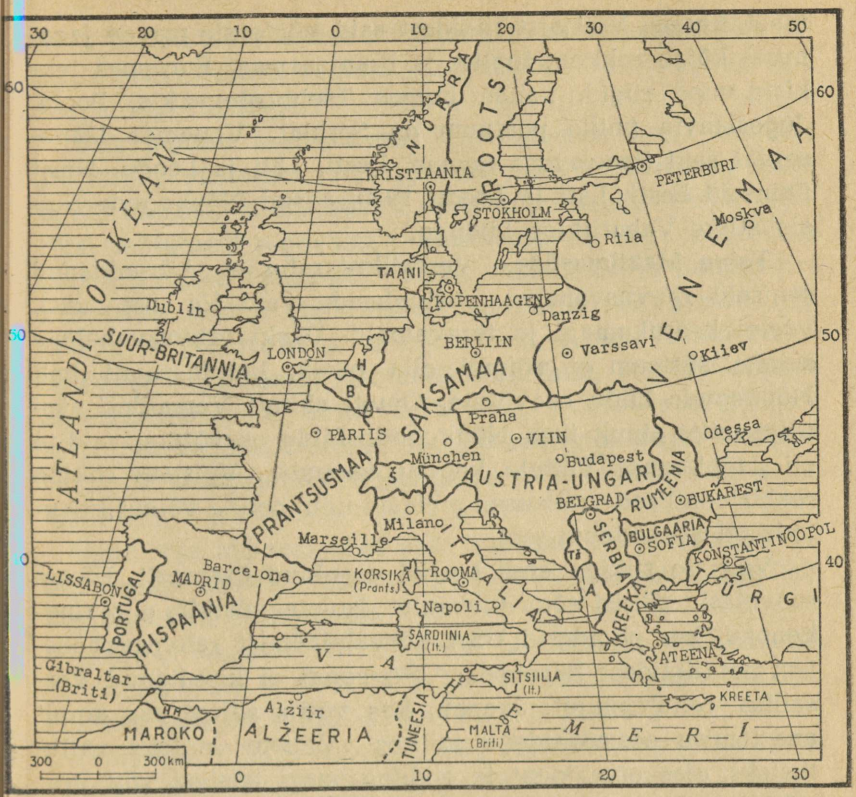

Joon. 1. Lääne-Euroopa poliitiline kaart 1914. aastal.
Tähtedega märgitud: H — Holland, B — Belgia, Š — Šveits, A — Albaania, Tš — Tšernogooria, HM — Hispaania Maroko.

Saksamaa ja ta liitlased võideti sõjas. Versailles' rahulepingu alusel, mis sõlmiti 1919. a. Saksamaa ja võitjate riikide vahel, kaotas Saksamaa osa oma territooriumist ja kõik asumaad.

Austria-Ungari langes osadeks, Türgi kaotas osa oma

maid Aasias. Võitjaist riikidest said võidetute maade jagamisel kõige rohkem Inglis- ja Prantsusmaa. Euroopas tekkisid uued riigid, nende hulgas Tšehhoslovakkia, Poola, Jugoslaavia (mille peatuum on Serbia). Venemaa läänepiiril said iseseisvuse Soome, Eesti, Läti ja Leedu. Neist ühinesid Eesti, Läti ja Leedu 1940. aastal Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduga.

Teine Maailmasõda. Versailles' rahu ei kõrvaldanud seniseid rahvusvahelisi vastuolusid, vaid lõi rea uusi, veelgi keerukamaid ja teravamaid. Ükski rahvusvaheliste suhete süsteem ei võinud olla püsiv, kui ta rajati ilma Nõukogude Liidu osavõtuta. Ometi ehitati Versailles' süsteem mitte ainult ilma Nõukogude Liidu osavõtuta, vaid ta oli Nõukogude Liidule koguni vaenulik. Võitjate riikide reaktsioonilised valitsused püüdsid nõukogude võimu kukutada interventsiooni teel.

Võitjate riikide endi keskel ei olnud üksmeelt. USA-s saavutasid pärast sõda ülekaalu „isolatsionistid", s. o. ringkonnad, kes pooldasid USA kõrvalejäämist rahvusvahelistest konfliktidest Euroopas; USA senat ei kinnitanud Versailles' rahulepingut. Jaapan, kes võttis sõjast osa ainult anastamise eesmärkidega ja kes valmistus uuteks vallutusteks, ajas oma joont ja eraldus peagi teistest võitjatest riikidest; Itaalia, kus 1922. a. haarasid võimu fašistid, pidas Versailles' rahu enda suhtes ebaõiglaseks ja taotles ka uusi anastusi. Peamine viga aga oli selles, et Versailles' rahu ei hävitanud Saksa imperialismi, mis põhjustas Esimese Maailmasõja; võidetud Saksamaal õnnestus säilitada oma sõjaväekaadrid ja sõjatööstus ning ette valmistada uut anastussõda, veelgi kohutavamat, kui oli Esimene Maailmasõda. 1933. aastal haarasid Saksamaal võimu fašistid. Sellest ajast alates hakkas fašistlik Saksamaa palavikuliselt relvastuma, kasutades kogu riigi varud ja kogu teh-

nika vallutussõja ettevalmistamiseks, mille eesmärgiks oli teiste rahvaste orjastamine ja röövimine. Ta sõlmis lepingu Jaapani ja Itaaliaga.

Mis puutub Inglismaasse ja Prantsusmaasse, kes jäid Versailles' süsteemi „alustugedeks", siis ka nende vahel ei olnud ühtsust, ja mis veelgi tähtsam — nende riikide poliitikat mõjutasid tugevasti reaktsioonilised ringkonnad, mis olid lähedased fašismile. Teise Maailmasõja hargnemise kriitilistel aastail (1936—1939) suunasid just nemad Inglismaa ja Prantsusmaa välispoliitikat; nende riikide valitsused ei hoolitsenud vastulöögi andmise eest fašistlikele agressoritele, vaid ainult selle eest, kuidas neid tõugata sõtta Nõukogude Liiduga. Selle eesmärgiga tegid nad igasuguseid järeleandmisi fašistlikule Saksamaale ning ergutasid tema agressiooni.

Uue sõja oht tugevnes eriti ülemaailmse majanduskriisi saabumisel aastail 1929—1933, pannes kõikuma maailma kapitalistliku majanduse.

Jaapan anastas 1931.—1932. a. Hiinalt Mandžuuria. 1937. a. alustas ta sõda Hiinaga ja vallutas suure osa Ida-Hiinast, kuid ei suutnud murda hiina rahva vastupanu.

Fašistlik Itaalia tungis 1935. aastal Abessiiniasse ja vallutas selle; 1939. aastal annekteeris ta Albaania.

Saksamaa annekteeris 1938. a. ilma sõjata Austria ja seejärel, Inglismaa ja Prantsusmaa nõusolekul, suurema osa Tšehhoslovakkiast.

Septembris 1939 tungis Saksamaa Poolasse, mille kaitseks olid sunnitud välja astuma Inglis- ja Prantsusmaa. Saksamaa vastased olid sõjaks halvasti ette valmistatud. Poola ja Prantsusmaa purustati, Prantsuse valitsus kapituleerus reetlikult; rida väiksemaid riike kas vallutati Saksamaa poolt või suruti vasallide seisukorda ja sunniti sõjast osa võtma Saksamaa poolel.

22. juunil 1941 tungis fašistlik Saksamaa reetlikult Nõukogude Liidu kallale, murdes mittekallaletungi lepingu, mis oli sõlmitud 1939. a.; ta kiskus Nõukogude Liidu vastu sõtta Soome, Rumeenia, Ungari, Itaalia. Kogu nõukogude rahvas tõusis oma kodumaa kaitseks. Algas *Suur Isamaasõda*, mille kestel kangelaslik Nõukogude armee geniaalse väejuhi seltsimees Stalini juhtimisel, kuigi seistes üksi, pidas vastu mitte ainult Saksa sõjamasina ootamatule pealetungile, mida tugevdasid Saksamaa vasallid, vaid andis ka purustavaid hoope anastajaile, kes julgesid tungida Nõukogudemaale. Samal ajal kui Inglise valitsus püüdis igati venitada teise frondi moodustamist Euroopas, tuli otsustav pööre Teises Maailmasõjas. „... Nõukogude rahvas oma ennastsalgava võitlusega päästis Euroopa tsivilisatsiooni fašistlike rüüstajate käest. Selles on nõukogude rahva suur teene inimsoo ajaloo ees." (Stalin)

1941. a. lõpus tungis Jaapan kallale USA, Inglismaa ja Hollandi valdustele Vaikses ja India ookeanis. Seejärel kuulutas Saksamaa sõja USA-le. Sõda haaras kõiki maailmajagusid ja kõiki ookeane.

Nõukogude armee otsustavad võidud viisid Saksamaa täielikule purustamisele ja tingimusteta kapituleerumisele (8. mail 1945).

Kolme liitlasriigi — Nõukogude Liidu, USA ja Suur-Britannia — juhtide Krimmi konverentsi otsused veebruaris 1945 väljendasid paindumatut tahet Saksa militarismi ja natsismi (s. o. fašismi) hävitamiseks ja tagatiste loomiseks selleks, et Saksamaa mitte kunagi enam ei suudaks rikkuda kogu maailma rahu. Otsustati luua lähemal ajal üldine rahvusvaheline organisatsioon rahu ja julgeoleku kindlustamiseks. Samuti otsustati, et korra jaluleseadmine ja rahvuslik-majandusliku elu ümberkorraldamine Euroopas peab saavutatama niisugusel teel, mis võimaldab vabastatud

rahvastel hävitada natsismi ja fašismi viimased jäljed ja luua demokraatlikud asutised omal valikul.

Pärast sõja lõppu Euroopas teostus kolme riigi Berliini konverents (Potsdamis Berliini lähedal, 17. juulist 2. augustini 1945). Selle konverentsi otsustega arendati edasi Krimmi konverentsil rajatud aluseid. Saavutati kokkulepe tähtsamais küsimustes, mis puudutasid Euroopa korraldust pärast sõda, märgiti teed vabadust armastavate rahvaste edasiseks koostööks, võeti vastu tähtsad otsused võidetud Saksamaa, samuti rea teiste riikide suhtes.

Pärast Saksamaa kapituleerumist jäi Jaapan ainsaks suurriigiks, kes venitas sõda. Nõukogude valitsus, püüdes lähendada rahu saabumist ja vabastada rahvad edasistest ohvritest ja kannatustest, kuulutas sõja Jaapanile (8. augustil 1945). 9. augustil 1945 alustas Nõukogude armee pealetungi Mandžuuria ja Korea piiril ja purustas esimestel päevadel Jaapani sõjaväed täielikult. See oli Jaapanile purustav hoop. 2. septembril 1945 kirjutasid Jaapani esindajad alla tingimusteta kapituleerumise aktile. Niiviisi kiirendas Nõukogude Liidu väljaastumine Teise Maailmasõja lõpu ja rahu saabumist. „Nüüd me võime öelda, et tingimused, mis on tarvilikud rahuks kogu maailmas, on juba kätte võidetud" (seltsimees Stalini läkitusest rahvale 2. sept. 1945).

Rahvusvaheline organisatsioon üldise rahu ja julgeoleku säilitamiseks asutati Ühinenud Rahvuste konverentsil San Francisco linnas (USA-s). 25.—26. juunil 1945 kirjutasid 50 riigi delegaadid alla selle organisatsiooni põhikirjale; ta nimetati „Ühinenud Rahvusteks". Nõukogude Liit, kes võitleb kõige siiramalt ja järjekindlamalt rahu eest, etendas selle organisatsiooni loomises ja kujundamises eriti silmapaistvat osa. Samuti võitleb Nõukogude Liit kindlalt ja pidevalt Krimmi ja Berliini (Potsdami) konve-

rentside otsuste teostamise eest, sest need otsused puudutavad fašismi hävitamist ja nõuavad fašistlikust ikkest vabastatud rahvaste elu demokraatlikku ümberkorraldamist.

Kaks leeri pärast Teist Maailmasõda. Selle otsustava osa tulemusena, mida etendas Nõukogude Liit fašistlike agressorite purustamises, ja selle suure võitluse resultaadina, mida ta peab rahu ja demokraatia eest, *kasvas tohutu suurel määral Nõukogude Liidu moraalne-poliitiline autoriteet kogu maailmas.* Vanades kapitalistlikes riikides tekitas Teine Maailmasõda kõikjal demokraatlike antifašistlike jõudude tõusu. Paljudes riikides, mis vabastati fašistlikust survest, asendati vanad reaktsioonilised valitsused uute rahvavalitsustega, kes võitlevad järjekindlalt reaktsiooni jõududega ja loovad tõeliselt demokraatlikku korda. Kagu- ja Kesk-Euroopas moodustusid *uue demokraatia riigid.*

„Kui Esimese Maailmasõja tähtsamaks tulemuseks oli ühtse imperialistliku frondi lagunemine ja Venemaa lahkulöömine kapitalismi maailmasüsteemist, kui sotsialistliku korra võidu tõttu NSV Liidus kapitalism lakkas olemast üheks kõikehaaravaks maailma majanduse süsteemiks, siis Teine Maailmasõda ja fašismi purustamine, kapitalismi maailmapositsioonide nõrgenemine ja antifašistliku liikumise tugevnemine viisid rea riike Kesk- ja Kagu-Euroopas lahkulöömisele imperialistlikust süsteemist" (Ždanov).

Seega oli uue demokraatia riikide moodustumine uueks löögiks kapitalismi süsteemile, mis kõigutas veel rohkem tema positsioone Euroopas. Need riigid „viisid läbi laialdaste rahvamasside toetusel julged demokraatlikud uuendused, mille hulka kuulub mõisnike klassi likvideerimine koos maa andmisega talupoegadele, suurtööstuse ja pankade natsionaliseerimine ja muud. Oma erilistel ise-

seisvatel teedel astuvad need riigid samme sotsialismi poole" (Molotov). Nõukogude Liidu sõbralikul toetusel, millel on määratu suur tähtsus neile riikidele, kaitsevad nad oma iseseisvust imperialistlike riikide katsete eest neile peale suruda oma tahet, samuti ka sisemiste reaktsiooniliste jõudude jäänuste eest, kes tuginevad imperialistide toetusele väljastpoolt.

Tugevnes koloniaalrahvaste võitlus oma iseseisvuse eest. India, Indoneesia, samuti paljude teiste asumaade rahvad, kes võtsid osa võitlusest demokraatia eest fašistlike agressorite vastu, nõuavad, et ka nende juures teostataks demokraatia printsiibid. „Kolooniate rahvad ei taha enam elada vanaviisi. Emamaa valitsevad klassid ei suuda enam valitseda kolooniaid vanaviisi" (Ždanov).

Võitluseks oma tõelise iseseisvuse ja oma elu demokraatliku ümberkorralduse eest tõusid üles Hiina paljumiljonilised rahvamassid.

Kõik need vabadusliikumised leiavad vihast vastupanu imperialistlike jõudude poolt, kes püüavad kasutada võitu fašistlike agressorite üle oma võimu tugevdamiseks ja laiendamiseks. Imperialistide juhtivaks jõuks on pärast sõda saanud USA — ainuke kapitalistlik riik, mis tuli sõjast välja nõrgenemata, isegi tugevamana. Ameerika imperialistid püüavad kasutada Saksamaa, Jaapani, Itaalia purustamist, samuti Inglismaa ja Prantsusmaa nõrgenemist USA maailma-valitsemise kehtimapanekuks.

Nii tekib põhiliste maailma-areenil tegutsevate poliitiliste jõudude uus paigutus.

„Kui veel kestis sõda, siis läksid liitlasriigid sõjas ühiselt Saksamaa ja Jaapani vastu ning moodustasid ühtse leeri. Kuid juba sõja ajal oli liitlaste leeris erinevusi niihästi sõja eesmärkide kui ka maailma pärastsõjaaegse ülesehitamise ülesannetes. Nõukogude Liit ja demokraat-

likud riigid pidasid sõja põhilisteks ülesanneteks demokraatliku korra taastamise ja kindlustamise Euroopas, fašismi likvideerimise ja Saksamaa poolt uue agressiooni võimaluse ärahoidmise, Euroopa rahvaste igakülgse kestva koostöö loomise. USA ja temaga ühes nõus olev Inglismaa püstitasid endale sõjas teise eesmärgi — konkurentidest pääsemise turgudel (Saksamaa, Jaapan) ja oma valitseva seisukorra kindlustamise. See vahe sõja eesmärkide määramises ja pärastsõjaaegse ülesehitamise probleemides hakkas süvenema sõjajärgsel perioodil. Kujunes kaks vastandlikku poliitilist joont: ühel poolusel on NSV Liidu ja demokraatlike riikide poliitika, mis on suunatud imperialismi purustamisele ja demokraatia kindlustamisele; teisel poolusel on USA ja Inglismaa poliitika, mis on suunatud imperialismi tugevdamisele ja demokraatia kägistamisele. Et NSV Liit ja uue demokraatia riigid olid tüliks maailma vallutamise võitluse ja demokraatlike liikumiste purustamise imperialistlike plaanide teostamisel, siis kuulutati välja rünnak NSV Liidu ja uue demokraatia riikide vastu, mida kõvendatakse isegi uue sõja ähvardustega ägedamate poliitikute poolt USA-s ja Inglismaal.

Seega on tekkinud kaks leeri: imperialistlik ning antidemokraatlik, mille põhiliseks eesmärgiks on Ameerika imperialismi maailma-valitsemise sisseseadmine ja demokraatia purustamine, ja anti-imperialistlik ning demokraatlik leer, mille põhiliseks eesmärgiks on imperialismi purustamine, demokraatia kindlustamine ja fašismi jäänuste likvideerimine." (Mitme riigi kommunistlike parteide esindajate nõupidamise deklaratsioonist.) Selles kahe leeri võitluses on erakordselt *suurenenud kommunistliku partei* kui demokraatliku leeri eesrindliku jõu mõju.

Mõlema imperialistliku poliitika tagajärjel tekkinud maailmasõja kogemused õpetavad, et iga selline sõda viib

kapitalismi jõudude nõrgenemisele ning sotsialismi ja demokraatia jõudude tugevnemisele. Sellepärast on täiesti arusaadavad seltsimees Molotovi hoiatavad sõnad: „Meie ajal on uued imperialistlikud avantüürid ohtlikuks mänguks kapitalismi saatusele."

TOOTMISE PAIKNEMINE VÄLISRIIKIDES.

Tööstus. Tootmise äärmiselt ebaühtlane paiknemine on kapitalistliku majanduse geograafia põhijooneks. Eriti teravalt avaldub see tööstuse paigutuses: peaaegu kogu kapitalistlik suurtööstus on koondatud vähestesse arenenud riikidesse, mis asuvad põhiliselt maailma kahes piirkonnas — Põhja-Ameerikas ja Lääne-Euroopas (joon. 2). Selline tööstuse paiknemine ei vasta paljudel juhtudel energeetiliste ja toorainete varude jaotusele: real eesrindlikel industriaalseil riikidel ei ole vajalikke varusid ja nad veavad seepärast suurel hulgal tooraineid välismaalt sisse; teisest küljest on mõned mahajäänud riigid rikkad tooraineilt, kuid nad ei suuda kasutada neid oma tööstuse loomiseks ja on ainult arenenud maade varustajaiks toorainetega. See on kapitalismi poolt loodud rõhumise ja ebavõrdsuse süsteemi tulemus.

Uue demokraatia riigid, mis väljusid sellest süsteemist ning vabanesid imperialismi pihtide vahelt, ehitavad iseseisvalt oma majandust plaanilistel alustel. Suurt abi annab neile selles Nõukogude Liit.

M i n e r a a l s e t e v a r u d e rikkuselt paistab kapitalistlike riikide hulgas teravalt silma USA: tal on esikoht kivisöe, nafta ja rauamaagi varudes ja nende tootmises. Ükski teine kapitalistlik riik ei käsuta neid tähtsamaid varusid sellises kombinatsioonis. Inglismaa ja Saksamaa on

rikkad kivisöest, Prantsusmaal ja Jaapanis pole kivisütt küllaldaselt, Itaalias aga pole seda peaaegu sugugi. Rauamaaki on rikkalikult Prantsusmaal, Inglismaa aga pole sellega küllaldaselt varustatud; Saksamaa, Itaalia ja Jaapan on rauamaagilt koguni vaesed. Suured rauamaagi varud on Rootsil, ta toodab rauamaaki peamiselt ekspordiks. Real mahajäänud riikidel on suured kivisöe ja rauamaagi varud, mida aga väga vähe ekspluateeritakse (vt. joon. 3, 4, 5, 6).

Naftat pole tähelepandaval määral ühelgi suuremal kapitalistlikul riigil peale USA. USA-s saadakse ligi 70% maailma naftatoodangust (ilma NSV Liiduta). Vedelkütte aga on tarvilik autotranspordis, lennuliikluses, laevanduses ja omab ka kolossaalset sõjalist tähtsust. Sellepärast püüavadki kõik tugevad riigid vallutada naftaallikaid ja võitlus nafta pärast on alaliste vastuolude allikaks imperialistide vahel. Peale USA on suurimaid naftatootjaid Venetsueela, Iraan, Iraak, Araabia, Mehhiko, Indoneesia. Venetsueelas toodavad naftat Ameerika ja Inglise kompaniid, Iraanis ja Iraagis peamiselt inglased (joon. 7). Viimastel aastatel hakkasid Ameerika kompaniid ekspluateerima suuri naftaleiukohti Araabias. Üldiselt valdasid enne Teise Maailmasõja algust Ameerika ja Inglise naftakompaniid üle 90% kogu maailma naftatoodangust (ilma NSV Liiduta).

Ka värviliste ja väärismetallide poolest on USA rikkam teistest kapitalistlikest riikidest — ta omab esikohta vase, seatina (plii), tsingi, esimesi kohti aga ka hõbeda ja kulla toodangus. Kuid ka USA-s ei ole sugugi või on ainult veidi mõningat tähtsat metalli — mangaani, niklit, tina, kasinalt on boksiiti. Tina suurimad tootmiskohad on Inglise valdustes Malakas, Indoneesias ja Boliivias, mangaani toodetakse Indias, niklit — Kanadas, boksiiti — Prantsusmaal, Ungaris, Hollandi ja Briti Guajaanas. Suured vasekaevan-

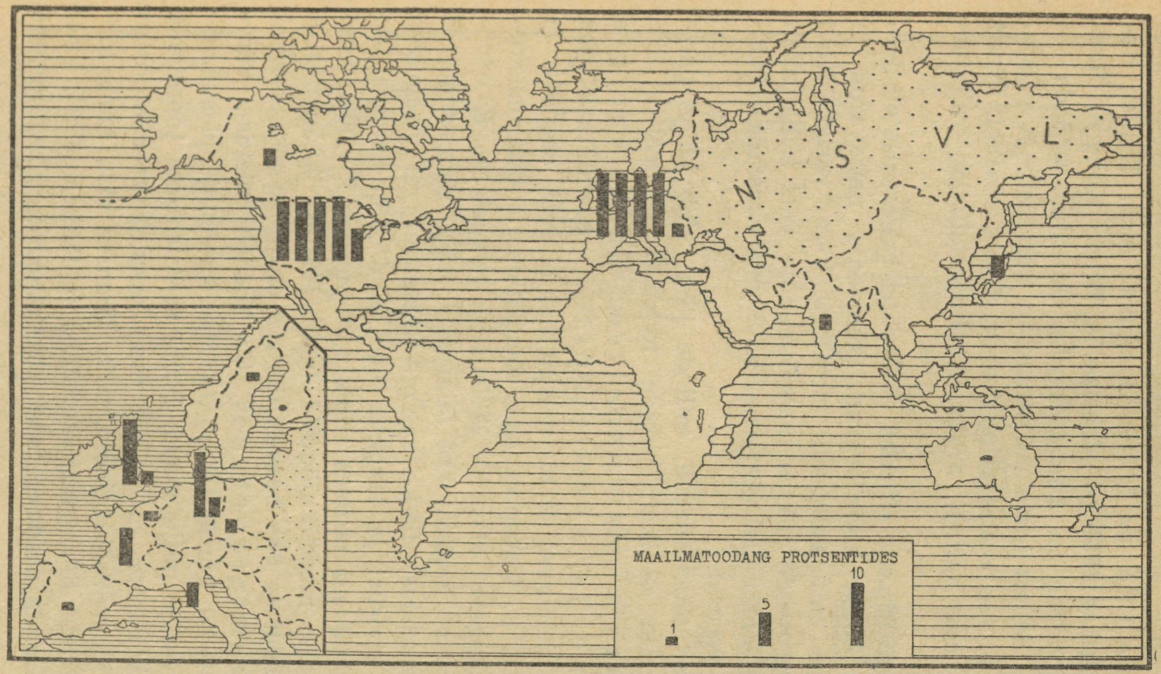

Joon. 2. Tähtsamate riikide osa maailma tööstustoodangus (ilma NSV Liiduta). Tulbad näitavad maailmatoodangu protsenti 1936. aastal (toodud on riigid, millede toodang on vähemalt 1%). Põhikaardil on kapitalistlik Euroopa toodud tervelt, lõigus — riikide järgi (samuti ka joon. 3, 4, 5, 6, 8). Hiina kohta puuduvad andmed.

dused, peale USA, on Lõuna-Ameerikas (eriti Tšiilis), Kanadas, Aafrikas (Põhja-Rodeesias ja Belgia Kongos). Suurim kullatoodang on Lõuna-Aafrika Unioonis, hõbeda — Mehhikos. Sellest loetelust näeme, et värviliste ja väärismetallide suured varud asuvad mahajäänud maadel. Need metallid, nagu naftagi, ergutavad imperialistide vallutuspüüdeid.

Uue demokraatia riikides eralduvad mineraalsetelt ressurssidelt Poola kivisöevarud, Rumeenia naftavarud ja Jugoslaavia mitmesugused metallimaakide varud. Kuid mitte kõigi nende riikide maapõue pole veel küllaldaselt uuritud; plaanikindlal uurimisel võib neis avastada mõningaid uusi varusid.

Juhtivad tööstusharud, millede järgi võib kõige paremini hinnata üksikute riikide tööstuse arenemist, on metallurgia, masinaehitus, elektrienergia tootmine ja keemiatööstus. Metallita ei saa olla masinaehitust, kuid masinateta ei või areneda ei tööstus ise, ei transport ega suurpõllumajandus; masinatel on tänapäeval otsustav tähtsus ka relvastuses. Elektrienergiat kasutatakse laialdaselt väga mitmesugustes majandusharudes. Elektrienergia tootmisel on peamisiks allikaiks kivisüsi ja langeva vee jõud. Vee-energial on eriti suur tähtsus mitmes riigis, kus puudub kivisüsi, kuid voolab palju mäestikujõgesid (näit. Itaalias ja Jaapanis).

Hiiglasuur ja üha kasvav tähtsus on praegusaja majanduses keemiatööstusel. Ta toodab väetus-, värv- ja lõhkeaineid, kunstsiidi, sünteetilist kautšukit, plastmasse (kunstsarve) ja palju muud. Peale spetsiaalsete toorainete (väävel, kaalisool, fosforiidid jne.) kasutab keemiatööstus väga mitmesuguseid aineid, näit. lämmastikku, mida toodetakse õhust (lämmastikväetisteks ja lõhkeaineiks), kivisöetõrva, mida saadakse söe koksistamisel kõrvaltootena

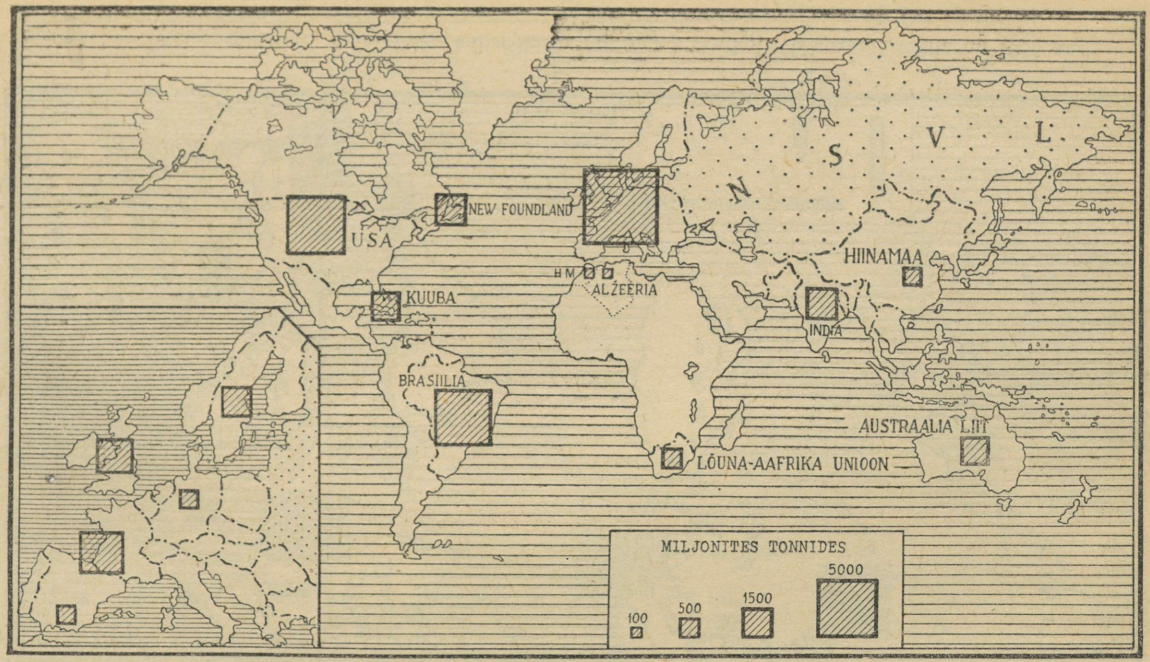

Joon. 3. Tähtsamate kapitalistlike riikide rauamaagi varud (maakides sisalduv puhas raud).
HM — Hispaania Maroko.

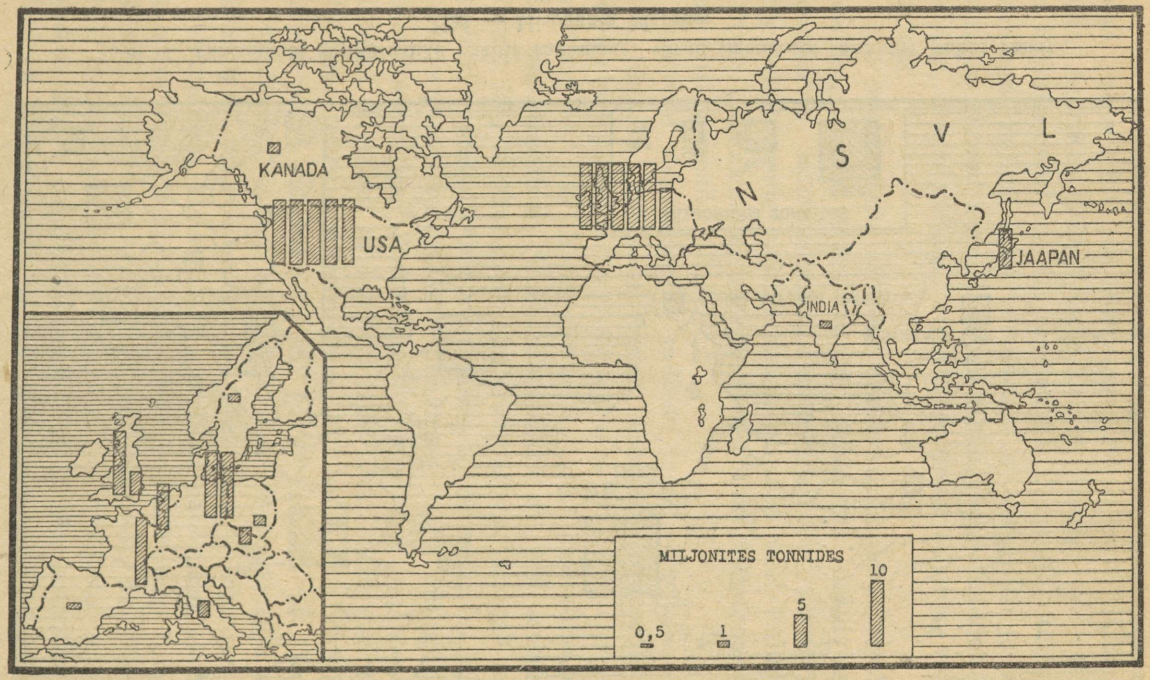

Joon. 4. Terase tootmine suuremates välisriikides (1937. a.). Andmed Hispaania kohta on 1935. aastast.

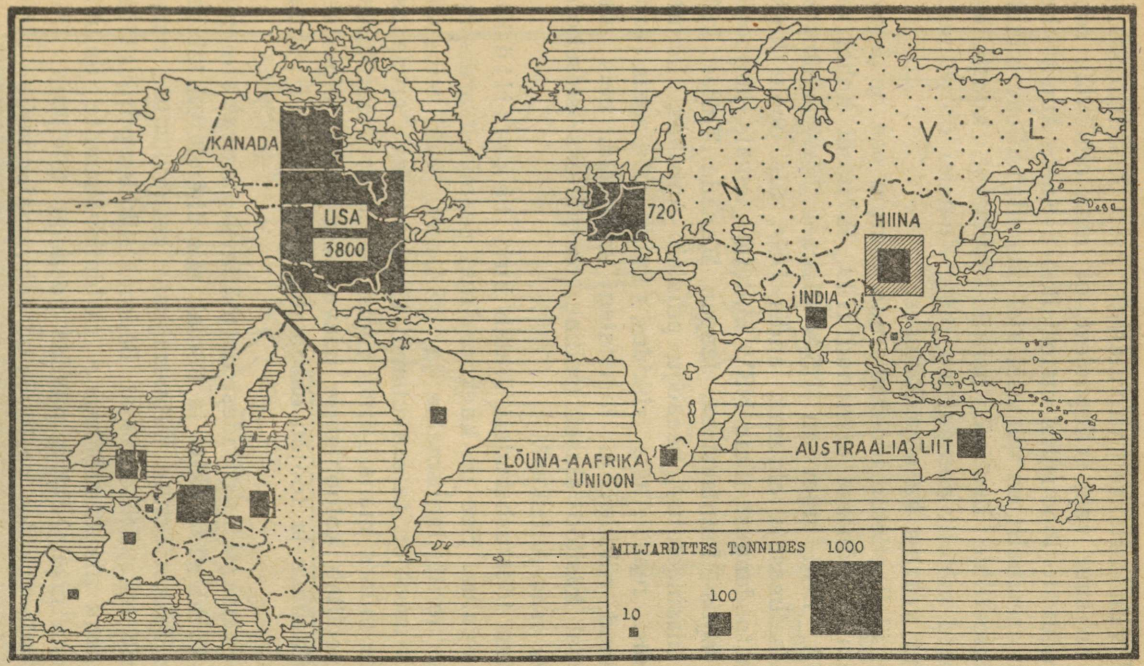

Joon. 5. Kivisöe varud tähtsamais kapitalistlikes riikides. Hiina kivisöe varusid arvestatakse 250 mlrd. tonni (sisemine must ruut) kuni 1000 mlrd. tonni (kogu ruut).

(sellest valmistatakse värvaineid) jne. Keemiatööstuse tähtsus on suur veel sellepoolest, et tema abil võib soetada puuduvate looduslike materjalide asemele kunstlikke. Selliseist aseaineist on viimasel ajal omandanud suure tähtsuse sünteetiline kautšuk, bensiin kivisöest, kunstnahk, plastmassid metalli asendajaina jne. Keemial on viimaks hiiglasuur väärtus ka sõjatööstuses.

Kõigi ülalloetletud tööstusharude suurem osa on koondatud ainult mõnesse arenenud riiki. Esimesel kohal on siin USA. Eriti tugev on USA ülekaal masinaehituses: Teise Maailmasõja alguseni andis USA üle poole kogu maailma toodangust (ilma NSV Liiduta); temale järgnesid Saksa-, Inglis-, Prantsusmaa, Jaapan, Kanada. Teisest küljest — masinaehitus peaaegu puudub Aafrikas, Lõuna-Ameerikas, reas Aasia riikides, kuna mõningais eriti mahajäänud riikides ei tarvitatagi masinaid, neis elatakse veel käsitöö alusel (selline on näiteks seisukord suuremas osas Aafrikas).

Teistest tööstusharudest äratab huvi tekstiiltööstuse paigutus. See on ka koondatud peamiselt arenenud riikidesse (eriti Inglismaale ja USA-sse), kuid erinevalt rasketööstusest on ta saavutanud tähelepandava arenemisastme ka mõnes mahajäänud riigis (joon. 8). Tekstiiltööstureid meelitab koloniaisse odava ning täiesti õigusteta tööjõu ülikullus ja tööjõu ekspluateerimise avarad võimalused.

Uue demokraatia riikidest on töötleva tööstuse arengult erikoht Tšehhoslovakkial ja Poolal, mis ühendavad tähelepandava rasketööstuse mitmesuguste kergetööstuse harudega (eriti tekstiiltööstusega). Balkani riikides piirdus tööstus peaaegu ainult mõningate tarbimisvahendite tootmisega, kuna masinaehitus puudus peaaegu täielikult. Uue demokraatia riikides vastuvõetud rahvamajanduslike plaa-

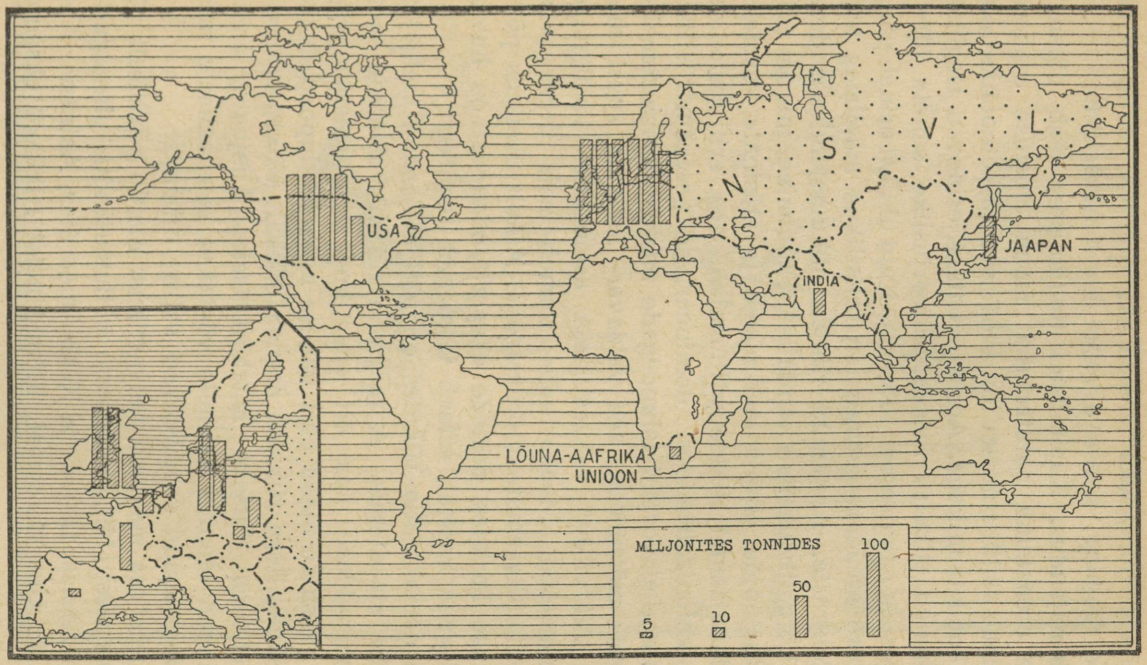

Joon. 6. Kivisöe toodang suuremates välisriikides (1937. a.). Hiina kohta täpsed andmed puuduvad.

nide üheks põhiliseks ülesandeks on just mitmesuguse tööstuse loomine, kaasa arvatud ka masinaehitus.

Põllumajandus. Kapitalismi tingimustes jääb põllumajanduse arenemine paratamatult maha tööstuse arenemisest, temas säilib rohkem kui tööstuses väiketootmine oma mahajäänud tehnikaga. Agraarolustikus esinevad isegi kõrgeltarenenud riikides feodaal-pärisorjuslike suhete jäänused (orjastav saagiserent, töörent). Kuid ühtlasi esineb põllumajanduse arenemistasemes kapitalistlikus maailmas teravaid kontraste. Arenenud riikide põllumajanduses domineerib kõrgeltkaubaline kapitalistlik tootmine, mis on rajatud palgatööjõu ekspluateerimisele ja masinate kasutamisele. Mahajäänud riikide põllumajanduses, eriti koloniaal- ja poolkoloniaalriikides, domineerivad eelkapitalistlikud ekspluateerimisvormid talupoegade massi poolsunnismaises sõltuvuses mõisnikest, kes valdavad määratu suuri maa-alasid. „Värvilise" rahvastikuga asumaades kasutatakse laialt sundtööd. Maaharimine toimub neis ürgsel viisil kõige primitiivsemate tööriistadega. Ainult üksikuis põllumajanduse harudes, millede eksporttoodangust on huvitatud välismaa kapital, esineb kõrgemat tehnikat.

Uue demokraatia riikides on põllumajandus ümberkorraldamise staadiumis. Agraarreformid likvideerisid mõisnike maavalduse, mis oli enamikus neis maades väga tugev; mõisnike maad anti vähese maaga talupoegadele ja teomeestele. Reas riikides areneb edukalt väikeperemeeste kooperatsioon ühiseks maaharimiseks, kusjuures endise mahajäänud tehnika asemele võetakse kasutamisele masinad. Riigivõimud soodustavad sellist liikumist.

Suurem osa maailma rahvastikust elatub peamiselt põllumajandusest. Nii domineerib põllumajandus piiritagustes riikides Aasias, Lõuna- ja Kesk-Ameerikas, Aafrikas, Austraalias ja Uus-Meremaal. Mõned neist riikidest ekspordi-

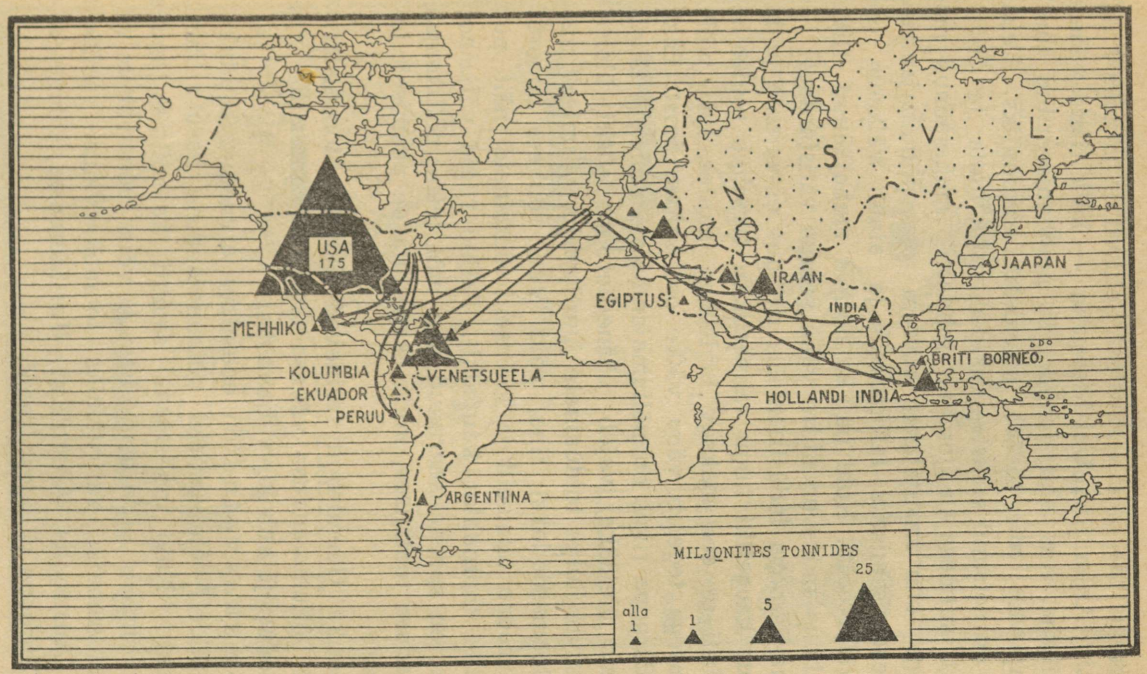

Joon. 7. Nafta toodang 1937. a. USA-st ja Inglismaalt tõmmatud jooned näitavad suure osa maade naftavarude kuuluvust Inglise või Ameerika kompaniidele.

vad suurema osa oma saadustest. Sellised on näiteks Austraalia Liit, Argentiina, Uus-Meremaa — kõik riigid vähese rahvastikuga, kus aga domineerib mehhaniseeritud suurpõllumajandus, mis töötab peamiselt ekspordiks. Teistsugune on seisund sellistes riikides nagu India ja Hiina, kus elab mitmesajamiljoniline rahvastik mahajäänud majandusega; siin kasutatakse suurem osa põllumajanduse saadustest sisemiseks tarbimiseks ja ainult väiksem osa läheb väljaveoks. Kuid on ka hoopis mahajäänud riike, kus põllumajandus on üldse vähe seotud välisturuga.

Lääne-Euroopa industriaalseis riikides ei varusta põllumajandus kaugeltki kogu rahvastikku tarvilike toiduainetega. Eriti on see maksev Inglismaa suhtes, kus põllumajandusega tegeleb väga väike osa rahvastikust. Ehkki mõnes Euroopa riigis on põllumajanduse saadustest tähelepandavaid ülejääke, vajab Lääne-Euroopa siiski üldiselt tohutu suure hulga toiduainete juurdevedu, peamiselt nisu, maisi (loomasöödaks), liha, võid. Veel rohkem impordib Lääne-Euroopa taimseid ja loomseid tooraineid, näit. puuvilla, villa, toornahku, kautšukit. Paljud riigid väljaspool Euroopat on spetsialiseerunud ühe või teise põllumajanduse saaduse tootmises, mida eksporditakse peamiselt just Euroopasse.

Ameerika Ühendriigid erinevad Euroopa tööstuslikest riikidest põllumajanduse võimsa arenemisega, millest mitmeid saadusi jätkub ka väljaveoks.

Loomakasvatus on enamikus arenenud kapitalistlikes riikides põhilisemaks põllumajanduse haruks (näit. Inglismaal). Kuid Inglismaal, samuti ka mitmes muus Euroopa riigis ei piisa oma lihast ja võist, veel vähem villast. Tähtsamaiks varustajaiks loomakasvatuse saaduste alal on Austraalia, Argentiina, Uus-Meremaa, Lõuna-Aafrika ja Euroopa riikidest Taani.

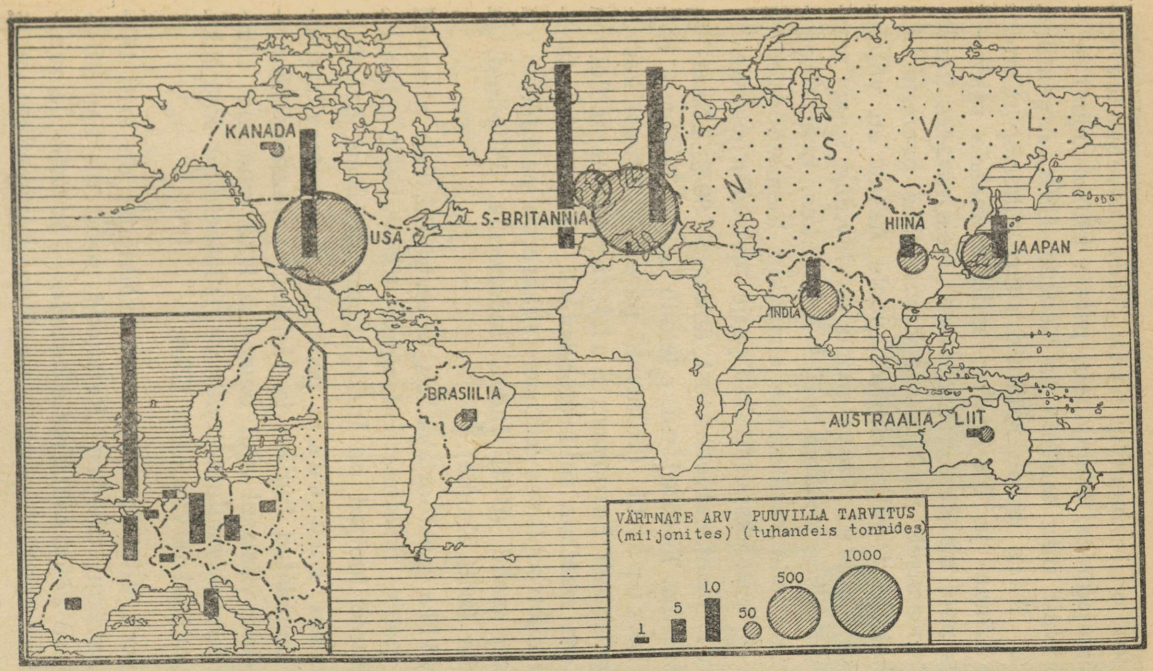

Joon. 8. Tähtsamate riikide puuvillatööstus (1935. a.). Põhikaardil on Euroopas eraldatud ainult Suur-Britannia, Euroopa mandririigid on toodud ühiselt; lõigus on näidatud üksikute Euroopa riikide värtnate arv.

Viljadest on levinenuim n i s u. Teda kasvatatakse kõigis maailmajagudes, esmajoones paraja kliimavööndi maades. Suurimaid nisu tootjaid on Kanada, USA, Argentiina, Austraalia. R i i s omab määratu suurt tähtsust rahvaste toitmisel Lõuna- ja Ida-Aasias, milliste maade rahvaarv on umbes pool maakera rahvaarvust. Neis maades kasvatataksegi peamiselt riisi ja see kasutatakse peamiselt ka kõik kohal. Riisi väljavedu väljapoole Aasiat on võrdlemisi väike. M a i s i kasvatamine on levinud kogu maailmas, kuid kõige rohkem siiski Ameerikas, eriti Ühendriikides, kus teda kasutatakse enamikus loomasöödaks, ja Argentiinas, kust eksporditakse palju maisi Euroopasse.

K o h v i maailmatoodangust annavad 90% Lõuna- ja Kesk-Ameerika. T e e k u l t u u r e leidub Indias, Tseilonis, Hiinas. S u h k r u p e e t i (kultuurid parajas kliimas) kasvatatakse peamiselt Euroopas. S u h k r u r o o g u, millel on põhiline osa maailma suhkrutoodangus, kasvatatakse troopilises ja subtroopilises kliimas; suhkruroo peatootjad on Kagu-Aasia maad (Briti India, Indoneesia, Filipiinid) ja Lääne-India (eriti Kuuba).

P u u v i l l a peatootjaks on Ühendriigid, mis annavad peaaegu poole maailmatoodangust (ilma NSV Liiduta). Teised suured tootjad on India, Egiptus, Hiina, Brasiilia.

Loodusliku k a u t š u k i peaaegu kogu maailmatoodang on koondatud Inglise ja Hollandi valdustesse Kagu-Aasias. Kuid viimasel ajal omandab ikka suuremat tähtsust kautšuki keemiline tootmine (sünteetiline kautšuk). Suurim kautšuki tarvitaja on USA.

Transport. Riigi arenemisastme näitajaist on eriti tähtis raudteevõrgu tihedus. „Raudteed, need on kapitalistliku tööstuse kõige tähtsamate harude — kivisöe- ja rauatööstuse — tulemus, samuti maailma kaubanduse ning

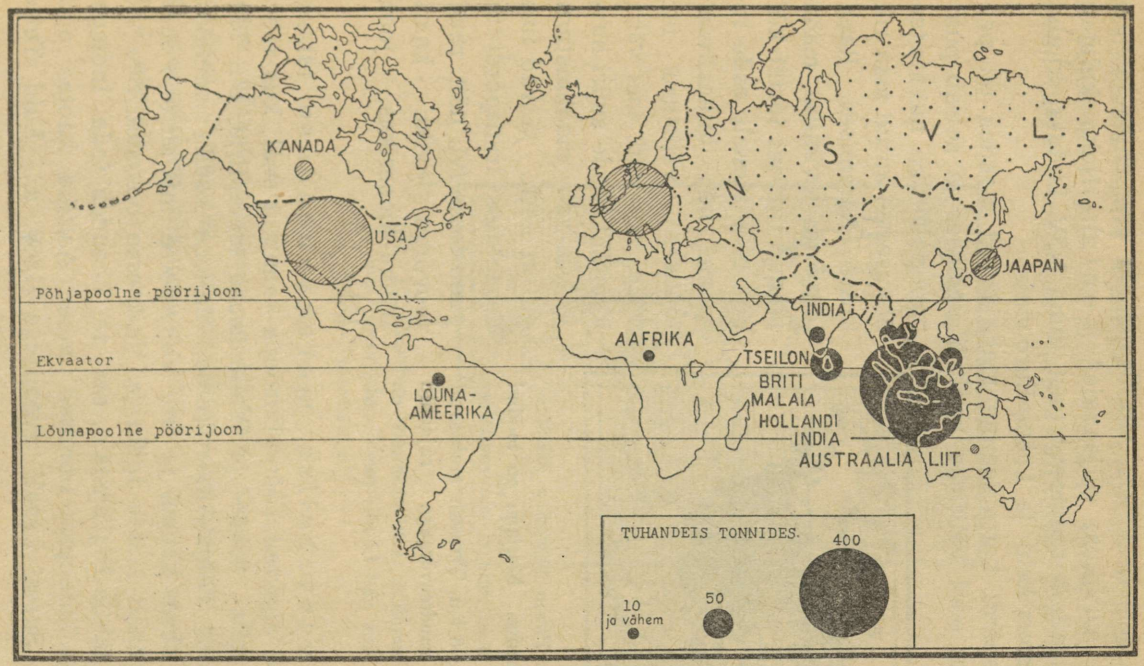

Joon. 9. Loodusliku kautšuki tootmine ja tarvitamine 1936. a. Mustad ringid näitavad tootmist, viirutatud ringid — tarvitamist.

kodanlik-demokraatliku tsivilisatsiooni arenemise tulemus ja kõige näitlikum väljendaja" (Lenin). Kaks kolmandikku maailma raudteevõrgust (ilma NSV Liiduta) kuulub Põhja-Ameerikale ja Lääne-Euroopale.

Transpordi korraldamine mahajäänud maades on peaaegu igal pool välismaa kapitali valduses ja seisab puht-imperialistlike huvide teenistuses — antud maa rikkuste haaramises. Raudteevõrgu levimine mahajäänud riikides tõstab kõige näitlikumalt esile rajoonid, mis intensiivselt töötavad välisturu tarbeks; rajoonid, kus väliskapitalil ei ole suuri huve ja kus seos maailmaturuga on nõrk, jäävad ürgaegsetesse transpordi-tingimustesse (vt. näit. raudteevõrgu leviku kaarti Lõuna-Ameerikas, joon. 11).

Joon. 10. Põhja-Ameerika raudteevõrgu tihedus. Mustana on toodud territooriumid, mis ei ole raudteest eemal üle 8 km. Teravalt eralduvad tiheda raudteevõrguga rajoonid neist rajoonidest, kus raudteid on vähe või kus nad hoopis puuduvad.

Rahvusvahelise merekaubanduse tähtsamad teed algavad Lääne-Euroopa rannikul seal, kus lähenevad Inglis-, Saksa- ja Prantsusmaa merepiirid. Siit lähtuvad teed Põhja-Ameerikasse, millede kaudu veetakse kõige rohkem kaupu, ja tee Vahemerre, mis siirdub sealt Suessi kanali kaudu India ja Vaiksesse ookeani. See tee on eriti tähtis Inglismaale, sest ta ühendab teda Indiaga. Vana tee Euroopast Indiasse ümber Aafrika kaotas oma tähtsuse Suessi kanali avamisega (1869. a.), kuid Teise

Maailmasõja kestel arenenud sõjategevus Vahemerel sundis Inglismaad selle tee jälle ajutiselt kasutusele võtma. Teised tähtsad mereteed viivad Euroopast Lõuna-Ameeri-

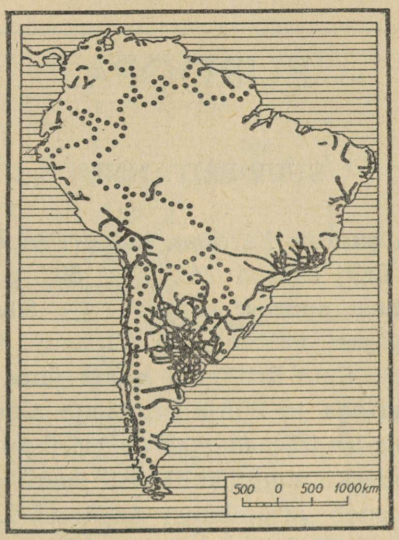

Joon. 11. Raudteevõrgu tihedus Lõuna-Ameerikas. (Võrrelge Põhja-Ameerikaga.)

kasse, Lõuna-Aafrikasse ja USA-st Aasiasse üle Vaikse ookeani. Ameerika Ühendriikide idaranniku sidumiseks Vaikse ookeani riikidega on tähtis Panama kanal (avatud 1914. aastal).

EUROOPA.

SUUR-BRITANNIA.

Koosseis ja suurus. Euroopa mandri looderanniku läheduses asuvad Briti saared (61° ja 50° p.-l. vahel). Nad koosnevad kahest suurest saarest — *Suur-Britanniast* ja *Iirimaast*, ja hulgast väiksemaist (Orkney, Shetlandi, Hebriidi saared jt.). Suur-Britannia saart ühes lähedalolevate väiksemate saartega ja Põhja-Iirimaaga nimetatakse *„Suur-Britannia ja Põhja-Iiri Ühendkuningriigiks"* (harilikult väljendatakse seda ametlikku nimetust lihtsalt *Suur-Britannia*). Ühendkuningriik koosneb järgmistest osadest:

1) *Inglismaa* (Suur-Britannia saare lõuna- ja keskosa) on kogu riigi põhiosa. Siin on Suur-Britannia pealinn *London*. Väga sagedasti tarvitatakse Inglismaa nimetust kogu Suur-Britannia tähistamiseks.

2) *Wales* (mägine poolsaar läänes). Wales'i põhirahvastik (keldid) erineb inglastest rahvuselt ja omab mõningaid omapärasusi keeles ja kultuuris; kuid poliitiliselt liitub Wales ühiseks tervikuks Inglismaaga ja tal ei ole mingisugust omavalitsust.

3) *Šotimaa* (saare põhjaosa). Põhirahvastikuks on siin nagu Wales'iski keldid. Minevikus oli Šotimaa iseseisev riik. Mõned autonoomia jäänused on kehtivad veel praegugi. Šotimaa ajalooline pealinn on *Edinburgh*.

4) *Põhja-Iirimaa* kuulub Ühendkuningriiki autonoomse osana eri parlamendiga. Pealinn on *Belfast*.

Ühendkuningriigi üldpindala on 244 000 km²; rahvast on 48 milj. inimest. Riigikord — parlamentaarne monarhia.

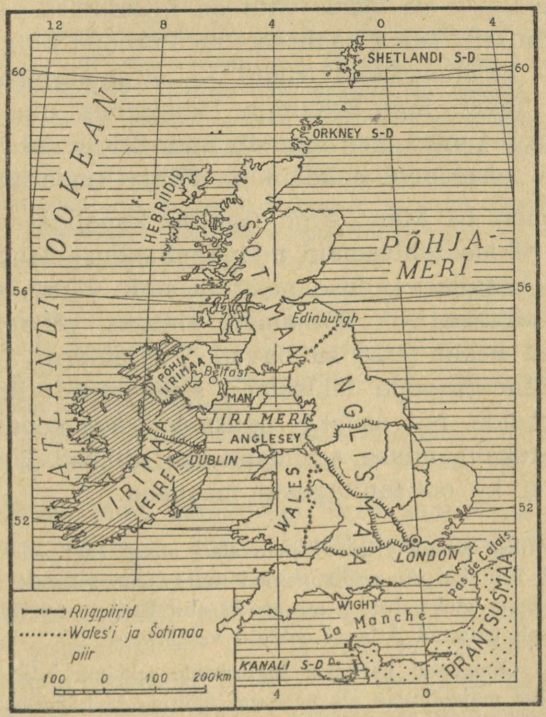

Joon. 12. Suur-Britannia koosseis.

Suur-Britannia valitseb Briti maailmariiki, impeeriumi, mis on suurimaks koloniaalseks riigiks maailmas (tema ulatus on näidatud lk. 73).

Looduslikud tingimused.

Geograafiline asend. Suur-Britanniat eraldab Euroopa mandrist *Põhjameri* ja *La Manche* (Inglise kanal) *Doveri väinaga.* Kagu-Inglismaa ulatub mandrile õige lähedale (Doveri ehk *Pas de Calais* väin on kitsaimast kohast kõigest 33 km lai). Tema naabreiks on Euroopa kõige rohkem arenenud kapitalistlikud riigid — Prantsusmaa, Belgia, Holland, Taani. Suur-Britannia lääneranda uhub Atlandi ookean ja Iiri meri (mis lahutab Suur-Britanniat Iirimaast). Ta vastas teisel pool ookeani on Põhja-Ameerika.

Põhjameri La Manche'iga (Inglise kanaliga) on Lääne-Euroopa riikide tähtsamaid merekaubanduse tandreid. See on kui ookeanilaevanduse määratu suur värav, sest reale Euroopa riikidest on Põhjameri ainsaks väljapääsuteeks ookeanile. Peale selle suubuvad Põhjamerre ja Inglise kanali Lääne-Euroopa tähtsamad siseveeteed: Rein, Elbe, Seine, Schelde. Nii asubki Inglismaa väga soodsal seisukohal merekaubanduse arendamiseks niihästi Euroopa riikidega kui ka ookeanitaguste maadega.

Geograafilise asendi erisused pole alati olnud Inglismaa arenemisele soodustavad. Seni kui Ameerika polnud tuttav eurooplastele, kui Vahemeri oli Euroopa kaubanduse pearajooniks, olid Briti saared Euroopa ääremaaks, mis oli paisatud Atlandi ookeani veekõrbesse.

Paremad võimalused hakkasid Inglismaale tekkima XII—XV sajandil ühes üldise majanduselu elavnemisega Põhja- ja Läänemere kallastel. Tol ajal oli Inglise kanali ja Põhjamere rajoon kohtumiskohaks kaubalaevadele, mis väljusid Euroopa mitmesugustest lähtekohtadest — Veneetsiast ja Genuast, Läänemere sadamalinnadest, Euroopa sisemaalt Reini, Seine'i ja Elbe kaudu. London nihkub esile tolle aja suurema kaubanduskeskusena. *Eriti soodsaks aga muutub Inglismaa geograafiline asend alles alates XV—XVI saj. geograafilistest avastustest,* mis panid alguse eurooplaste koloniaalsetele vallutustele Ameerikas ja Indias ning mis põhjustasid rahvusvaheliste peakaubateede paiskumise sisemeredelt — Vahe- ja Läänemerelt

— Atlandi ookeanile. Tollest ajast peale osutus Inglismaa Euroopast Ameerikasse ja Indiasse suunduvate mereteede sõlmpunktiks.

Saareline asend on olnud Inglismaale veel üheks tähtsaks paremuseks, nimelt kaitseks kallaletungi puhul. Asudes küllalt lähedal kontinendile, et võtta aktiivselt osa selle majanduslikust ja poliitilisest elust, on Suur-Britannia samal ajal kasutanud oma isoleeritud asendit. Ta on osa võtnud sõdadest, mis on laastanud mandririike, kuid ei ole ise olnud ähvardatud laastavate sõdade mõjust oma territooriumil. Peaaegu 9 sajandi kestel ei ole ühtegi sõda peetud Suur-Britannia territooriumil. On arusaadav, et see on olnud Suur-Britanniale suureks eeliseks kaubanduse ja tööstuse arendamisel. Kuid sõjalise tehnika arenemine imperialismi ajastul kaotab järkjärgult selle Suur-Britannia eelise. Juba Esimese Maailmasõja kestel Suur-Britannia, vaatamata oma laevastiku tugevusele, kannatas rängalt Saksamaa allveelaevade tegevusest. Õhujõudude pealetungi puhul ei paku Suur-Britannia asend enam mingit kaitset.

Inglismaa geograafilise asendi paremused majanduslike tulude saamisel ei ole enam nii hiilgavad kui varemalt. USA arenemise, samuti ka Nõukogude Liidu majandusliku tõusuga on esile kerkinud uued ookeaniteed (laevateed üle Vaikse ookeani, Põhja-meretee) ning nende suhtes ei ole Inglismaal enam keskkoha tähtsust.

Kuid praegugi on Suur-Britannia asend väga soodus nii majanduslikult kui strateegiliselt, ehkki see enam pole nii erandlik kui varemalt.

Pinnaehitus, jõed, rannajoon. Briti saared on varemail ajastuil moodustanud ühtse terviku mandriga. Nad on eraldunud temast maapinna vajumise tagajärjel. See eraldumine sündis ajastul, mil tegutses juba inimene. Juba merepõhja ehitus näitab Briti saarte ja mandri seosele: saared tõusevad mandri platvormil, esinedes nagu kontinendi veealuse jätkuna. Saarte ümber on meri madal. Laialdane madalmeri Põhjameres, Doggerbank, mis on kuulus oma kalarikkuselt, on määratu suurel ulatusel ainult 20 m sügav. Kui merepind alaneks 50 m võrra, siis muutuks Põhjamere lõunaosas merepõhi kuivaks maaks ja Briti saared ühineksid mandriga.

Kagu-Inglismaa on maapinna iseloomult madalik, mis sarnleb madalmaaga Belgias ja Põhja-Prantsusmaal.

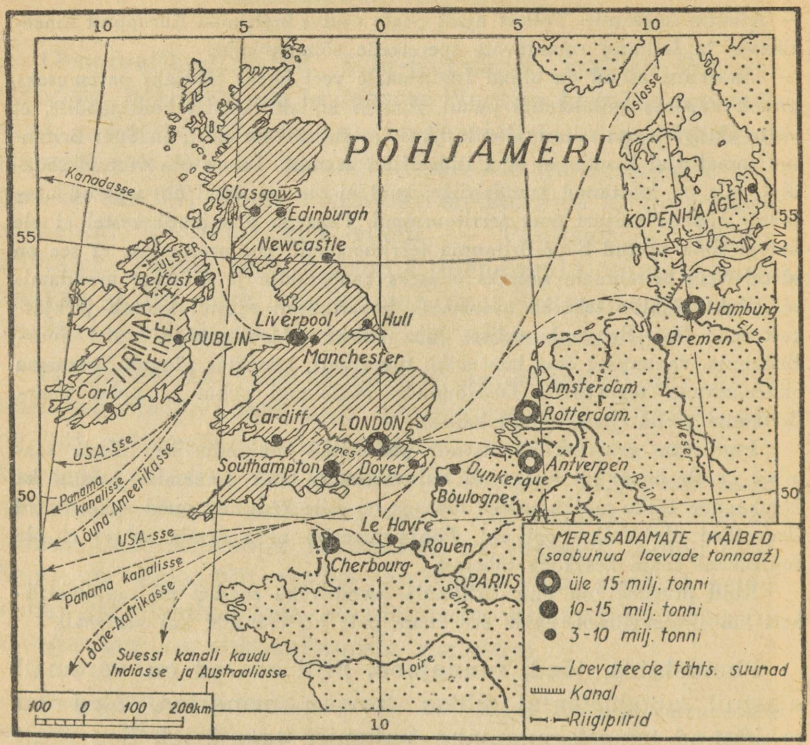

Joon. 13. Suur-Britannia geograafiline asend.

Madaliku aluspõhjaks on noored pudedad kivimid. Kohati läbivad madalikku aeglaselt kerkivad kriidikinkude ahelikud. Siin voolavad Inglismaa tähtsamad jõed — Thames (332 km) ja Severn; Thames'i jõebassein (teisiti ka Londoni bassein) omab Kagu-Inglismaal keskset tähtsust.

Suur-Britannia põhja- ja lääneosa on mägised. Siin levivad keskmise kõrgusega (harva üle 1000 m) mäemassiivid. Nende hulka kuuluvad Šotimaal: *Põhja-Šoti*

Joon. 14. Suur-Britannia pinnaehitus.

mägismaa, mis saavutab suurima kõrguse (Ben Nevis 1343 m, Suur-Britannia kõrgeim punkt), ja madalam *Lõuna-Šoti mägismaa*; neid eraldab *Kesk-Šoti alang*. Põhja-Inglismaad läbib peaaegu tema keskosas *Penniini mäestik*. Läänes kerkivad *Wales'i* ja *Cornwall'i mägismaad*. Üldiselt ei tekita mäed suuri raskusi sisetranspordile. Nad pole eriti kõrged, on ligipääsetavad ning liigestatud laiade orunditega.

Suur-Britannia j õ e d on lühikesed, kuid veerikkad (sagedate vihmade mõjul), omavad vaikset voolu ega

külmu talvel. Lääne- ja idanõlvade jõgede allikad asuvad üksteise ligidal; nende veelahkmed on madalad, seepärast on kerge mitme jõe süsteeme ühendada kanalitega. Nii on võimalik saare siserajoone kergesti ühendada merega ja seda osalt ka sellepärast, et kaugus mererannast ei ole kuskil suur: Suur-Britannias ei ole punkte, mis oleksid merest kaugemal kui 120 km.

Suur-Britannia rannajoon on väga liigestatud. Maismaa vajumisel, mis eraldas Briti saared mandrist, tekkisid äärmistest mägismaadest kaugele merre tungivad poolsaared (Cornwall, Wales) ja saared, mis seiravad hulgana mägist lääneranda. Seevastu alangute rannapoolsed otsad jäid ookeani pinnast madalamale ja nende kaudu tungis meri sügavamale maismaasse. Nii said alamjooksu jõeorgudest merelahed, millesse nüüd suubuvad jõed lehterjate suudmetega (nn. estuaarid, lehtersuudmed). Tähtsaimad lahed Suur-Britannia idakaldal on *Thames'i* suue, *Humber, Firth of Forth,* läänerannal *Bristoli* laht *Severni* suudmega, *Mersey* suue, *Firth of Clyde.*

Mere t õ u s u d, tungides lahtedesse ja jõesuudmeisse, tõstavad tublisti merepinna taset (näit. ulatub merepinna kõrguse vahe tõusu ja mõõna puhul Londonis kuni 6 m, Bristoli lahes aga isegi kuni 12 m); selletõttu muutuvad tõusuajal isegi väikesed jõed oma alamjooksul merelaevadele laevatavaks. London, mis on Thames'i jõel 64 km merest eemal, on meresadam. Sobivate, kinnikülmumatute sadamate küllus ja mere tungimine kaugele saare maismaasse on loonud eelised merenduse arendamiseks, lisaks Suur-Britannia geograafilise asendi soodsusele.

Mineraalirikkused ja hüdroenergia. Suureks eeliseks Inglise tööstuse arenemise alguses oli *rikaste, kõrge väärtusega kivisöe ja suurte rauamaakide lademete esinemine* ühte-

des ning samades rajoonides. Metallurgiatööstuse arenemisega aga kasvas raua tarve ning paremad rauamaagi leiukohad lõppesid või kehvusid. Inglismaal on praegugi veel suuri rauamaagi varusid, need on aga enamikus madala väärtusega. Seepärast peavad inglise töösturid juba ammu kasulikuks osa rauamaake importida välismaalt.

Kivisüsi on põhiline ja peaaegu ainuke Inglise tööstuse energeetiline baas. Peale selle läheb teda suurel hulgal elamute kütmiseks. Kivisüsi on ka Inglismaa väljaveo tähtis artikkel. Kivisöe üldvaru arvestatakse 190 miljardile tonnile. See on ääretult vähem sellest, mida omavad USA ja NSVL. Kuid kivisöe lademete levimise ja omaduste poolest on Suur-Britannia söel mitmeid paremusi. Inglise kivisöe varud on koondatud võrdlemisi väikeseulatuslikule maa-alale (kivisöe varude jaotuselt pinnaüksusele on Suur-Britannial esimene koht). Ka levivad kivisöe basseinid transpordi suhtes väga soodsalt: nad on kas mere kaldal või selle läheduses. Kivisüsi on enamikus kõrge kvaliteediga. Paljudes kohtades ulatuvad lademed otse maapinnale, mis algul kergendas tööd ja odavdas tootmist, kuid praegu on ülemised kihid juba läbi töötatud ning tuleb tungida sügavasse (šahtide keskmine sügavus on nüüd 300—350 m, aga leidub ka šahte, mille sügavus on 900 m). Kivisöe basseinide levik on näidatud joonisel 18.

Naftat on Suur-Britannias vähe (Teise Maailmasõja kestel avastati mõned väikesed leiukohad ning alustati nendes tootmist). Suur-Britannia tööstuse arenemises oli algul jõgede veejõul täita tähtis osa, kuid praeguse tarbimise ulatuse juures pole selle energia tähtsus Inglismaal kuigi suur.

Värvilisi metalle ei ole Inglismaal peaaegu sugugi. Möödunud aegadel oli Cornwalli poolsaar kuulus inglistina kaevandustega, praegu aga on nende toodang väike. Teistest maavaradest on mõningane tähtsus veel soolal ja kaoliinil (annab toorainet keraamikatööstusele).

Kliima. Suur-Britannia kliima on Atlandi ookeanilt puhuvate tuulte mõju all. See on *tüüpiline merekliima,* mis erineb sagedate vihmade, suure pilvituse, kestvate udude ja tugevate tuultega. *Golfi hoovuse* läheduse tõttu on talv

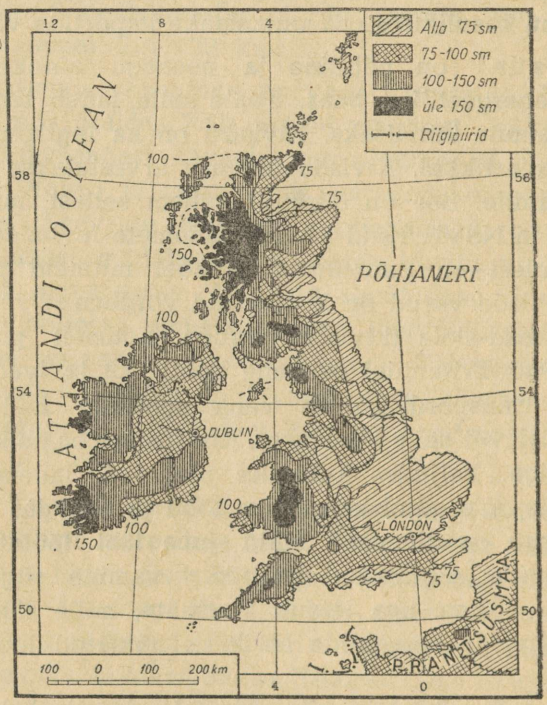

Joon. 15. Suur-Britannia sademete kaart.

siin eriti pehme; pakased on harukordsed; lund sajab harva ja ta püsib maas lühikest aega (välja arvatud ainult mägised rajoonid); sellevastu on suvi jahe, vähese päikesepaistega ja vihmane. Eriti tüüpilised on need jooned läänerannikule.

Šotimaa lääneranniku l on jaanuarikuu keskmine temperatuur ligi 4°, juuli keskmine 14°; aasta sademete hulk on üle 100 sm, mägismaal üle 200 sm. Valdavaks ilmastikuks on siin tugevad tuuled, mis sügiseti ja talveti muutuvad sagedasti tormideks, madalalt liikuvad pilved, ägedad hoogvihmad. Suur-Britannia idarannik on ookeanituulte eest kaitstud kõrgustikega, seepärast on idas vähem vihma ja sagedamini päikesepaistet. Lääne-Šotimaal on nädala seitsmest päevast keskmiselt viis vihmast päeva, Kagu-Inglismaal aga kõigest kolm päeva. Kuid ka siin on päikest vähe. Kuulsad Londoni udud mähivad Suur-Britannia pealinna sagedasti oma hõlma, eriti sügisel ja talvel, sundides keskpäeva ajal valgustama tänavaid. Mõnikord on udud nii paksud, et tänavaliiklus lakkab. Mereteedel Londoni läheduses takistavad paksud udud laevade liiklemist, vaatamata sellele, et teed tähistab tohutu hulk majakaid ja signaaltulesid.

Mullastik, taimkate ja loomad. Mullastik on viljakaim Kagu-Inglismaa ja Kesk-Šotimaa madalamais rajoonides. Kuid see ei ole niivõrd looduslike omaduste tulemus kui agronoomilise kultuuri mõju. Loode-Inglismaal domineerivad väheviljakandvad leetmullad, mägismaal aga viljatu kivine mullastik ja turbarabad.

Suur-Britannia kliima soodustab eriti mahlakat rohukasvu. Rohukasvu periood kestab peaaegu kogu aasta. Helerohelised niidud on Inglismaa madalike silmapaistvaks erinevuseks. Mägiseid rajoone katavad liivased ja soised kanarbikunõmmed. Pilvise ja tuulise ilmaga, mis domineerib Šoti ja Walesi mägismail, annavad need nõmmed ühetaolise ja sünge maastikupildi.

Vanemal ajal oli Suur-Britannias palju metsi. Nüüd on need peaaegu täiesti hävitatud ja praegu on ainult 5% Suur-Britannia alast metsa all.

Madalamais rajoonides pole enam üldse säilinud puutumatut looduslikku maastikku, selle on täiesti välja surunud kultuuralad (niidud, põllud, keeduvilja- ja viljapuuaiad, pargid) ja linnad, mis tööstusrajoonides ulatuvad kümnetele kilomeetritele, ühinedes üksteisega. Sellevastu on

mägised alad enamikus peaaegu puutumata (vt. joon. 16). Selliseid asustamata alasid kasutatakse ainult karjamaaks lammastele ja sedagi mitte igal pool. Inglismaad ümbritsevad mered (eriti Põhjameri) on väga rikkad kaladest. Siin on külluses heeringaid, turski, lesti.

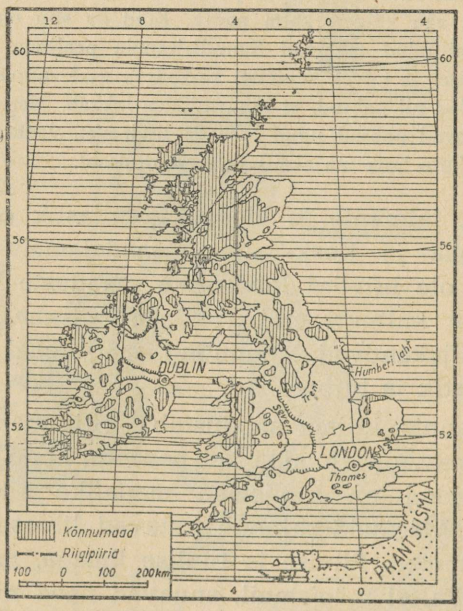

Joon. 16. Nõmmede ja kõnnumaade levik Suur-Britannias.

Rahvastik.

Rahvuslik koosseis. Inglismaa rahvastik on kujunenud mitme rahvuse ühinemisest. Rooma riigi valitsuse ajastul asustasid Briti saari *keldid.* Hiljem (VI—VII sajandil) tungisid Inglismaale *anglid* ja *saksid.* Keldid suruti osalt mägis-

maile, osalt segunesid nad tulnukatega. VIII—X sajandil ründasid Ida-Inglismaad sagedasti *taanlased,* 1066 a. aga vallutasid Inglismaa *normannid* (need olid Skandinaaviast Loode-Prantsusmaale asunud ja tugevasti prantslasteks ümberrahvustunud väljarändajad; koos normannidega võttis Inglismaa vallutamisest osa ka palju puht-prantsuse väljarändajaid mitmest provintsist). Vallutanud Inglismaa, erinesid normannid kaua aega keelelt ja kommetelt alistatud anglosaksidest. Alles mitme sajandi kestel tekkis viimaks üldine inglise keel. Selle aluseks on anglosakside keel, mõjutatud vana-prantsuse keelest, mille tõid kaasa normannid ja nendega seltsinud prantslased. Sellest ajast peale ei ole Inglismaa enam näinud uusi tulnukaid.

Rahvastiku põhimassile — *inglastele* — on omane suur rahvuslik ühtsus. Oma rahvuslikke omapärasusi on säilitanud keldid Šotimaal, Wales'is ja Iirimaal. Kuid kelte, kes ei kõnele inglise keelt, on säilinud väga vähe.

Rahvastiku tihedus. Linnad. Suur-Britannia on *kõige tihedamalt asustatud maid kogu maakeral.* Kogu Ühendkuningriigi keskmine rahvastiku tihedus on peaaegu 200 inimest 1 km^2-l (Inglismaal endal aga on see ligi 300 inimest). Mitte üheski riigis pole linnadel sellist ülekaalu maa suhtes kui Inglismaal (linnades elab 80% kogu rahvastiku üldarvust). *Londonis* (ühes eeslinnadega) elab 8,7 milj. inimest, s. o. veidi rohkem kui kogu Belgias, kaks korda rohkem kui Šveitsis. Eriti tihedasti on asustatud tööstusrajoonide suured linnad Kesk- ja Lääne-Inglismaal; siin on 3 linnas — *Birmingham'is, Liverpool'is, Manchester'is* ühes eeslinnadega igaühes enam kui 1 miljon elanikku, *Sheffield'is* ja *Leeds'is* kummaski pool miljonit. Šotimaal on üle 1 miljoni elaniku *Glasgow's,* ligi pool miljonit *Edinburgh'is.* Kuid kõrvuti väga tihedalt asustatud rajoonidega leidub rajoone,

mis on asustatud äärmiselt hõredalt. Selliseid rajoone leidub näiteks kõnnumaadel Šotimaa ning Wales'i mägedes.

Väljarändamine. Inglise kapitalismi arenemisele kaasnes massiline väljarändamine Inglismaalt, eriti aga Iirimaalt. XIX sajandil toimus rahvastiku proletariseerumine sellises tempos, et isegi tööstuse arenemise tõusuperioodidel hulk inimesi jäi kindla tööta ja teenistuseta. Algul emigreerusid peamiselt oma maatükilt äraaetud farmerid ja käsitöölised, kes kaotasid teenistuse masinate tarvitusele võtmisel käsitöö asemel. Hiljem, kui lõppes Inglise tööstuse õitseaeg, sundis tööpuudus välja rändama ka tööstuste kvalifitseeritud tööjõude. Teisest küljest meelitasid asumaad ka Inglise jõukama kodanlusklassi esindajaid, kes rändasid välja kas kerge kasusaamise eesmärgiga või selleks, et „teha karjääri" administratiivteenistuses.

Massiline inglaste väljarändamine aitas kaasa inglise keele ning inglise poliitilise ja kultuurilise mõju suurele levikule väljaspool Inglismaa piire. *Inglise keel on valitsev keel USA-s, Kanadas, Austraalias, Uus-Meremaal.*

Pärast Esimest Maailmasõda suurenes emigratsioon tööpuuduse tagajärjel. Kuid väljarändamise võimalused vähenesid. USA ja Kanada piirasid väljarändajate vastuvõttu, sest neil teravnes omade tööliste küsimus.

Rahvastiku klassiline koosseis. Andmed Inglise ühiskonna klassilise koosseisu ja selle kohta, kuidas jaotatakse Inglismaa rahvatulu töötajate ja kapitalistide vahel, näitavad *teravat klasside ebavõrdsust.* Töölisi ja teenistujaid on peaaegu 90% kogu aktiivsest rahvastikust; väikekohapidajaid, kes ei kasuta palgalist tööjõudu — 6%; kapitaliste, kes ekspluateerivad võõrast tööd — 4%. See kapitalistide rühm ekspluateerib mitte ainult Inglismaa oma töötajaid, vaid

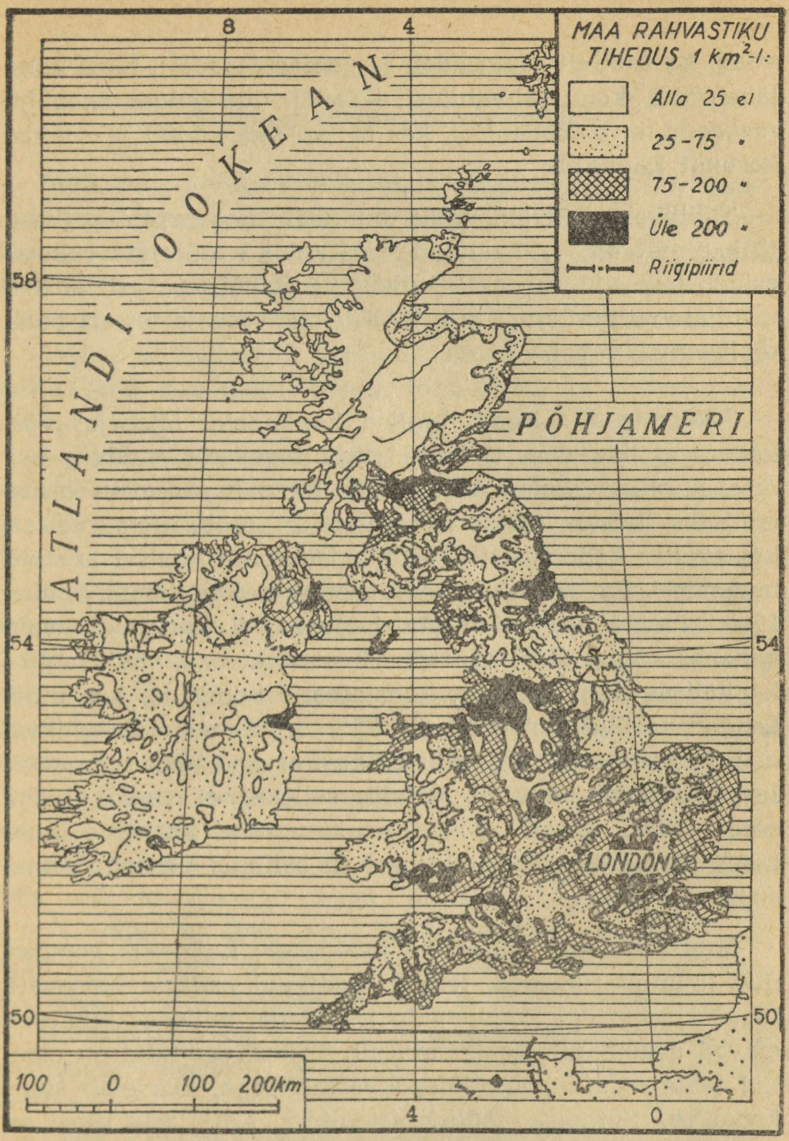

Joon. 17. Rahvastiku tihedus Suur-Britannias.

võtab ka tribuuti asumaadelt ja poolasumaadelt: tema kätte läheb 55% kogu rahvatulust. Kapitalistide hulgas on palju *rantjeesid*, s. o. kodanlasi, kes ei tee üldse tööd ja saavad kasumit kapitalilt.

Töötavale rahvale, keda on 96% kogu rahvastikust, jääb ainult 45% rahvatuludest. Kuid ka töötajate rühmas esineb teravaid vahesid — ühelt poolt kõrgepalgaliste teenistujate ja eesõigustatud tööliste ladviku ja teiselt poolt töölismassi vahel.

Töölisklassi seisund. Inglise kapitalismi õitseajal võis kodanlus ilma oma taskule kahju tegemata eraldada osa oma suurtest tuludest töölisklassi ladviku paremaks tasustamiseks. Nõnda tekkis sõnakuulelik „töölisaristokraatia", kes abistas kodanlust töölisliikumise kontrollimisel ja summutamisel. Ent töölisklassi viletsusi see ei kaotanud. Töölisklassi üldine osa rahvatulu jaotuses ei kasvanud, vaid kahanes. Veel XIX sajandi 70-ndail aastail, kui Inglise kapitalism oli täies jõus, konstateeris komisjon, kes uuris Londoni tööliskvartaale, et 25% Inglismaa rahvastikust elab vaesuse piiril, 8% rahvastikust ei oma isegi seda ainelist miinimumi, mis on vajalik selleks, et „hoida hinge sees". 1927. aastal teostati samasugune uurimine Londonis ja siis selgus, et olukord on säilinud peaaegu samasugusena.

Suur-Britannia suuremais keskustes, kuhu on kogunenud tohutud rikkused, leidub vastikuid *mülkaid* haisevate räpaste urgastega, lagunevate hüttidega, milledes inimesed elavad uskumatult kokkusurutult. Tööliskvartaalid on otsekui teine maailm, võrreldes kvartaalidega, kus elab suurkodanlus. Suremus tööliskvartaalides, eriti laste seas, on tunduvalt suurem keskmisest suremusest Inglismaal.

Majanduse ülevaade.

Inglismaa arenemise erinevused.

Inglismaa võimsus minevikus. Inglismaad võib nimetada kapitalismi kodumaaks. Visas võitluses kõrvaldas Inglismaa järgemööda rea võistlejaid — Hispaania, Hollandi, Prantsusmaa, saavutas merede valitsemise ja *omandas laialdased ja rikkad asumaad — peaaegu veerandi maailmast.*

Inglise kodanlus lõi ulatuselt ületamata süsteemi paljumiljoniliste koloniaalrahvaste rõhumiseks ja ekspluateerimiseks.

Inglismaa arendas endale enne teisi riike suure vabrikutööstuse. Inglismaal tehti XVIII sajandi teisel poolel ja XIX sajandi algul rida tähtsaid tehnilisi leiutisi, mis lõid täieliku pöörde tööstuslikus tootmises (Watt'i aurumasin[1] — vabrikutööstuse põhiline jõuallikas; ketramis- ja kudumismasinad, mis asendasid käsitsiketruse ja kangasteljed, koksi tarvitamine terase sulatamisel). Inglismaa esimesena arendas välja võimsa rasketööstuse, kasutades oma territooriumil leiduva kivisöe ja rauamaagi kombinatsioonide soodsust. Inglismaal pandi 1825. aastal käiku esimene raudteerong. Kaua aega oli Inglismaa *maailma vabrikuks*, esimeseks tööstusriigiks maailmas.

XIX sajandi lõpuni oli Inglise sõjalaevastik võistlejateta merede-valitseja, kuna tema kaubalaevastik mitte ainult vedas maailma laiali Inglise tööstuse saadusi ja tõi igalt poolt tagasi tarvilikke tooraineid, vaid ta teenindas ka teiste riikide kaubandust, oli *maailma kaubavedaja.*

Koondades oma kätte kolossaalsed rikkused, muutus Inglismaa *maailma pankuriks;* laenud, mis Inglismaa

[1] Enne Watt'i oli aurumasin leiutatud Venemaal Polzunovi poolt, kuid see leiutus ei leidnud praktilist kasutamist.

kodanlus andis välisriikidele, kapitalid, mis mahutati välismaa ettevõtteisse, tõid tohutut kasumit ja pealegi alistasid nõrgad ja mahajäänud riigid Inglise mõjule.

Arenemise aeglustumine ja võimu nõrgenemine. XIX sajandil lõi Inglismaa üleolek kõikuma. *Tema tööstusliku arengu tempo üha aeglustub.* Samal ajal kerkivad esile uued tööstusriigid Saksamaa ja USA ning jõuavad oma tööstuse toodanguga Inglismaast ette. Inglismaa osa maailma tööstuse toodangus kahaneb (veel 1870. aastal andis Inglismaa ligi poole maailma kivisöe, malmisulatamise ja puuvillatööstuse toodangust; 1900. aastal oli ta osa umbes $^1/_4$, aastal 1938 aga andis Inglismaa kivisütt $^1/_5$, malmisulatamise ja puuvillatöötlemise alal ainult $^1/_{10}$).

Eriti tähtis on see, et Inglise tööstus hakkas kaotama oma tehnilist üleolekut. Inglise vabrikutööstuses olid paljud käitised, mis enne olid tehnika viimaseks sõnaks, oma 100-aastasel kestusel jõudnud juba vananeda. Inglise vabrikandid olid Inglismaa tööstuse üleoleku ajal harjunud sellega, et nende kaubad ostetakse otse õhinal; neil ei olnud erilist tarvet hoolitseda kaubamüügi organiseerimise eest või kohandada seda turu nõuetele. Ent kui saabusid rasked ajad, osutus Inglise tööstus- ja kaubandusaparaat võitluseks vähe ettevalmistatuks ning ka paindumatuks.

Inglismaa toorainete varud selliseks hooks, millist omas eesrindlike maade tööstuse arenemine, ei osutunud enam küllaldaseks. Rauamaakide parimad varud olid kahanemas. Praegusaja tööstuses on suurem tähtsus neil varudel, mida ei ole Inglismaal üldse või on vähe, nagu nafta, hüdroenergia, värvilised metallid.

Inglismaa ülevõim merel küll veel säilis, kuid see ei olnud enam nii vaieldamatu kui varemalt. XX sajandil muutusid esimese klassi mereriikideks USA, Saksamaa, Jaapan. Inglis-

maa pidi loobuma oma endisest reeglist — omada sellist sõjalaevastikku, mis ei ole nõrgem kahe ükskõik millise riigi laevastikust kokkuliidetult.

Pärast Esimest Maailmasõda läks *kõikuma ka Inglismaa rahaline võim.* Ameerika kapital tungis reasse riikidesse, kus varemalt oli ülekaalus inglise kapital (näit. Lõuna-Ameerika riigid, samuti Kanada, ehkki viimane osutub Inglismaa dominiooniks).

Isegi Briti impeeriumis eneses ei ole Inglismaa valitsemine enam nii kindel, nagu oli minevikus. Briti dominioonides, eriti Kanadas ja Austraalias, on kasvanud tähelepandav tööstus. Neil on tekkinud omad huvid, mis on mõnigikord vastupidised Inglismaa huvidele. Suurenes ka koloniaalrahvaste rahvuslik-vabastusliikumine.

Teise Maailmasõtta astus Inglismaa halvasti ette valmistatult. Relvastust polnud küllaldaselt, sõjatööstus oli nõrgalt arenenud. Alles sõja kestel tuli tööstus ümber korraldada sõja tarvete kohaselt. Kuigi Saksa lennuväe massilised rünnakud Inglismaa tööstuskeskustele (eriti ägedad 1940. a. sügisel) ei suutnud paralüseerida Inglise tööstust, olid kahjustused siiski suured. Pärast Saksamaa tungimist Nõukogude Liidu kallale ja Saksamaa sõja-lennujõudude paiskumisega Nõukogude frondile, lakkasid rünnakud Inglismaale peaaegu täiesti, mis päästis Inglismaa suurtest purustustest ja võimaldas tal arendada sõjatööstuslikku tootmist.

Ex bibl. univ. Tart.

Tänapäeva Inglismaa iseloomustus. Ülaltoodust on selge, et Inglismaa majandus omab väga keerukat struktuuri. Mitte üheski teises riigis pole tööstuse ülekaal põllumajanduse suhtes nii selge kui Inglismaal: peaaegu pool kogu rahvastikust tegeleb tööstuses ja ainult 5% põllumajanduses; tööstuse saadusi veab Inglismaa välja, kuid toidus-

tamises elab ta peaaegu täielikult väljast sisseveetavaist varudest. Selles mõttes nimetataksegi Inglismaad sagedasti *tööstusriigiks*. Kuid see määrang on puudulik. Inglise majanduses on suure tähtsusega *merekaubandus ja laevandus, kapitali väljavedu ja eriti asumaade ekspluateerimine*. Teise Maailmasõja ajaks andis Inglismaa 9—10% maailma tööstuse toodangust, jäädes maha tööstuse produktsioonilt Ühendriikidest, Nõukogude Liidust ja Saksamaast. Samal ajal koondasid tema koloniaalvaldused peaaegu ¼ kogu maakera rahvastikust (ehk ligi ¾ kogu maailma koloniaalvalduste rahvastikust). On täiesti selge, et Inglismaa tähtsus maailma majanduses ja maailma poliitikas koloniaalriigina on suurem kui tema tööstuslik tähtsus. Lenin defineeris omal ajal Briti imperialismi *„koloniaalimperialismina"*.

Teine Maailmasõda, mis kahjustas suurel määral Briti rahandust, kaubanduslikke sidemeid, laevastikku ja mis veel rohkem suurendas USA majanduslikku positsiooni, viis Briti võimu edasisele nõrgenemisele. Sõja kestel „oli Inglismaa sõjalis-majanduslikus sõltuvuses Ameerika toiduainete ja tööstuskaupade hangetest, kuid sõja lõppedes hakkas suurenema Inglismaa finants-majanduslik sõltuvus USA-st" (Ždanov). Samal ajal kõigutab rahvuslik-vabastusliku liikumise kasv kolooniates ka Inglismaa koloniaalvõimu.

1945. a. pääses Inglismaal võimule tööerakondlik valitsus, mis moodustati sama „töölisaristokraatia" juhtidest, kellest kõne oli juba eespool. Ta viis läbi mõnede Briti majandusharude (nende hulgas kivisöetööstuse ja tähtsamate pankade) natsionaliseerimise, kuid see natsionaliseerimine jäi peatuma poolel teel; peatähtsus aga on see, et olemuselt see natsionaliseerimine ei ole mitte löök mädanenud Briti kapitalismile, vaid katse päästa seda osaliste „paikamistega".

Oma välispoliitikas organiseerib tööerakondlik valitsus ühes USA reaktsioonilise valitsusega imperialistlike riikide ja nende vasallide fronti, mis on suunatud Nõukogude Liidu ja uue demokraatia riikide vastu, koloniaalrahvuste vabastusliikumiste vastu, ähvardades uue maailmasõjaga; seejuures ei ole Briti imperialismil kaugeltki enam seda juhtivat seisukohta, mis tal oli kunagi, ning kõik läheb ikka rohkem rikka ja võimuka Ameerika imperialismi juht-oheliku kohaselt.

Tööstus.

Üldine iseloomustus. Iseloomustava joonena Inglise ennesõjaaegses tööstuses oli tema kallak *kõrge kvaliteediga kallite saaduste tootmisele.* Oma toorainetebaasi puudumise, kuid kvalifitseeritud tööjõu külluse, samuti ka kõrgete tootmiskulude tõttu ei olnud poolfabrikaatide või odavate massfabrikaatide tootmine kasulik. Selles ületab Inglismaad vaieldamatult Ameerika Ühendriikide rohkem standarditud ja ratsionaliseeritud tööstus. Kuid Inglismaa tööstusel on tähtsaid eeliseid neis tööstusharudes, mis nõuavad kogemusi ja kvalifitseeritud tööjõudu, näit. keeruliste masinate toodangus, väärtuslike vabriku- ja transpordiseadeldiste valmistamises, vastupidavate kangaste ja lõngade tootmises. Poolfabrikaate ja väheväärtuslikke saadusi Inglismaa isegi impordib suuremal hulgal (näiteks eksportides tohutud hulgad tekstiilsaadusi, veab Inglismaa sisse suurel hulgal odavaid riidesorte).

Inglise tööstuses eristuvad *vanad tööstusharud,* mis tekkisid juba tööstusliku revolutsiooni ajastul, ja *uued tööstusharud,* mis on arenenud alles XX sajandil, eriti pärast Esimest Maailmasõda.

Vanad eksporttööstuse harud. Inglise tööstuse põhiharud on tema vanad eksporttööstused: tekstiiltööstus, kivisöetööstus, metallurgia, aurumasinate, tekstiilmasinate, laevaehitus ja vedurite valmistamine. Need on tööstusharud, mis panid omal ajal aluse Inglise tööstuse maailmavalitsemisele.

Inglise tööstuse vanade harude puuduseks on ettevõtete killustumine, nende ebaratsionaalne paigutus, sisseseadete vananemine. K i v i s ö e t ö ö s t u s e s on palju väikesi käitisi. Kivisöekaevanduste mehhaniseerimisel jääb Inglismaa maha USA-st. Ettevõtete väiksus kõrgendab administratsiooni- ja saaduste müügi kulusid, raskendab käitise mehhaniseerimist ja ratsionaliseerimist. See kõik põhjustab kõrgeid tootmiskulusid ning inglise kivisöe kahjumita turustamine muutub ikka raskemaks ja raskemaks. Kivisöe toodang oli 1913. aastal 292 milj. tonni, 1939. aastal 237 milj. tonni (1947. a. — ligi 200 milj. tonni).

Samasugune on seisund ka m e t a l l u r g i a s: käitiste ebasoodus paiknemine, tootmise kombineerimise nõrk arenemine, kõrgahjude väike tootmisvõime (see muidugi võrreldes ainult kõige eesrindlikuma tehnikaga). Pärast Esimest Maailmasõda püüti vanu tööstusharusid reorganiseerida. Eriti suured muudatused teostati metallurgia ja metallitöötlemise alal: moodustati suured koondised metallurgia, relvade, masinaehituse ettevõtetes; tootmises viidi läbi tehnilised uuendused. Samuti koondati ka kivisöetööstusi, suleti küllaltki suur hulk vanemaid šahte (niinimetatud „noaaegseid šahte"). Kuid täielikult uuendada vanu tööstusharusid nende parandustega siiski ei suudetud, selleks oleks vaja olnud põhjalikku ümberkorraldust ja ümberehitust.

1946. aastal natsionaliseeriti Inglismaal kivisöetööstus, kuid endistele omanikele makstakse ka tulevikus välja nende sissetulekud; need ebaratsionaalsed kulutused endis-

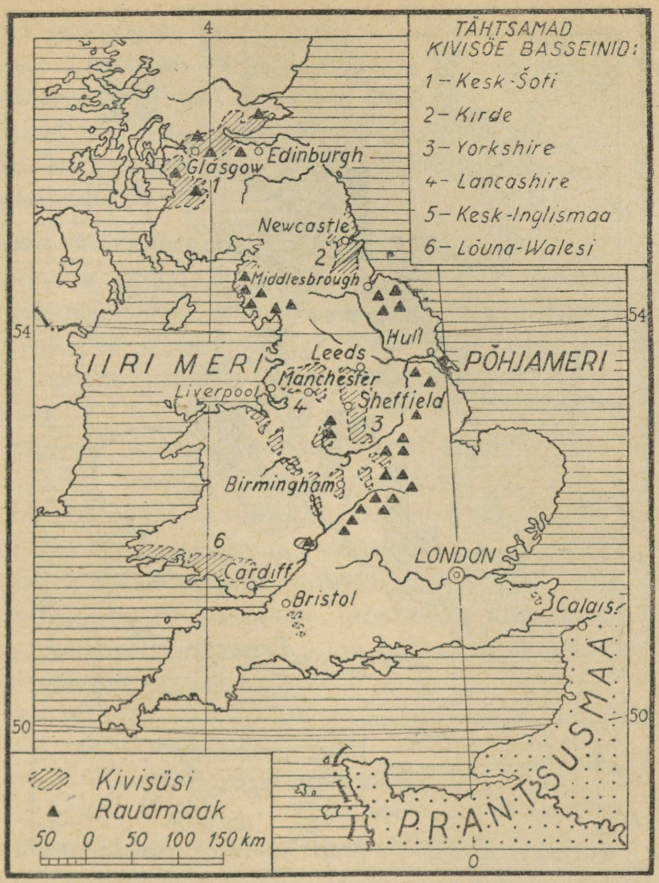

Joon. 18. Suur-Britannia kivisöe- ja rauamaagibasseinid.

tele peremeestele lasuvad raske koormana kivisöetööstusel, mis juba selletagi on söetoodangu põhjaliku reorganiseerimise vajaduse tõttu raskes seisukorras.

Malmitoodang moodustab 7—8 milj. tonni, terasetoodang 12—13 milj. tonni aastas.

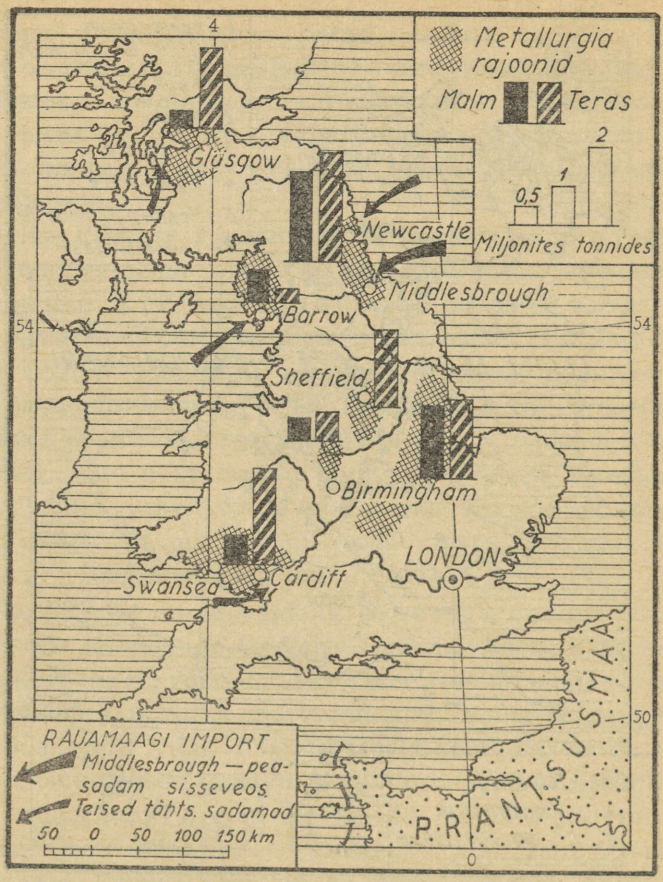

Joon. 19. Musta metallurgia paiknemine Suur-Britannias.

Tekstiiltööstuse tähtsam haru on puuvillatööstus, teisel kohal on villatööstus, nende järel tulevad džuudi- ja siiditööstus. Puuvillatööstus võimaldas varemalt kudumite kolossaalset väljavedu. Pärast Esimest Maailmasõda, seoses puuvillatööstuse arenemisega reas riikides (nende hul-

gas ka koloniaalriikides), mis varem olid inglise tekstiilsaaduste turuks, vähenes kudumite väljavedu Inglismaalt kiiresti.

Vanad tööstusharud arenesid auruenergia valitsemise ajastul; nad paigutusid kivisöebasseinide juurde, kust seda energiat saadi.

Uued tööstusharud. Palju soodsamas seisundis, võrreldes vanade eksportharudega, on hilisemal ajal tekkinud tööstusharud: *elektrotehnika-, keemiatööstus, kunstsiidi tootmine, auto-* ja *lennukitööstus.* Need tööstusharud seisavad kõrgel tasemel, nendes kasutatakse laialt tootmise kombineerimist.

Esialgselt töötasid need tööstusharud peamiselt siseturule, kuid edasises arengus mõned neist (eriti elektrotehnika, keemia) omandasid tähelepandava koha ka ekspordis. Ka ei ole nad oma paigutuses seotud kivisöega nii tihedasti kui vanad tööstusharud. Ehkki uued tööstusharud osaliselt kihitusid vanadele tööstusrajoonidele Kesk- ja Lääne-Inglismaal, on siiski väga palju uusi ettevõtteid tekkinud Londoni rajooni.

Põllumajandus.

Põllumajanduse tähtsus Inglismaal. Mitte üheski kapitalistlikus riigis ei ole põllumajandus langenud sellisele vähetähtsale kohale kui Inglismaal. Põllumajandus rahuldab siin harilikel aastail $^1/_3$ rahvastiku nõudeist.

Ülestöötatud pindala on ligi $^1/_4$ Suur-Britannia üldpindalast. Märgatavalt suurema ala hõlmavad niidud. Sõja kestel aastail 1914—1918, veel rohkem aga Teise Maailmasõja ajal tuli sisseveo vähenemise tõttu kiiresti suurendada ja laiendada külvipinda.

Põllumajanduse arenemist takistavad Inglismaal valitsevad maavaldamise ja maakasutamise tingimused. Suurem jagu maad kuulub suurmaapidajaile — landlordidele. Landlordid harilikult majapidamist ise ei juhi, vaid annavad maa rendile. Maavaldamine on neil sissetulekuallikas, vajalik komponent „seltskondliku seisukoha" määramisel ja lõbustusvahend; tähtsa osa oma maast jätavad lordid parkide alla või kõnnumaadeks — jahi kaitsealaks. Metsloomi ei ole Inglismaal juba ammust ajast, välja arvatud jahikaitsealad, sellepärast pole jahil tööndusliku tähtsust, vaid seda peetakse peamiselt lõbuks, sportliku eesmärgiga.

Talunike põhirühmaks on rentnikud-farmerid, kes rendivad endale maaala 20—120 ha suuruses ja majandavad seda palgatud tööliste abil. Nii on Inglismaal põllumajanduslik proletariaat küllaltki arvukas.

Põllumajanduse spetsialiseerumine. Inglismaa põllumajandus on spetsialiseerunud kõrgetoodangulise *liha-* ja *piimakarja* (veiste, sigade, kodulindude) *kasvatamisele*. Põllupidajad saadavad linnadesse saadusi, mida vajavad jõukamad tarbijad: värsket liha, tapetud linde, rõõska koort, juustu, mune. Peaaegu pool kogu kultuurmaast on söödaheina või juurvilja all (ristik, loomanaerid, loomapeedid). Kuid siiski imporditakse suurem osa liha- ja piimasaadusi välismaalt (Taanist, Uus-Meremaalt, Iirist, Argentiinast). Suur tähtsus on ka *puu-* ja *keeduviljaaiandusel*, eriti varajaste keeduviljade (kurkide, tomatite, varajaste kartulite, spargli) kasvatamisel.

Suur-Britannia lääne- ja põhjarajoonides, kus suurem osa pindalast on looduslike karjamaade all, on arenenud lambakasvatus (kasvatatakse lambatõugusid, kes annavad palju liha ja võrdlemisi vähe villa; oma villa ei jätku Inglismaal kaugeltki tarvilikul hulgal).

Teraviljadest on kõige rohkem levinud kaer, mis on vähem nõudlik kliimaliste tingimuste suhtes. Ainult Ida-Inglismaal on suur tähtsus nisu kasvatamisel.

Kalandus. Suur-Britanniat ümbritsevad mered on maailma tähtsamaid kalapüügirajoone. Iga-aastane püük

ulatub ligikaudu 1 milj. tonnini (kõige rohkem heeringaid ja turski). Eriti tähtis kalapüügikoht on tohutu suur madalmeri Doggerbank (Põhjameres).

Transport.

Briti võimsuse peamisi alustugesid on olnud merede valitsemine. See järeldub Suur-Britannia saarelisest asendist, valduste hajususest ja majanduse iseloomust, mis vajab toidu- ja toorainete juurdevedu ning tööstustoodete ja söe väljavedu. Samuti tuleb märkida, et Briti kaubalaevastik kuni Teise Maailmasõjani teenindas peale enamiku Briti impeeriumi veokäibe väga tunduvas osas ka paljude teiste riikide veokäivet. 1939. aastal oli Suur-Britannia kaubalaevastikus üle 7000 laeva, kogutonnaažiga umbes 18 milj. tonni (s. o. üle ¼ maailma kogutonnaažist); peale selle oli samal ajal veel Briti asumaade laevastikes umbes 2500 laeva, tonnaažiga üle 3 milj. tonni.

Teise Maailmasõja tulemusena vähenes mõningal määral Suur-Britannia kauba- kui ka sõjalaevastik (1948. a. oli see 16,5 milj. tonni), kuid seevastu kasvas suuresti USA laevastik, nii et praegu Inglismaa jääb merel tublisti maha Ühendriikidest. On ju õige, et Inglismaa suhtes võib arvata teatud võiduks Saksamaa laevastiku likvideerimist, samuti ka Itaalia ja Prantsusmaa laevastiku nõrgenemist. Kuid lõplik esikoha kaotus merel on siiski Briti imperialismile rängaks hoobiks.

Tähtsamad Inglismaa sadamad on: *London* (esimene sisseveos), *Liverpool* (esimene väljaveos), *Hull, Manchester, Southampton, Glasgow, Newcastle, Cardiff.* Reisiliikluses mandri vahel on suurim tähtsus *Dover'il. Portsmouth* ja *Plymouth* on sõjasadamad.

Ex bibl. univ. Tartu

Sisemaal veetakse kaupade peamass raudteedel (raudteevõrgu tiheduselt on Inglismaa teisel kohal maailmas Belgia järel); teisel kohal on rannasõiduveod (kabotaaž), kolmandal kohal veod sisevetel. Inglismaal on tihe kanalite ja lüüsidega paisutatud jõgede võrk. Kuid suurem osa sellest võrgust on ehitatud juba väga ammu, kanalid ja lüüsid on vananenud, nende läbilaskevõime on väike ja varieerub tunduvalt võrgu eri osades. Inglise kanalitest paistab silma Manchester'i merekanal, mis kaevati XIX saj. lõpul; selle kanali tõttu Manchester, mis asub kaugel kesk maad, muutus tähtsaks meresadamaks.

Väliskaubandus ja kapitali väljavedu.

Tööstusriigina, kus toorainete ja toiduainete baas ei ole küllaldane, peab Inglismaa sisse vedama tohutu hulga toorja toiduaineid (puuvill, vill, kautšuk, nafta, mitmesugused maagid, metsamaterjal, vili, või, liha, tee, suhkur, puuvill jne.). Kui Inglismaa peaks eralduma pikemaks ajaks välisturgudest, oleks rahval peagi nälg varaks, tööstuses aga valitseks peaaegu täielik tegevusetus. Peale toorainete, mida ta vajab oma tööstuse arendamiseks, veab Inglismaa sisse suuremal hulgal asumaade toorainеid edasimüümiseks teistesse riikidesse, teenides sellelt vahetalitajana. Teisest küljest Inglismaa tööstuse põhiharud veavad väga tähtsa osa oma toodangust välja (riidekangad, metallitooted ja masinad, kivisüsi) ja ilma välisturuta ei võiks nad areneda. Sellest on selge, *milline tähtsus on Inglismaale väliskaubandusel ning millisel määral ta oleneb välisturgudest.*

Inglise väliskaubanduse omapäraks on, et import tugevasti ületab eksporti. See oleneb järgmistest põhjustest:

1) Saades tohutuid sissetulekuid asumaadest ja poolasu-

maadest, võis Inglismaa kodanlus „elada laialt", võis osta välismailt kalleid kaupu, hoolimata kuludest.

Välismaadesse mahutatud inglise kapitali kogusumma oli Teise Maailmasõja eel 3,7 miljardit naelsterlingit. Üle poole sellest summast on mahutatud Briti impeeriumi osades, kõige rohkem Austraalias, Indias, Kanadas, Lõuna-Aafrikas. Väljaspool Briti impeeriumi on inglise kapitale Lõuna-Ameerika riikides (Argentiinas ja Brasiilias), Hiinas ja Iraanis. Inglise kapitali käsutuses on tohutud toorainete allikad mitte ainult Briti impeeriumis, vaid ka paljudes teistes riikides. Naftakompaniid inglise kapitaliga (Royal Dutch Shell, Inglise-Iraani kompanii jt.) toodavad naftat Venetsueelas, Iraanis, Iraagis. Inglise kapitali valduses on suurem osa maailma kautšukitoodangust (Malaka, Indoneesia), ligi $^2/_3$ tinamaakide maailma kogutoodangust, suuremad puuvilla, villa, džuudi jne. tootmisalad.

Oma kapitalimahutustest välismaal sai Suur-Britannia enne Teist Maailmasõda aastas tulu 200 milj. naelsterlingit. Peale selle saadi 100 milj. naelsterlingit tulu välismaiste kaupade veost Inglise laevadel. Need tulud katsid suurema osa Suur-Britannia väliskaubanduse puudujäägist.

2) Kahe maailmasõja vahel tekkis Inglise tööstusel tõsiseid raskusi väljaveoga. Väljaveo mahajäämine sisseveost suurenes sellisel määral, et vahe katmine muutus juba raskeks.

Teise Maailmasõja tagajärjel halvenes tugevasti Suur-Britannia rahandus. Väljavedu sõja-aastail oli väike ning seda taastatakse pärast sõda suurte raskustega. Mitmed kapitalimahutused välismaal tuli kulutada mitmesuguste materjalide ostuks ja sõjapidamiseks. Suur-Britannial tekkisid suured sõjavõlad. USA aga suurendas sõja kestel oma tööstust ja laevastikku ning muutus Suur-Britanniale veel ohtlikumaks võistlejaks kaubanduses ja laevasõidus kui varem. Samal ajal läheb Inglismaale kalliks tema reaktsiooniline välispoliitika: Briti valitsus kulutab määratu suuri summasid relvastatud jõudude ülalpidamiseks välis-

maal, kelle peamiseks ülesandeks on demokraatlike liikumiste mahasurumine. Briti valitsus sai USA-lt suure laenu (3750 milj. dollarit) ning kulutas selle kiiresti mitmesuguste „aukude" katmiseks. See laen, mis anti Inglismaale raskete tingimustel, omakorda suurendab Briti imperialismi majanduslikku ja poliitilist sõltumust USA imperialismist.

RAJOONID.

Kagu-Inglismaa (Londoni rajoon).

Üldine iseloomustus. Kagu-Inglismaa on Suur-Britannia ajalooline tuumik. See on kaubanduslik ja põllumajanduslik „Vana-Inglismaa", mis on kujunenud suurima koloniaalriigi keskuseks.

Kagu-Inglismaa geograafilise asendi erinevuseks on ta tihe seos mandriga. Thames'i jõe suue asub ainult 250 km kaugusel Schelde ja Reini suudmest, kuna Inglise ranna kriidikaljud (Doveri lähedal) paistavad selge ilmaga Prantsusmaa rannikule. Võrdlemisi viljaka mullastiku ja hõlpsa liikluse tõttu on siia koondunud tihe põllumajanduslik rahvastik. Üle Pas de Calais' ja Põhjamere lõunaosa algas varakult liiklus Inglismaa ja Euroopa mandri vahel.

Tööstuslik revolutsioon, mis kandis Inglismaa majanduse raskuskeskuse söe- ja rauarajoonidesse, on kahte viisi mõju avaldanud „Vana-Inglismaa" ajaloolisele arenemisele. See võimaldas elanikkonnale rännata Loode-Inglismaa uutesse tööstusrajoonidesse. XIX sajandi kestel oli rahvaarvu kasv Kagu-Inglismaal, kui eraldada siit London ja selle lähem ümbrus, õige pikaldane, võrreldes Loode-Inglis-

maa tööstusrajoonidega. Kuid Briti kapitalismi hiigelkasvuga, mis algas tööstuslikust revolutsioonist, kasvas *Londoni* kaubanduslik, rahanduslik ja poliitiline tähtsus.

Londoni sadam sai kaupu kogu maailmast ja jaotas neid mitte ainult Inglismaale, vaid ka Euroopa mandririikidesse. Londoni pangad kogusid kapitale Inglismaa asumailt ja poolkoloniaalseilt vasallidelt; London muutus maailma rahanduslikuks keskuseks, ülemaailmseks kapitaliturguks, hiiglasuure koloniaalimpeeriumi pealinnaks.

Elanike arvult muutus London esimeseks linnaks maailmas. See esikoht jäi Londonile kuni XX sajandi alguseni. XX sajandi teisest aastakümnest tuli esimesele kohale New York. 1938. a. oli „Päris-Londoni" elanike arv 4,1 milj., kuid ühes eeslinnadega elas „Suur-Londoni" piirides 8,7 milj. inimest.

Kagu-Inglismaa tööstus piirdus kuni Esimese Maailmasõjani peamiselt mere- ja raudteetranspordi ning Londoni enese arvurikka elanikkonna teenindamisega (toiduainete-, jalatsite-, õmblustööstus). Kahe maailmasõja vahelisel perioodil kasvas Londoni rajooni tööstuslik tähtsus. Londoni rajoonis tekkisid suured auto-, lennuki-, elektrotehnika-, keemiatehased, kunstsiidivabrikud. Kuid ka praegu on London *mitte just niivõrd tööstuslik kui rahanduslik, kaubanduslik, transpordi- ja administratiivkeskus.*

Londoni sadam. London asub Thames'i jõe lehtersuudme lähedal, mis avab meretee Kagu-Inglismaa siseosadesse; see on Inglismaa mandrilähedasem merevärav. Londoni kaubanduslik tuumik — *City* — arenes lehtersuudme lõpul, seal, kus see oli veel küllalt sügav merelaevade sõiduks, kuid kus ta oli ka küllalt kitsas ja soodus silla ehitamiseks. Londoni silla juures arenes sügavale sisemaale tungiva meretranspordi, Thames'i jõelaevanduse ja üle silla suunduvate maismaateede ristumiskoht.

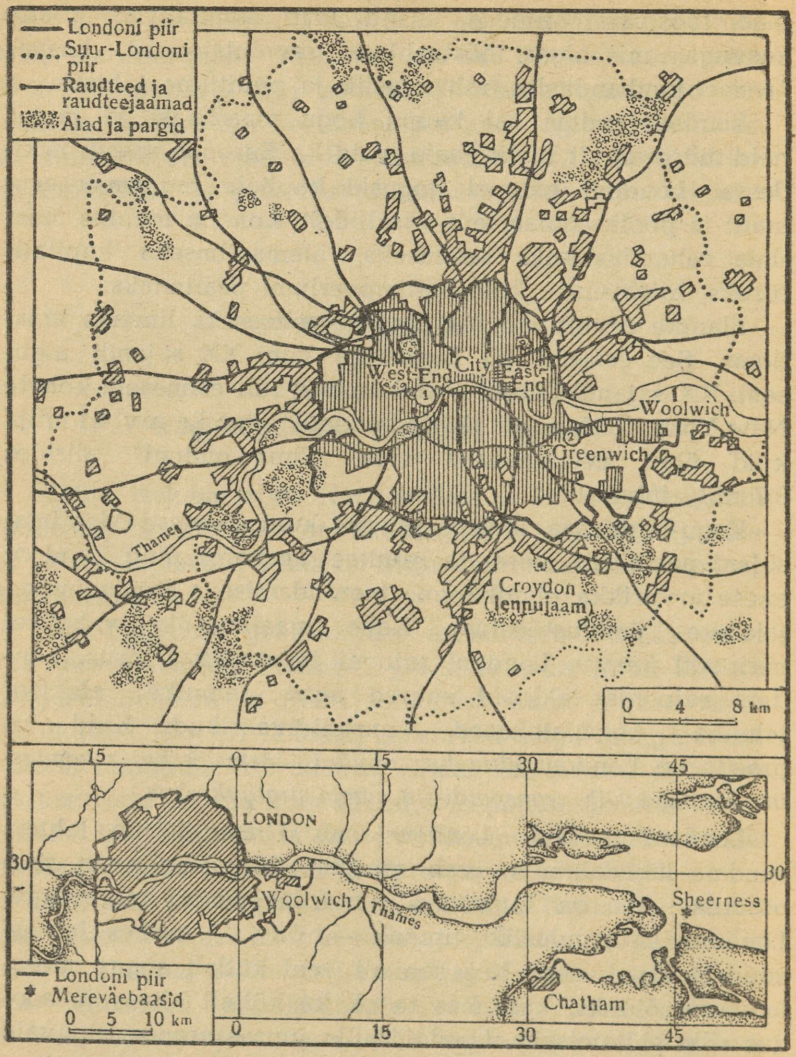

Joon. 20. Londoni skemaatiline plaan: 1 — parlament, 2 — Greenwich'i tähetorn.

Londoni sadam on oma läbikäigult suurimaid sadamaid maailmas (New Yorgi kõrval). Tema kaudu toimub üle $^1/_3$ Inglismaa kaubanduslikust käibest. London impordib rohkem kui ekspordib; ekspordis jääb London maha Liverpoolist, mis teenindab peamisi Inglismaa tööstus-ekspordi rajoone.

Tänapäeva Londoni sadam ulatub 41 km Londoni sillast allapoole. Merelaevade tonnaaži kasvamisega ei piisa merelaevadele enam Thames'i sügavusest Londoni silla juures (Thames'i sügavuse miinimum on mõõnaajal 2,7 m, maksimum tõusuajal 8—9 m). Seepärast tuli suurtele laevadele ehitada sadamasillad alumises, sügavamas lehtersuudme osas ning rajada kinnisi basseine, mis hoiaksid veepinna mõõnaajal tavalisel kõrgusel (dokid). Londoni sadamasildade üldpikkus on 54 km. Kuid siiski toimub laevadelt mahalaadimine suurel määral abipargaste abil. Londoni sadamale on iseloomustav üldplaani puudumine ehitiste asetuses. Sadama juurdeveoteed on kitsad, kuid liiklemine neil on nii tihe, et autod pääsevad suure vaevaga kaubaladude juurde ja sadamasillale. Esimene mulje sadamatööst on süsteemitus. Ainult sadamapersonaali suured kogemused hoiavad ära ummistusi ja takistusi kaubalaadimistöödel.

Londoni rahvusvahelis-poliitiline tähtsus. Inglise kapitali õitseajal juhtis London faktiliselt suurema osa maailma rahvusvahelist poliitikat. Ka praegugi omab London määratu suurt tähtsust poliitilise keskusena, sest siin „tehakse" mitte ainult Inglismaa enese, vaid ka paljude temaga seoses olevate riikide välispoliitikat. Londonisse on mitmel korral kokku tulnud rahvusvahelised konverentsid. Teisest küljest on Londonil olnud tähelepandav osa revolutsioonilise emigratsiooni rahvusvahelise keskusena. Londonis elas 1849. aastast kuni oma surmani (1883. a.) K. Marx, kes juhtis siit rahvusvahelist töölisliikumist. Londonis asutati I Internatsionaal. Siin peeti ka Vene Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei kongressid: II (osaliselt), III ja V (aastail 1903, 1905 ja 1907).

Londoni geograafia. Linna keskus on *City*. See on inglise kodanluse kaubandusliku ja rahandusliku võimsuse tsitadell. Siin asuvad pangad, börsid, laevanduskompaniide valitsused. City's sõlmitakse ülemaailmse tähtsusega tehinguid, siit juhib inglise kodanluse ladvik oma kapitale. City's pole peaaegu olemaski alalist elanikkonda, kuid hommikul suundub siia igalt poolt Londonist ja ta eeslinnadest inimeste vool. Töö lõpul tühjeneb City jälle ja ööseks jääb temasse kümmekond tuhat inimest, peamiselt just valve.

City'st lääne pool on *Westminster*, Londoni poliitiline keskus, kuhu on koondunud valitsusasutised: parlament, ministeeriumid, kõrgemad kohtuasutised. Westminsteriga külgnevad West-End'i kodanlikud linnaosad. Siin asuvad rahandustuusade ja aristokraatide toredad üksikelamud, kodanluse väiksemad erakmajad (cottage). Siin on ka Londoni tähtsamad kultuuriasutised: muuseumid, raamatukogud, klubid, teatrid. Läänepoolsete linnaosade ilustuseks on toredad pargid, millede poolest London on kuulus. Suurim neist on Hyde-Park.

Tööliste linnaosad, nende hulgas ka halva kuulsusega Londoni salaurkad, asuvad peamiselt idaosas, sadama lähedal. Rahvastiku kuhjumine on siin uskumatult kõrge. Londoni rahvastiku keskmine tihedus on 13 000 inimest 1 km^2-l, kuid Ida-Londonis ulatub see mõnes linnaosas 80 000 inimeseni 1 km^2-l.

Üldiselt ei suurene Londoni linna ametlikes piirides inimeste arv juba ammugi enam. Vana-Londonis on elanikkond viimase 30 aasta kestel koguni vähenenud. Korterid on Londonis kallid ja südalinnas pole keskmise varandusega inimesel elamine just „taskut mööda". Kuid raudteede, metroo-, trammi- ja omnibuseliinide tihe võrk võimaldab Londoni teenistujail elama asuda 30—40 km eemal kesklinnast. Sellepärast on linna peatänavail liikluse tihedus äärmiselt suur, vaatamata maa-alustele teedele, mis veavad ööpäeva jooksul miljoneid inimesi ühest kohast teise.

Kagu-Inglismaa on täielikult Londoni eeslinn. London on oma eeslinnaosad sirutanud nii kaugele ja allutanud need oma mõjule, et pole kerge täpselt kindlaks määrata, kus lõpeb õieti Londoni linn. Isegi kõige kaugemad Kagu-Inglismaa linnad on faktiliselt Londoni lisad. *Dover* ja *Southampton* on Londoni reisi-kiirrongide eelsadamaiks, *Chatham* Thames'i suudmes ja *Portsmouth* La Manche'i rannikul on merekindlused, mis kaitsevad juurdepääsu Lon-

donile. Ida- ja Lõuna-Inglismaa kalasadamad varustavad Londonit värske kalaga. Teistest Kagu-Inglismaa linnadest eralduvad *Oxford* ja *Cambridge* — need on väikesed vanad linnad, kuulsad oma ülikoolidega. Oxfordi ja Cambridge'i ülikoolid on asutatud XII sajandil — need on Inglise kõrgema hariduse peakeskused. Õppetegevus (eriti Oxfordis) on läbi imbunud konservatiiv-aristokraatlikest traditsioonidest ja natsionalismist.

Põllumajandusel on Ida- ja Lõuna-Inglismaal suurem tähtsus kui teistes Inglismaa rajoonides. Tasandik Thames'i alamjooksu ja Humberi vahel on Briti saarte kõige kuivem ja päikesepaistelisem osa. Siin on suur tähtsus teraviljakasvatusel (nisu, oder). Kuid põllumajanduse põhiline eriala on pealinna varustamine värskete liha- ja piimasaadustega, aed- ja puuviljaga ning lilledega. Isegi kauged Kanali (Normandia) saared on kattunud taimelavade ja aedadega, kust veetakse Londonisse värskeid kartuleid, tomateid ja lilli.

Edela-Inglismaa.

Eraldi asetseb Inglismaa edelanukk, mis lõpeb *Cornwall'i* poolsaarega. Londoni mõju pole siin enam nii tugev kui Kagu-Inglismaal; ka on rahvastik siin hõredam. *Bristol* (Bristoli lahe lähedal) on tähtis sadamalinn ja tööstuskeskus. La Manche'i rannikul on *Plymouth* — tähtsamaid sõjasadamaid Inglismaal.

Põhja- ja Lääne-Inglismaa.

Põhja- ja Lääne-Inglismaa on *kivisöe, metalli* ja *tekstiili maa.* Siin on maailma vanimad suurtööstuse rajoonid. Need asuvad kivisöe basseinide läheduses. Sellist üldist keskust, nagu lõunas on London, siin ei ole.

Birminghami ja Sheffieldi metallitööstuse rajoonid. *Birmingham* asub Kesk-Inglismaa tasandikul, Penniini mäestiku lõunaserval, *Sheffield* — Penniini idanõlvadel. Mõlemad

linnad on Inglise metallurgia- ja rauatööstuse vanimaid keskusi. Rauasulatamine kohapealsetest maakidest puusüte abil on siin toimunud juba igivanast ajast. Inglismaa industrialiseerimise ajastul oli Birmingham'il ja Sheffield'il juhtiv osa Inglise rasketööstuse rajamisel.

Niihästi Birminghami kui ka Sheffieldi ümber arenesid tööstuslikud eeslinnad. Mõlemad muutusid mitmekesise metallitööstuse keskuseks kogu rajoonis. Erilise mitmekesisusega erineb Birminghami ja tema rajooni tööstus. Siin võib kohata kõiki tööstuse protsesse — malmi ja terase sulatamisest kuni kõige peenemate kaupade töötlemiseni. Suuremal hulgal valmistatakse siin püsse, revolvreid, mitmesuguseid masinaid, vaguneid, autosid, jalgrattaid, elektriaparaate, teaduslikke instrumente, pronksasju ja igasugust rauakaupa: lukke, nuge, naelu, nööpnõelu, õngekonkse, kirjutussulgi. Palju lennukitehaseid on Birminghami ümbruses (eriti Coventry's). Uuemate suurte tehaste kõrval on Birminghamis ka hulk väikesi töökodasid.

Sheffield on terase linn. Ta on spetsialiseerunud kvaliteet-terase ja teraskaupade valmistamises, nagu rasked relvad, soomusplaadid, vedurite ja vagunite rattad ja teljed, kangakudumisteljed jne. Sheffield ja Birmingham on Inglismaa relvatööstuse peakeskusteks. Neis töötavad Vickers'i tehased, maailma relvatööstuse suurimaid firmasid.

Birminghami rajoon on tuntud *Musta maa* nime all. Omal ajal näitas ta esimesena oma näotuses kapitalistliku maetööstusrajooni pilti, kus puuduvad täiesti rohelised alad ja kus on igal pool kivisöe- ja metalliräbuhunnikud, kus kõik on suitsuvines, kus valdavas enamuses on kasarmutaolised vabrikumajad ja viletsad vormitud onnikesed, elutatud töörahvaga.

Lõuna-Wales'i kivisöe ja metallurgia rajoon. Lai Wales'i poolsaar, mis sirutub läände, on võrdlemisi karm mägis-

maa. Suurem osa temast on hõredalt rahvastatud. Kuid mägismaa lõunaserval, Bristoli lahe rannikul, on suur tööstusrajoon. Selle rajooni pearikkus on kõrge väärtusega kivisüsi, mis erineb kõrge soojusvõimsusega ning mis jätab põlemisel järele väga vähe tuhka; kivisöe sort „cardiff" on maailmakuulus laevamasinate kütteaine. Kivisöe kihid ulatuvad siin paljudes kohtades otse maapinnale. Basseini lähedus merele kergendab kivisöe transporti. Suurel hulgal veeti kivisütt siit välismaale, kuid Teisest Maailmasõjast alates on söe väljavedu langenud. Söeveo peasadam on *Cardiff*.

Lõuna-Wales'i metallurgiatööstuses kasutati varemalt kohalikku rauamaaki; selle lõppedes hakati metallurgias kasutama imporditud maaki ning tööstus keskendus seetõttu otse rannikule. Metallurgia on siin spetsialiseerunud terase toodangule, millest siinsamas valmistatakse plekki plekknõudeks, konservikarpideks jne.

Lancashire'i ja Yorkshire'i tekstiiltööstuse rajoonid. Mõlemal pool Penniini mäestikku on Inglismaa kaks tekstiiltööstuse pearajooni: *Lancashire'i puuvillatööstuse rajoon* läänes ja *Yorkshire'i villatööstuse rajoon* idas. Nende mõlema rajooni vahel on tihe seos. Neid eraldav Penniini mäestik on madal, teda läbivaid orgusid mööda kulgevad mitte ainult raudteed, vaid ka kanalid, mis ühendavad ida- ja läänenõlva jõgesid. Mõlemas rajoonis on tekstiiltööstus kombineeritud kivisöe toodanguga ja masinate valmistamisega tekstiiltööstuse jaoks, samuti elektrotehnika, keemia- ja sõjatööstusega, mis eriti suureks arenes Lancashire'is Teise Maailmasõja kestel. Mõlemasse rajooni on koondatud määratu suured hulgad tööstuse alal töötavast rahvastikust. Ent Lancashire'i rajoon on oma tööstuslikult tähtsuselt, tööstuse mitmekesisuselt, väliskaubanduse arengult ja linnade suuruselt Yorkshire'i rajoonist ees.

Penniini mäestiku alad on juba igivanast ajast saadik olnud lambakasvatuse ja villa käsitsi ümbertöötamise rajooniks, seepärast on kohalikul rahval kogemusi lõngaketramises ja kudumises. Puuvillatööstuse arenemisele andis tõuke India sitsriide ilmumine Inglise turule; suur nõudmine selle riide järele põhjustas Inglise puuvillatööstuse rajamise. Liverpool, millel olid tugevad kaubanduslikud sidemed koloniaalturgudega, muutus Lancashire'i varustajaks puuvillaga. Käitiste jõuallikaiks olid algul jõed, mis voolavad alla Penniinide nõlvadelt. Aurumasinate leiutamisel ning tööstuse ülemineku kivisöeküttele alustati Lancashire'i ja Yorkshire'i kivisöe basseinide kasutamist. Peale selle andis õhuniiskus, eriti just Lancashire'is, ketrusele tarviliku elastsuse.

Puuvillatööstus oli Inglismaale uueks tööstusharuks. Selle arendamine andis tõuke ketruse ja kudumise mehhaniseerimisele. Terve rida leiutisi, mis võeti kasutamisele Lancashire'i puuvillatööstuses, tekitasid tekstiiltööstuse tehnikas täieliku revolutsiooni.

Lancashire'i peakeskused on *Liverpool* ja *Manchester*. Liverpool asub Mersey jõe suubumise kohal Iiri merre, Manchester on temast 45 km ida pool. Neid linnu ühendab 5 kahe roopapaariga raudteeliini ja kanal, mis on kõlblik ka merelaevadele.

Liverpool on Lääne-Inglismaa peasadam. Väljaveos on tal esimene koht Suur-Britannias, sisseveos teine koht Londoni järel. Liverpooli tähtsam kaubandusliiklus toimub Ameerikaga, Lääne-Aafrikaga, osalt ka Austraalia ja Indiaga. Liverpooli imporditakse puuvilla, villa, metalle, naftat; eksporditakse riidekangaid, lõnga, tekstiilmasinaid. Oma kaubanduslike läbikäikude ja sisseseadete poolest on Liverpool tähtsamaid sadamaid maailmas.

Manchester asub Lancashire'i tööstusrajooni keskuses. Tema ümber on terve rühm tööstuslikke linnu; igaüks neist on spetsialiseerunud eri ketruse või riidesordi valmistamises. Hulk ettevõtteid töötavad abikäitistena: viimistlevad ja värvivad kangaid, toodavad värve jne. Tekstiilmasinate tehased teenindavad mitte ainult Inglise tööstust, vaid saadavad suurel hulgal masinaid ka välismaale.

Vabrikud ja tehased asuvad peamiselt Manchesteri eeslinnades. Manchesteri pärislinnas on kaubandusettevõtted, kontorid ja laod. Kanali tõttu on Manchester ka tähtis sadamalinn.

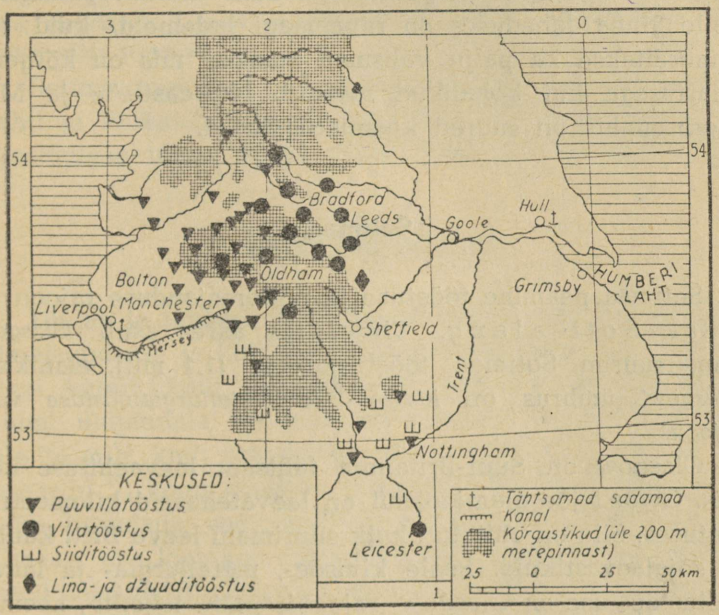

Joon. 21. Suur-Britannia Lancashire'i ja Yorkshire'i rajoon.

Yorkshire'i villatööstuse rajoonis on tähtsamaiks tööstuskeskusteks *Bradford* ja *Leeds*. Yorkshire'i peasadam on *Hull* Humberi jõe suudmes.

Põhja-Inglismaa kivisöe, metallurgia ja laevaehituse rajoon. See rajoon levib Inglismaa kirderannikul. Otse ranniku läheduses on võimsamaid kivisöe basseine kogu Inglismaal.

Kivisöe rajooni keskuseks on *Newcastle* Tyne'i jõe suudmes. See on suurim söesadam Inglismaa idarannikul, samuti ka suurimaid laevaehituskeskusi. Välimuselt on see linn kivisöenõest ja -tolmust täiesti must.

Lõuna pool asub *Middlesbrough*, suur metallurgiakeskus. Selle linna läheduses on rauamaagi lademeid, kuid siia imporditakse ka palju välismaa maake, mis on kõrgema väärtusega kui kohalikud maagid. Newcastle'is ja Middlesbroughis on suured keemiatööstused.

Šotimaa.

Šotimaa peamine tööstuse ja põllumajanduse rajoon on Kesk-Šoti alang. *Clyde'i* jõe ääres asub *Glasgow'* linn, suurim Šotimaa tööstuskeskus (1,1 milj. elanikke). *Glasgow'* ümbrus on *kivisöe- ja metallurgiatööstuse vana rajoon.*

Glasgow on Suur-Britannia tähtsam laevaehituse keskus. Clyde'i jõe alamjooksul on laevatehaseid kilomeetrite ulatuses. Siin on ehitatud hulk suurimaid laevu Briti kauba- ja sõjalaevastikule. Peale kivisöe-, metallurgia- ja laevaehitustööstuse on Glasgow' rajoonis palju tekstiil-, keemia- ja klaasitööstusi.

Kesk-Šoti alangu idaserval, Firth of Forth'i lahe lähedal, on *Edinburgh*, Šotimaa rahvuslik keskus (minevikus oli ta Šotimaa pealinnaks). Edinburgh'is on ülikool ja Šoti kõrgem kohus; trükitööstuse alal on Edinburgh teisel kohal Londoni järel.

Šotimaa mägirajoonid. Põhja-Šoti mägismaa, mis hõlmab suurema osa Šotimaast, on hõredalt rahvastatud ja mahajäänud rajoon. Looduslikud tingimused on siin võrdlemisi karedad; viljakat mullastikku leidub ainult orgudes ja rannikul. Majanduse peamiseks haruks on karjan-

dus, kuid ka see pole eriti arenenud. Põldude all on õige väike osa üldpinnast. Peamiseks viljaks on kaer. Rannikul elatub rahvastik kalapüügist.

Lõuna-Šoti mägismaa on madalam ja üldpinnalt ka väiksem kui Põhja-Šoti mägismaa, aga ta asetseb teedel, mis ühendavad Inglismaad Kesk-Šotimaaga. Elanike tihedus on siin suurem kui põhjaosas. Mägedes on arenenud lambakasvatus, orgudes on karjandusfarmid ja odraning nisuväljad. Linnad on väikesed. Nendes on tähtsamaks tööstuseks villase riide tootmine.

Šotimaa rannikul ja lähedastel saartel on palju varjulisi lahti ja lõukaid. Siin on rida Briti sõjalaevastiku baase (sealhulgas tähtis Scapa Flow' baas Orkney saarestikus).

BRITI IMPEERIUM.

Ulatus ja tähtsus. Briti impeerium ulatub kõigisse maailmajagudesse ja kõigisse maakera vööndeisse — Arktikast kuni Antarktikani. Ametlike andmete järgi on Briti impeeriumi üldpindala (arvates selle hulka ka Suur-Britannia) üle 34 milj. km²; rahvastiku arv on 560 milj. inimest, s. o. peaaegu $^1/_4$ kogu maakera pindalast ja rahvaarvust. Sellele võib lisandada veel sellised riigid nagu Egiptus, Iraak, Omaan, mis loetakse vormiliselt küll iseseisvaks, kuid tõeliselt seisavad Inglismaa kontrolli all. Peale selle arvatakse Suur-Britanniale kuuluvaks tohutud rahvastamata alad Antarktikas, mille pindala pole praegu veel täpselt teada.

Suur-Britannia ise moodustab Briti impeeriumist ainult $^1/_{140}$ pindalast ja omab ainult $^1/_{12}$ rahvastikust.

Koloniaalimpeeriumi valdamine annab Suur-Britanniale määratu suure võimu. Briti impeeriumis leidub väga mitmesuguseid varusid. Nii annavad Briti valduskonnad $^2/_3$ maailma kulla-kogutoodangust, ligi $^9/_{10}$ maailma niklitoodangust, peaaegu $^2/_3$ mangaani-, 30—40% tina-, vase-, tsingi-, plii-, pool maailma kautšuki- ja villatoodangust (maailma

kogutoodang on arvestatud ilma NSV Liiduta). Kuid on siiski varusid, mida Briti impeeriumis on vähe. Selline on seisund naftaga (Briti impeeriumis saadakse ainult umbes 3% maailma nafta-kogutoodangust). Inglise kapital asendab nafta puudust sellega, et toodab seda neis riikides, mis ei kuulu Briti impeeriumi maade hulka, näit. Venetsueelas, Iraanis, Iraagis, Indoneesias. Briti asumaad on tohutuks turuks Inglise tööstuse kaupade turustamisel. Neisse on mahutatud ka suurem osa Inglismaalt väljaviidud kapitale. Ka võimaldavad kogu maailmas laiali olevad asumaad, mille hulgas on palju strateegiliselt tähtsaid punkte, Inglismaal kontrollida enamikku tähtsamaist mereteedest.

Briti impeeriumi koosseis. Briti impeerium koosneb maadest, mis suuresti erinevad oma arengutasemelt ja millede sõltuvusaste Suur-Britanniast on samuti erinev. Rohkem arenenud Briti impeeriumi osad on juba ammu saavutanud laialdase omavalitsuse. Need on nn. dominioonid: 1) *Kanada* (Põhja-Ameerikas); 2) *Austraalia Liit*, mis hõlmab kogu Austraalia ühes lähedalolevate saartega; 3) *Uus-Meremaa* (saared Vaikses ookeanis); 4) *Lõuna-Aafrika Unioon* (Lõuna-Aafrikas). Valdav enamus rahvastikust Kanadas, Austraalia Liidus ja Uus-Meremaal põlvneb Inglismaalt. Briti valitsus loeb dominiooniks ka *liirimaad*, kuigi see tunnistas enda 1937. aastal sõltumatuks riigiks. *Newfoundland* (saar Põhja-Ameerikas) oli dominioonidest kõige tähtsusetum ja kõige vähem iseseisev ning kaotas 1933. aastal ajutiselt oma dominiooniõigused.[1]

Igas dominioonis on olemas tavalised kodanlik-demokraatliku riigikorra organid — parlament ja ministeeriumid. Dominioonid võivad saata diplomaatilisi esindajaid teistesse riikidesse ja sõlmida lepinguid.

---

[1] 1949. a. muudeti Newfoundland Kanada provintsiks. (Vast. toim.)

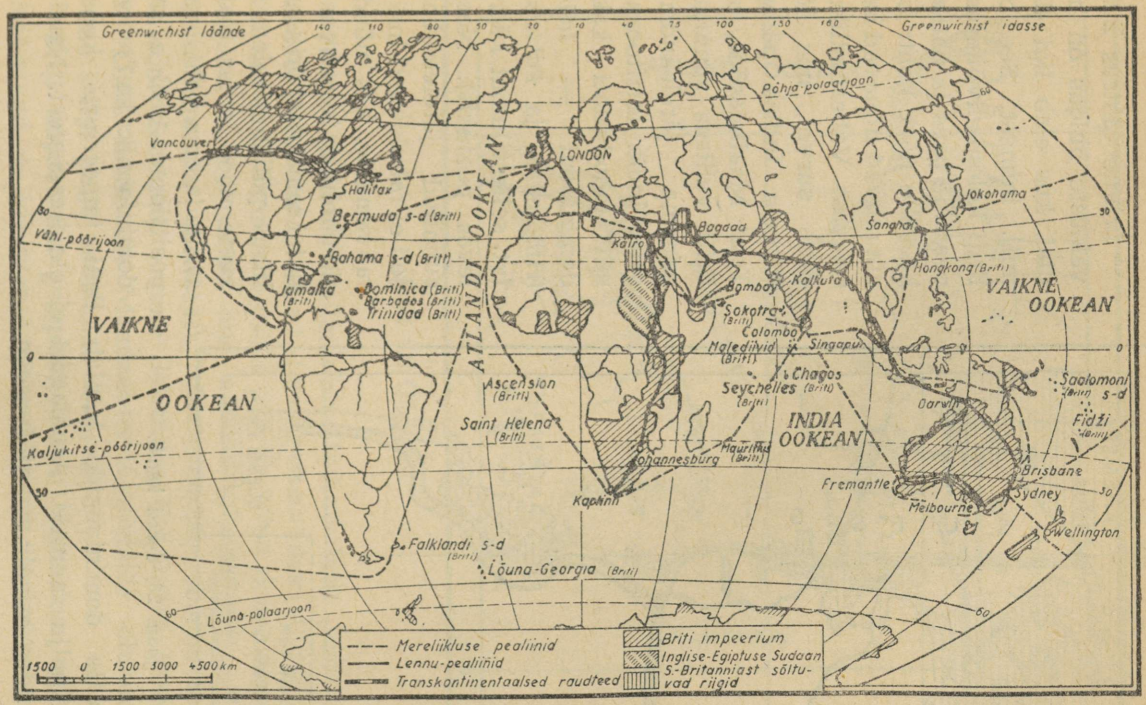

Joon. 22. Briti impeerium. 1 — Gibraltar; 2 — Malta; 3 — Kairo.

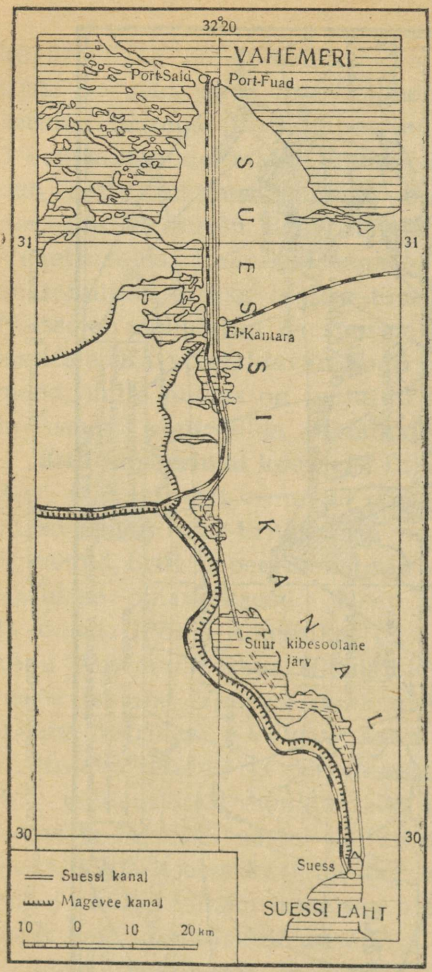

Joon. 23. Suessi kanal.

Eriline tähtsus Briti valduste hulgas on Indial, kus elab ligi 400 milj. inimest. See on Briti koloniaalvõimsuse peamine baas ja ühtlasi ka selle nõrk koht: India rahvad nõuavad iseseisvust. Vabastusliikumise survel, mis lõi lõkkele Indias pärast Teist Maailmasõda, oli Briti valitsus sunnitud minema järeleandmisele: India territooriumil moodustati kaks dominiooni — *India* (Hindustan) ja *Pakistan* (vt. sellest Indiat käsitlevas peatükis). Need sunnitud järeleandmised ei rahuldanud India rahvamasse, kes nõudsid täielikku iseseisvust, kuigi samal ajal Briti valitsus püüab järeleandmiste näol Indias igati säilitada oma valitsevat positsiooni. 1948. a. sai dominiooniks ka *Tseilon.*

Peale dominioonide kuulub Briti impeeriumi koosseisu palju asumaid. Asumaadel ei ole iseseisvust. Nende majandus erineb mahajäävusega.

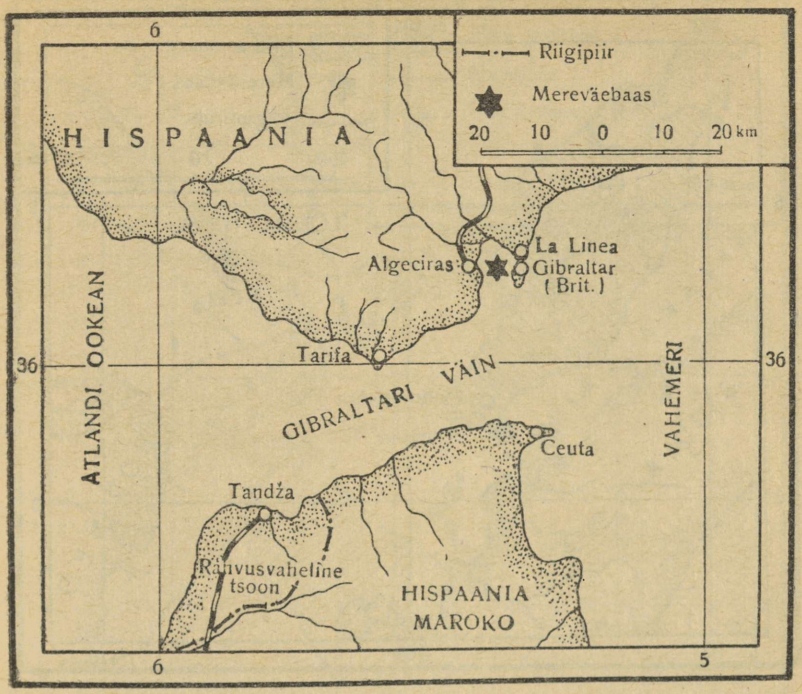

Joon. 24. Gibraltar.

Pärast Esimest Maailmasõda lülitati Briti impeeriumi maade hulka mandaat-territooriumid, mis allutati kas otse Suur-Britanniale või ka tema dominioonidele. Sellised territooriumid olid näiteks: *Tanganjika* Aafrikas (Suur-Britannia mandaat), *Edela-Aafrika* (Lõuna-Aafrika Uniooni mandaat), endine Saksamaa *Uus-Guinea* (Austraalia Liidu mandaat). Mandaat-territooriumide olukord ei erine kuigi palju asumaade seisundist.

Briti impeeriumi geograafia. Briti impeeriumi põhivalduskonnad on koondatud Atlandi ja India ookeani bas-

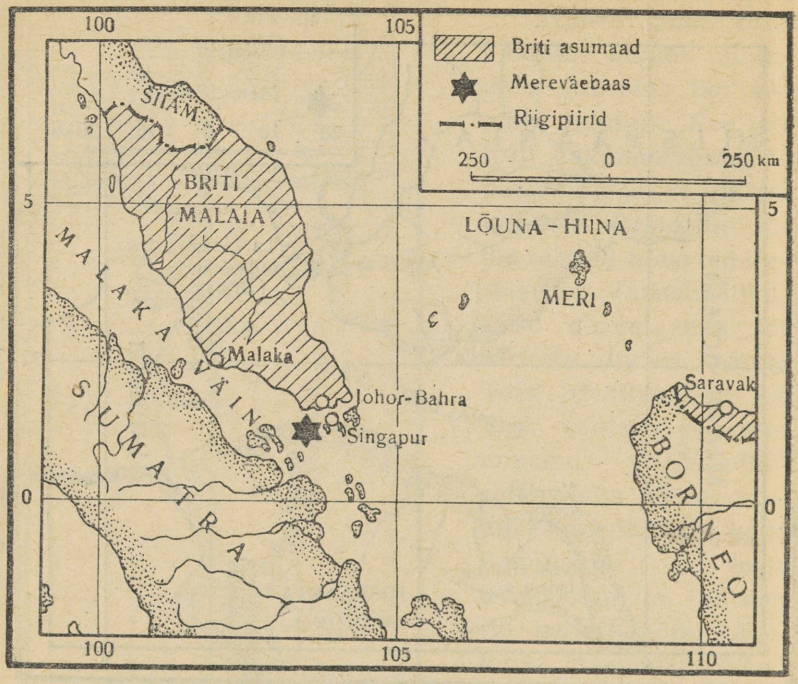

Joon. 25. Singapur.

seini. Atlandi ookeani osas tekkis Suur-Britannia võimsus ja siin pandi alus tema asumaade-ekspansioonile. Atlandi ookeani idaosas asub ka metropol, emamaa, selle vastas, teinepool ookeani on *Kanada* ja *Lääne-India asumaad,* vanimad Inglismaa valduskonnas; Aafrika rannikul on *Nigeeria, Kullarannik* ja teised asumaad, samuti ka *Lõuna-Aafrika Unioon,* mis avaneb Atlandi ja ka India ookeanile.

Emamaast hargnevad *Briti impeeriumi mereteed:* tee Indiasse ja Austraaliasse Vahemere ja Suessi kanali

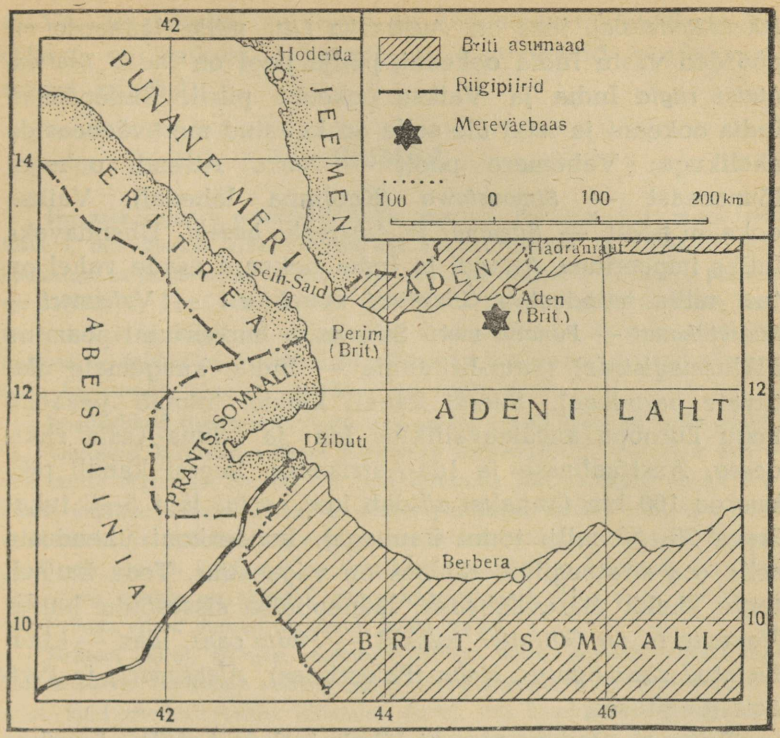

Joon. 26. Aden.

kaudu, tee Lõuna-Aafrikasse ja ümber selle India ookeani ning Transatlandi teed Kanadasse ja Lääne-Indiasse.

Briti asumaade valduskondade põhimassiiv on India ookeani rannikul. See on Briti koloniaalimpeeriumi eluline keskus. India ookean on peaaegu täielikult ümbritsetud Briti asumaade vööndiga. Läänes, Aafrikas, on Inglismaa asumaade ja Inglismaast sõltuvate riikide ahelik, alates *Egiptusest* kuni *Lõuna-Aafrika Unioonini* (sealhulgas *Inglise-Egiptuse Sudaan, Keeniamaa, Tanganjika, Põhja-* ja

Lõuna-Rodeesia); idas on *Austraalia Liit,* mille lääneosa on pöördud vastu India ookeani, põhja pool on *India, Tseilon, Malai riigid* India ja Vaikse ookeani piiril. Sissepääsud India ookeani ja teed üle selle on kaitstud mereväebaaside ahelikuga: Vahemere poolt — *Aden,* Atlandi ookeani lõunaosast — *Simonstown* (Kaplinna lähedal), Vaikse ookeani poolt — *Singapur* ja *Austraalia baasid.* Ühendavaks lüliks impeeriumi Atlandi ja India ookeani osade vahel on tee, mille moodustab *Gibraltari merekitsus — Vahemeri — Suessi kanal — Punane meri.* Siin asub impeeriumi peamine liiklusmagistraal (Suur-Britannia — India, kaugemale ulatuvate harudega). Suessi kanali kaudu toimub peaaegu kogu Euroopa aurulaevaliiklus Ida- ja Lõuna-Aasia riikidesse, Austraaliasse ja Ida-Aafrikasse. Suessi kanali pikkus on 160 km (kanalist sõidab igal aastal läbi 5—6 tuhat laeva 25—30 milj. tonni kaubaga). Impeeriumi ühenduste selle osa strateegiline tähtsus on väga suur. Teda kaitseb terve ahelik mereväebaase: läänepoolse sissesõidu juures Vahemerre on *Gibraltar,* keskel — *Malta* saar, idas — kindlustatud saar *Küpros, Haifa* (Palestiinas), *Aleksandria* ja *Port-Said* (Egiptuses).

Teine tee India ookeani läheb ümber Aafrika. Suurima sõjalise tähtsusega on sel teel Lõuna-Aafrika Unioon.

Vaikses ookeanis on Inglismaa positsioonid tugevamad selle edelapoolses osas, s. o. tema piiril India ookeaniga. Siin asuvad Uus-Meremaa, Austraalia Liit ühes Uus-Guinea idaosaga, Malai riigid mereväebaasi *Singapuriga* (Malaka väinas), *Hongkong* (Lõuna-Hiina rannikul). Ameerikas külgneb Vaiksele ookeanile Kanada lääneosa. Vaikses ookeanis, eriti selle lõunaosas, on laiali paisatud palju väiksemaid saari, mis kuuluvad Inglismaale. Kuid siiski on Inglismaa positsioonid Vaikses ookeanis üldiselt nõrgemad kui Atlandi ja India ookeanis. See tuleb sellest,

et Vaikse ookeani valdused on Inglismaast kaugel, ja ka sellest, et Vaikses ookeanis on tugevamaid positsioone teistel riikidel.

IIRIMAA.

Iiri saar jaguneb poliitiliselt kahte ossa: 1) P õ h j a - I i r i m a a (ehk Ulster), mis kuulub Ühendkuningriigi (Suur-Britannia ja Põhja-Iirimaa) koosseisu; ta pindala on 14 tuhat km², rahvast elab siin 1,3 milj.; pealinn on *Belfast;* 2) I i r i v a b a r i i k (iiri keeles Eire); pindala 69 tuhat km², rahvast 3 milj. Riigikord — vabariik. Pealinn *Dublin.* Iirimaa rahvastiku põhiosa — iirlased — kuulub kelti rühma, kuid sajandeid kestnud allumise tõttu Inglismaale kõneleb enamik iirlasi inglise keelt.

Looduslikud tingimused. Saare keskosa on madal tasandik, mille põhja- ja lõunaäärel kerkivad väikese kõrgusega mäemassiivid, eraldatud üksteisest laiade orgudega. Samuti kui Suur-Britannia lääneranniku, on ka Iirimaal tüüpiline ookeanikliima — niiske, päikeseta, kohane rohkem niitude soetamiseks ja põlluheina kasvatamiseks kui teraviljakultuuride jaoks. Iirimaa jõed pole suured, kuid nad on veerikkad; peajõgi on *Shannon,* mis läbib rea järvi; temale on ehitatud suur elektrijõujaam. Maavarade poolest ei ole Iirimaa rikas. Suured on ainult turba varud.

Iirimaa (Eire). Iirimaa arenemist takistas mitme sajandi jooksul Inglismaa surve. Inglismaa valitsus surus maha Iiri rahvusliku vabastusliikumise, kuid revolutsioonilise liikumise survel, mis haaras Iirimaad Esimese Maailmasõja lõpul, oli Inglismaa sunnitud kompromissidele ja andma suuremale osale Iirimaast dominiooni õigused (aastal 1921). 1937. a. kuulutas Iirimaa end sõltumatuks vabariigiks. Iiri valitsus püüab taaselustada iirlaste rahvuskeelt.

Teise Maailmasõja kestel ei astunud Iirimaa välja fašistlike agressorite vastu, pidas nendega sõbralikke suhteid ning oli samal ajal ebasõbralikul positsioonil Nõukogude Liidu suhtes.

Iirimaad rõhuva koloniaalsurve tulemuseks on tema majanduslik mahajäävus. Alates 1845.—1846. a., mil viljaikalduse tagajärjel maad tabas kole nälg, on rahvast Iirimaalt massiliselt välja rännanud, peamiselt Ameerika Ühendriikidesse. 60 aasta kestel on rahvaarv vähenenud peaaegu kahekordselt.

Iirimaa majanduse aluseks on l o o m a k a s v a t u s. Eluskari ja loomakasvatuse saadused (sealiha, tapetud kodulinnud, piimasaadused, munad)

moodustavad $^2/_3$ Iirimaa kogueksportidst. Rõhuv osa sellest läheb Inglismaale. Põllundus on tagaplaanil (peakultuurid on kartul, kaer ja söödajuurikad). Niitude all on rohkem maad kui põldude all. Oma vilja rahva toitmiseks ei jätku.

Iirimaal on valdavas enamuses väikeomanike-kehvikute majapidamised, mis harilikult ei suuda saada otsa otsaga kokku. Sellest varatust massist eraldub vähearvuline, kuid tugev rühm peremehi-kulakuid.

Tööstusharudest on Iirimaal rohkem arenenud toiduainete tööstus (õllepruulimine, või- ja juustuvalmistamine, jahvatus, peekonitootmine jne.). Tähtsamad tööstuskeskused ja sadamalinnad Iirimaal on *Dublin* (490 000 el.) ja *Cork*.

P õ h j a - I i r i m a a, mis jäi Ühendkuningriigi koosseisu, oli ammust ajast Inglismaa valitsemise baasiks Iirimaal. Siin teostati juba XVII sajandi keskel Iiri maade massiline konfiskeerimine, kuhu asustati inglasi-sõjakoloniste. Põhja-Iirimaa kodanlus on tihedas seoses Inglismaa kodanlusega. Tööstus on siin rohkem arenenud kui mujal Iirimaal. *Belfast* (440 000 el.) on tähtis laevaehituse ja linatööstuse keskus. Põhja-Iirimaal on arenenud põllundus (kaera, kartuli, lina kasvatus) ja karjandus.

PRANTSUSMAA.

Prantsusmaa asub Euroopa mandri lääneosas. Talle kuulub ka *Korsika* saar Vahemeres. Pindalalt on Prantsusmaa 551 000 km^2; elanikke 40,5 miljonit. Pealinn on *Pariis*. Riiklik kord kuni 1940. aastani — reaktsioonilise iseloomuga kodanlik vabariik. 1940. a. juunis kaotas Prantsusmaa sõja Saksamaa vastu. Riigi juhtimises pääses võimule veel reaktsioonilisem valitsus, kes kapituleerus Saksamaale ja muutus saksa fašismi kuulekaks käsutäitjaks. Kuid Prantsusmaal arenes vastupanuliikumine. 1944. a. teisel poolel Prantsusmaal maabunud liitlaste väed koos prantsuse patriootidega, kes ei katkestanud võitlust saksa fašistliku ikke vastu, vabastasid Prantsusmaa.

1946. a. jõustus Prantsusmaal uus konstitutsioon, mis on 1940. aastani kehtinud konstitutsioonist demokraatli-

kum. Kuid tõelist Prantsusmaa demokratiseerimist takistavad needsamad reaktsioonilised jõud, kes teda viisid kaotusele 1940. a., ning neile toetuvad ameerika imperialistid, kes püüavad Prantsusmaad muuta oma poliitika kuulekaks relvaks.

Kodanlikust revolutsioonist 1789.—1794. a. peale jaguneb Prantsusmaa administratiivselt departemangudeks. Kuid maateaduslikus kirjanduses kasutatakse departemangude nimetuste asemel sagedamini endiste provintside nimetusi, milledeks riik jagunes enne revolutsiooni. Mitmed neist ajaloolistest provintsidest on säilitanud iseloomulikke omapärasusi majanduses, rahva eluolus, keelemurdes ja hoonete ehituses; sellega on seletatav vanade nimetuste visa säilimine. Tähtsamaid provintse on: *Provence* ja *Languedoc* lõunas, *Gascogne* (edelas), *Burgundia* (Saône'i orus), *Champagne* (Pariisist ida pool), *Lotring* (kirdes) ja *Elsass* (Reini ääres).

Looduslikud tingimused.

Geograafiline asend, piirid. Prantsusmaal on kaks merepiiri rinnet. Üks rinne (loodes ja läänes) on pöördunud Atlandi ookeani poole, teine (lõunas) Vahemerele. Sellises asendis on Lääne-Euroopa riikidest veel ainult Hispaania — Prantsusmaa lõunanaaber. Kuid Hispaania asub kaugel Euroopa majanduse tähtsamaist keskustest. *Püreenee mäed,* mis lahutavad Prantsusmaad ja Hispaaniat, on raskesti läbitavad, eriti keskosas. Prantsusmaa aga külgneb laial rindel rea riikidega: Belgia, Luksemburgi, Saksamaa, Šveitsi ja Itaaliaga; Inglismaast lahutab teda ainult kitsas väin.

Piiriks Itaalia ja Šveitsiga on *Lääne-Alpid* ja *Šveitsi Juura mäestik.* Alpid on küll Püreneedest kõrgemad, kuid nad on sobivamad liikluseks. Mäekurud Prantsusmaa ja Itaalia vahel on võrdlemisi madalad ja läbitavad. Tähtsam raudtee, mis ületab Alpid Prantsuse-Itaalia piiril, läbib

Mont Cenis' tunneli. Piir Saksamaa kohal kulgeb osalt Reini jõel, kuid kogu kirdepiiril (Belgia, Luksemburgi, osalt ka Saksamaa kohal) ei ole mingit looduslikku piiri. Põhja-Prantsusmaa madalik ühineb Lääne-Belgia madalikuga ja see omakorda Hollandi ja Põhja-Saksamaa madalikuga. Siin on avali tee niihästi rahulikule liiklusele kui ka sõjalistele kokkupõrgetele. Prantsusmaa piiride üldpikkus on 5300 km, millest 3100 km on merepiiri. Atlandi ookean puudutab Prantsusmaa rannikut La Manche'i väina (Inglise kanali) ja laia Biskaia lahe kaudu. Prantsusmaa seos kahe merega soodustas ta varajast majanduslikku arenemist. Igivanast ajast peale on Prantsusmaa territooriumi läbinud kaubateed, ühendades Vahemere-maid riikidega, mis asuvad Põhjamere ja La Manche'i rannikul.

Pinnaehitus. Jõed. Prantsusmaa pindala jaguneb peaaegu ühesuurusteks tasandiku ja mägismaa aladeks. Mägede asend ja ehitus on sellised, et ei tekita erilisi raskusi ei põllumajandusele ega transpordile. Kõrged mäestikud kerkivad riigi ääremaadel: *Püreneed* edelas, *Alpid* kagus. Alpide ja kogu Euroopa kõrgeim punkt *Mont Blanc* (4810 m) asub Prantsusmaal, Itaalia piiri lähedal.

Sise-Prantsusmaa mäestikud on vanad massiivid, mis on tublisti kulunud ja tasandunud. Selline on *Keskmassiiv*, mis hõlmab suure ala lõunapoolses keskosas. Geoloogiliselt on see kõige vanem Prantsusmaa osa. Tema pinnamood on keskmise kõrgusega lainjas platoo. Kagus kerkib Keskmassiiv kaunis järsult Vahemere rannikult ja Rhône'i orust (massiivi kõrget serva nimetatakse *Sevennideks*); põhja ja lääne poole ta pikkamisi madaldub. Massiivi keskosas näeme kustunud tulemägede rühmi (*Cantal* ja *Mont-Dore*), mis ulatuvad 1900 m kõrguseni. Teine vanade mägede rühm on kirdes. Need on *Vogeesid* (kuni 1420 m)

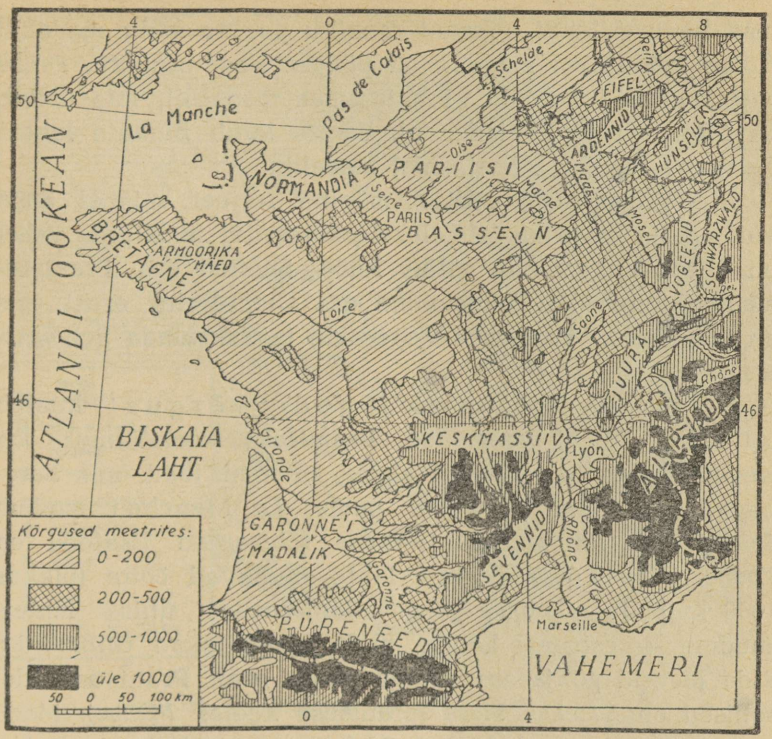

Joon. 27. Prantsusmaa pinnaehitus.

ja madalad *Ardennid*, mis jäävad juba suuremalt osalt Belgia piiridesse.

Läände ettenihkunud *Bretagne'i* poolsaar on ehituselt ja maastiku iseloomult sarnane teinepool La Manche'i oleva Cornwall'iga (Inglismaal). Siin kerkivad madalad mäeahelikud, vanade Armoorika mägede jäänused. Nad hõlmavad ka naaberpoolsaare Cotentin'i ehk *Normandia*. Välja arvatud Armoorika mägede kõrgemad tipud, on Prantsus-

maa kogu Atlandi ookeani ranniku poolne külg madalik. Kõige laialdasem madalik on põhjas. See on nn. *Pariisi bassein* (teisiti ka Põhja-Prantsusmaa madalik), mis ulatub La Manche'i ja Põhjamereni. Edelas laiub Biskaia laheni *Garonne'i* jõe (ka Akvitaania) madalik.

Ida-Prantsusmaal valitseb mägine reljeef, mis ei anna kuigi palju maad madalikele. Keskmassiivi ja Alpide vahel on kitsas Vahemerele väljuv Rhône-Saône'i org. Prantsusmaale kuulub ka läänepoolne osa Ülem-Reini orust, mis on läbikäiguks Prantsuse Vogeeside ja Saksamaa Schwarzwaldi vahel.

Suurem osa Prantsusmaa jõgede võrgust kuulub Atlandi ookeani vesikonda. Peamiseks veelahkmeks on Keskmassiiv. Siin saavad alguse mitmed jõed, mis hargnevad siis põhja ja lääne poole. La Manche'i suubub *Seine'i* jõgi (700 km pikk); tema tähtsamad lisajõed on *Yonne, Marne, Oise*. Biskaia lahte suubuvad *Loire* (pikkus 1000 km) ja *Garonne* ühes *Dordogne'iga* ühise lehtersuudme — estuaari kaudu, mida nimetatakse *Gironde'iks*. Rida jõgesid põhjaosas kuulub ainult osalt Prantsusmaale; sellised on *Schelde, Maas* (prantsuse keeles *Meuse*), *Mosel* ja *Rein* (ainult vasak kallas). Vahemerre suubub ainult üks suur jõgi — *Rhône*, lisajõega *Saône* (Rhône'i pikkus on 760 km). Jõgede ülemjooksud ja lisajõed liginevad üksteisele, neid ei ole sellepärast raske ühendada kanalitega. Laevatamiseks on sobivamad Põhja-Prantsusmaa jõed, esijoones Seine. Lõunaosa jõgedel on puudusi: Loire ja Garonne tõusevad sagedasti üle kallaste (pärast hoogvihmu Keskmassiivil), kuid suveti on nad väga veeahtrad. Rhône, mis saab oma vee Alpide jääliustikelt, on veerikas, kuid ta on järsu langusega. Seine'i, Loire'i ja Garonne'i suudmed etendavad tähtsat osa merelaevanduses.

Jõeorud on väga tähtsad maismaaliikluses, sest neis

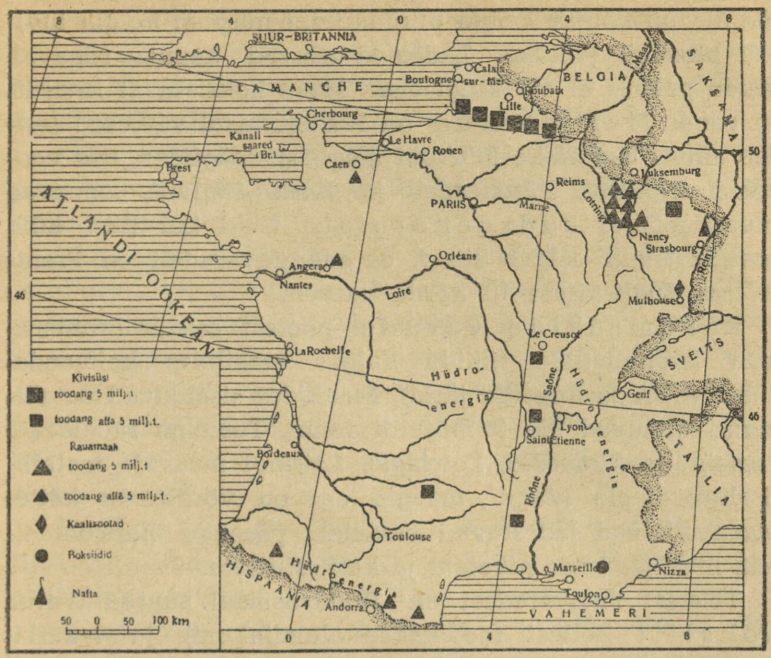

Joon. 28. Prantsusmaa maavarad ja hüdroenergia.

rajatud teed ühendavad Prantsusmaa üksikuid osi. Eriti suur tähtsus on Rhône-Saône'i orul, kitsal koridoril Kesk-massiivi ja Alpide vahel; tema kaudu avaneb juurdepääs Prantsusmaale Vahemere poolt, temas leidub soodsaid läbikäike Seine'i ja Reini jõe orgudesse, mis viivad La Manche'i ja Põhjamerele. Need on ajaloolised sõjavägede edasitungi ning kauba- ja kolonisatsiooniteed.

Mineraalirikkused ja hüdroenergia. Prantsusmaa on *rikas raualt, kuid vaene kivisöelt.* Kivisöe varusid arvestatakse kõigest 17 miljardile tonnile. Tähtsam kivi-

söe ala on põhjas Belgia piiri lähedal ning on Belgia kivisöe basseini jätkuks. Lademed asuvad kaunis sügaval, nende paksus ei ole kuigi suur. Head koksistuvat kivisütt on vähe. Nafta varud on Prantsusmaal väikesed (esineb ainult üks väike leiukoht Elsassis). Mägijõed, mis voolavad Alpidest, Püreneedelt ja Keskmassiivilt, annavad suurel määral hüdroenergiat. Kuid kui liita kõik energia liigid, selgub siiski, et energiavarudelt on Prantsusmaa Inglismaast 10 korda vaesem.

Rauamaakide varude poolest seisab Prantsusmaa kapitalistlike riikide hulgas maailmas kolmandal kohal (USA ja Brasiilia järel). Maakides sisalduvad metallivarud ulatuvad üle 3 miljardi tonni. Peamine rauamaagi bassein on kirdeosas, Lotringis. Lotringi maakide metallisisaldus ei ole kõrge[1], maagid aga on võrdlemisi kättesaadavad: nad ladestuvad madalal, peaaegu horisontaalselt, ilma järskude niheteta ja katkestusteta.

Teistest maavaradest on Prantsusmaal suured varud boksiiti (sellest toodetakse alumiiniumi) ja kaalisoola (kasutatakse väetusainena). Boksiidi lademed, väga võimsad ja kõrge kvaliteediga, asuvad lõunaosas, Provence'is; kaalisoola leiukohad on Elsassis.

Kliima, mullastik, taimkate. Prantsusmaal esineb *kliimalistelt tingimustelt suur mitmekesisus.* Lääne-Prantsusmaal valitseb merekliima. Eriti pehme ja niiske kliima suure hulga pilviste päevadega ja tugevate tormidega on Bretagne'is. Suve keskmine temperatuur on Lääne-Bretagne'is 16°, talve keskmine 7°; üldised kliimatingimused meenuta-

[1] Lotringi maagid sisaldavad palju fosforit; see oli metallurgias seni takistuseks, kuni *Thomas* (1878. a.) leiutas terase sulatuse viisi, millega saadi hea kvaliteediga, fosforist puhast rauda. Malmist eraldatud fosforit hakati kasutama väetusainena (toomasjahu).

vad siin Edela-Inglismaad. Ida poole minekul aga suureneb tublisti talve ja suve temperatuuri vahe ja siin läheneb kliima juba paras-kontinentaalsele: talvel on külmad tuulevaiksed ilmad, suvi aga on päikesepaisteline ja palav.

Keskmassiivil on võrdlemisi karm kliima — talv on pikk, puhuvad külmad tuuled; sademeid, peamiselt vihma, tuleb sagedasti.

Vahemere rannik, mis on kaitstud põhjast Alpidega ja Keskmassiiviga, kuulub Vahemere subtroopilisse kliimavaldkonda. Suved on siin palavad ja kuivad; valitsevad tuuled puhuvad lõunast; suvine keskmine temperatuur on 22°; talv on soe (8°), märgatavate sademetega; mõnikord esineb siin tugevaid ja järske temperatuuri alanemisi, mida tekitab nn. *mistraal* — külm tuul, mis puhub Keskmassiivilt.

Põllupind on Prantsusmaa suuremas osas võrdlemisi viljakandev, eriti Pariisi basseinis. Kuid on ka kehva põllupinnaga rajoone. Sellisteks aladeks on suurem osa Keskmassiivist, Alpide ja Püreneede kõrgmäestik, Bretagne (kus on suuri soisi alasid ja mägiseid kõrgustikke), samuti liivased alad Biskaia lahe rannikul (landid).

Prantsusmaa üksikud osad erinevad üksteisest tublisti taimkattelt, samuti ka põllumajanduse tingimustelt. Vahemere rannik on viinamarja, õlipuu, mooruspuu ja apelsinide kasvuala; viinamarja kasvatamine on tunginud ka põhja poole, kuni Pariisi basseini kaguossa (Champagne'i provints). Loodeosa, eriti Bretagne, meenutab taimkattelt Inglismaad: kõrgustikel on kanarbikunõmmed ja palju soid; kasutusmaadel levivad lopsaka rohuga niidud või hekkidega piiratud põllud. Põhja- ja kirdeosa läheneb põllumajanduse tingimustelt juba rohkem Kesk-Euroopale.

Metsad hõlmavad 19% kogu Prantsusmaa pindalast, s. o. palju rohkem kui Inglismaal, kuid vähem kui Saksa-

maal. Valdavas enamuses on lehtpuud — tamm, pöök, valge pöökpuu, saar; jõeorgudes kasvavad pajud ja paplid. Vahemere vööndi metsades esinevad kastan ja korgitamm. Suure osa metsa-aladest moodustavad istutatud metsad. Eriti laialdaselt on puid istutatud liiva-aladel (landides) Edela-Prantsusmaal. Praegu kasvavad siin suured männimetsad (rannikmänd). Looduslikud metsad on säilinud kõige rohkem Ida-Prantsusmaa mägismaadel: Vogeesides, Juura mäestikus, Alpides. Tasandikel, kus mullastik on kohane põlluharimiseks, on suured metsad juba ammugi maha raiutud, kuid väiksemaid metsasalusid ja puude rühmi leidub kõikjal.

Rahvastik.

Rahvuslik koosseis. Prantslased — rahvastiku rõhuv enamik — kuuluvad oma keelelt Euroopa rahvaste romaani rühma[1].

Prantsusmaa vähemusrahvad asuvad rohkem ääreosades. Lääne-Bretagne'is elavad *bretoonid* (üle 1 milj.), vanade keltide järeltulijad, kellede keel sarnaneb keltide omaga Wales'is (Inglismaal). Äärmises edelas, Pürenee mägedes, elavad *baskid* (ligi 125 000) — vanade ibeerlaste järglased, kes kunagi asustasid Edela-Prantsusmaad. *Korsiklased* (umbes 300 000) Korsika saarel kõnelevad itaalia keele korsika murrakut. Äärmises põhjaosas, Belgia piiri lähedal, elab rühm *flaame*, kes kõnelevad hollandi keelele lähedast flaami keelt.

---

[1] Romaani rühma kuuluvad rahvad, kelle keel on arenenud ladina keele alusel: prantslased, hispaanlased, itaallased, portugallased, lõunabelglased (valoonid), rumeenlased.

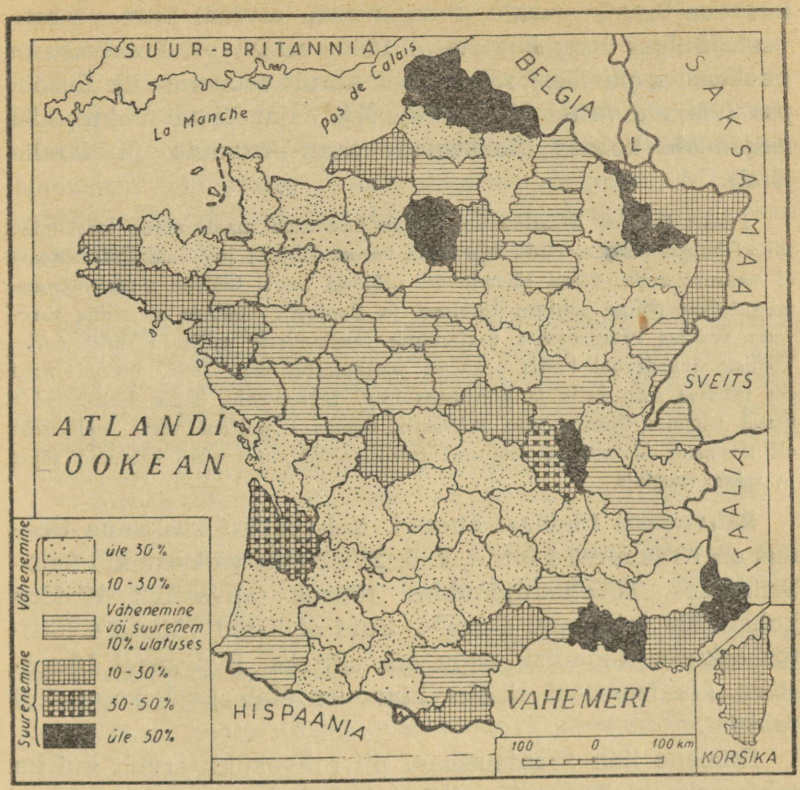

Joon. 29. Rahvastiku muutumine protsentides aastail 1846—1926, vastavalt Prantsusmaa departemangude rahvastikule.

Osa Elsassi ja Kirde-Lotringi rahvast räägib saksa keele elsassi murrakut.

Rahvastiku nõrk iive. Immigratsioon. Prantsusmaa rahva arv kasvab väga pikkamööda. Loomulik iive on juba ammu väga väike. Viimastel aastatel enne Teist Maailmasõda ei olnud seda enam üldse. See on väga murelik

küsimus Prantsusmaale; Prantsusmaa erikaal Euroopa rahvaste hulgas langeb alatasa. 1800. aastal oli Prantsusmaa (praegustes piirides) rahvastiku arvult esimene riik Euroopas (välja arvatud Venemaa). XX sajandil ta nihkus alla neljandale kohale (Saksamaa, Suur-Britannia ja Itaalia järel).

Pärast Esimest Maailmasõda vajas hävitatud maakondade taastamine suurel hulgal töökäsi, mida aga sõjas verest tühjaks jooksnud Prantsusmaa ei suutnud anda. Need täiendavad tööjõud andis tööliste sissevedu, immigratsioon (kõige rohkem Itaaliast ja Poolast). Tööliste massiline sissevedu avaldas Prantsusmaa majanduse taastamisele määratu suurt mõju. Tööliste juurdevool kestis peaaegu peatumatult kuni 1932. aastani; kuid siis takistas seda kriis ja põhjustas isegi tagasivoolu. Teise Maailmasõja kestel vähenes Prantsusmaa rahvastik umbes 1 miljoni võrra, põhjuseks oli suremuse ülekaal sündimusest tsiviilelanikkonnas ning kaotused sõjas ja saksa vanglais.

Rahvastiku tihedus. Linnad. Rahvastiku keskmine tihedus on 73 inimest 1 km^2-l, s. o. $2^1/_2$ korda väiksem kui Suur-Britannias. Tööstusrajoonides tõuseb rahvastiku tihedus kohati 300 inimeseni 1 km^2-l; kuid selliseid võimsate töös-tuskeskuste koondisi, nagu on näiteks Inglismaal Lancashire, Prantsusmaal ei ole. Linnades elab pool kogu riigi rahvast.

Esimene linn Prantsusmaal nii rahvastiku arvult kui ka tähtsuselt on *Pariis* (5 milj. inimest ühes eeslinnadega). Pariisi järel tulevad suuruse poolest — *Marseille* (636 000), *Lyon, Toulouse, Bordeaux.*

Majanduse ülevaade.

Prantsusmaa arenemise omapärasusi.

Prantsusmaa tööstuse arenemise nõrkus enne Esimest Maailmasõda. XX sajandi alguses oli Prantsusmaa *agraar-industriaalriik pikaldase tööstuse arenemisega,* võrreldes ees-

rindlike kapitalistlike riikidega. Tööstuses domineeris tarbimisvahendite tootmine; eriti iseloomustav oli tekstiiltööstus ja toredusesemete toodang, mis põhjenes käsitööl. Välisturule eksportis Prantsusmaa puuvillast ja siidriiet, rõivastist, parfüüme, juveel-esemeid, põllumajanduslikest saadustest aga viina, veini, juustu, puuvilja. Masinate valmistamine polnud küllaldane. Prantsusmaa vedas sisse tekstiilmasinaid, vedureid, jõumasinaid, põllumajandusmasinaid.

Prantsusmaa tööstuse arenemist pidurdavaist põhjustest tuleb märkida:

1) Prantsuse põllumajanduse puudulikku arenemist ja Prantsusmaa külades domineerivat *vaest, vähese maaga talupojaseisust*, kes oli halb tööstussaaduste ostja; see takistas tööstusele vajaliku siseturu kujunemist; samal ajal pidurdas talupoegade massi kiindumus maasse loomast proletariaadikaadreid, mis on tarvilikud suurtööstuse arendamiseks.

2) *Kivisöe vähesus* sundis suure osa tööstusele vajalikku kütteainet sisse vedama välisriikidest.

3) *Prantsuse-Preisi sõjas 1870.—1871. a. lüüasaamise* tulemusena kaotas Prantsusmaa tähtsad maakonnad Elsassi ja osa Lotringist, mis tugevdas Saksamaad Prantsusmaa arvel.

4) *Prantsusmaa kapitalide tähtsa osa väljavool välismaale.* Prantsusmaa kodanlus pidas kasulikumaks viia osa oma kapitale välisriikidesse, kui mahutada seda Prantsuse tööstusse. Osa sellest väljavoolust teostus laenudena, mida anti teistele riikidele. Prantsusmaa oli *rahvusvaheline liigkasuvõtja.*

Sõjajärgne industrialiseerimine. Versailles' rahulepingu alusel sai Prantsusmaa *tagasi Elsassi* ja *Lotringi.* Lotringis sai Prantsusmaa oma valdusse mitte üksi poole Lotringi rauamaagi basseinist, vaid ka esmajärgulised metallurgiatehased. Koos Elsassiga läksid Prantsusmaa valdusse rikkad kaalisoola lademed ja arenenud tööstus (tekstiil- ja masinaehitustööstus). Ka *Saarimaa kivisöekaevandused* läksid ajutiselt Prantsusmaa valdusse. Samuti sai Prantsusmaa kõige suurema osa *Saksamaa reparatsiooni- ehk heastusmaksudest.*

Prantsuse tööstuse arenemisele oli suure tähtsusega *purustatud maakondade taastamine.* See töö, mis kestis pingeliselt 1919.—1926. a., lõi tohutu nõudluse ehitusmaterjalide, tööstuse- ja transpordivarustise, keemiliste väetusainete järele. Kogu tööstus purustatud maakondades tuli üles ehitada peaaegu uuesti. Väikeste, juba vananenud käitiste asemele ehitati esmajärgulised suured tehased. Niiviisi teostus suure osa prantsuse tööstuse tehniline uuenemine.

Kogutulemusena *tööstuse tähtsus Prantsusmaa majanduses kasvas.* Tööstusest elatuva rahva arv sai peaaegu võrdseks rahva arvuga põllumajanduses (põllumajanduses tegeleb 35%, tööstuses 34% rahvaarvust). Kuid siiski on Prantsusmaal põllumajandusel suurem tähtsus võrreldùna mitte ainult Inglismaaga, vaid ka Saksamaaga.

Tänapäeva Prantsusmaa. Vaatamata neile soodsaile tingimustele, mis kujunesid Prantsusmaal pärast Esimest Maailmasõda, *astus Prantsusmaa Teise Maailmasõtta siiski nõrgestatuna ja ettevalmistamatuna,* niihästi majanduslikult kui ka sõjaliselt. Selle peamiseks põhjuseks oli Prantsusmaa suurkodanluse reaktsiooniline poliitika, milles tähtis osa kodanlusest otse reetis oma maa rahvuslikke huvisid. Teisele Maailmasõjale eelnenud aastatel ei suunanud Prantsusmaa juhtivad ringkonnad oma energiat mitte maa majanduslikule ja sõjalisele kindlustamisele, vaid prantsuse töölisklassi mahasurumisele, sest töölisi kartsid nad enam kui Saksamaa fašismi. Sellega on seletatav ka see kiirus, millega prantsuse kodanluse juhtivad jõud kapituleerusid fašistlikule Saksamaale. Paljud suuremad prantsuse töösturid hakkasid pärast kapitulatsiooni töötama sakslaste jaoks.

Sõjaline purustamine, saksa okupatsiooni-armee ülalpidamine, okupantide röövimised ja vägivald, prantslaste

sunniviisiline töölesaatmine Saksamaale — kõik see andis Prantsusmaa majandusele eriti raske hoobi.

Prantsusmaa taastamine ja kogu ta tulevik sõltub kõigepealt ta ühiskondliku korra tervendamisest. Selle esimeseks tingimuseks on puhastustöö reaktsionääride seas, kes reetsid Prantsusmaa rahva raskete katsumuste aastail. Teine tingimus, mis on tihedas seoses esimesega, on pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimine, sest pangad ja tööstustrustid käputäie rahandustuusade käes („kakssada perekonda") on reaktsiooni peamiseks toeks.

1945.—1946. aastate jooksul, tänu prantsuse tööliste pingutustele ja kommunistide poolt juhitud tööstus- ja tööministeeriumi tööle, on Prantsusmaa majanduse taastamisel saavutatud suurt edu. Mõned tööstusharud jõudsid sõjaeelsele tasemele. Selle aja kestel viidi läbi mõningate majandusharude (kivisöetööstuse, suurte elektrijõujaamade, meretranspordi peamiste ettevõtete) natsionaliseerimine. Kuid sellega natsionaliseerimine lõppeski ja majanduse taastamise käik muutus aeglaseks. Prantsuse valitsus võttis ikka rohkem reaktsioonilise suuna. Selle pöörde peamiseks põhjuseks on surve Ameerika imperialismilt, sest just see toetab Prantsusmaa reaktsioonilisi jõudusid võitluses demokraatia vastu ja püüab kasutada Prantsusmaa nõrgenemist selleks, et muuta teda oma poolkoloniaks. See Prantsusmaale hävitav poliitika leiab energilist vastupanu Prantsuse demokraatia poolt, mille eesotsas seisavad kommunistid.

Tööstus.

Tööstustoodangu üldiselt ulatuselt seisis Prantsusmaa enne Teise Maailmasõja algust kapitalistlike riikide hulgas neljandal kohal.

Energeetiline baas. Prantsuse tööstuse nõrgaks kohaks on kütteainete puudus. Kuni Teise Maailmasõjani toodeti Prantsusmaal 45—50 milj. tonni kivisütt aastas (1946. a. kaevati 48 milj. tonni), kuna 25—30 milj. tonni kivisütt ja koksi veeti sisse välismaalt (Inglis-, Saksamaalt, Belgiast). Peale selle impordib Prantsusmaa palju naftat ja naftasaadusi. Maa lõunaosas asendatakse kütteainete puudujääk osaliselt vee-energiaga; tööstus kasutab siin elektrienergiat jaamadelt, mis on ehitatud mäestikujõgedele.

Vanad tööstusharud. Prantsuse tööstuses esineb nagu Inglise tööstuseski harusid, mis juba ammust ajast on olnud juhtivaiks, kuid ka harusid, millede tähtsus on esile kerkinud alles viimasel ajal. Esimeste hulka kuuluvad: tekstiiltööstus (eriti siiditööstus), riiete valmistamine, tualett- ja toredusesemete tootmine (kallid pitsid, kindad, peenpesu, vaibad, puuder, lõhnaõlid, juveelesemed). Pariis on juba ammust ajast olnud kodanlike moodide ettekirjutajaks ja prantsuse moekaubad on laialt kuulsad. Enne Esimest Maailmasõda kuulus neile tööstusharudele Prantsusmaa väliskaubanduses põhiline osa, kuid pärast sõda hakkas nende tähtsus langema. Siiditööstusega võistleb kunstsiidi tootmine ning nõudmine kallite siidikangaste järele väheneb. Toredus- ja moe-esemete turustamine muutub ikka raskemaks. Tekstiiltööstuse pearajoonid on: Elsass *Mulhouse'i* linnaga (peamiselt puuvillatööstus), Põhjarajoon *Lille'i* linnaga (villa- ja puuvillatööstus), *Lyon'i* linn oma ümbruskonnaga (siiditööstus). Moekaupu toodetakse *Pariisis*.

Uued tööstusharud. Tööstusharud, mis nihkusid esile pärast Esimest Maailmasõda: metallurgia, masinaehitus, samuti autotööstus, lennukiehitus, keemiatööstus, kunstsiidi tootmine. Purus-

tatud maakondade taastamisel, samuti ka sõjalis-strateegilistel töödel (kindluste ehitamine jne.) leidis metallitööstuse toodang endale sõjajärgsetel aastatel häid turustamisvõimalusi; ta oli tähtsal kohal ka Prantsuse ekspordis. Kuid taastamistöö lõppedes ja maailmakriisi saabudes sattus Prantsusmaa metallitööstus rasketesse tingimustesse. Rauamaakide, malmi ja terase tootmine langes. 1938. a. töödeldi Prantsusmaal 6 milj. tonni terast, 1943. a. ainult 1,6 milj. tonni ja 1947. a. — 5,7 milj. tonni.

Lotringi rauamaagi bassein varustab maagiga mitte ainult kogu Prantsusmaa metallurgiat, vaid ta vedas seda enne Teist Maailmasõda ka suurel hulgal välja (Belgiasse ja Saksamaale). Lotring annab umbes ¾ Prantsusmaa metallitoodangust.

Tähtsuselt teine metallurgia rajoon on *Põhjarajoon*, kus töötatakse kohaliku kivisöe, Lotringi maakide ja vanaraua alusel; seal on arenenud ka masinaehitustööstus. Tähtsad masinaehituse ja sõjatööstuse keskused on *Pariis* ja *Lyon*. *Sõjatööstuses* etendas suurimat osa Schneideri kontsern, mis ühendas palju rasketööstuse käitisi; selle kontserni kesktehased asuvad *Le Creusot'* linnas.

Prantsusmaale kuulub üks esimesi kohti maailmas b o k s i i d i toodangus; osa boksiiti töödeldi alumiiniumiks Prantsusmaal, osa veeti välismaale.

Põllumajandus.

Põllumajanduse arenemise sotsiaal-ajaloolised tingimused. Kodanlik revolutsioon aastail 1789—1794 lõpetas Prantsusmaal feodaalse maavalduse. Selles just avaldubki üks tähtsamaid erinevusi Prantsuse küla ja Saksa- ning Inglismaa küla vahel. Kuid tähtis osa mõisnike maavaldus-

test siiski ei läinud talupoegadele, vaid see osteti ära jõukamate kodanlaste poolt, kes asutasid omandatud maadele kapitalistliku majapidamise. Vähese maaga varustatud talupojaseisus, kes oli külaperemeeste põhimassiks, kannatas raskete maksude all ja talupojal ei olnud jõudu ega vahendeid oma majapidamise tõstmiseks. Ta takerdus ikka rohkem ja rohkem maal lasuvaisse võlgadesse, langes liigkasuvõtjate võimusesse. Aja jooksul suurenes rahva kihitumine, diferentseerumine. Väike rühm suurmaapidajaid omas paremaid põllumaid, omas põllumajandusmasinaid, kasutas laialt palgatud tööjõudu, ühe sõnaga — arendas puhtkapitalistlikku majandust. Ülejäänud massist paistis välja kulakute kiht. Põllupidajate põhimass — mahajäänud majandusega väikeomanikud või rentnikud — ei suutnud majandust sageli tasakaalu viia.

Suured hästivarustatud maapidamised iseloomustavad Põhja-Prantsusmaad; suurima mahajäävuse ja väikemajandite ülekaalu poolest erineb Edela-Prantsusmaa.

Põllumajanduse suunad. Prantsusmaa põllumajandus hõlmab väga mitmesuguseid harusid: teraviljakasvatus (peamine kultuuur on nisu; peale selle külvatakse kaera, rukist, maisi), liha- ja piimakarjandus ühes söödakultuuridega, suhkrupeedikasvatus, ja väga mitmekesised spetsiaalharud — viinamarjakasvatus ja veinivalmistamine, puuviljakasvatus, keeduvilja-aiandus (varajaste keeduviljade spetsiaaltootmine), lillekasvatus. Prantsuse põllumajanduse eriliseks tunnuseks on suure tähtsuse omistamine spetsiaaltootmisele, mis põhjeneb isiklikel kogemustel ja põllumeheoskustel ning mis peab silmas individuaalset ja rafineeritud maitset. Veinitööstuses on Prantsusmaa esimesel kohal maailmas ja Prantsuse veinitööstus on maailmaturul tuntud mitte odavate, vaid just mitme-

suguste kallite veinisortidega. Viinamarjakasvatuse peamised rajoonid on Vahemere rannikul (eriti *Languedoc), Bordeaux'* ümbrus (edelas), *Burgundia, Champagne, Elsass.* Nisu kasvatatakse kõikjal, peamiselt aga Seine'i, Loire'i ja Garonne'i madalikul.

Põllumajandus põeb Prantsusmaal juba ammu rasket kriisi. Teraviljade tootmises ei suuda Prantsusmaa võistelda riikidega, kus on arenenud mehhaniseeritud suurpõllundus. Teisest küljest on tublisti langenud nõudmine kallitele veinidele, juustule ja teistele sellistele toodetele, milledega Prantsusmaa on kuulus. Ka on haritavate maade üldpindala viimase poole sajandi jooksul tunduvalt vähenenud.

Transport ja majanduse välissidemed.

Prantsusmaa kaubalaevastikku kuulus 1939. a. ligi 1300 laeva (umbes 3 milj. tonni üldtonnaažiga). Nende hulgas olid enamuses reisilaevad. Enne Teist Maailmasõda oli Prantsusmaal suur reisilaevandus, kaubalaevandus aga oli väike. Teise Maailmasõja kestel kandis Prantsuse laevastik suuri kaotusi ja 1947. a. oli temast järel mitte üle poole sõjaeelsest tonnaažist, kusjuures ta vanuse, vigastuste jne. tõttu oli muutunud ka väärtuselt halvemaks.

Atlandi ookeani rannikul on Prantsusmaal mitu suuremat sadamat, kuid ükski neist ei küüni oma läbikäikudelt maailma suuremate sadamate tasemeni. Tähtsamad kaubasadamad on *Le Havre* (tähtsam sadam Prantsusmaa suhtlemisel Atlandi-taguste maadega), *Rouen, Dunkerque, Nantes, Bordeaux. Cherbourg* ja *Brest* on Prantsusmaa mereväebaasid Atlandi ookeani rannikul ja tähtsad reisijate sadamad üle ookeani sõitmisel. *Calais* ja *Boulogne-sur-Mer* on reisijate sadamad liikluses Inglismaaga. Peaaegu kogu

merekaubandus Vahemere rannikul on koondatud *Marseille'* sadamasse, mis on suurim sadam Prantsusmaal. *Toulon* on Prantsusmaa tähtsaim sõjasadam Vahemere rannikul.

Valdavama osa sisekaubaliiklusest täidab *raudteetransport*. Kõik raudtee pealiinid ristuvad Pariisis. Väga arenenud on autoteede võrk.

Prantsusmaal on tihe siseveeteede võrk (12 000 km); peaaegu kõik tähtsamad jõed on kanalitega ühendatud. Kuid suurema osa jõgede ja kanalite läbilaskevõime on tähtsusetu; mitmed kanalid on ehitatud juba väga ammu ning on vananenud. Prantsuse jõgedest paistab kaubaliikluse poolest silma Seine.

Väliskaubanduse läbikäigu suuruselt oli Prantsusmaa enne Teist Maailmasõda maailmas neljandal kohal. Nagu Inglismaa, impordib ka Prantsusmaa tooraineid ja toiduaineid, ekspordib aga vabrikutooteid. Kuid harilikel aastail on toiduainete import Prantsusmaale märksa väiksema tähtsusega kui Inglismaale. Erinevalt Suur-Britanniast veab Prantsusmaa sisse suurel hulgal kivisütt ja välja rauamaake. Tööstustooteist ekspordib Prantsusmaa masinaid, autosid, keemiasaadusi, siidi ja puuvillaseid kangaid, valmisriideid, juveelesemeid, parfüümikaupu; tähelepandav osa ekspordis kuulub toiduaineile (veinid, juust, puu- ja keeduviljad).

Teise Maailmasõja eel oli Prantsusmaal nagu Inglismaalgi suuri raskusi oma kaupade turustamisega välisturgudel ja tema eksport oli tublisti vähem impordist. See vahe kattus sissetulekutega prantsuse kapitalidest, mis olid mahutatud välismaal, samuti ka nende tuludega, mida saadi välismaistelt külastajatelt, keda Pariisis ja Prantsusmaa kuurortides oli harilikult ikka rohkesti. Pärast sõda kasvas puudujääk ekspordi ja impordi vahel suuremaks, kuna tulud välismaistelt kapitalidelt (paljud neist kadusid koguni)

ja külastajailt muutusid palju väiksemaks. Prantsusmaa sai Ühendriikide võlgnikuks ja viimane kasutas Prantsusmaa raskusi selleks, et talle peale suruda oma kaupu ja oma poliitikat.

Rajoonid.

Rajoonide eristumine ei esine Prantsusmaal nii teravalt kui Inglismaal. Kompaktseid, selgete piiridega puhttööstuslikke rajoone on Prantsusmaal võrdlemisi vähe. Enamasti põimub tööstus tihedalt põllumajandusega. Palju üksikuid tööstuskeskusi on paisatud põllundusrajoonide vahele.

Kuid põhilised erinevused on siiski küllalt selged: *Prantsusmaa põhja- ja idaosa on palju kõrgema tööstusliku tasemega kui lääne- ja lõunaosa.* Põhjas on tähtis mäe- ja tekstiiltööstuse rajoon, kuid ka Pariis ühes eeslinnadega moodustab mitmesuguste töötlevate tööstuste võimsa rajooni; idas asub Lotringi metallurgia ja Elsassi tekstiiltööstuse rajoon; kagus paistab silma Lyon'i siidi- ja metallitööstuse rajoon.

Prantsusmaa mahajäänumad agraarrajoonid on edelaosas ja Keskmassiivi piirkonnas.

Põhja tööstusrajoon.

Üldine iseloomustus. Põhja- ehk Pariisi rajoon on Prantsusmaa tähtsaim osa. Geograafiliselt ühtib ta umbes *Pariisi basseiniga,* s. o. ta hõlmab Põhja-Prantsusmaa madaliku — Seine'i jõgikonna ja Loire'i basseini keskmise osa. Selle rajooni arengu geograafilised eelised on: *soodus geograafiline asend, tulusad põllumajanduse tingimused ja kivisöevarud.*

Transpordi suhtes on Pariisi rajoonil domineeriv seisund Prantsusmaal. Loodes külgneb ta La Manche'iga, Pas de

Calais'ga ja Põhjamerega, s. o. intensiivse laevandusrajooniga; siin läheneb Euroopa manner kõige rohkem Inglismaale. Põhjas puudutab Pariisi bassein Belgia madalikku, mis avab tee Põhja-Saksamaa lauskmaale. Pariisi basseinist lähtuvad teed ka teistesse Prantsusmaa provintsidesse: edelasse — Garonne'i madalikku, kagusse — Rhône-Saône'i orgu ja Vahemerele, idasse — Reini orgu. Seine'i jõgi on soodus veetee La Manche'i suunas; oma hargnenud lisajõgedega läheneb ta ka Schelde, Maas'i, Reini, Rhône'i, Loire'i jõgikonnale. Kuigi Pariisi basseinil ei ole keskset asendit Prantsusmaal, on ta siiski kõigi tema tähtsamate liiklusteede sõlmpunktiks.

Pariisi basseini mullastik kuulub parimate hulka Prantsusmaal. Rajooni põhjaosas, Belgia piiri ääres, levib Põhja-Prantsusmaa kivisöe bassein.

Põhiliselt on *põhjarajoon tööstusrajoon.* Kuid tööstus ei hõlma kogu rajooni pindala täielikult. Ta levib kahe vööndina. Üks neist on äärmises põhjaosas, Belgia piiri lähedal, ning on ühenduses Põhja-Prantsusmaa kivisöe basseiniga. Teine vöönd, rajooni keskosas, suundub Seine'i orgu. See on Pariis ise ja ta eeslinnad ning sadamalinnad *Rouen* ja *Le Havre*, millede kaudu läheb tee Pariisist merele. Põhjarajooni ülejäänud osas domineerib põllumajandus — suurima intensiivsusega ning kõrgemate saakidega kogu Prantsusmaal. Siin on Prantsusmaa peamine suhkrupeedi- ja nisurajoon. Arenenud on ka liha-piimakarjandus. Rajooni idaosas, Champagne'is, on tähtsal kohal viinamarjakasvatus ja veinivalmistamine (prantsuse vahuvein, šampanja). Pariisi ümbruses on levinud keeduvilja-aiandus ja puuviljaning lillekasvatus, mis varustavad pealinna keedu- ja puuviljaga ning lilledega.

Põhjarajooni keskuseks on *Pariis,* Prantsusmaa pealinn, tähtsamaid pealinnu kapitalistlikus maailmas.

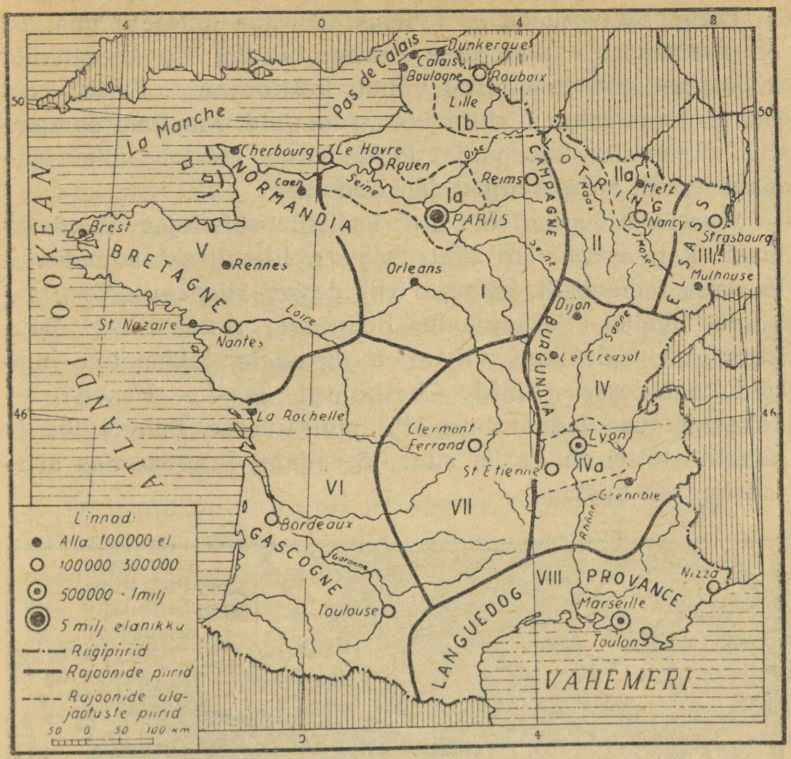

Joon. 30. Prantsusmaa majandusrajoonid ja linnad: I — Põhjarajoon (I-a — Pariisi tööstusrajoon, I-b — Põhja mäetööstus- ja tekstiilrajoon). II — Lotring (II-a — Lotringi metallurgiarajoon). III — Elsass. IV — Lyoni rajoon (IV-a — Lyoni — St. Etienne'i tööstusrajoon). V — Looderajoon. VI — Edelarajoon. VII — Keskmäestiku rajoon. VIII — Vahemere rannik.

Pariis on vana linn. Ta on palju vanem kui New York ja Berliin, vanem kui London. Vähe leidub teisi linnu, millel oleks selline tähtsus kapitalistliku ühiskonna arenemise ajaloos kui Pariisil.

Pariisi tähtsus. Pariisi tähtsus on väga mitmekülgne. Ta on Prantsusmaa ajalooline pealinn, kuhu on koondunud kõik Prantsuse kodanliku võimu keskorganid. Pariisi *pangad* on tema rahandusliku võimu kantsid. Maailma panganduse- ja börsikeskusena jäi Pariis enne Teist Maailmasõda maha ainult New Yorgist ja Londonist.

Transpordisõlmena ei ole Pariisil võistlejat Prantsusmaal. Rahvusvahelise tähtsusega raudteeliinid suunduvad Pariisist radiaalselt kõigisse riikidesse: Hispaaniasse, Itaaliasse, Šveitsi, Saksamaale, Belgiasse; raudteeliinid Boulogne'i ja Calais'sse viivad Inglismaale lähemaisse ülesõidukohtadesse, liinid Cherbourgi ja Le Havre'i — ookeanitaguse laevanduse lähtepunktidesse. Seine'i jõe ja kanalite tõttu on Pariis suur jõesadam, Prantsusmaa siselaevanduse keskus.

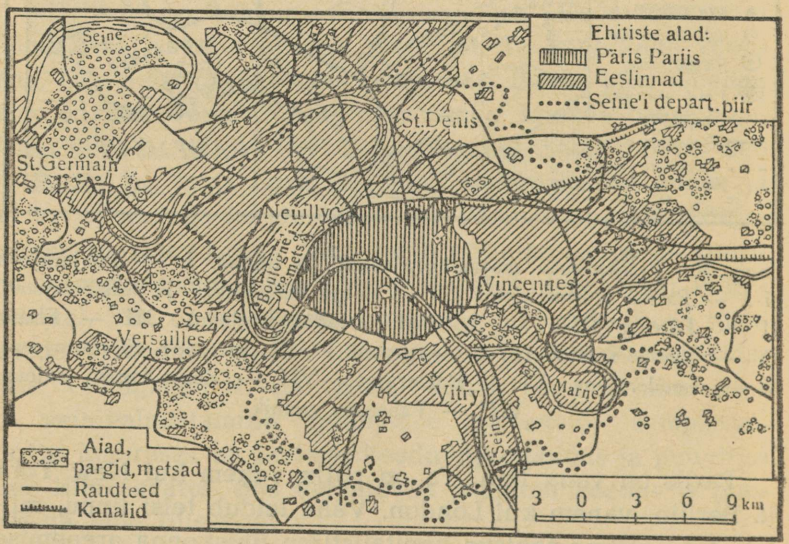

Joon. 31. Pariisi skemaatiline plaan.

Pariis on Prantsusmaa *töötleva tööstuse suurim keskus.* Linnas eneses asuvad vanad tööstusharud, kus domineerib väikekäsitööstuslik tootmine. Ääre- ja eeslinnades asuvad aga suured käitised, mis on tekkinud uuemal ajal: autotööstus, mootori- ja lennukiehitus, terase- ja vasevalamistööstus, keemia-, silikaadi-, suhkrutööstus jt. Tööliseeslinnade „punane rõngas" ümbritseb Pariisi — see on Prantsusmaa kommunistliku partei mõju tugikoht.

Pariisi on koondunud kõik tähtsaim ja huvitavaim prantsuse teaduse- ja kunstivallast igasugusel kujul. Siin on palju huvitavaid muuseume ja vanaaja ehitusmälestisi. Pariis on kõigi maade rikka kodanluse rahvusvaheline lõbustuskeskus. Pariisi teatreid, restorane, kabareesid jne. külastas rahuajal igal aastal miljoneid sissesõitnud välismaalasi.

Pariis on mitte ainult prantsuse kodanluse poliitiline ja kultuuriline keskus. Kapitalistlikus maailmas ei ole teist pealinna selliste kuulsate *revolutsiooniliste traditsioonidega* kui Pariis. Pariis oli *1789.—1794. a. kodanliku revolutsiooni peamise tõukejõu keskuseks.* Pariisis algas *1848. a. revolutsioon,* mis oli signaaliks tervele reale revolutsioonilistele liikumistele Euroopas. Pariisis teostas töölisklass esmakordselt proletaarse diktatuuri *(Pariisi Kommuun 1871. a.).* Pariisi eeslinnade kitsad tänavad on olnud mitmeid kordi barrikaadivõitluste paigaks. Pariisi tööliste revolutsioonilistest väljaastumistest õppis ja omandas kogemusi rahvusvaheline proletariaat.

Pariisi geograafia. Pariis on nagu Londongi juba ammu ületanud oma ametliku linnapiiri: linnapiiriks on kindluste rõngas, mis ümbritses Pariisi kuni 1922. aastani, mil kindlused lammutati. Selles ulatuses on Pariisi rahvastik stabiilne (2,8 milj.).

Pariisi keskosa — Cité nimeline jõesaar — moodustab praegu nagu vanaaja mälestiste muuseumi. Siin on kuulus Notre Dame'i peakirik. Seine'i paremal kaldal on Louvre'i muuseum kuulsa maalide ja teiste kunsti-

tööde koguga, vasakul kaldal on Quartier Latin — kõrgemate õppeasutiste ja üliõpilaskonna rajoon.

Pariisi kodanluse linnaosadeks on läänekvartaalid, mis külgnevad Boulogne'i metsaga. Siin paistavad tänavad silma oma laiusega, haljasaladega ja hoonete toredusega. Nad hargnevad kiirtena Etoile'i väljakult, moodustades suurepäraseid perspektiive. Pariis on mitu korda ümber planeeritud. Alates XIX sajandi 60-ndaist aastaist on hulk vanu kvartaale lammutatud, endiste kitsaste ja keeruliste urgaste asemele on ehitatud laiad prospektid ja bulvarid. Peale liiklemise soodustuse ja esteetiliste eesmärkide olid seejuures määravad ka poliitilised eesmärgid: laiadel, sirgetel prospektidel, mis võimaldavad kahuritule juhtimist kogu pikkuselt, on raske pidada barrikaadivõitlusi. Kuid tänapäevani on Pariisile iseloomustav laiade, oma toredusega teisi maailma pealinnade parimaid tänavaid ületavate magistraaltänavate kombineering hallide põiktänavate ja urgastega, mis meenutavad kolkataguseid provintse. Neis elavad töölised, käsitöölised ja väiketeenistujad, keda Pariisis on palju.

Peamised vabrikud ja proletariaadi linnaosad asuvad eeslinnades, endise kindluste vööndi taga. Vanade traditsioonide kohaselt loetakse need

Joon. 32. Põhja mäe- ja tekstiiltööstuse rajoon Prantsusmaal.

administratiivselt eraldi linnadeks, kuigi nad faktiliselt juba ammu moodustavad Pariisiga terviku. Nad ümbritsevad Pariisi peaaegu rõngana.

Pariisi lähedal on *Versailles*, mis möödunud aegadel oli Prantsusmaa kuningate residentsiks ja mis oli kuulus oma losside ja aedade toredusega. Pariisi Kommuuni ajal oli Versailles keskuseks kontrrevolutsioonilistele jõududele, kes organiseerisid verist sauna kommunaaridele. Versailles on olnud mitu korda ajalooliste rahvusvaheliste lepingute allakirjutamise kohaks, siin toimus ka Versailles' lepingu allakirjutamine 1919. a., millega lõpetati Esimene Maailmasõda.

Le Havre ja Rouen. Pariisiga tihedas suhtlemises on sadamalinnad *Rouen* ja *Le Havre*. Rouen asub Seine'i alamjooksul. Selle linnani sõidavad veel merelaevad. Siia saabub välismaalt kivisüsi ja nafta ning saadetakse siit edasi Pariisi. Rouen on tekstiiltööstuse ja laevaehituse tähtsaks keskuseks.

Le Havre Seine'i suudmes on tähtis ookeanisadam. Tema kaudu toimub suurem osa Prantsusmaa kaubandusest Põhja- ja Lõuna-Ameerikaga (puuvilla sissevedu USA-st, nafta USA-st ja Lõuna-Ameerikast, kohvi Brasiiliast); Euroopa riikidest imporditakse kivisütt ja metsa. Le Havre'is on kahurivabrikud, naftapuhastamistehased, mis töötlevad importnaftat.

Põhja mäe- ja tekstiiltööstuse rajoon. Belgia piiri lähedal, kivisöe basseinis, tekkis metallurgia rajoon (teine Prantsusmaal peale Lotringi rajooni), mis kasutab importditud maaki, vanarauda ning töötlemata metalli ja toodab terast, raudteeroopaid, vedureid, masinaid. Ka on siin arenenud keemiatööstus.

Selle rajooni läheduses on Prantsusmaa tähtsam tekstiiltööstuse rajoon. Keskuseks on siin *Lille* ja sellega kõrvuti *Roubaix* ja *Tourcoing*. Siia on koondatud suurem osa villatööstusest ja tekstiilmasinate tehastest.

Rajooni ühendusteed merega käivad *Dunkerque'i* kaudu.

Ida tööstusrajoonid.

Elsass ja Lotring, mida nende ajaloolise saatuseühtsuse alusel sagedasti käsitellakse ühise tervikuna, on siiski geograafiliselt ja majanduslikult kaks eri rajooni. Lotring on Prantsusmaa peamine rauamaagi ja metallurgia rajoon, Elsass aga on arenenud põllumajanduse ja mitmesuguse tööstuse, esijoones tekstiiltööstuse rajoon.

Lotring. Pinnaehituselt on rauamaagi rajoon madal platoo, mida läbivad orundid. Orgude nõlvadel rauamaagi lademed avanevad; neid kaevatakse enamasti käikudes, mis tungivad orgudest platoosse mõnes kohas 5—6 km pikkuselt. Jõgede kallastel on kõrgahjud ja tehased. Kivisütt ja koksi saab Lotring kivisöe põhjarajoonist, Saksamaalt ja Belgiast. Peale metallitööstuse on Lotringis arenenud veel keemiatööstus. Lotringis pole selliseid suuri tööstuslinnu kui mäetööstuse rajoonides Inglismaal ja Saksamaal. See tuleb sellest, et rauamaagi tootmises on vaja võrdlemisi vähe töölisi, kuna keeruline masinaehitus, mis vajab palju töökäsi, on Lotringis nõrgalt arenenud. Suurem osa Lotringi metallist läheb töötlemiseks Prantsusmaa teistesse rajoonidesse või välismaale.

Lotringi tähtsamad keskused on *Nancy* ja *Metz*. *Verdun* Maasi jõe kaldal on kindlus, mis ei alistunud Saksa sõjavägede pealetungile Esimeses Maailmasõjas.

Elsass. Elsass hõlmab Reini oru ja Vogeeside idanõlvad. Siin domineerib viljakas mullastik. Kliima on pehme ja soe. Arenenud on põllumajandus; peamised kultuurid on viinamarjad, nisu, tubakas, humalad; levinud on karjandus. Suure tähtsusega on kaalisoolade tootmine. Elsassi lõunaosa on Prantsusmaa peamine puuvillatööstuse rajoon, kus esinevad kõik selle tööstuse eri liigid: ketrus, kudumine, kangaste trükkimine. Puuvillatööstuse keskus on *Mulhouse*,

siin on arenenud tekstiilmasinate ehitus ja keemiatööstus (kaalisoolade töötlemine).

Elsassi suurim linn on *Strasbourg*, raudteede sõlmpunkt ja Reini jõe sadam (lõpppunkt, milleni veel sõidavad Reini mööda suured laevad).

Lyoni tööstusrajoon. Rhône-Saône'i org on juba igivanast ajast põllumajanduse ja tööstuse arenenumaid rajoone Prantsusmaal.

Selle rajooni arengule mõjus eriti soodustavalt tema asend transpordi suhtes: Rhône-Saône'i orgu suunduvad teed Seine'i, Loire'i, Reini jõgikonnast ja Šveitsi Alpidest. Rhône'i ja Saône'i ühinemisel kõik need teed koonduvad kitsasse koridori Keskmassiivi ja Alpide vahel, mis suundub Vahemerele.

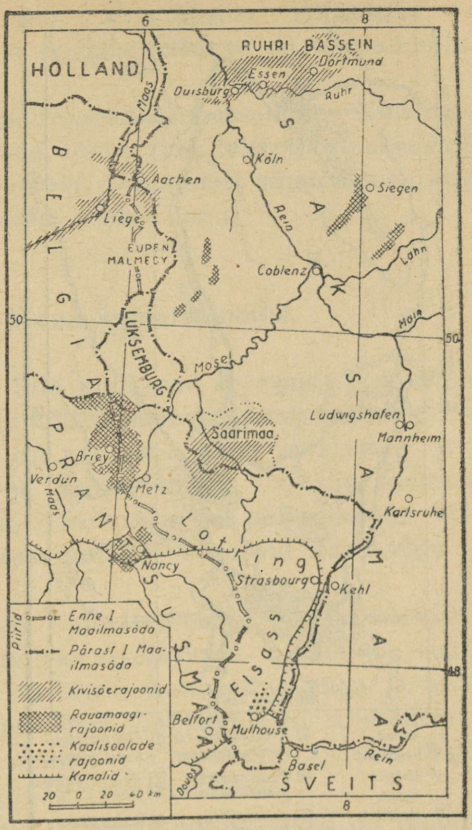

Joon. 35. Elsassi, Lotringi ja Reini-äärse Saksamaa mäetööstuse rajoonid. Jaotused enne ja pärast Esimest Maailmasõda.

Põllumajanduseks on soodsad viljakas mullastik ja soe

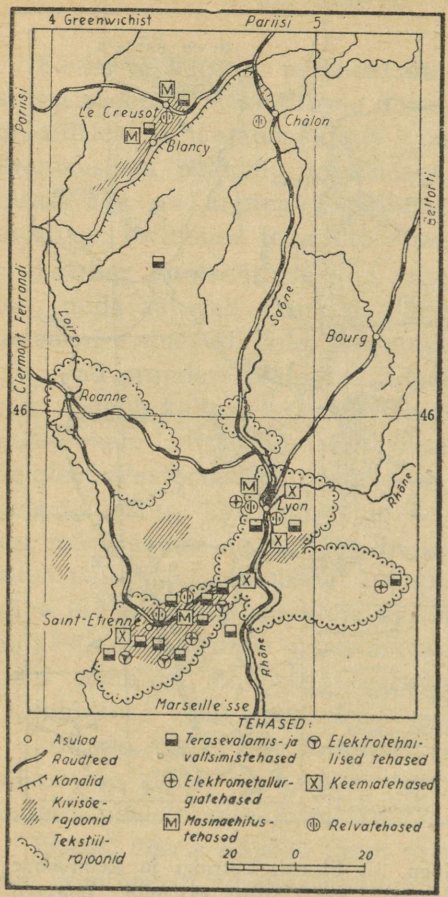

Joon. 34. Lyoni tööstusrajoon Prantsusmaal.

kliima; siin on Prantsusmaa viinamarjakasvatuse ja veinivalmistamise pearajoon.

Lyon on rahvastikult kolmas linn Prantsusmaal. Ta on ülemaailmse kuulsusega siiditööstuse vana keskus. Siiditööstus haarab laialdast rajooni. Alpi orgudes on väikesed siidiketramis-ettevõtted, mis saadavad oma produktsiooni Lyoni. Hüdroelektrijaamad mägijõgedel annavad energiat tööstuskäitistele. Lyonis on arenenud ka kunstsiidi tootmine ning peale selle keemiatööstus (riidevärvid, fotokeemia) ja autotööstus. Lyon on tähtis tööliste keskus; töölisliikumise ajaloos on ta eriti tuntud kangrute ülestõusude poolest XIX sajandi 30-ndail aastail.

Lyoni tööstusrajooni kuulub *Saint-Étienne'i* linn Keskmassiivi idaserval, kõrvuti väikese kivisöe basseiniga. Saint-Étienne'is on arenenud kivisöe tootmine, siiditööstus

(seoses Lyoni tööstusega), relvatööstus, jalgrataste ja auto-osade tööstus. Lyon ja Saint-Étienne on tähtsad sõjatööstuse keskused.

Väikestes kivisöe ja rauamaagi basseinides Keskmassiivi idaosas on kasvanud terve rida teisi tööstuskeskusi. Neist on tähtsaim *Le Creusot*, Schneideri sõjatööstuse keskus (relvad, soomusplaadid, tankid jne.).

Lääne ja lõuna agraarrajoonid.

Loode agraarrajoon. Siia kuuluvad *Bretagne'i poolsaar* ja *Normandia*. Madalail kinkudel, mis katavad tunduva osa selle rajooni pindalast, on mullastik kehv ja kivine; levib ka palju soid. Niiske ja pehme kliima on siin soodsam heinakasvatamiseks ja karjanduseks kui põllunduseks. Bretagne'i põhjarannikul kasvatatakse varaseid keeduvilju ja marju.

Bretagne'i kaljusel ja väga liigestatud rannal on palju kalapüügisadamaid ja konservivabrikuid. Loire'i jõe suudmes olev *Nantes'i* linn on tähtis kaubandussadam ja tööstuspunkt. *Cherbourg* ja *Brest* on peamised sõjasadamad Prantsusmaa Atlandi rannikul. Cherbourg on ka tähtis Ameerikaga ühendust pidav reisijatesadam.

Edela ja Keskmassiivi agraarrajoonid. Need on tüüpilisemaid rajoone Prantsusmaal, kus valdav on väiketalupojalik mahajäänud põllumajandus süstemaatiliselt kahaneva rahvastikuga. Edelarajoon hõlmab Garonne'i madaliku ja Lääne-Püreneede põhjanõlvad. Siin domineerib teraviljakasvatus (nisu, mais). Mullastik on Garonne'i orus viljakas, kuid viljasaagid on alla Prantsusmaa keskmise. Garonne'i alamjooksu org on paremaid viinamarjakasvatuse ja veinivalmistamise rajoone Prantsusmaal. Keskuseks

on *Bordeaux* Garonne'i alamjooksul; see on ainuke suurem sadamalinn edelaosas. Teine selle rajooni suurem linn on *Toulouse* (Garonne'i ülemjooksul), põllumajandussaaduste turg ja tähtis sõjatööstuse keskus (püssirohutehas, kahurimürskude tehas). Püreneedes on väiksemaid elektrimetallurgiatehaseid (hüdroenergia ja kohalike maakide alusel).

Keskmassiivi ala on põhiliselt vaene karjakasvatuse rajoon. Teraviljadest domineerib siin paljudes kohtades rukis, mis on vähem nõudlik mullastiku ja kliima suhtes. Ainult kohati on orgudes arenenud intensiivsem põllundus ja karjandus; mõned kohad Keskmassiivil on kuulsad juustutööstusega.

Vahemere rannik. Prantsusmaale kuuluv Vahemere rannikuriba on viinamarjakasvatuse ja lähistroopiliste puuviljade rajoon. Põllundus nõuab siin kunstlikku niisutamist. Vahemere ranniku lääneosa, *Languedoc*, on viinamarjakasvatuse erirajoon, mis annab ligi poole Prantsusmaal toodetavaist veinidest. Siin valmistatakse odavaid veinisorte, mida turustatakse just Prantsusmaal. Ida pool, *Provence'is*, on kultuurid mitmekesisemad: viinamarjade kõrval on siin eriline tähtsus õlipuude, lõunapuuviljade ja varajaste köögiviljade kultuuridel. Põhjatuulte eest rohkem kaitstud Vahemere ranniku lõiguks on äärmine idaosa, mis külgneb Itaaliaga. See on niinimetatud Prantsuse „Lasuurrannik" (Riviera). Soe ja päikeseküllane kliima, taimkatte (peamiselt just istutatud) rohkus ja mägise ranniku kenadus on Prantsuse Rivierale andnud kuurordirajooni kuulsuse. Kuurordirajooni peamine keskus on *Nizza*.

Prantsusmaa Vahemere ranniku ainuke tähtsam kaubandussadam ja tööstuskeskus on *Marseille*, teine linn rahvaarvult Pariisi järel. Marseille on liikluskeskuseks Prantsusmaa suhtlemisel ta Põhja-Aafrika asumaade ja teiste Vahe-

mere-riikidega, samuti ka NSV Liidu Musta mere sadamate, India ja Kaug-Idaga.

Suurt tähtsust omab boksiidi tootmine (Provence'is) ja alumiiniumi sulatamine elektri-alumiiniumitehastes Alpides.

Marseille'st ida pool olev *Toulon* on sõjasadam, peamine Prantsuse mereväebaas Vahemeres.

Korsikal on suur strateegiline tähtsus Prantsusmaale.

Prantsuse asumaad.

Prantsuse asumaade kogusuurus on 12 milj. km^2 (üle 20 korra rohkem emamaast endast), 75 milj. elanikuga.

Konstitutsiooni alusel 1946. aastast moodustab Prantsusmaa ühes kõigi valdustega Prantsuse Liidu. „Koloonia" mõiste Prantsuse Liidu konstitutsioonis ei esine. Kuid nimetuse muutmine ei tähenda veel valitsuse muutmist — see säilitab endise koloniaalse režiimi iseloomu.

Suurem osa Prantsusmaa asumaid on Aafrikas. Neist on tähtsamad: põhjas — *Alžeeria, Tuneesia, Maroko;* läänes — *Prantsuse Lääne-Aafrika,* mis ühendab rea asumaid, ja *Prantsuse Ekvatoriaal-Aafrika;* kagus — *Madagaskari* saar. Tähtsamaks asumaaks Aasias on *Prantsuse Indo-Hiina.* Teistes maailmajagudes on Prantsuse valdused väiksemad: Lõuna-Ameerikas on *Prantsuse Guajaana,* Lääne-Indias ja Põhja-Ameerikas — mitu väikest saart (nende hulgas Guadeloupe ja Martinique), Vaikses ookeanis — *Uus-Kaledoonia* ja *Tahiti* saared ning palju väiksemaid saari.

Asumaade suuruselt on Prantsusmaa teisel kohal Briti impeeriumi järel. Väljarändamine Prantsusmaalt asumaadesse on väike. Prantsusmaa valduste hulgas ei ole arenenud maid nagu Inglise dominioonid.

Suuremat majanduslikku tähtsust omavad Prantsusmaa

Põhja-Aafrika asumaad, esmajärjekorras Alžeeria. Neil on ka suurem strateegiline väärtus: siin on rida sõjasadamaid, milledest tähtsamaid on *Biserta (Tuneesias)*. Suur tähtsus on Prantsuse Indo-Hiinal looduslike varade poolest, kuid ta on rikas ka rahvastikult (24 milj.). Siin tekkis rahvusliku vabastusliikumise tulemusena 1945. a. *Vietnami* vabariik, mis haarab suurema osa Prantsuse Indo-Hiina rahvastikust.

Prantsuse Lääne-Aafrika tähtsamaks osaks on *Senegal* (Senegambia) — siin asub kauba- ja sõjasadam *Dakar*.

HOLLAND (Madalmaad).

Holland asub Saksamaa, Belgia ja Põhjamere vahel. Nagu ta naaber Belgia, on ka Holland väike riik eriti tiheda rahvastikuga. Pindala hõlmab 34 000 km^2, elanikke on 9 miljonit. Riiklik kord — parlamentaarne kuningriik. Valitsuse residents on *Haag*, kuid rahvuslikuks pealinnaks peetakse *Amsterdami*.

1940. a. mais vallutati Holland fašistliku Saksamaa poolt. Täielikult vabastati Holland alles sõja lõpul Euroopas.

Holland on suurimaid koloniaalriike. Asumaade pindala on 2 milj. km^2 (60 korda suurem metropolist), elanikke on peaaegu 70 miljonit.

Looduslikud tingimused. Oma geograafiliselt asendilt on Holland *tähtsate veeteede sõlm*. Valitsedes *Reini*, *Maasi* ja *Schelde* suudmeala, on Holland lühimaks pääsuteeks merele Reini-äärsele tööstuslikule Saksamaale, osalt ka Belgiale ja Kirde-Prantsusmaale. Meri ja jõed on olnud Hollandi majanduse arenemises tähtsaks teguriks: kasutades oma

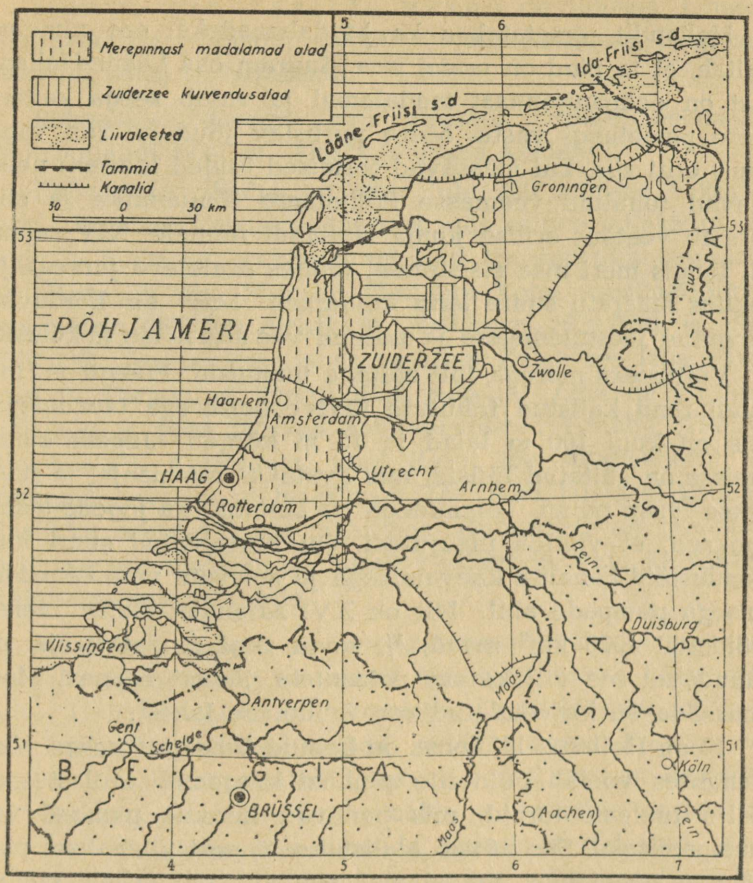

Joon. 35. Holland.

asendit suurte kaubanduslike jõgede väljapääsu juures merele — laevanduse ja merekaubanduse arendamiseks, olid hollandlased samal ajal sunnitud võitlema vee hävitava jõuga ja vallutama maapinda merevoogudelt.

Hollandit nimetatakse ka Madalmaadeks; see nimetus näitab, et ta pind on *madal maa*. Suurem osa Lääne-Hollandist on ookeanipinnast madalamal ja vajab seega kaitset mere pealetungi vastu. Mere purustav jõud on siin väga suur, eriti siis, kui mässavad tormised tuuled loodest: need ajavad tohutuid veemasse Põhjamere lõunanurka ja siis tormab veetõus erilise jõuga Hollandi rannale. XIV sajandil tungis meri maa sisemusse, ühines sealoleva järvega ja tekitas määratu suure lahe Zuiderzee. Meri on korduvalt tunginud jõesuudmeisse ja matnud vee alla põlde ja külasid.

Võitluseks merega tuli ehitada tammisid. Praegu on Hollandi rand kaitstud tohutute kivivooderdisega tammidega, mis on kuni 100 m laiad ja 15 m kõrged. Jõgede suudmeisse on ehitatud lüüsid, mis avatakse mõõnaajal ja suletakse tõusu puhul. Tammidega on kaitstud ka jõgede alamjooksud, et vältida üleujutusi. On korraldatud suuri kuivendustöid kanalite kaevamisega ja seisvate vete eemaldamisega pumpade abil. Nii on XVI sajandist alates merelt võidetud 4000 km^2 maad, $^1/_8$ kogu riigi pindalast, ja on muudetud see viljakateks *polderiteks*. Pärast Esimest Maailmasõda on kuivendatud osa Zuiderzee lahest.

Kogu Hollandi lääneosa on kaetud *kanalite võrguga*. Vesi kanalites voolab polderite pinnast kõrgemal; kallastel on palju tuulemootoreid, mis panevad liikuma pumbad vee pumpamiseks. See nõuab alalist hoolt, sest vihmaveel pole jõgede veepinnast madalamal asuvailt polderitelt kuhugi voolata.

K l i i m a on Hollandis mereline, niiske. Aastas on keskmiselt 200 sajupäeva, pilvispäevi kuni 300. Nagu Inglismaalgi, esinevad siin taimkatet iseloomustavad lopsakad rohelised niidud. Kuid erinevuseks Inglismaaga võrreldes on see, et Hollandis pole peaaegu üldse kultiveerimata kõnnumaid.

Hollandi mineraalide varud on tühised. Lõunas, Saksamaa piiri lähedal, leidub kivisöe lademeid. Riigi idaosas on palju turbarabasid.

Rahvastik. Peaaegu kogu rahvastik koosneb *hollandlastest;* hollandi keel on lähedane saksa keelele.

Rahvastiku tihedus on suur (üle 260 inimese 1 km²-l). Eriti kõrge on tihedus lääneosas, mis erineb viljaka pinnasega ja kuhu on keskendunud riigi transport-kaubanduslik ja tööstuslik elu. Siin on Hollandi kolm suurimat linna: *Amsterdam* (800 000 elanikku), *Rotterdam* (620 000) ja *Haag* (500 000). Amsterdam on sadamalinn Zuiderzee lahe ääres, mis on ühendatud kanali abil merega. Linn on ehitatud vaiadele ja teda läbivad rohkearvulised kanalid („Põhja-Veneetsia"). Rotterdam, ühel Reini jõe suudmeharul, on suuremaid sadamaid maailmas. Ta omab laialdasi kaubanduslikke seoseid kogu maailmas. Rotterdam on merekaubanduse sadamaks mitte ainult Hollandile, vaid ka teistele Reini-äärsetele riikidele.

Majandus. *Holland on merekaubanduse riik põllumajanduse ja põllumajanduslikke tooraineid töötleva tööstuse kõrge arenguga.* Hollandi merekaubalaevastik (3 milj. tonni 1939. a.) oli enne Teist Maailmasõda veidi suurem Prantsusmaa omast. Hollandi kapitalistid saavad suurt kasumit kautšuki- ja suhkruroo-istandikest ning nafta ja inglistina toodangust, — need on Hollandi asumaade peamised rikkused. Kuid hollandi kapital ei ole täiesti iseseisev, vaid on tublisti inglise kapitali mõju all. Inglise kapitalil on otsustav tähtsus Hollandi asumaade kautšuki-istandikes ja mäetööstuses.

Möödunud aegadel oli Hollandi tähtsus palju suurem kui tänapäeval. XVII sajandil oli ta esimene mereriik maailmas. Kapitalismi arenemises oli siis Hollandil juhtiv koht Euroopas. Amsterdam oli rahvusvaheliseks kaubandus- ja

börsikeskuseks. Oma asumaadel tegutsesid hollandi kaupmehed kui halastamatud rõhujad ja röövijad. Rahvast, kes suruti orjusse, sunniti hankima väärtuslikke saadusi väljaveoks Euroopasse; kui sunnitööga toodetud produktid olid kõik kokku veetud ja arvestatud, siis „ülejäägid", sõltuvalt hindade seisust, hävitati (et hoida hindu kõrgel tasemel).

Inglise-Hollandi kaubandusvõistlus lõppes Inglismaa võiduga. Mitmed hollandi meresõitjate poolt avastatud maad vallutas pärast Inglismaa (Austraalia, Tasmaania, Uus-Meremaa). Inglismaa vallutas ka Lõuna-Aafrika, mis oli koloniseeritud hollandlaste poolt. Tänapäeva Holland on *imperialistlik riik kapitalismi kõrge arenguga; kuid ta omab imperialistlike riikide hulgas teisejärgulist tähtsust ja on ise Briti imperialismi mõju all.*

P õ l l u m a j a n d u s. Holland on spetsialiseerunud liha- ja piimakarjandusele; toodetakse palju võid ja juustu. Kogu riigi pindalast on pool niitude, põlluheina ja söödataimede all; hästi arenenud on ka puu- ja keeduvilja-aiandus, lillekasvatus (eriti levinud on tulpide kasvatus). Rannikuvetes püütakse heeringaid. Põllumajanduse saadustest veetakse Hollandist välja juustu, võid, kondenspiima, mune, linde, peekonit, keeduvilja, lilli. Oma leiba ja loomasööta ei jätku kaugeltki küllaldaselt.

T ö ö s t u s e peamised harud on toidu- ja maitseainete valmistamine (suhkru-, šokolaadi-, margariinitööstus, tubakasaadused jne.), tekstiiltööstus, laevaehitus. Toodetakse ka kivisütt.

Asumaad. Tähtsam osa Hollandi koloniaalvaldustest on *Hollandi India* (Indoneesia), mis hõlmab suurema osa Malai saarestikust ja *Uus-Guinea* lääneosa; rahvastiku arvult (peaaegu 70 milj.) ja majanduslikelt varudelt on see osa maailma rikkamaid asumaid. Eriti suurt tähtsust omab tihedasti rahvastatud *Jaava* saar. 1942. a. algul vallutasid jaa-

panlased Hollandi India. Pärast Jaapani kapituleerumist nõudsid indoneeslased iseseisvust ja kujundasid vabariikliku valitsuse. Hollandi püüetele (neis toetas teda Inglismaa) — likvideerida Indoneesia vabariigi iseseisvus, reageerisid

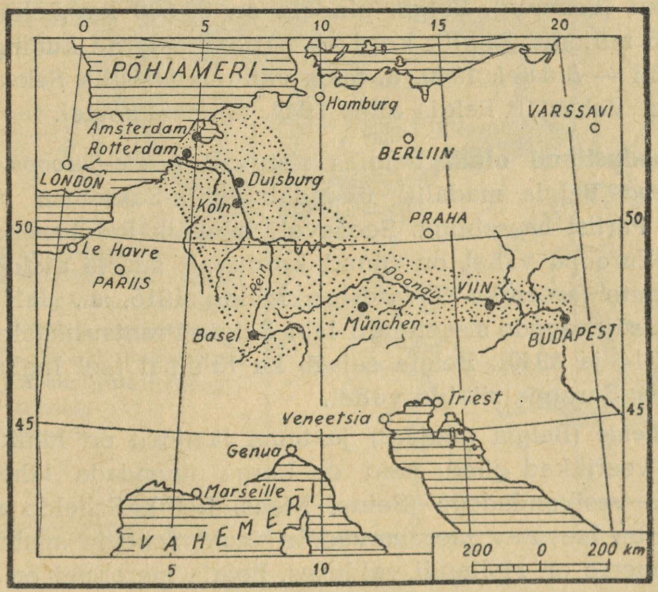

Joon. 36. Rajoonid, kust mere-kaubaveo läbikäik valgub Rotterdami ja Amsterdami.

indoneeslased visa vastupanuga ning tekkis pikaleveniv sõda. Peale selle kuulub Hollandile osa *Guajaanast* (Surinam) Lõuna-Ameerikas ja mitu väikest saart Kariibi meres, nende hulgas ka *Curaçao* ja *Aruba*. Nendele saartele on ehitatud suured naftapuhastamistehased, kus töötatakse ümber naabruses oleva Venetsueela naftat.

BELGIA.

Belgia asub Hollandi, Saksamaa, Prantsusmaa ja Põhjamere vahel. Kagus külgneb Belgiaga kääbusriik *Luksemburg;* Belgia, Holland ja Luksemburg moodustavad tolliuniooni (Benelux). Belgia pindala on 30 500 km², elanikke on 8,5 miljonit. Riiklik kord — parlamentaarne kuningriik. Pealinn — *Brüssel.* 1940. a. mais vallutas fašistlik Saksamaa Belgia. Vabastati Belgia alles 1944. a. teisel poolel.

Looduslikud olud. Belgias ristuvad *Loode-Euroopa tähtsad teed.* Belgia madalik ühendab Põhja-Saksamaa lauskmaad Pariisi basseiniga. See avali läbikäik Prantsusmaa ja Kesk-Euroopa vahel on olnud korduvalt suurte ajalooliste lahingute areeniks (Waterloo lahing 1815. a., lahingud Saksa sõjavägede sissetungil läbi Belgia Prantsusmaale aastail 1914 ja 1940). Belgia seisab ka lühimal teel Inglismaa ja Kesk-Euroopa riikide vahel.

Schelde (Belgia peajõgi) ja tema lisajõed on lühikesed, kuid veerikkad jõed; neid on kerge ühendada lähemate jõgede vesikondadega (Seine, Maas, Rein). Schelde alamjooks on laevatav merelaevadele. Kuid Schelde suubumiskoht merre on Hollandi valduses. Belgia mererand on sirgjooneline, liivane ja laevasõiduks kõlbmatu.

Kolmveerand Belgia territooriumist on kergelt künklik või täiesti tasane madalik *(Flandria madalik läänes).* Ainult kagus kerkib madal massiiv, *Ardennid,* kehva pinnasega ja võrdlemisi kareda kliimaga. See on Belgia vähemrahvastatud ala. Ardennide jalamil, *Maasi* ja selle lisajõe Sambre'i läheduses, on *Belgia kivisöebassein.*

Mere läheduses laiuvad nagu Hollandiski viljakad *polderid,* mida läbivad kanalid ja kaitsevad tammid; kuid polderite pindala ulatus on märksa väiksem kui Hollandis.

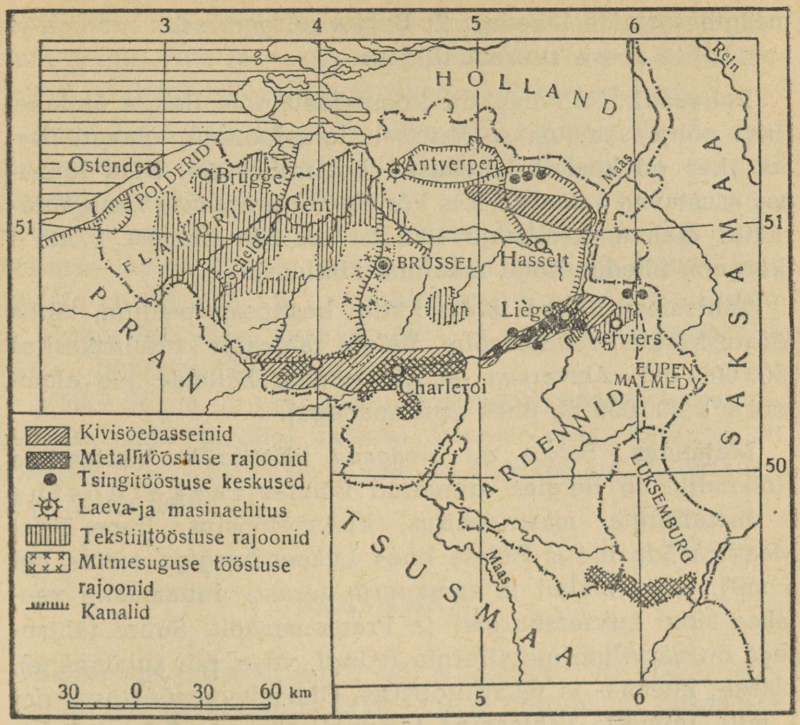

Joon. 37. Belgia tööstuse paigutus.

Belgia *kivisöe varusid* arvestatakse 11 miljardile tonnile. Teised mineraalide varud on väikesed. Suuremad rauamaakide leiukohad on naaberriigis Luksemburgis.

Belgia looduslikes tingimustes on palju ühist Hollandiga (soodus geograafiline asend, madala reljeefi domineerimine, merega võitluse vajadus riigi lääneosas, mereline kliima). Kuid on ka tähtsaid erinevusi. Peamised neist on: 1) suurem kivisöerikkus ja Luksemburgi ning Lotringi rauа-

maagibasseinide lähedus; 2) Belgia nõrgem seos merega ja mandrilise seose suurem tähtsus.

Rahvastik. Rahvuslikult koosseisult pole Belgia ühtlane. Riigi põhjaosas (umbes Brüsseli laiusjooneni) elavad *flaamid*, kes on keelelt lähedased hollandlastele. Maa lõunaosa asustavad *valloonid*, kes kõnelevad prantsuse keele murrakut. Rahva keskmine tihedus on 280 inimest 1 km^2-l (kõrgeim tihedus kogu maailma riikides).

Tähtsamad linnad: *Brüssel* riigi keskosas, pealinn, tähtis tööstuskeskus, raudteesõlm, Belgia tähtsaim kultuurikeskus (900 000 el.); *Antverpen* — meresadam Schelde jõe alamjooksul (400 000 el. ühes eeslinnadega).

Majandus. Belgia on *arenenud tööstusriik*. Vastandina Hollandile on Belgias arenenud võimas r a s k e t ö ö s t u s — metallurgia, masinaehitus, kivisöetööstus. Enne Teist Maailmasõda tootis Belgia koos Luksemburgiga aastas ligi 5 milj. tonni malmi ja samapalju terast; rauamaake veetakse sisse Luksemburgist ja Prantsusmaalt. Suure tähtsusega on värviline metallurgia (tsingi, vase, plii sulatamine), klaasi-, keemia- ja tekstiiltööstus. Üldiselt on tööstuses ligi 1 milj. inimest. Tähtsamad tööstuskeskused: *Brüssel* (tekstiiltööstus, brüsseli pitside kudumine, masinaehitus), *Antverpen* (laeva- ja masinaehitus), *Gent* (tekstiilid) ja *Liège* (metallurgia, masinaehitus, relvatööstus). Mons'i ja Charleroy kivisöerajoonides on palju väikesi mäetööstuslinnu ja -aleveid.

P õ l l u m a j a n d u s paistab silma põllunduskultuuri kõrge tasemega, kuid tal on riigi majanduses siiski teisejärguline tähtsus. Omast leivaviljast ei jätku isegi pooleks tarvituseks.

Samuti kui Holland, saab Belgia tulu oma transiitasendist. Antverpen Schelde alamjooksul, maailmalise tähtsu-

sega sadam, kuulub suurimate Euroopa sadamate hulka. Kuid Belgia oma laevastik on palju väiksem kui Hollandil. Belgia raudteevõrk on kõige tihedam Euroopas.

Enne Teist Maailmasõda oli belgia kapital lähedas seoses prantsuse ja inglise kapitaliga. Suuri kapitale on paigutatud ettevõtteisse välismail.

Belgia valdab asumaid Aafrikas: *Belgia Kongo* ja mandaatmaa *Ruanda-Urundi* (endine Saksa asumaa). Nende üldpindala on 2,4 milj. km^2, elanikke on 14 milj. Belgia Kongo on erakordselt rikas maavaradest — toodetakse teemante, vaske, inglistina, kulda, uraani.

Väike Belgia on samuti kui Holland arenenumaid kapitalistlikke maid ja täiel määral imperialistlik, kuid ta on teisejärgulise tähtsusega, kuna on tugevamate imperialistlike riikide mõju all.

SAKSAMAA.

Saksamaa territoorium 1938. a. piirides oli 470 00 km^2, elanikke oli 69 miljonit. 1919.—1932. aastani oli Saksamaa kodanlik vabariik. 1933. a. alguses haarasid võimu saksa fašistid (kes nimetasid endid „natsionaal-sotsialistideks") ja panid kehtima fašistliku diktatuuri, mis põhjenes verisel terroril. Aastail 1938—1939 annekteeris fašistlik Saksamaa sõjata Austria ja suurema osa Tšehhoslovakkiast. 1939. a. septembris alustas ta vallutussõda, mille kestel tal õnnestus allutada ajutiselt veel rida riike. 22. juunil 1941 tungis ta kallale Nõukogude Liidule. Kaotanud rea otsustavaid lahinguid Nõukogude armeele, purustati fašistlik Saksamaa nõukogude ja liitlaste vägede ühisel pealetungil. Saksamaa pealinn *Berliin* vallutati Nõukogude armee poolt 2. mail 1945. 8. mail kapituleerus Saksamaa tingimusteta.

Kokkuleppe kohaselt Nõukogude Liidu, Suur-Britannia ja USA valitsuse ja Prantsusmaa ajutise valitsuse vahel „teostavad tingimusteta kapitulatsiooni põhiliste nõudmiste täitmise perioodil kõrgemat võimu Saksamaal Nõukogude, Briti, Ameerika ja Prantsuse ülemjuhatajad, igaüks oma tsoonis, vastavalt oma valitsuselt saadud instruktsioonidele, samuti ka ühiselt küsimustes, mis puudutavad Saksamaad tervikuna". Selle teostamiseks loodi Liitlaste Kontrollnõukogu.

Berliin on jaotatud neljaks okupatsioonitsooniks — Nõukogude, Ameerika, Inglise ja Prantsuse tsooniks.

Samal ajal määrati kindlaks kolme riigi (NSV Liidu, USA, Suur-Britannia) Berliini (Potsdami) konverentsil 17. juulist kuni 2. augustini 1945, et Saksamaad peab võetama ühtse majandusliku tervikuna. Oli ette nähtud rea keskseте ülesaksamaaliste majanduslike departemangude (valitsuste) moodustamine, mis pidid kindlustama ülesaksamaalise tähtsusega majandusküsimuste ühendatud juhtimise ning valmistama ette tulevase Saksamaa valitsuse administratiivse aparaadi. Berliini konverentsil saavutati kokkulepe Saksamaa idapiiride suhtes: konverents nõustus Nõukogude valitsuse ettepanekutega üle anda Nõukogude Liidule Königsbergi[1] linn koos külgneva rajooniga (Ida-Preisimaa põhjaosaga). Poola sai 1945. aastal Berliini konverentsi otsuse alusel tagasi oma põlised maad Läänes. Need maad olid Poola riigi hälliks.

Praegusel ajal on Saksamaa territoorium ligikaudu 357 000 km^2; rahvastik 66 miljonit inimest (juurde arvatud sakslased, kes asustati Saksamaale ümber Berliini konverentsi otsuse kohaselt Poolast ja Tšehhoslovakkiast).

---

[1] Königsberg on ümber nimetatud Kaliningradiks.

Looduslikud tingimused.

Geograafiline asend, piirid. Saksamaa hõlmab Euroopa keskosa. Põhjas külgneb ta Lääne- ja Põhjamerega.

Idas ja läänes on enamikus avapiirid, ilma looduslike tõketeta. Põhja-Saksa lauskmaa puutub kokku idas Poola tasandikuga, läänes Belgia ning Hollandi ja põhjas Taani madalikuga; edelas kulgeb piir Prantsusmaa ja Šveitsiga osalt Reini jõge mööda; kagus on Tšehhoslovakkia piiril madalad ja kergesti ületatavad mäed. Ainult osa lõunapiirist (Austriaga) on suletud kõrgete mägedega — Alpidega, mis tõsiselt tõkestavad teed Saksamaalt Vahemerele.

Mereliikluseks on Saksamaale tähtsaim Põhjameri — kui otsene seos Atlandi ookeaniga; Põhjamerest hargnevad Saksamaa ookeanilaevanduse peateed. Suurt tähtsust omab *Kieli kanal*, mis on kaevatud läbi Jüüti poolsaare (98 km pikk): see lühendab teed merelaevadele Põhja- ja Läänemere vahel ning vabastab Saksamaa vajadusest kasutada väinu, mis on teiste riikide valduses.

Pinnaehitus. Saksamaa maapind on üldiselt kallakuga Alpidelt Põhja- ja Läänemere poole.

P õ h j a - S a k s a m a a. Saksamaa põhjaosas (üle poole kogu riigist) laiub *Põhja-Saksa lauskmaa*. See on laiem idas (kuni 400 km), kus ta liitub Ida-Euroopa tasandikega; läänes ta aheneb. Maapind on siin kaunis ühetaoline. Kõige madalam on lääneosa, mis piirneb Põhjamerega. Meresetetest tekkinud rannikuvöönd (nn. „maršid") on suure viljakusega; mere pealetungi eest kaitsevad teda tammid. Ranniku ees meres asub Friisi saarte rida — kunagise luiteranna jäänus. Isoleeritult seisab siin tilluke saar *Helgoland* (üldulatus 55 ha), mis oli strateegiliseks eelpunk-

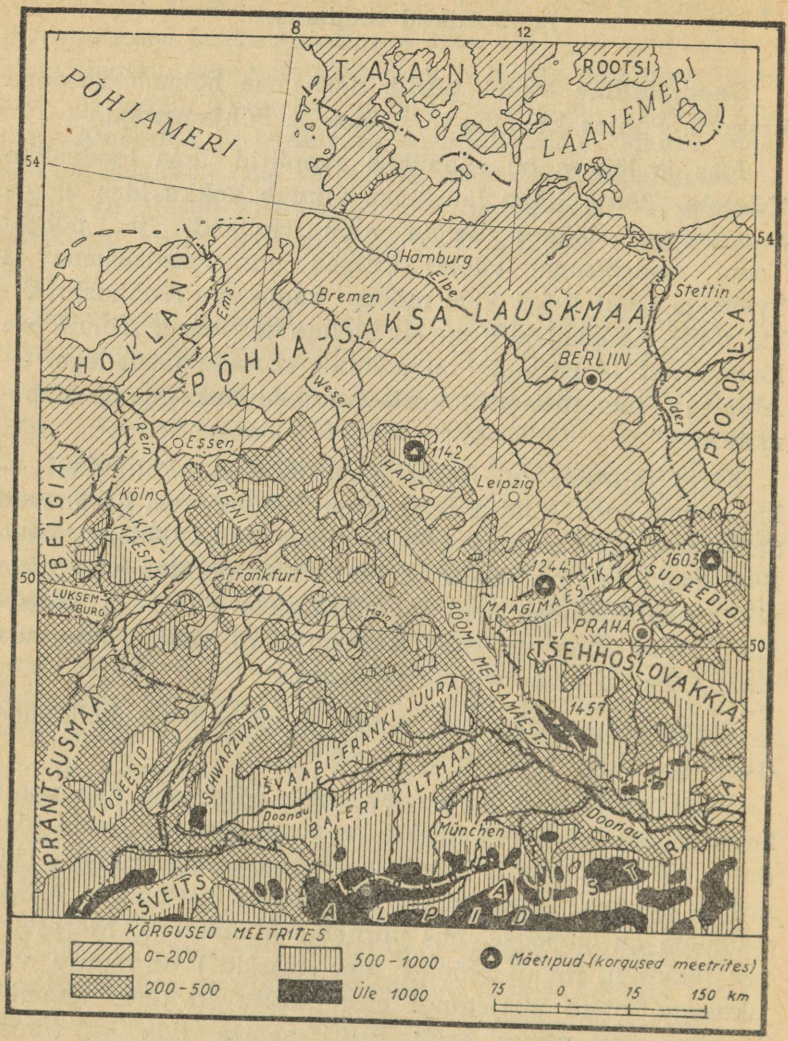

Joon. 38. Saksamaa pinnaehitus.

tiks Saksa merekindlustuste süsteemis Põhjameres. Marši de vööndi taga ulatuvad maa sisemusse kõrged liivatasandikud („geestid").

Läänemere rannikul, veidi eemal rannast, kerkib madal künklik platoo suure hulga järvedega.

Varemal ajal oli see lauskmaa tublisti soostunud ja kattunud tiheda metsaga, kuid praegu on sellest esialgsest maastikust vähe järele jäänud. Põllumajanduslik kultuurpindala võtab enda alla $^2/_3$ kogu territooriumist, metsad üle $^1/_5$.

Kesk-Saksamaa. Põhja-Saksa lauskmaast lõuna pool kerkib *Saksa keskmäestik.* See koosneb keskmise kõrgusega (harva üle 1000 m) ahelikest ja massiividest, millesse on lõikunud laiad, libamisi laskuvad lohkorud. Kõige tähtsamad mäed läänes on *Reini kiltkivimäestik* (rida kõrgustikke Reini jõe kallastel), keskosas — *Tüüringi metsamäestik* ja *Harz,* mis tungivad Põhja-Saksa lauskmaasse (kuni 1142 m kõrged), idas — Tšehhoslovakkia piiril *Maagimäestik* (Erzgebirge).

Lõuna-Saksamaa. Suurem osa Lõuna-Saksamaast on samuti keskmise kõrgusega mägismaa. Kõrged mäed tõusevad ainult äärmises lõunaosas; need on *Baieri Alpid* (peaaegu kuni 3000 m), mis kohati on kattunud igilumega. Põhja pool muutuvad mäed *Baieri kiltmaaks.* Läänes, Reini ülemjooksu oru kohal, kerkib *Schwarzwald* (kuni 1500 m); idas tõuseb *Böömi metsamäestik.*

Kesk- ja Lõuna-Saksamaa mäed (välja arvatud Alpid) ei ole loonud tõsiseid takistusi asustamisele ja maa majanduslikule arenemisele; Kesk-Saksamaal on näiteks peaaegu samasuur osa pindalast kultuurmaistu all kui Põhja-Saksa lauskmaalgi. Kuid mägine reljeef on põhjustanud eri rajoonides looduslike varude omapära. Orgude vilja-

Joon. 39. Saksamaa maavarad.

kus ja pehme kliima vahelduvad siin kõrgemate alade karmimate kliimaliste tingimustega.

Jõed. *Rein* on suurim jõgi Saksamaal, kuid oma pikkuselt (1326 km) on ta peaaegu kolm korda lühem Volgast, vesikonna pindalalt aga isegi 6 korda väiksem. Reini allikad on Šveitsis, suue aga Hollandis. Reini tähtsamad lisa-

jõed on *Main, Mosel* ja *Neckar*. Teised tähtsad jõed on: *Elbe* (1150 km), *Weser, Oder* (kulgeb piiril Poolaga), *Doonau* (ülemjooks). Reini vee-režiim on püsiv tänu Alpides asuvaile allikaile, mis annavad suuri veehulki eriti suve lõpul. Vastupidi, Saksamaa idapoolsed jõed on kõikuva veepinnaga — nad tõusevad kevadeti laialt üle kallaste, muutuvad aga suve lõpul veeahtraks. Kuid nende laevatavust on tublisti parandatud reguleerimisega ja lüüside ehitamisega. Elbe ja Weseri suudmes liiklevad ka merelaevad (meresadam *Hamburg* Elbe jõel on 110 km merest eemal). Doonau lisajõed, mis saavad oma vee Alpidest, on rikkad veeenergialt.

Reini ja Elbe jõeorud, mis läbivad Saksamaa mägiseid alasid, on olnud suure ajaloolise tähtsusega kui kaubanduse ja kolonisatsiooni liiklemisteed. Eriti tähtis ajalooliselt oli Rein, kui soodus tee Alpidest Põhjamereni. Lõuna pool hargneb Reini-tee kaheks: üks tee läheb Reinilt Saône'i orgu (Vogeeside ja Juura vahelise mäekuru kaudu Prantsusmaal) ning edasi Saône'i ja Rhône'i mööda Vahemereni; teine tee viib üle Alpide (Sankt-Gotthardi mäekuru kaudu) Põhja-Itaaliasse.

Mineraalirikkused ja hüdroenergia. Saksamaa on rikas kivisöelt. Peabassein on *Ruhri*-ala Lääne-Saksamaal, Ruhri jõe (Reini parempoolse lisajõe) kallastel. Siin ladestub ligi ¾ Saksamaa kivisöe varudest ja siin toodetakse hästi koksistuvat kivisütt. Reini lähedus on soodus Ruhri basseini transpordi-ühendustele. Teine tähtis bassein on *Saarimaa* edelas. Suur väärtus on ka *pruunsöel.*

Hüdroenergia on Lõuna-Saksamaal energia põhiliigiks. Nafta varud pole suured. Üldiselt moodustab süsi valdavama osa Saksamaa energeetilistest varudest; ka kasutatakse teda toorainena keemiatööstuses.

Metallimaakidega on Saksamaa varustatud palju vähem kui kivisöega. On vaid mõned väikesed rauamaagi lade-

med. Teistest maavaradest on Saksamaa väga rikas *kaalisooladest;* nende tähtsamad leiukohad on Kesk-Saksamaal Elbe ja Weseri vahel.

Kliima, mullastik, taimkate. Saksamaa edelaosa on merelise kliima piirkonnas, mis on lähedane naaberriigi Hollandi kliimale. See rajoon on hästi sobiv heintaimede kasvatamiseks. Edelaosa (eriti Reini org) erineb pehme talve kõrval palavama ja päikesepaistelisema suvega, mis lubab kasvatada orgudes viinamarju, tubakat, lõunapoolseid viljapuid. Ida pool väheneb ookeani mõju. Kesk- ja Lõuna-Saksamaa mägistel aladel, mis on üle 600 m kõrged, on kliima niiske ja jahe. See on niitude ja metsade ala.

Saksamaal levinenumad leetunud mullad on oma looduslikelt omadustelt vähe viljakad; on ka palju soisi ja liivaseid mullastikke. Kõige viljakamad on lössipinnased Saksa keskmäestiku põhjapoolsel serval. Viljakad on ka Reini ja Doonau orud, samuti ka looderanniku maršid. Aga ka neis rajoonides, kus looduslik viljakus pole eriti suur, saadakse hoolsal harimisel ja keemiliste väetiste laialisel kasutamisel häid viljasaake.

Metsad katavad üle ¼ pindalast. Ida-Saksamaal domineerivad okasmetsad; siin on liivastel aladel palju istutatud männimetsi. Lääne-Saksamaa madalamates rajoonides kasvab pöökpuu ja tamm. Mäestike metsad koosnevad nulgudest, kuuskedest, mägimändidest ja pöökidest.

Rahvastik.

Rahvuslikult koosseisult on tänapäeva Saksamaa ühtlane: peaaegu kogu rahvastik on sakslased. Nende seas on olulisi kohalikke erinevusi, kuid need on erinevused ühe rahvuse piirides. Alam-saksa murded, mis on

levinud Põhja-Saksamaal, erinevad tunduvalt ülem-saksa murdeist (näit. baierlaste keelest). Põhja-Saksamaal on levinud protestandi usk, lõunas — katoliku usk. Militarismi ja šovinismi vaim oli kõige rohkem levinud idarajoonides, mis olid Preisimaa tuumaks.[1] Eriti andsid niisugust tooni preisi suurnikud („junkrud"), kellede esivanemateks on „peni-rüütlid" (Marxi ütlus), needsamad, kes keskajal haarasid slaavlaste maad ida pool Elbet ja keda purustas Aleksander Nevski nende katsel tungida Venemaale (1242. a.).

Peale sakslaste elas endise Saksamaa piirides suur arv slaavlasi, peamiselt idarajoonides (mis pärast Teist Maailmasõda liideti Poolaga). Vanasti olid slaavlased selle ala põhiliseks rahvastikuks. Paljude linnade nimetused Ida-Saksamaal on slaavi päritoluga, näiteks Pomorje (Pommern), Brannõi Bor (Brandenburg), Lužitsa (Lausitz). Anastanud XII—XIII sajandil need maad, hävitasid ja ikestasid sakslased metsikul kombel slaavlasi ja juurisid välja nende kultuuri.

Saksamaa praegustes piirides on ainukeseks tähelepandavaks slaavirühmaks *lužitslased* ehk lužitsa serblased, kes elavad Spree jõe ülemjooksul Brandenburgi provintsis.

Haaranud võimu, hakkasid fašistid Saksamaal õhutama kõige metsikumat šovinismi, püüdes sellel teel kallutada masse kõrvale klassivõitlusest ja õigustada samal ajal oma annekteerimispretensioone. Nad kinnitasid, et sakslased on „kõrgem rass", kes on kutsutud valitsema „alamaid rasse". Selle valitsuse teostamiseks soovitati kõiki vägivalla, kurikavaluse ja pettuse vahendeid. Fašistlikul Saksamaal peeti täieõiguslikeks kodanikeks ainult „verepuhtaid"

[1] Kuna Preisimaa etendas peaosa Saksa militarismi arengus, likvideeriti ta 1947. a. liitlaste otsusega.

sakslasi. Slaavlased olid kuulutatud „alamaks rassiks", kes oli määratud kas orjastamisele või hävitamisele. Juudid kuulusid peaaegu täielikule hävitamisele.

Õigupoolest moodustusid sakslased, nagu inglased ja prantslasedki, mitmesugustest rassidest ja suguvõsadest ega oma järelikult mingit rassilist ühtsust. Saksa-fašistliku „rassiteooria" põhiline valelikkus seisab selles, et rassid, s. o. inimeste rühmad, mis erinevad üldiste füüsiliste tunnustega, ei või pakkuda mingisugust püsivat terviklust. Sellise püsiva tervikuna võib olla ainult rahvus, see on „ajalooliselt kujunenud püsiv terviklus keele, territooriumi, majanduselu ja psüühilise laadi alusel, mis ilmneb kultuurivallas" (S t a l i n). Saksamaa rahvuslik ühtsus on vaieldamatu fakt, mis on kujunenud ajalooliselt, ning ameerika imperialistide katsetel jaotada Saksamaad on reaktsiooniline iseloom.

Sakslaste poolt anastatud põliste slaavi maade tagasiandmisega Poolale kuulusid sakslased, kes jäid nendesse rajoonidesse, Berliini konverentsi otsuse kohaselt Saksamaale ümberasustamisele (täielikult või osaliselt). Samuti asustati ümber sakslased, kes elasid Tšehhoslovakkias ja Ungaris. Sakslaste ümberasustamine Tšehhoslovakkiast viidi lõpule oktoobris 1946 (ümber paigutati 2,2 milj. inimest); Poolast lõpetati sakslaste ümberasustamine 1947. a. (ümber asustati ligi 4 milj. inimest).

Enne Teist Maailmasõda koosnes tööstusproletariaat 11,5 milj. inimesest. Ühes transpordi ja kaubanduse töölistega, koduteenijate ja väiketeenistujatega arvestati 24 milj. inimest, kes töötasid palgalepingu alusel (73% isetegevast rahvastikust). Juhtivat asendit omas väikesearvuline rühm finantskapitali magnaate ja mõisnikke. Nende hulgas oli palju fašiste, kes olid rikastunud Hitleri diktatuuri kestel. Võimsate monopolide eesotsas seisnud rahatuusade ja

preisi militaristliku kildkonna liit oli saksa imperialismi ja fašismi peamiseks tõukejõuks.

Enne Teist Maailmasõda elas 67% Saksamaa rahvast linnades. Suuremad linnad: *Berliin* (4,3 milj. 1939. a., 3,2 milj. 1946. a.), *Hamburg, Köln, München, Essen, Dresden, Frankfurt Maini ääres, Dortmund.*

Majanduse ülevaade.

Saksamaa arenemise iseärasused. Saksamaa astus kapitalismi arenemisteele hiljem kui Inglis- ja Prantsusmaa. Siin säilisid püsivamalt feodalismi jäänused. *Orjuse kaotamine saksa külas venis kuni XIX sajandi keskeni,* kuid ka pärast seda säilitas mõisnikuseisus oma maad ja oma poliitilise mõju ning säilis veel talupoegade mõisnikest sõltuvuse igandeid.

1871. aastal lõpetati Saksamaa taasühendamine — loodi Saksa impeerium.

Orjuse kaotamine ja Saksamaa taasühendamine tasandasid tähtsal määral teed Saksa kapitalismi arenemisele. Suure tõuke sellele andis *Saksamaa võit Prantsusmaa üle sõjas 1870.—1871. aastal:* purustanud Prantsusmaa, anastas Saksamaa temalt Elsassi ja Kirde-Lotringi (rikaste raumaagi lademetega) ja võttis temalt suure rahalise kontributsiooni (5 miljardit franki).

Sellest ajast peale *nihkub Saksamaa kiiresti tööstusmaade esiridadesse.* Suuri edusamme teeb raudteede ehitamine, areneb kivisöetööstus, metallurgia, masinaehitus, elektrotehnika, keemia. Saksamaa ehitas sõja- ja kaubalaevastiku ning muutus tugevaks mereriigiks.

80-ndail aastail alustas Saksamaa *asumaade anastamist.* Ta annekteerib laialdased territooriumid Aafrikas (Kamerun, Togo, Edela-Aafrika, Tanganjika), osa Uus-Guinead, Tsingtao Hiina rannikul, palju väikesi saari Vaikses ookeanis.

XX sajandi algul on *Saksamaa teine tööstusmaa maailmas USA järel ja kõige agressiivsem imperialistlik riik.* Saksamaa imperialistid püüdsid teostada uusi anastamisi ja relvastusid õhinal niihästi maal kui ka merel.

Esimese Maailmasõja peasüüdlaseks oli Saksamaa ja sõda lõppes tema lüüasaamisega. Toimus kodanlik revolutsioon. Keisrivõim kukutati (novembris 1918). Sotsiaaldemokraatia juhid, ühinedes reaktsiooniliste sõjaväevõimudega, kõvendasid kodanluse võimu.

Versailles' rahulepingu põhjal (1919) kaotas Saksamaa tähtsa osa oma territooriumist. Saksamaalt äralangenud maadest sai suurema osa Poola; Prantsusmaa sai tagasi Elsassi ja Lotringi. Saksamaa kaotas kõik asumaad, mis anti Rahvasteliidu mandaadi alusel Inglismaale, Prantsusmaale, Belgiale ja Jaapanile.

Peale selle pandi Versailles' rahulepingus Saksamaale kohustus tasuda liitlastele kõik sõja läbi tekkinud kahjud. Selleks pidi ta andma liitlastele palju mitmesugust varandust ja maksma nn. reparatsioonimakse (s. o. heastusmakse). Saksamaale keelati pidada sõjaväge üle 100 tuhande mehe ja sisse seada sõjaväeteenistuse kohustust. Sõjatööstust piirati, täiesti keelati ehitada sõjalennukeid ja allveelaevu; Reinimaal keelati pidada sõjaväge ja ehitada kindlustusi.

Kuid *Saksa militarismi juured ei olnud hävitatud.* Säilis Saksa kindralstaap — sõjalise organisatsiooni alus. Kapitalistlikud monopolid ei olnud hävitatud, nad saavutasid koguni suurema tugevuse kui varem: suurte aktsiaseltside ühendamise teel tekkisid tohutud trustid (Terasetrust, Keemiatrust). Tööstureil läks korda töölisklassi intensiivse ekspluateerimise hinnaga ümber korraldada ja laiendada tööstust. Oluliselt abistasid teda selles just võitjad riigid, kes andsid Saksamaale suuri laene: toetades Saksamaa kodanlust laenudega, lootsid nad sellega tugevdada Saksa kapitalismi (mida revolutsioonilise liikumise tõusuga ähvardas katastroof).

Tööstuse „tuusad" ja pankurid etendasid Saksa sõjamasina taastamises ja uue sõja ettevalmistamises määratu suurt osa: nad hiilisid kõigiti mööda Versailles' rahulepingu tingimustest — säilitasid sõjatööstuse kaadrid, valmistasid ette masinaehitus- ja keemiatööstuse ümberlülitamist sõjalisele toodangule, „tsiviil"-lennuasjanduse katte all töötasid välja uusi sõjalennukite tüüpe, asutasid sõjatööstuse filiaale välismaal (Rootsis, Šveitsis).

Laiendades ja uuendades tööstuse tootmisaparaati, ei suutnud Saksamaa kodanlus siiski arendada tarvilisel määral eksporti ega leida küllaldaselt kaupade turustamise võimalusi siseturul. Tööstus töötas kogu aeg suure alakoormusega ja massiline tööpuudus ei lõppenud.

Maailmakriisi esimeste löökidega hakkas Saksa tööstuse toodang kiiresti kahanema. Töötute arv tõusis 1932. a. 8 miljonile. Tööliste seisukord halvenes järsult. Klassivõitlus teravnes. Kommunistlik partei sai riigipäeva valimistel 1932. a. novembris 6 milj. häält. Valmis revolutsiooniline kriis. Siis kutsus Saksamaa kodanlus võimule fašistid, et nende abil purustada töölisorganisatsioonid ja kindlustada oma võimu.

1933. a. hakkas Saksamaal kehtima *kõige reaktsioonilisemat ja röövihimulisemat tüüpi fašistlik diktatuur, tõugates kõik riigi inim- ja materjaalsed varud vallutussõdade organiseerimisele, et siis orjastada ja riisuda teisi rahvaid.*

Saksa fašistide poolt alustatud sõda viis Saksamaa katastroofile (millest kõneldi juba eespool). Kolme liitlasriigi — Nõukogude Liidu, USA ja Suur-Britannia — juhtide Krimmi konverentsi otsustes on liitlasriikide tahe Saksamaa tuleviku kohta väljendatud järgmiselt:

„Meie vankumatuks eesmärgiks on Saksa militarismi ja natsismi hävitamine ja tagatiste loomine selleks, et Saksamaa iialgi enam ei suudaks rikkuda kogu maailma rahu. Me tahame otsustavalt desarmeerida ja laiali saata kõik Saksa relvastatud jõud; kord ja jäädavalt hävitada Saksa kindralstaap, kes korduvalt on kaasa aidanud Saksa militarismi taassünnile, kõrvaldada või hävitada kogu Saksa sõjavarustus, likvideerida või võtta kontrolli alla kogu Saksamaa tööstus, mida võidaks kasutada sõjatoodanguks; karistada õiglaselt ja kiiresti kõiki sõjaroimareid ja sisse nõuda natuuras tasu kahjude eest, mida tegid sakslased; pühkida maa pealt natslik partei, natslikud seadused, organisatsioonid, asutised... Meie eesmärgiks ei ole saksa rahva hävitamine. Alles siis, kui natsism ja militarism on välja juuritud, on lootus saksa rahva väärikale olemasolule ja ta kohale rahvuste ühiskonnas."

Need printsiibid olid edasi arendatud Berliini (Potsdami) konverentsi otsustes. Berliini konverentsil võeti vastu otsused Saksamaa sõjatööstuse täieliku hävitamise ja Saksa majanduse üldise ümberehitamise kohta. Relvastuse, sõjavarustuse ja sõjariistade tootmine, samuti iga tüüpi lennukite ja merelaevade ehitamine on Saksamaale keelatud. Metallide, keemiasaaduste tootmine, masinaehitus ja teiste otseselt sõjamajanduseks vajalike esemete

valmistamine peab olema range kontrolli all ja piiratud. Monopolistlikud seltsingud tuleb hävitada. Saksamaa majanduse organiseerimisel tuleb peatähelepanu pöörata põllumajanduse ja rahuaja tööstuse arendamisele. Tööstusseadmed, mis pole tarvilikud Saksamaale lubatud tööstuses, tuleb kas tarvitamiselt kõrvaldada ning anda Saksamaa agressiooni läbi kannatanud riikidele reparatsioonideks või koguni hävitada.

Kuid Krimmi ja Berliini konverentsi otsust teostatakse järjekindlalt ainult Nõukogude okupatsioonitsoonis. Siin on teostatud põhilised reformid, mis purustavad reaktsiooni ja militarismi alused: agraarreform, mis hävitas mõisnike suurmaapidamise, monopolide likvideerimine, kohaliku omavalitsuse demokratiseerimine; ainult Nõukogude tsoonis juuritakse põhjalikult välja fašismi jäänused. Osa tööstust on natsionaliseeritud. Saksamaa majandusliku ja poliitilise elu eduka ümberehituse tõttu demokraatlikul alusel toimub rahulike eesmärkide jaoks määratud tootmisalade taastamine Nõukogude okupatsioonitsoonis palju edukamalt kui läänetsoonides. Teistes tsoonides käib okupatsioonivõimude poliitika otse risti vastu Krimmi ja Berliini konverentsi otsustele. See ei taga Saksamaa demokratiseerimist ja desarmeerimist: seal leiavad kaitset reaktsioonilised elemendid, sõjatööstus säilib ühes Saksa relvastatud jõudude jäänustega, monopolid pole likvideeritud, agraarreformi aga teostatakse nii, et mõisnike maid peaaegu ei puudutatagi. Ameerika ja Inglise okupatsioonivõimud viisid läbi ilma Kontrollnõukoguga kooskõlastamata oma tsoonide ühendamise, luues kahe tsooni valitsuse, mille tulemuseks oli liitlaste Kontrollnõukogu faktiline likvideerimine. Selline tegevus, samuti ka separaatne rahareform, mis pandi kehtima läänetsoonis 1948. a. kevadel, on suunatud Inglise-Ameerika tsooni („Bitsoonia") ja ka

kõige kolme läänetsooni („Tritsoonia") muutmisele Inglise-Ameerika imperialismi sõjaväebaasiks ning Saksamaa jaotamisele. Sellega katkestatakse ka rahulepingu tegemine Saksamaaga. „On tekkinud seisukord, mis ei või jätta tekitamata rahutust saksa rahva seas, sest Inglise-Ameerika poliitika tulemusena on küll Bitsoonia ja teised tsoonid, kuid pole Saksamaad ühtse Saksa riigina" (Molotov).

Samal ajal on tootmine Inglise-Ameerika ühendatud tsoonis madalal tasemel. See seletub sellega, et Inglise-Ameerika võimud, hoolitsedes Saksamaa sõjatööstusliku potentsiaali säilitamise eest, püüavad samal ajal kõrvaldada rahvusvaheliselt turult Saksamaa rahuaja tööstust kui võistlejat Ameerika ja Inglise monopolidele.

Tööstus.

Tööstuse üldine iseloom. Saksamaa oli enne Teist Maailmasõda *kõrgeltarenenud tööstusriik, kus siiski suur tähtsus oli ka põllumajandusel* (1939. aastal oli tööstuses 42% töötavast rahvast, põllumajanduses 26%; tööstuse toodang ületas väärtuselt põllumajanduse saadused rohkem kui kaks korda). Tööstuse toodangu suuruselt oli Saksamaa kapitalistlike riikide hulgas teisel kohal, andes rahuajal üle 10% maailma tööstustoodangust.

Juhtival kohal Saksamaa tööstuses oli tootmisvahendite tööstus — kivi- ja pruunsöe tootmine, metallurgia, metallide ümbertöötamine, masinaehitus, elektrotehnika, keemia; kuid fašistide käes ei olnud need harud enam niivõrd tootmisvahendite kui hävitusvahendite tööstuseks. Olid arenenud ka mitmesugused kergetööstuse harud, tekstiil-, õmblus-, paberi-, toiduainetetööstus. Juhtivais tööstusharudes domineerisid suured käitised, mis seisid kõrgel tehnilisel tasemel.

Kapitalistlike monopolide valitsus oli Saksamaal saavutanud kõrgeima astme. „I. G. Farbenindustrie", mis ühendas suurema osa Saksamaa keemiatööstust, „Terasetrust", Krupp'i metallurgia ja sõjatööstuse firma olid kapitalistliku maailma suurimaid tööstuslikke koondisi. Nendest etendas Saksa militarismi arenemises eriti tähtsat osa Krupp'i firma (asut. 1812. a.).

Kütteaine-energeetiline baas. Kivisöe toodang oli 1938. a. 186 milj. tonni, 1946. a. 64 milj. tonni. Suur osa kivisöest ja koksist veetakse välja. 80% Saksamaa üldtoodangust annab *Ruhri bassein.*

Pruunsöe toodang annab Saksamaale madalasordilist, kuid odavat kütteainet. Pruunsöel töötab suurem osa Saksamaa elektrijaamu. 1938. a. toodeti pruunsütt 194 milj. tonni, 1946. a. 160 milj. tonni. Nafta toodang ei ole suur; ta andis ainult väikese osa vedelküttest, mida tarvitatakse Saksamaal. Lõuna-Saksamaal kasutatakse laialt hüdroenergiat.

Metallitööstus ja masinaehitus. 1938. a. toodeti 22 milj. tonni terast, 1946. a. 3 milj. tonni. Suurem osa rauamaagist imporditi välismaalt, peamiselt Rootsist ja Prantsusmaalt. Terasetoodanguks kasutati laialt niihästi kohalikku kui ka juurdeveetud vanametalli. 70% mustast metallist annab *Ruhr.*

Saksamaa masinaehituse tööstus tootis kõige mitmekesisemaid masinaid ja sisseseadeid — mäe- ja metallurgiatööstuse masinaist kuni täpse mehaanika peenaparaatideni. Eriti oli arenenud elektrotehnika-tööstus. Masinaehituses erinesid keskused: *Ruhr* — keskendas raskemasinaehitust; *Berliinis* oli arenenud mitmesugune masinaehitus, eriti elektrotehnika, *Saksimaal* — spetsiaalselt tekstiilmasinate ehitus; *Hamburgis* ja teistes sadamalinnades oli levinud laevaehitus.

Keemiatööstus. Saksamaa keemiatööstuse toorainete baasiks on kaalisoolad, kivi- ja pruunsüsi. Määratu suure väärtusega on koksistumise kõrvalainete kasutamine. Saksa keemiatööstuse tähtsaimad harud on värvide valmistamine, lämmastiku tootmine (õhust), lämmastik- ja kaaliväetiste produtseerimine.

Sõjalis-fašistlikus majanduses oli keemial väga tähtis osa niihästi keemiliste sõjavahendite tootmises kui ka aseainete loomises, mille abil fašistid püüdsid korvata mitmete toorainete puudust; erilist tähelepanu pöörati sünteetilise bensiini tootmisele (söe utmise abil), sünteetilise kautšuki, kunstkiudainete valmistamisele (puuvilla ja villa asemele).

Keemiatööstuse pearajoonid on: 1) *Reini-Vestfaali* rajoon, kus ta baseerub kivi- ja pruunsöel; 2) *Kesk-Saksamaa* (aluseks pruunsüsi ja kaalisoolad), keskus *Merseburg*; 3) *Reini-äärne Edela-Saksamaa*; keskused — *Ludwigshafen* ja *Frankfurt* Maini ääres.

Põllumajandus.

Põllumajandusliku arenemise sotsiaal-ajaloolised tingimused. Põllumajanduse arenemine Lääne- ja Ida-Saksamaal ei ole käinud ühesugust teed.

Ida-Saksamaa oli juba vanast ajast agraarrajoon suurmõisnike majapidamistega, mis olid rajatud orjatööle. Orjuse kaotamisel püüdsid mõisnikud haarata oma valdusse talupoegade maid nii palju kui võisid. Mõisnikud kohastusid pärast orjuse kaotamist aegamööda majanduse kapitalistliku juhtimisega, kusjuures talupojaseisuse sõltumus mõisnikest jäi püsima. Lenin nimetas sellist kapitalistliku põllumajanduse arengu tüüpi preisi arenemis-

teeks. Ta kõneleb sellest: „... keskaegsed maavalduse suhted ei likvideeru korraga, vaid kohastuvad pikkamööda kapitalismiga, mis säilitab selle mõjul kauaks poolfeodaalsed jooned. Preisi mõisnike maavaldamist ei purustanud kodanlik revolutsioon, vaid see jäi terveks ja sai „junkrute"[1] majapidamise aluseks, mis oli oma aluselt kapitalistlik, kuid ei saanud läbi ilma külaelanike teatava sõltumuseta..."

Maavalduslik aadel (junkrud) oli üks reaktsiooni ja militarismi peatugesid Saksamaal.

Seepärast on eriti tähtis Nõukogude tsoonis teostatud maareform: sellega likvideeriti mõisnike suurmaapidamine Saksamaa nendes rajoonides, kus ta oli kõige tugevam. Konfiskeeriti mõisnike valdused üle 100 ha pindalaga, samuti kõik fašistlike ja sõjaroimarite maavaldused. Üle 2 150 000 ha sellest maafondist ühes ehitiste, inventari ja loomadega jaotati vähese maaga talupoegadele, põllutöölistele ja teistest rajoonidest ümberasustatuile.

Lääne- ja Lõuna-Saksamaal on maavaldus väga kirju. Mõisnike majapidamiste (peaaegu puutumata läänetsoonide okupatsioonivõimude poolt teostatud „agraarreformist") kõrval esineb siin kulakutüüpi majapidamisi (eriti tähtsat osa etendavad need Baieris); suuremal osal talupoegadest on ainult väikesed maatükid, needki pillatud ribapõldudena ja üksikute lappidena („partsellidena"). See väiketalundiline poolproletariaat ei toitu oma majapidamisest, vaid peab otsima kõrvalteenistust väljastpoolt; vabrikute omanikele olid sellised „peremehed" odava tööjõu allikaks. Väikesed ja õige tillukesed sellist tüüpi majapidamised on eriti iseloomustavad edelarajoonidele (Reini ääres). Lõuna-Saksamaal

[1] *Junkruteks* nimetatakse preisi suurmõisnikke.

väiketalundite peremehed kasutavad laialdaselt tööloomadeks lehmi.

Põllumajanduse suunad. Saksamaa põllumajanduses on domineeriv tähtsus loomakasvatusel (veiste ja sigade kasvatusel), ehkki see domineerimine ei esine nii teravalt kui Inglismaal. Intensiivne loomakasvatus on kõige rohkem arenenud Loode-Saksamaal Põhjamere läheduses.

Baieri mägikarjamaadel on levinud alpitüübiline piimamajandus.

Põhja-Saksamaa põllumajanduses domineerivad kultuurid, mis on vähem nõudlikud mullastiku ja kliima suhtes — rukis, kaer, kartul. Nisu külvatakse peamiselt Kesk-Saksamaal ja Lõuna-Saksamaa orgudes. Tehnilistest kultuuridest on tähtsaim suhkrupeet.

Edela-Saksamaal, Reini ja ta lisajõgede orgudes on levinud viinamarja- ja tubakakasvatus ning aiandus.

Transport ja väliskaubandus.

Saksamaa transpordi arenemist mõjutasid järgmised tingimused: 1) tsentraalne asend Euroopas, mille tagajärjel läbi Saksamaa käivad tähtsad rahvusvahelised teed; 2) suurema osa territooriumi kaugus merest ja maapiiride domineerimine merepiiride üle; 3) mäetööstuse kõrge areng tingimustes, kus tähtsamad kivisöe basseinid on merest kaugel ja isoleeritud rauamaagi põhiallikatest.

Kui arvestada neid tingimusi, siis on arusaadav see *määratu suur tähtsus, mis oli Saksamaa majanduse arenemises raudteede ja siseveeteede ehitamisel.* Raudteevedude, samuti ka siseveeteede vedude suuruselt oli Saksamaa Lääne-Euroopa riikide hulgas esikohal.

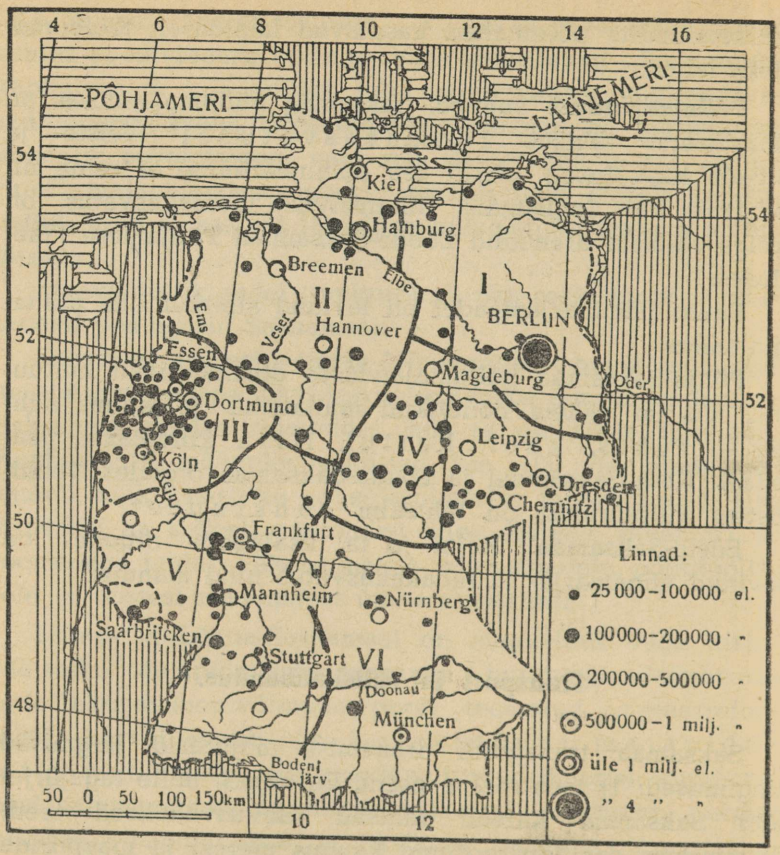

Joon. 40. Saksamaa majandusrajoonid ja linnad: I — Kirderajoon; II — Looderajoon; III — Reini-Vestfaali rajoon; IV — Kesk-Saksamaa rajoon; V — Edelarajoon; VI — Baieri rajoon.

Tähtsamad raudtee-sõlmpunktid on *Berliin, Leipzig, Hamburg, Köln;* tohutu suur transpordisõlm on *Ruhri rajoon. Rein* on Lääne-Euroopa jõgede seas kaubaveo läbikäigult esimesel kohal. Rõhuv osa mere-kaubavahetusest välismaaga

toimub Põhjamere sadamate — *Hamburgi ja Breemeni* — kaudu. *Kieli kanalit* mööda teostub suurem osa laevaliiklusest Lääne- ja Põhjamere vahel.

Valmistudes sõja vastu, arendasid fašistid intensiivselt sirgete ja laiade autoteede ehitamist, mis võimaldavad eriti kiiret sõitu ja massilist liiklemist. Nendel teedel oli peamiselt strateegiline tähtsus: nad olid määratud selleks, et viia kiiresti piiri äärde terveid armeesid.

Berliini konverentsi otsusega on Saksamaale merelaevade ja lennukite ehitamine keelatud.

Väliskaubanduse läbikäikude poolest seisis Saksamaa Teise Maailmasõja alguses kolmandal kohal maailmas, jäädes tublisti maha Inglismaast ja Ameerika Ühendriikidest. Väljaveo peaartiklid olid masinad, metallesemed, elektrotehnilised ja keemiatooted, tekstiilid. Toorainetest vedas Saksamaa välja olulisel määral ainult kivisütt. Sisseveos olid peakaupadeks puuvill, vill, rauamaak, värvilised metallid (eriti vask), nafta, toiduained.

Rajoonid.

Praegusaja Saksamaa jaotamine rajoonideks on muutunud keerulisemaks jaotumise tõttu okupatsioonitsoonideks. Viimast jaotumist tuleb pidada ajutiseks, sest Saksamaa ühtsus peab taastatama tema demokratiseerimise ja demilitariseerimise alusel. Kuid siiski tuleb praegusel ajal arvestada selle järsu piiriga, mis on *Nõukogude okupatsioonitsooni*, kus teostatakse tõelist demokraatliku ümberkorraldamise ja demilitariseerimise poliitikat, ja *läänetsoonide* (eriti ühendatud Inglise-Ameerika tsooni) vahel, kus toimub reaktsiooniline poliitika, mis on suunatud Lääne-Saksamaa muutmisele Ameerika-Inglise imperialismi platsdarmiks ning on faktiliselt Saksamaa jagamise poliitikaks.

Nõukogude okupatsioonitsooni kuulub kaks rajooni: Kirderajoon (mille koosseisus Berliin on jaotatud 4 okupatsioonitsooniks) ja põhiliselt Saksi-Tüüringi (ehk Kesk-Saksamaa) rajoon.

Kirderajoon.

(Brandenburgi ja Meklenburg-Pommerni provints.)

Kirde-Saksamaa, mis hõlmab Põhja-Saksa lauskmaa idaosa, oli kaua aega nagu eemaldatud Lääne-Euroopa majanduselu tähtsamaist keskustest. Ta jäi oma arengus maha Lääne-Saksamaa (Reini-äärsetest) maadest. Kuni XIX sajandi keskeni domineeris siin ekstensiivne põllumajandus. Alles orjuse kaotamisega ja raudteeliikluse arenemisega kiirenes ka selle rajooni areng. Mõisnikud arendasid loomakasvatust ühes heinakasvatusega; arvestades turunõudmisi arenes põllundussaaduste ümbertöötamine. Suurem osa Kirde-Saksamaast on veel praegugi põllundusrajoon. Kuid üldisel põllumajanduse foonil eraldub teravalt *Berliin*. Algul oli Berliin ühe teisejärgulise Saksa riigi (Brandenburgi) väikeseks pealinnaks. Kuid Brandenburgist algas Preisi kuningriigi organiseerimine, mis 1871. aastal jäi Saksa impeeriumi etteotsa. Preisimaa kasvamine, siis aga Saksa impeeriumi kujunemine tõstsid esile Berliini tähtsuse. Impeeriumi pealinn muutus suurimaks administratiivseks keskuseks, suureks transpordi sõlmpunktiks, panganduse ja tööstuse keskuseks väga laialdase spetsialiseerumisega. Tööstuse põhiharudeks on masinaehitus ja elektrotehnika; Berliinis olid „Üldise elektrikompanii" (AEG) ja firma „Siemens-Schuckert" peakäitised. Berliin oli ka Saksamaa suuremaid sõjatööstuse keskusi; siin toodeti tanke, lennukeid, kahureid, laskerelvastist, mürske.

Teisest küljest on Berliinis palju töölisi neis tööstusharudes, kus valmistatakse mitmesuguseid tarbimisvahendeid, eriti õmblustööstuses. Nendes harudes on palju väikesi ettevõtteid.

Oma poliitiliselt ilmelt oli Berliin ühest küljest sõjaväelise kliki ja rahanduskodanluse keskuseks (Berliini läänetsoonides, mis on okupeeritud ameeriklaste, inglaste ja prantslaste poolt, pole need reaktsioonilised jõud veel praegugi likvideeritud), kuna teisest küljest ta oli ja on praegugi suurimaks tööliste keskuseks. Enne fašistlikku riigipööret andis Berliin riigipäeva-valimistel muutmatult kõrge protsendi hääli kommunistlikule parteile (isegi valimistel 1933. a., mis toimusid juba fašistliku terrori ajal, andis Berliin üle 30% kõigist häältest kommunistlikule parteile). Berliini töölised olid initsiaatoriteks SSÜP (Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei) moodustamisel, mis ühendab Saksamaa kommunistliku partei ja töölisasjale ustava osa Saksamaa sotsiaaldemokraatiast.

Berliin on võrdlemisi uus linn, vaene vanema aja ehitusmälestistest. Domineerivad sirged tänavad ühtlaselt soliidsete ehitistega. Esineb palju hooneid, mis paistavad silma suuruse ja toredusega, kuid vähe on siiski ehitisi, mis ärataksid huvi arhitektuurkunstiliselt. On ametlikke ausambaid (keisrite ja kindralite raidkujusid), mis on tüüpilised oma labasuselt, Preisi militarismi maitse kohased.

Teise Maailmasõja lõpul, kui Saksamaa sõjaline katastroof oli juba silmanähtav, püüdis Saksa fašistlik väejuhatus kaitsta Berliini võiduka Nõukogude armee hoogsa pealetungi eest. Pärast kümnepäevast võitlust linnas (23. aprillist 2. maini 1945) sundis Nõukogude armee Berliini garnisoni kapituleeruma ning heiskas võidulipu Saksa riigipäevahoonele. 8. mail kirjutati Berliinis alla lõplik akt Saksamaa tingimusteta kapituleerumise kohta.

Liitlaste lennuväe paljude pommitamiste ja tänavavõitluste tulemusena on Berliin tugevasti purustatud.

Berliini eeslinn *Potsdam* oli enne Preisi kuningate linnataguseks residentsiks. Siin toimus 1945. a. kolme riigi (NSV Liidu, USA, Suur-Britannia) juhtide konverents.

Kirde-Saksamaa põllumajandus on segaiseloomuga (teraviljakasvatus, kartulite, veiste ja sigade kasvatus). See on Saksamaa rukki- ja kartulitootmise pearajoon.

Saksi-Tüüringi (Kesk-Saksamaa) rajoon.

Geograafiliselt kuulub see rajoon Saksa keskmäestiku (Maagimäestik, Tüüringi metsamäestik) piirkonda, hõlmates ka külgneva mäestikueelse osa Põhja-Saksa lauskmaast, mis on tuntud oma viljakusega. Niihästi oma looduslikelt tingimustelt kui ka majanduse iseloomult esitab see rajoon suurt mitmekesisust.

Lõunas (Saksimaal ja Tüüringis) on Saksamaa peamine tekstiilrajoon. See on Saksamaa vanimaid tööstuslikke rajoone, millesse on juba vanast ajast koondunud tihe tööstuslik rahvastik. Tekstiiltööstuse keskus on *Chemnitz*. Chemnitzis ja paljudes väikestes linnades tema ümber on tohutu hulk puuvilla- ja villaketrus-, kudumis- ja trikotaaživabrikuid ja tekstiilmasinaehituse tehaseid.

Kogu Kesk-Saksa rajooni keskuseks on *Leipzig*, tähtis transpordi sõlmpunkt, kaubanduslik ja tööstuslik keskus; eriti kuulus oli Leipzig raamatute kirjastamise ja trükitööstuse poolest. *Dresden* — Saksimaa pealinn huvitavate muuseumidega ja vanema aja ehitusmälestistega.

Tüüringis on palju väiksemaid tööstuslikke keskusi mitmekesiste käitistega, mis nõuavad kõrge kvalifikatsioo-

niga töötajaskonda (näit. Jenas Zeis'i optiliste aparaatide käitis).

Kesk-Saksamaa rajooni põhjaosas (Saksi-Anhaldi provintsis) on arenenud põllumajandus seoses mitmekesise tööstusega. See on Saksamaa peamine suhkrupeedi- ja nisukasvatamise rajoon; siin on arenenud seakasvatus (kasutatakse suhkrutootmise jäätmeid).

Juhtiv koht tööstuses on maavarade töötlemisel (pruunsüsi, kaalisoolad, keedusool), sellele toetub keemiatööstus. Siin on Saksamaa pearajoon keemiliste väetiste ja söest bensiini tootmise alal. Keemiatööstuse keskus on *Merseburg* (selle lähedal „Leunawerke", mis olid enne Saksamaa purustamist suuremaid keemiatehaseid maailmas). *Magdeburg* (Elbe kaldal) on suur suhkrutööstuse ja põllutöömasinate tootmise keskus. Pruunsöel töötavad suured elektrijõujaamad.

Looderajoon

(Inglise okupatsioonitsoonis).

Selle rajooni erinevuseks on ta *transpordi tähtsus.* Siin on Saksamaa ookeanilaevanduse „värav". Meri tungib Elbe, Weseri ja Ems'i suudme kaudu sügavalt mandrisse. Jõgesid mööda pääsevad kaugele sisemaale jõelaevad. Jyllandi (Jüüti) poolsaart läbival *Kieli kanalil* on rahvusvaheline tähtsus. Põhjamere sadamalinnades *Hamburgis* ja *Breemenis* koonduvad raudteeliinid igalt poolt Saksamaalt.

Hamburgi ja Breemeni oli enne Teist Maailmasõda koondunud peaaegu kogu Saksamaa kaugesõidulaevandus. Mõlemad sadamad on suured tööstuskeskused, eriti Hamburg. Tööstuse areng neis põhines esiteks laevanduse vajadustel (laevaehitus, laevamasinate ja -taglase valmista-

mine) ning teiseks välismaiste toorainete sisseveol, mis osalt siin ka töödeldi (nii tekkisid näiteks jahujahvatus, kummitööstus, naftapuhastus, keemiatööstus). Sõja kestel ruineerusid need tööstusharud osalt sellepärast, et lakkas täiesti toorainete juurdevedu välismaalt. Laevatööstus koraldati ümber peamiselt allveelaevade ehitamiseks.

Hamburg on teine linn Saksamaal rahvaarvult (linna piirides ühes eeslinnadega elas 1,7 milj. elanikku), suurimaid tööliskonna keskusi Saksamaal. Teise Maailmasõja kestel pommitati Hamburgi ja Breemenit väga suurel määral lennukitelt. Looderajoonis olid Saksamaa peamised merekindlused: *Kiel, Cuxhaven, Wilhelmshaven.*

Merest eemal on suur tööstuskeskus ja transpordisõlm *Hannover.*

Väljaspool sadama- ja tööstuslinnu on majanduses domineeriv osa karjandusel (sea- ja veisekasvatusel).

Reini-Vestfaali tööstusrajoon

(Inglise okupatsioonitsoonis).

Reini-Vestfaali rajoon on Saksamaa *põhiline kivisöe ja metallurgia rajoon,* Saksamaa rasketööstuse monopolistlike organisatsioonide tegevuse keskus, tööstusliku proletariaadi juhtiv rajoon.

Reini-Vestfaali rajooni tööstuslik tuumik on *Ruhri bassein;* tema kivisöel arenes siin metallurgiatööstus. Rauamaake saadi peamiselt välismaalt, Rootsist ja Prantsusmaalt. Ruhri mäetööstuse vajadused arendasid siin raskemasinaehituse. Ruhr varustas masinatega teisi Saksamaa mäetööstuse rajoone. Ruhr oli Saksamaa *sõjametallitööstuse* peabaasiks (eriti just raskerelvastuse tootmises). Siin oli ka

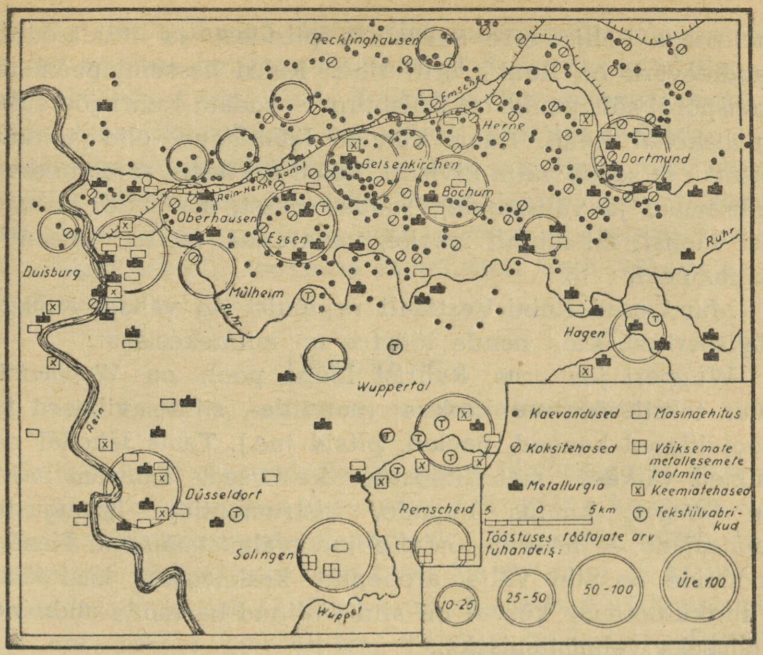

Joon. 41. Ruhri bassein.
Ringidena on näidatud peamised tööstuskeskused (ringide suurus vastab tööliste arvule enne Teist Maailmasõda).

palju keemiatehaseid, mis tootsid söest bensiini, sünteetilist kautšukit, lõhkeaineid.

Ruhri bassein asub Reini paremal kaldal, Ruhri jõe ääres. 60 km ulatuses idast läände ja 20—30 km ulatusel põhjast lõunasse liituvad tööstuslinnad üksteisega ilma märgatavate vahedeta. Tähtsamad neist on *Essen* tohutu suurte Krupp'i tehastega, *Duisburg*, *Dortmund*, lõuna pool *Düsseldorf*. Ruhri transport toimub Reinil (merelepääsu võimalustega Hollandis), Dortmund-Ems'i kanalil (pääsuvõi-

malustega Põhjamerre Saksamaa piirides) ja raudteedel; raudteevõrk on Ruhris eriti tihe. Ruhri basseini peamine transpordi sõlmpunkt on Duisburg — sadam Ruhri jõe suubumiskohal Reini. Ruhri vedude läbikäigud olid tohutu suured: ta saatis välja kivisütt, koksi (teistesse rajoonidesse Saksamaal ja välismaale), rauda, terast, masinaid, keemilisi väetisi; sai mujalt maake, vanarauda, metsa, tsementi, toiduaineid.

Muud osad Reini-Vestfaali rajoonist on vähem industrialiseeritud, kuid nende tööstus on mitmekesisem.

Wupperi jõe orus, Ruhrist lõuna pool, on *Wuppertal*, suur tekstiiltööstuse keskus (puuvilla-, siidi-, villased ja poolvillased kangad, paelad, pitsid jne.). Tema lähedal on mõned väikesed metallitööstuse keskused. Tähtsam neist on *Solingen*, kuulus nugade, instrumentide, igasuguste raudasjade — haakide, nõelte jne. valmistamisega. Nende tootmine on siin välja arenenud keskaegsest käsitööst. Vabrikutootmise kõrval on siin säilinud ka tööde andmine koduseks valmistamiseks.

Reini vasakul kaldal on *Köln*, üks vanimaid linnu Reini ääres, suurim linn Lääne-Saksamaal rahvaarvult (760 000 elanikku), tähtis raudteesõlm ja jõesadam. Kölnis oli suur masinaehitus-, keemia- ja mitmesugune sõjatööstus. Kölni lähedal on pruunsöe kaevandused ja suured elektrijaamad.

Reini-Vestfaali rajooni on koondatud ligi 2 milj. industriaaltöölist. Pooled neist on kaevurid ja metallitöölised.

Küsimus Ruhri saatusest on peamisi küsimusi Saksamaa desarmeerimisel ja tema majanduse üleviimisel rahulikule teele. Ruhri tööpotentsiaalist oleneb mitte ainult Saksamaa, vaid ka rea teiste Lääne-Euroopa riikide varustamine söe ja metalliga. Nõukogude valitsus on korduvalt kinnitanud, et Ruhr oma tohutu tööstusega, millel on eriline tähtsus sõjalises ja üldmajanduslikus suhtes, ei

või olla ainult ühe või kahe riigi kontrolli all, ja on ette pannud määrata neljapoolne kontroll Ruhri üle (s. o. ühine kontroll NSV Liidu, USA, Inglis- ja Prantsusmaa poolt). Inglise-Ameerika võimud on sellest ikka ära öelnud, mis näitab selgesti nende püüdeid — kasutada Ruhri vaid oma imperialistlikeks eesmärkideks. Samal ajal pole Ruhri söetoodang 1947. a. veel kaugeltki tõusnud sõjaeelsele tasemele, kuna metalli tootmine moodustab isegi vähem kui ¼ sõjaeelsest.

Edelarajoon

(osa Ameerika, osa Prantsuse okupatsioonitsoonis).

Selle rajooni arenemisele oli suure tähtsusega ta asend *Reini kaubateel,* sest see soodustas rahvastiku koondumist ja tööstuslike kogemuste omandamist, kergendas toorainete juurdevedu ning töösaaduste turustamist. Reini ja ta lisajõgede (Main, Mosel, Neckar) orud on soodsad põllumajanduse arenemisele (soe kliima, viljakas mullastik). Terav maapuudus tõukas osa küla-elanikkonnast siiski tööstustesse.

Tööstus on siin mitmekesine. Ta töötas peaaegu täielikult toorainete ja poolfabrikaatide juurdeveo abil (kohalikke tooraineid pole peaaegu sugugi). Tööstuse üldjooneks on hinnaliste kaupade tootmine, mis ei nõua kogukaid tooraineid. Peaharud on masinaehitus, millel on väga mitmesugune iseloom (sealhulgas ka autode valmistamine, elektrotehnika), keemia- (värvid) ja tekstiiltööstus. Tööstuse peakeskuseks on *Frankfurt* Maini ääres, tähtis transpordisõlm, *Mannheim* koos *Ludwigshafeniga* (kaksiklinn mõlemal Reini kaldal) ja *Stuttgart.* Arenenud on kodukäsitöö külades ja väikestes linnades, näiteks kellade valmistamine Schwarzwaldis.

Põllumajanduses domineerivad intensiivsed harud: viinamarjakasvatus, veinivalmistamine, puuviljandus, keeduvilja-aiandus, tubakakasvatus.

Saarimaa erineb teravalt ülejäänud edelaosast. See on kivisöe- ja metallurgia rajoon, millel on teine koht Saksamaal kivisöe tootmises ning malmi- ja terasetööstuses. Saarimaa tööstus on arenenud kohalikul kivisöel ja Lotringi rauamaagil. Tööstuse peakeskus on *Saarbrücken*.

Prantsuse okupatsioonivõimud, peremehetsedes Saarimaal, viisid oma ühepoolse tegevusega läbi Saarimaa faktilise eraldamise muust Saksamaast.

Baieri rajoon

(Ameerika okupatsioonitsoonis).

Baieri suurem osa on suhteliselt mahajäänud põllumajanduse rajoon. Siin domineerib piimakarjandus mägikarjamaadel. Põllumajandus on rohkem arenenud Doonau jõeorus.

Tööstus on siin vähem arenenud kui edelaosas. Ka siin baseerub see suuremalt osalt juurdeveo-toorainetel. Põhja-Baieri tööstuse peakeskus on *Nürnberg*. Lõuna-Baieris on *München* (Baieri pealinn) — mootoriehituse ja õlletööstuse suur keskus. Baieri tööstus kasutab energiat elektrijõujaamadelt, mis on ehitatud Alpi jõgedele.

ŠVEITS.

Šveitsi asend Kesk-Euroopas on Saksamaa, Prantsusmaa ja Itaalia vahel. Pindalalt (41 000 km²) on Šveits veidi suurem Belgiast ja Hollandist, kuid rahvastikult (4,4 milj.) on ta neist mõlemast riigist kaks korda väiksem. Riiklikult

korralt on Šveits kodanlik-föderatiivne vabariik; ta koosneb 22 kantonist (autonoomsest vabariigist). Šveitsis valitseb formaalse demokratismi juures faktiliselt reaktsiooniline suurkodanlus, kusjuures kantonite autonoomia on juba ammugi muutunud fiktsiooniks. Pealinn on *Bern*.

Looduslikud tingimused.

Pinnaehitus. Jõed. Šveits on mägismaa. Geograafiliselt jaotatakse ta kolme ossa:

1) Kagu-Šveits, mis hõlmab üle poole riigi territooriumist, on kogu ulatusel *Šveitsi Alpide* piirkonnas.

Šveitsile kuulub kõige võimsam osa Alpidest. Hulk massiive ja tippe kerkivad üle 4000 m; peatipud on *Monte Rosa* (Itaalia piiril) 4640 m, *Finsteraarhorn, Jungfrau*. Siin on palju laialdasi jääliustikke ja lumevälju (Aletši liustiku ulatus on rohkem kui 20 km). Sügavad jõeorud lõhestavad Alpe, avades liiklemisvõimalusi mägismaa sisemistesse osadesse. Peajõed on *Rein* (lisajõe Aarega, millesse suubub Reuss), *Rhône, Ticino* (Po lisajõgi). Kõik need jõed algavad *Sankt Gotthardi massiivi* nõlvadelt, Alpide keskosast. Tänu sellele on Sankt Gotthard looduslikuks sõlmpunktiks teedele, mis läbivad Šveitsi Alpe. Sankt Gotthardi mäekuru kaudu, kus ühinevad Reussi ja Ticino jõeorud, läheb tee Reiniäärsetest riikidest Põhja-Itaaliasse.

2) Loodes liitub Alpidega *Šveitsi kõrglava*. Selle keskmine kõrgus on 500 m üle merepinna; pinnaehitus on siin künklik. Mullastik orgudes on tekkinud mägijõgede setetest. See on Šveitsi kõige elamissoodsam osa. Alpi eelmäestikes ja kõrglaval on palju järvi. Neist on tähtsamad: *Genfi* (piirijärv Prantsusmaaga), *Bodeni* (piirijärv Saksamaaga) ja *Zürichi* järv.

3) Loodeosas, Prantsusmaa piiril, kõrgub *Šveitsi Juura*, mis koosneb reast lubjakivimi harjadest, keskmise kõrgusega 800 m.

Kliima ja taimestik. Šveitsis võib näha kliima-üleminekuid alates peaaegu Vahemere kliimast kuni jääliustike kliimani.

Kõige pehmem ja soojem on kliima orgudes Alpide lõunanõlvadel, mis on kaitstud põhja poolt, ja Genfi järve rannikul. Siin kasvavad õlipuud, viinamarjad, mooruspuud. Šveitsi kõrglaval valitseb paras kliima aasta keskmise temperatuuriga 9°; jaanuari keskmine temperatuur on —2°.

Sademeid on Šveitsis palju, eriti mäeharjadel, mis on avatud Atlandi ookeani poole (200 sm aastas). Kuid mitmed sisemised orud Šveitsi Alpides, mis on kaitstud tuulte eest, on kuiva ja päikesepaistelise kliimaga.

Põlluharimine on koondunud mägede alumisse vööndisse, ligikaudu kuni 900 m kõrgusele üle merepinna. Puudest domineerivad siin lehtpuud — tamm ja pöök. Kõrgemal, kuni 1700—1800 m, on metsade ala, kus kasvavad esiteks segametsad, siis aga ainult okasmetsad (kuused, nulud, männid, lehised). Veel kõrgemal, kuni 2600 m ja kohati isegi 3000 m, levivad alpiaasad, mis suvel kattuvad heleroheliste rohttaimedega. Kõrgemal kaovad järk-järgult taimed ja algab lume, jää ja paljaste kaljude ala.

Võimsalt ülevad lumised mäetipud, mis selge ilmaga paistavad kaugele, helerohelised alpiaasad ja metsad, mägijärved selge läbipaistva veega ja maaliliste kallastega, — kõik see on toonud Šveitsile maailma ilusaima mägismaa kuulsuse. Järverannikute pehme kliima, samuti ka kõrgmäestiku orgude karm, kuid tervislik kliima on soodus kliimaliseks raviks. Sellepärast on siin ülemaailmse kuulsusega kuurorte, nende hulgas ka *Davos*.

Šveitsi mineraalide *ressursid* on väikesed. Energia ressurssidelt on Šveits rikas *hüdroenergia* poolest, mida annavad rohkearvulised mägijõed.

Rahvastik. Oma keelelt jaguneb Šveitsi rahvastik kolme põhirühma. Suurem osa šveitslasi (72%) kõneleb saksa keelt (täpsemalt: saksa keele šveitsi murrakut); 20% kõneleb prantsuse keelt (läänes) ja 6% itaalia keelt (lõunas); umbes 1% kõnekeeleks on reetoromaani keel.

Suurem osa rahvast elab kõrglaval. Siin on ka kõik tähtsamad linnad: *Zürich* (336 000 elanikku), *Basel* (162 000

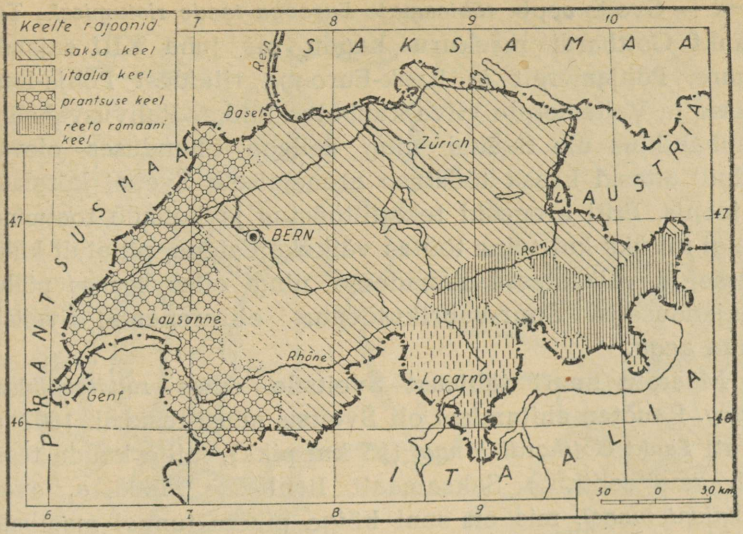

Joon. 42. Keelte leviku rajoonid Šveitsis.

elanikku), *Genf* (124 000 elanikku), *Bern* (130 000 elanikku), *Lausanne*.

Šveitsis elab alaliselt palju välismaalasi. Kuni 1917. a. elas siin ka palju vene revolutsionääre-emigrante. Genfis, Bernis ja Zürichis elas ja töötas Lenin.

Majanduse ülevaade.

Šveitsi arenemise iseärasusi. Šveitsil ei ole tööstuse arendamiseks peaaegu sugugi oma ressursse. Vähe soodsad on ka põllumajanduse tingimused: Alpide ja Juura rajoonid ei ole sobivad põllunduseks. Mägine reljeef raskendab liiklemist. Oma väljapääsu merele Šveitsil ei ole. Kuid siiski annab geograafiline asend Šveitsile tunduvaid eeli-

seid — Šveits asub *tähtsamate Euroopa teede ristumisel.* Tee Sankt Gotthardi mäekuru kaudu oli juba XIII sajandil suure, Põhjamerelt ja Kesk-Euroopa riikidest Põhja-Itaaliasse ja Vahemerele viiva kaubatee lüliks. Rahvusvaheline kaubaliiklus üle Šveitsi ning sellega ühenduses olevad tulud[1] aitasid kaasa tööstuse arenemisele Šveitsi kõrglava rajoonis. Eriti arenesid tekstiiltööstus ja kellade tootmine, kuigi nii üks kui teine töötas väikekäitistena, pillatult küladesse ja väikestesse linnadesse ning olles seoses põllumajandusega. Suur-vabrikutööstus ei arenenud Šveitsis kaua aega.

Määratu suurt tähtsust Šveitsile omas *raudteeliikluse areng.* Raudtee ehitamisel oli Šveitsis suuri raskusi. 1882. a. avati *Sankt Gotthardi tunnel* (15 km pikk), mille kaudu teostub raudteeliiklus Saksamaalt Itaaliasse. 1906. a. avati *Simploni tunnel,* mis on seni kõige pikem tunnel maailmas (20 km). Selle kaudu läheb raudtee Pariisist Milanosse. Üldse on Šveitsis ehitatud 300 km tunneleid ja 70 km raudteesildu. Praegusel ajal jääb Šveits raudteevõrgu tiheduselt maha ainult Belgiast.

Samal ajal kasvavad ka *tulud turistidelt* ja haigetelt, kes külastavad Šveitsi; Šveits on ülemaailmse tähtsusega rahvusvaheline kuurortide keskus. Kuurordi-sanatooriumi asjandusse mahutatakse tohutuid vahendeid: ehitatakse võõrastemaju, sanatooriume, korraldatakse teid turismi arendamiseks. Välismaalastest külastajad jätavad igal aastal Šveitsi keskmiselt üle 100 miljoni kuldrubla.

---

[1] Mägilased, kes valdasid läbipääsuteed Sankt Gotthardile, teenisid kaubandusliikluselt, nõudes kaupmeestelt läbipääsu eest tollimaksu ning olles ühtlasi kaitseks kaubakaravanidele. Need ühised tulud aitasid kaasa mägilaste ühinemisele. Oma võimu kaitseks Sankt Gotthardi kaubateel asutasid kolm selle tee ümbruses olevat kantonit „liidu" (XIII sajandi lõpul). See kolme „metsa"-kantoni liit saigi Šveitsi föderatsiooni tuumaks.

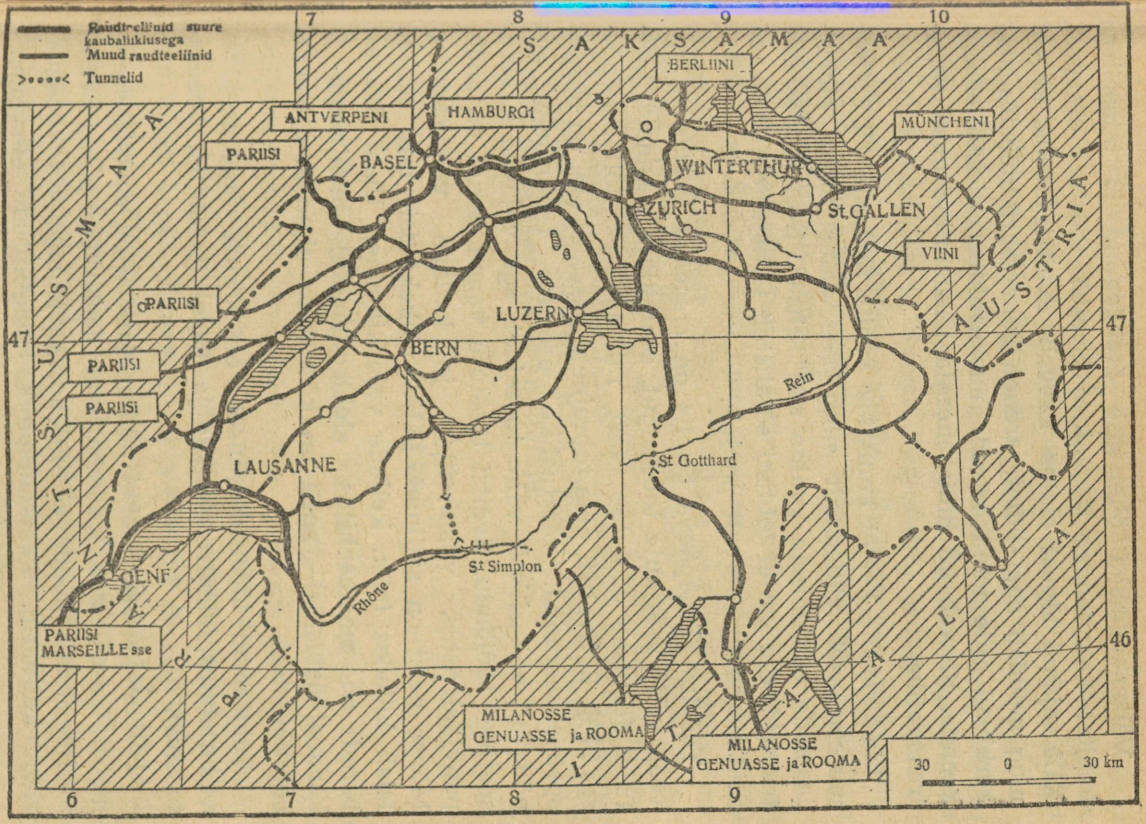

Joon. 43. Šveitsi liiklusteed.

Välismaailmaga ühenduse arendamine ja intensiivne kapitali koondamine lõid aluse Šveitsi tööstuse arengule. XIX sajandi lõpust alates kasvab Šveitsi tööstus kiiresti ning muudab oma ilmet; areneb suur-vabrikutööstus ning kerkivad esile uued harud: masinaehitus, elektrotehnika, keemia. Kasvab ka hüdroenergia kasutamine tööstuses ja transpordis.

Maailmasõja kestel kannatas Šveits raskuste all kivisöe muretsemisel välismaalt ning see andis tõuke elektrijaamade ehitamisele „valge söe" alusel. Šveitsi tööstused teenisid sõja kestel tublisti sõjalistelt tellimustelt, mida nad said mõlemalt sõdivalt poolelt.

Tööstus. Tänapäeva Šveits on *arenenud tööstusriik*, mis veab välja vabrikute toodangut, sealhulgas masinaid; tööstuses tegutseb 45% töötavast rahvastikust, põllumajanduses 21%. Et Šveitsil oma toorainete baase ei ole, on tööstus spetsialiseerunud väärtuslike esemete tootmisele, mis nõuavad võimalikult vähe toorainet, aga vajavad kvalifitseeritud tööjõudu. Šveitsi tööstuse vanad harud on siidi-, puuvillatööstus, valmisriiete ja kellade valmistamine. Mõnes neist on säilinud palju väikekäitisi, mis asuvad laiali külades (näit. kellade valmistamine). Uued tööstusharud on masinaehitus, elektrotehnika, alumiiniumi- ja keemiatööstus, — need on kõik juba algusest arenenud suurkäitistena.

Tähtsamad tööstuskeskused on Zürich (masinaehitus, veduriehitus, elektrotehnika) ja Basel (tekstiilid, keemiatööstus).

Põllumajandus. Šveitsi põllumajandus on spetsialiseerunud p i i m a k a r j a k a s v a t a m i s e l e. Ligi poole Šveitsi territooriumist hõlmavad niidud, karjamaad või söödataimede kultuurid. Kasutatakse ka mäginiitude niisutamist,

milleks vesi juhitakse kohale puust kanalite kaudu. Piimast valmistatakse juustu, võid, kondenseeritud piima; piima kasutatakse ka šokolaaditööstuses. Juust ja kondenseeritud piim veetakse välja, kuid oma võid ei jätku tarbeks.

Šveitsis domineerib väike- ja keskpõllundus (majapidamist, kus on üle 15 ha maad, võib Šveitsis lugeda juba suurmajapidamiseks). Šveitsi kapitalismi arengu kestel on kasvanud ka kulakluse tähtsus. Suurem osa väikepõllupidajaid on niivõrd koormatud kohavõlgadega, et nad on peremehed ainult nimepidi.

Välissidemed. *Šveitsi sõltuvus maailma majandusest on väga suur.* Šveits veab oma tööstuse jaoks peaaegu kogu toormaterjali väljast sisse. Tööstuse põhiliste harude toodangust veetakse 60—70% välismaale. Kuurortide tulud sõltuvad välismaiste jõukamate külaliste kokkuvoolust. Šveitsi kapitali mahutatakse välismaistesse ettevõtetesse ning antakse ka laenuks. Rida Šveitsi rasketööstuse ettevõtteid on seoses saksa kapitaliga.

AUSTRIA.

Enne Esimest Maailmasõda kuulus suurem osa Doonau basseinist Austria-Ungarile, mis oli siis laialdane ja paljurahvuseline riik. Kaotanud sõja, jagunes Austria-Ungari 1918. a. osadeks: *Austria, Ungari* ja *Tšehhoslovakkia* eraldusid iseseisvaiks riikideks (ülejäänud Austria-Ungari valdused liideti Poola, Rumeenia, Jugoslaavia ja Itaaliaga).

Austria hõlmab 84 000 km² maapinda, kus elab 7 milj. inimest, enamikus austria sakslased; Jugoslaavia piiril elab üsna suur hulk sloveene (Koruška ehk Sloveeni Kraina). Riiklik kord — vabariik. Pealinn on *Viin*. 1938. a. Austria

annekteeriti ja ühendati fašistliku Saksamaaga. Nõukogude armee vallutas Viini 13. aprillil 1945. Austria vabastamine saksa fašismist ei viinud teda siiski demokratiseerimisele. Suurem osa Austriast okupeeriti Ameerika, Inglise ja Prantsuse vägede poolt (väiksem osa, idas — Nõukogude armee

Joon. 44. Austria-Ungari jaotus.

poolt). Okupatsioonivõimud andsid toetust austria kodanluse reaktsioonilistele kihtidele. Vastupidiselt teistele Doonau riikidele jäi Austria reaktsiooni võimusesse.

Looduslikud tingimused. Oma geograafiliselt asendilt ja looduse iseloomult meenutab Austria mitmeti Šveitsi. See mägine alpiriik asub tähtsate Sise-Euroopa teede ristlemiskohas, kuid tal endal ei ole väljapääsu merele.

Kolmveerand kogu riigi pindalast on *Ida-Alpide* haa-

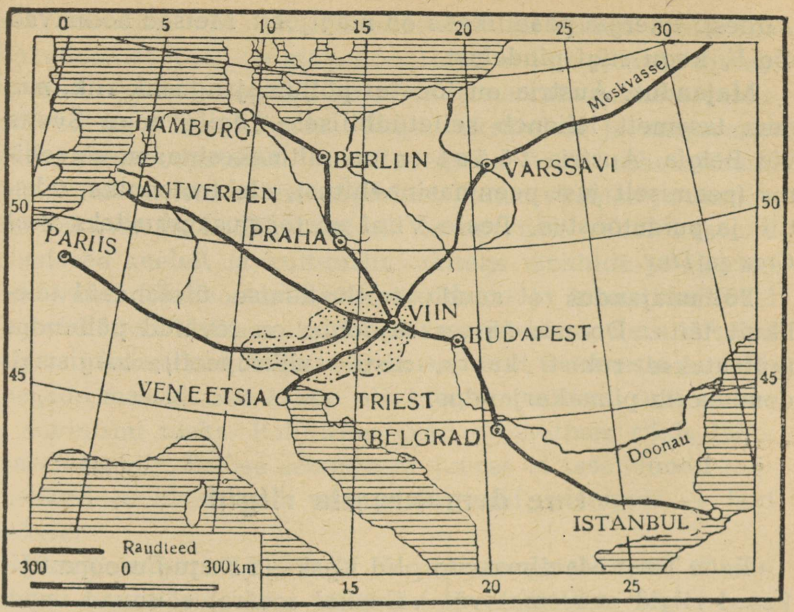

Joon. 45. Viini geograafiline asend.

rangus. Need mäed madalduvad ida poole. Doonau ümbruses asenduvad mäed künklike tasandikega. See on kõige viljakam osa Austriast ja rahvusvahelise liikluse tähtis sõlmpunkt. Veetee Doonaud mööda ristub siin raudteedega, mis tulevad Põhjamerelt Balkanimaadele ja Ida-Euroopast Vahemerele (vt. kaart). Selles sõlmpunktis on *Viin*, Austria peamine tööstuse, rahanduse ja poliitiline keskus (1,5 milj. inimest, peaaegu ¼ kogu riigi rahvast).

Austria mineraalirikkused on küllaltki tähelepandavad. Tähtsamaiks varudeks on kõrge kvaliteediga rauamaagi lademed (Eisenerzi linna lähedal) ja nafta varud

(kirdes). Energia peaallikaks on mägijõed. Metsad hõlmavad üle $^1/_3$ kogu riigi pindalast.

Majandus. Austria on tööstus-põllumajanduslik riik, mis oma tasemelt läheneb selletüübilisele riigile nagu Šveits või Belgia. Austria t ö ö s t u s on mitmekesine: masinaehitus (peamiselt just peenmasinaehitus), elektrotehnika, tekstiil- ja puidutööstus. Peale Viini on tööstuskeskusteks veel *Graz* ja *Linz*.

Põllumajandus ei suuda toitlustamise ülesandeid täielikult täita. Doonau-äärses rajoonis on levinud põllundus (külvatakse rukist, kaera, nisu, suhkrupeeti); mägismail domineerib piimakarjandus.

Uue demokraatia riigid

Enne Teist Maailmasõda olid Kesk- ja Kagu-Euroopa väikesed riigid suuremal või vähemal määral sõltuvad imperialistlikest riikidest. Suurem osa neist riikidest oli majanduslikult mahajäänud ja kõik nad olid liiga nõrgad, et ajada iseseisvat poliitikat. See võimaldas imperialistidele allutada neid oma mõjule ja ekspluateerida nende ressursse. Imperialistid kasutasid seejuures oma eesmärkide saavutamiseks vastuolusid, mis esinesid väikeste riikide eneste vahel. Eriti tähtsal kohal olid rahvuslikud vastuolud, mis tulenesid sellest, et paljudes kohtades Kesk- ja Kagu-Euroopas esines keerukas ja vahelduv rahvuslik segunemine. Nii vaenutses Ungari Rumeeniaga sellepärast, et Esimese Maailmasõja järel oli Rumeeniale antud Transilvaania — maa, kus rumeenlaste kõrval elab palju ungarlasi (madjareid). Palju vaidlusi oli ka Makedoonia, selle mägismaa pärast, mis seisab kolme rahvuse — serblaste, bulgaarlaste ja kreeklaste asustusala piiril; iga rahvus pidas

makedoonlasi oma „suguvendadeks" ja püüdis vallutada Makedooniat (õieti on makedoonlased eriline slaavi rahvus). Mitmed riigid nõrgenesid ka sisemistest rahvuslikest vastuoludest; nii rõhusid Poola võimud ukrainlasi ja valgevenelasi, kes moodustasid $^1/_3$ selleaegsest Poola rahvastikust; Rumeenia valitsus rõhus ungarlasi Transilvaanias ja ukrainlasi Bukoviinas. Lahkhelisid oli ka rahvuste vahel, kes olid lähedased keelelt ja kultuurilt, näiteks tšehhide ja slovakkide vahel Tšehhoslovakkias, serblaste ja kroaatide vahel Jugoslaavias. Valitsevaks klassiks enamikus neis riikides olid suurmõisnikud, kelle sõltuvuses olid teomeeste ja talupoegade massid. See klass oli kõige mustema reaktsiooni ja šovinismi toeks. Poliitiline kord oli mitmes riigis lähedane fašismile. Sellise seisukorra juures ei tasandunud rahvuslikud ja klassilised vastuolud, vaid vastupidi — lõid lõkkele.

Ülevõimu pärast Kesk- ja Kagu-Euroopa väikeste riikide suhtes arenes pingeline võitlus imperialistlike riikide — Inglismaa, Prantsusmaa, Itaalia, Saksamaa vahel. Inglismaa „kaitse" all oli Kreeka juba ammust ajast. Kreekamaa, mis asub Suessi kanali ja Musta mere väinade sissesõidu läheduses, oli oma hästi liigestatud rannajoone ja hulga saartega Inglismaa huvialaks kõigepealt tähtsa merepositsiooni seisukohalt.

Prantsuse imperialismi mõju all olid Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia, Rumeenia, Poola. Itaalia allutas oma mõjule ja pärast otse anastas Albaania.

Enne Teist Maailmasõda hakkas fašistlik Saksamaa teisi imperialistlikke riike kõrvale tõrjuma. Mitmesuguste vahenditega allutas ta enesele üksteise järel kõik need riigid. Kuid fašistliku ikke alla sattunud riikide rahvamassides tekkis vastupanuliikumine anastajatele; eriti laialt levis see liikumine Jugoslaavias. Otsustavat osa kõigi nende rii-

kide vabastamises saksa fašismist etendasid Nõukogude armee võidud.

Pärast vabastamist nendes riikides, kus ameerika-inglise imperialistid ei saanud rahvast segada oma saatust iseseisvalt otsustamast, tekkisid uued demokraatlikud valitsused.

Neis riikides uus demokraatlik võim, tuginedes rahvamasside toetusele, oskas lühima aja kestel läbi viia sellised progressiivsed demokraatlikud uuendused, millisteks kodanlik demokraatia ei ole võimeline. Agraarreform andis maa talupoegadele ning likvideeris mõisnike klassi. Suurtööstuse ja pankade natsionaliseerimine, sakslastega käsikäes töötanud reeturite eraomandi konfiskeerimine hävitas põhjalikult monopoolse kapitali seisukohad neis riikides ja päästis massid imperialistlikust orjusest. Sellega oli ka pandud alus riiklikule üldrahvalikule omandile, oli loodud uus riigitüüp — rahvavabariik, kus võim kuulub rahvale, suurtööstus, transport ja pangad on riigi päralt ning juhtivaks jõuks on rahva töötavate klasside blokk eesotsas töölisklassiga. Kokkuvõttes, nende riikide rahvad mitte ainult pääsesid imperialismi pihtide vahelt, vaid panevad ka aluse üleminekuks sotsialistliku arenemise teele (Ždanov).

Vastupidi endisele seisukorrale, kus väikeste riikide ressursse kasutati suurel määral imperialistide poolt, kusjuures need väikesed riigid ise muutusid mahajäänuks, teenindavad nüüd uute demokraatiate ressursid nende riikide oma majanduse arengut. Need riigid on asunud rahvamajanduse plaanikohase arendamise teele. Eriti on neis riikides kõvenenud kommunistide kui juhtiva jõu mõju võitluses demokraatia eest. Kommunistlikud parteid on ülalloeteldud riikides saanud kõige mõjukamaiks parteideks.

Sõbralikul toetusel Nõukogude Liidu poolt on tohutu

suur tähtsus uue demokraatia riikide sõltumatuse kindlustamisele ja majanduslikule ülesehitusele. Koos Nõukogude Liiduga võitlevad need riigid rahu, demokraatia ja sõltumatuse eest, „kõikide USA ja Inglismaa katsete vastu pöörata nende areng tagurpidi ja tõmmata neid uuesti imperialistliku ikke alla" (Ždanov).

Uue demokraatia riikides lahendatakse edukalt kõige keerukamad rahvuslikud vastuolud, mida ei olnud võimalik lahendada kapitalismi ajal. Need lahendatakse rahvuste tõelise võrdsuse alusel, mis kõrvaldab rahvusliku surve ja šovinismi.

POOLA.

Poola riik loodi pärast Esimest Maailmasõda Austria-Ungari, Saksa- ja Venemaa osadest. Seejuures õnnestus Poolal, kelle eesotsas seisis reaktsiooniline sõjaväelaste klikk, haarata laialdased alad, kus domineerib ukraina ja valge-vene rahvus — Lääne-Ukraina, Lääne-Valge-Vene, Vilniuse ümbrus. Poolakaid endid oli veidi üle poole rahvastikust, $^1/_3$ moodustasid ukrainlased ja valgevenelased; peale selle oli üle 3 miljoni juudi ja 1 miljon sakslast. Ukrainlased ja valgevenelased elasid äärmise rahvusliku surve tingimustes; poola võimud jälitasid nende emakeelt ja rahvuslikku kultuuri.

1. septembril 1939 tungis fašistlik Saksamaa Poolale kallale. Poola armee purustati ja Saksa sõjaväed okupeerisid suurema osa riigist ning riigivõim lakkas tegelikult olemast. Siis andis Nõukogude valitsus Nõukogude armeele käsu ületada piir ja võtta oma kaitse alla Lääne-Ukraina ja Lääne-Valge-Vene elanike elu ja varandus. Pärast seda, kui Nõukogude armee oli täitnud selle ülesande, võtsid nende maade rahvakogud vastu otsuse nõukogude võimu keh-

timapanekuks Lääne-Ukrainas ja Lääne-Valge-Venes ning pöördusid palvega Nõukogude valitsuse poole, et neid võetaks NSV Liidu koosseisu. NSV Liidu Ülemnõukogu V istungjärk otsustas selle palve rahuldada. Lääne-Ukraina ühines Ukraina NSV-ga ja Lääne-Valge-Vene ühines Valge-Vene NSV-ga. Vilnius (vana Leedu pealinn) ühes ümbritseva territooriumiga anti Nõukogude valitsuse poolt üle Leedule.[1] Poola vabastamine saksa fašistlikest okupantidest toimus Nõukogude armee poolt (ajavahemikus juulist 1944 kuni märtsini 1945). Poola pealinn Varssavi vabastati 17. jaanuaril 1945. Vabastatud Poolas loodi ajutine valitsus. Jaanuaris 1947 toimusid valimised Poola seimi, mis andis täieliku võidu demokraatlike parteide blokile; pärast seda moodustati uus valitsus. Vabastatud Poolas tehakse hoogsat tööd laostatud maa taastamiseks ja ühiskondliku korra uuendamiseks demokraatlikel alustel.

Saksamaa purustamise tagajärjel laiendati Poola territooriumi läänes ja põhjas iidsete Poola maade arvel, mis olid kunagi sakslaste poolt anastatud (Sileesia, Ida-Pommeri, Ida-Preisimaa lõuna- ja lääneosa).

Kolme riigi Berliini konverentsil saavutati kokkulepe Poola läänepiiride kohta (vt. sellest lk. 124). Poola territoorium on 323 000 km^2, rahvastik 1946. a. rahvaloenduse alusel — 24 milj. elanikku. Riigikord — vabariik. Pealinn — *Varssavi.*

Looduslikud tingimused.

Pinnaehitus, jõed. Poola on üldiselt lauskmaa. Ainult lõunas, Tšehhoslovakkia piiril, kerkivad kõrged mäed *Karpaadid,* mille üksikud tipud ulatuvad kuni 2500 m.

[1] Lõplikul kujul määrati Nõukogude-Poola piir lepinguga NSV Liidu ja Poola vahel 16. augustil 1945.

Karpaatidest põhja poole laiuvad tõmbid kõrgustikud, mis annavad Lõuna-Poolale künkliku maa iseloomu. Nende kõrgustike põhjaosa koosneb vanade purustunud mägede jäänustest (jätkuna Kesk-Saksamaa mägedele); siin on kõrgeim punkt Lysa Góra, kõrgus 611 m. Kõrgustikesse on lõikunud Visla ja Sani jõe orud.

Edasi põhja poole muutuvad kõrgustikud madalaks tasandikuks, mis hõlmab üle poole kogu maast. Poola tasandik siirdub idas Ida-Euroopa tasandikuks, läänes aga Põhja-Saksa tasandikuks.

Poola jõed kuuluvad Läänemere vesikonda. Tähtsaim jõgi on *Visla* (1125 km pikk), mis voolab Karpaatidest. Tema lisajõgedest on suuremad *Bug Nareviga* ja *San* paremalt poolt; Bug'i ja San'i mööda kulgeb osalt ka piir NSV Liiduga. Läänes kuulub Poolale *Warta* (Oderi lisajõgi). *Oder* oma suuremas osas on Poola jõgi (tema uutes piirides), osalt aga on ta piiriks Saksamaa ja Poola vahel.

Poola tasandiku suuremad jõed on küllalt veerikkad laevanduseks ning on sobivad ühendamiseks kanalite abil (mitme vesikonna jõed lähenevad üksteisele). Kuid jõgede veepind on väga kõikuv ning sõltub kevadisest lume sulamisest ja vihmadest. Hea laevasõiduvõrgu loomine nõuab palju tööd jõgede reguleerimisel ja kanalite kaevamisel, kuid üldiselt on veeteede seisukord halb. Karpaatide lähedased Poola jõed annavad rohkesti hüdroenergiat.

Kliima, mullastik, taimkate. Poola kliima on paras, siirduv pehmelt Lääne-Euroopa kliimalt NSV Liidu kontinentaalsele kliimale. Varssavis on jaanuari keskmine temperatuur 3,4° alla nulli, juuli keskmine 19°. Talve kestel on sagedasti sulailmu. Visla jõgi külmub Varssavi juures keskmiselt 2½ kuuks, kuid on aastaid, mil kindlat kinnikülmumist üldse ei olegi. Suve lõpul ja sügisel on suured vihmad, mis põhjustavad sagedasti jõgede tõusmist üle kal-

laste. Poola põllundus kannatab sagedamini vihmade külluse kui vähesuse all.

Mullastikuks on enamikus leetmullad. Võrdlemisi suure viljakusega on Visla jõe oru uhtmullad. Suuremas osas Poolas vahelduvad head põllumaad kõlbmatutega, liivased maad soostunud aladega.

Metsad on suuremalt jaolt juba hävitatud; suuremad metsamassiivid on säilinud ainult Karpaatide rajoonis.

Maavarad. *Poola valdab võimsaid energeetilisi ressursse.* Otsustav tähtsus on *kivisöel.* Suurimad kivisöe leiukohad on Ülem-Sileesias. Osa kivisütt on koksistuv.

Karpaatide jalamil on väikesed nafta leiukohad; peale selle on Poolas suuremaid turba varusid.

Rauamaaki leidub Poolas vähe ja selle kvaliteet on enamikus madal. Teistest metallidest on suurel hulgal tsingi- ja pliimaake, peamiselt Ülem-Sileesias. Krakovi linnast kagu pool, Wieliczka rajoonis on suurimaid *kivisoola* lademeid maailmas.

Rahvastik ja majandus.

Vastupidiselt endisele mitmerahvuselisele Poolale on praegune Poola rahvuslikult homogeenne. *Poolakad* moodustavad suure enamuse rahvastikust.

Saksa fašistlikud anastajad laastasid Poola, ujutasid ta üle verega ning muutsid ta võllaste, vangimajade ja kontsentratsioonilaagrite maaks. Tuhandeid poola patrioote hukati. Suured poolakate hulgad saadeti sunnitööle Saksamaale või temale alluvatesse riikidesse. Poola rahvuslikku kultuuri juuriti välja. Juudid, kes olid kaotanud kõik inimese õigused, aeti kontsentratsioonilaagritesse ja hävitati peaaegu viimseni.

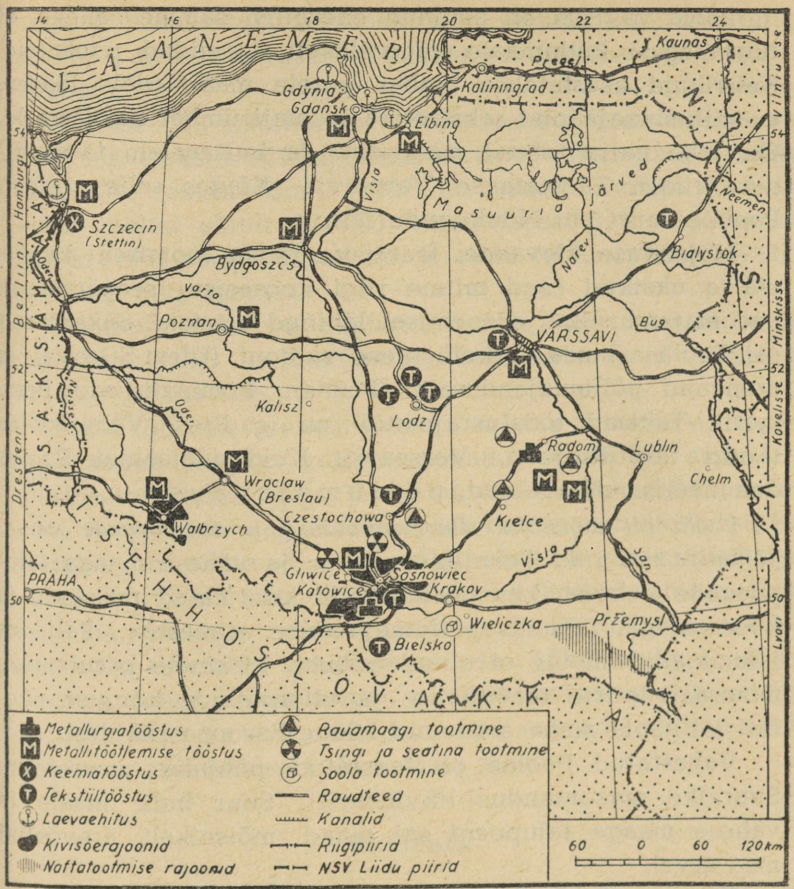

Joon. 46. Poola tööstuse paigutus.

Kontsentratsioonilaager Maidanekis (Lublini lähedal) oli tõeliseks „surmavabrikuks": siia toodi hävitamiseks inimesi massiliselt igast Euroopa nurgast. Varssavi oli sakslaste poolt peaaegu täielikult purustatud.

Poola valitsus on astunud energilisi samme selleks, et tuua tagasi kodumaale vägivaldselt äraviidud poolakaid. Kehvikuid asustatakse ümber uutele maa-aladele läänes; enamik sinnajäänud sakslastest asustati ümber Saksamaale. On juba palju tehtud majandus- ja kultuurielu taastamiseks riigis. Taastatakse Varssavit. Kõiges selles osutab Poolale suurt abi Nõukogude Liit.

Majanduse ülevaade. Iseseisva Poola loomiseni kuulusid ta üksikud osad mitme riigi koosseisu, seepärast on nad majanduslikul arenemisel läbinud eri teid. Saksamaalt sai Poola võimsa rasketööstuse rajooni (Ülem-Sileesia) ja arenenud põllumajandusala (Poznan, Pomorze, end. Pommeri). Tähtsad tööstusrajoonid on endises Vene-Poolas (Lodzi tekstiilrajoon, Varssavi). Kuid ülejäänud Poolas domineeris mahajäänud põllumajandus.

Poola oli mõisnike suurmaavalduse ja talupoegade väikepõllupidamise riik. Tehniline nõrkus ja vähese maaga talupoegade kehvus, kes pealegi olid koormatud maksude ja koormistega, takistas põllumajanduse arenemist. Paljudes talumajapidamistes ei olnud hobust. Masinate kasutamise, mineraalväetiste tarvitamise ja viljasaakide kõrguse poolest jäi Poola maha arenenud Lääne-Euroopa riikidest.

Vabastatud Poolas on teostatud põhjalik maareform. Suurnike maaomandus likvideeriti. Suur hulk maata ja vähese maaga talupoegi sai maad mõisnikelt äravõetud maa arvel.

Tähtsamad põllukultuurid on rukis, kartul ja kaer; nendele järgnevad nisu ja oder. Tehnilistest kultuuridest on esikohal lina ja suhkrupeet. Karjandusel on tähtis osa, kuid karja kvaliteet pole kõrge (välja arvatud endised mõisnike karjad).

Poola tööstus oli kogu endise Poola iseseisvuse aja kestel raskes seisukorras ja töötas alakoormusega. Rahva-

hulkade vaesus takistas siseturu arenemist, kuid välisturul oli Poola tööstusel raske võistelda eesrindlike riikide tööstusega.

Kivisöe- ja metallurgiatööstus andis palju vähem sellest, mis oleksid võinud anda kivisöe varud ning šahtide ja tehaste tootmisvõime (1937. a. toodeti kivisütt 36 milj. tonni, malmi ainult 725 000 tonni, terast 1,5 milj. tonni). Osa kivisütt veeti välismaale. Kivisöe toodang ulatus 1947. aastal 59 milj. tonnini.

Töötleva tööstuse peaharu Poolas on tekstiiltööstus (puuvilla-, villa- ja linatööstus); selle tähtsamad keskused on *Lodz* ja *Varssavi*.

Poola tööstuse arenemisele on soodus ta läänerajoonide tagastamine, kus on mitmesuguseid varusid ja suur arv tööstusettevõtteid. Väga tähtis on ka esmaklassiliste sadamate *Gdanski (Danzig)* ja *Štšetsini (Szczecin, end. Stettin)* kättesaamine, mis annavad avara väljapääsu merele endise kitsa „Poola koridori" asemel. Poola demokraatlik valitsus alustas juba esimestest päevadest peale Poola tööstuse taastamist. On teostatud rahvamajanduse põhiharude: tööstuse (välja arvatud väiketööstus), pankade ja transpordi natsionaliseerimine. Samuti on teostamisel rahvamajanduse taastamise ja arendamise kolme aasta plaan.

Rajoonid.

Edelarajoon, kuhu kuulub Ülem-Sileesia, on tähtsaim rajoon Poolas kivisöe, malmi, terase, tsingi ja plii tootmise poolest. Siin asuvad ka Poola suuremad keemiavabrikud ja arenenud tekstiiltööstus.

Tähtsamad tööstuskeskused on: *Katowice, Sosnowiec, Czestochowa, Krakov* — endine Poola pealinn, tähtis liiklussõlm, tööstus- ja kultuurikeskus.

Selle rajooniga üheks tervikuks liituvad need Sileesia osad, mis kuni viimase ajani olid Saksa võimu all, nüüd aga on tagastatud Poolale. Tähtsaim linn on siin *Wroclaw (Breslau)* Oderi jõel, suur tööstus- ja kultuurikeskus ja liiklussõlm. Oderi orus on arenenud põllumajandus ja suhkrupeeditööstus.

Looderajoon *(Poznan* ja *Pomorze)* on eeskätt põllumajanduse ala kõrge arengutasemega. Siin on levinud ka töötlev tööstus kohaliku tooraine baasil — suhkru-, õlle- ja viinapõletamistööstus. Leidub ka masinaehitustehaseid, sadamalinnades ehitatakse laevu.

Suuremad linnad on: *Poznan* — tähtis tööstuskeskus ja raudteesõlm Varssavi—Berliini liinil; *Gdansk (Danzig)* — sadam Visla suudmes, mis on Poolale peamiseks teeks Läänemerele, suured laevaehitustehased; *Gdynia,* Gdanskist loode pool, kauba- ja sõjasadam; *Štšetsin* (territooriumil, mis Saksamaast liideti Poola külge), sadam Oderi suudmes, laevaehitustehastega.

Keskrajoon *(Varssavi-Lodzi* rajoon), Visla keskjooksul, Poola riigi tuum ja poola rahvuse peamine asumisala.

Põhiliselt on see põllumajanduslik rajoon, kuid siin on Poola kaks suurimat linna ja tööstuskeskust — *Varssavi* ja *Lodz.* Põllumajanduse tase on siin madalam kui Lääne-Poolas. Domineerivad teraviljad; tehnilistest kultuuridest — lina ja suhkrupeet.

Visla jõel asub *Varssavi* — Poola pealinn ja suurlinn (1939. a. 1,3 milj. elanikku, 1945. a. ainult 450 000). Linn paikneb idast lääne suunduvate raudteede (Moskvast, Leningradist Berliini, Viini) ristumiskohal Visla jõega. Varssavi on Poola peamine kultuurikeskus ning suur tööstuskeskus. Vislast lääne pool asub *Lodzi* tekstiilrajoon, kuhu on koondunud suurem osa Poola tekstiiltööstusest. Ta keskus on *Lodz.*

Idarajoonides (*Lublini* ja *Bialystoki* rajoonis) domineerib põllumajandus. Peamised kultuurid on rukis, kartul, lõunaosas kohati nisu, suhkrupeet. *Bialystok* on tekstiiltööstuse tähtis keskus. *Lublin* — vana ajalooline linn; siin sõlmiti 1569. a. Lublini unioon, mis ühendas Poola Leeduga.

TŠEHHOSLOVAKKIA.

Iseseisva Tšehhoslovakkia loomisel läksid tema koosseisu järgmised maad: Tšehhimaa (ehk Böömimaa), Moraavia (Määrimaa), Sileesia, Slovakkia ja Karpaatide-tagune Ukraina.

1938.—1939. a. hävitas fašistlik Saksamaa Tšehhoslovakkia vabariigi iseseisvuse, anastades tema tähtsamad maad: Tšehhimaa (Böömimaa), Määrimaa, Sileesia. Ungari annekteeris Karpaatide-taguse Ukraina ja Slovakkia lõunaosa. Suurem osa Slovakkiast muutus nukuriigiks, mis täiesti allutati Saksamaale.

Tšehhoslovakkia vabastati Teise Maailmasõja lõpul Nõukogude armee poolt. Vastavalt Karpaatide-taguse Ukraina elanike soovile ja sõbraliku kokkuleppe põhjal NSV Liidu ja Tšehhoslovakkia vahel, ühines Karpaatide-tagune Ukraina taas oma iidse kodumaaga — Ukrainaga ja sai Ukraina NSV osaks (29. juunil 1945).

Tšehhoslovakkia pindala on 128 000 km^2, rahvastik — 12 milj. elanikku. Riigikord: kahe võrdõigusliku rahva — tšehhide ja slovakkide — *rahvademokraatlik vabariik*. Pealinn — *Praha*.

Pärast vabastamist saksa fašistide ikkest on Tšehhoslovakkias teostatud sügavad reformid, mis demokratiseerisid ta ühiskondliku korra: on läbi viidud suurtööstuse ja pankade natsionaliseerimine ning maareform, mis andis töötа-

vaile talupoegadele ligi 1,5 milj. ha varemalt mõisnikele kuulunud maad. Suurkapitalistid ja mõisnikud, kelledel varem oli suur mõju Tšehhoslovakkias ja kes ajasid rahvavastast reaktsioonilist poliitikat, on nüüd oma mõju kaotanud.

Looduslikud tingimused. Geograafiliselt jaguneb Tšehhoslovakkia kaheks põhiliseks osaks: läänes on Böömi-Määrimaa platoo, idas Karpaatide mägismaa, mis madaldub Ungari madaliku poole.

Böömi-Määrimaa platoo on madal künklik maa, mis koosneb vanadest kristalsetest kivimitest ja on kattunud lössiladestistega. Lääneosa, Tšehhi- ehk Böömimaa, on ümbritsetud servmäestikega: *Böömi metsamäestiku, Maagimäestiku* (Erzgebirge) ja *Sudeetidega*, mis on piiriks Tšehhi- ja Saksamaa vahel. *Määri* kõrgustik eraldab teda Määrimaast. Böömi platoo on kallutatud põhja poole ning kuulub *Elbe* (tšehhi keeles: Labe) ja *Vltava* vesikonda.

Määrimaa, Böömi-Määri platoo idaosa, on kallakuga lõunasse; ta peajõgi on *Morava*, Doonau lisajõgi. Põhjas külgneb Määrimaaga väike maa-ala *Sileesia* — tähtis oma kivisöe rikkuselt; siit algab *Oderi* jõgi, mis suubub Läänemerre. Ühendustee Morava orust Oderi orgu (niinimetatud Määri väravad) on tähtis ajalooline tee Läänemere-maade ja Doonau-maade vahel.

Böömi-Määrimaa platoo kliima on paras-kontinentaalne (Prahas on jaanuari keskmine temperatuur —1°, juulis 19°); mullastik on siin viljakas. Maapõues peituvad suured varud kivisütt ja pruunsütt; ka on siin väikesed varud rauamaaki ja värvilisi metalle. Loodes, Maagimäestiku jalamil, on palju mineraalvete allikaid; nende läheduses asuvad kuurordid, milledel on üle-euroopaline kuulsus, sealhulgas üldtuntud *Karlovy Vary* (Karlsbad).

Määrimaast ja Sileesiast ida pool algavad Karpaadid, mis hõlmavad suurema osa *Slovakkiast. Kõrge Tatra* massiiv tõuseb 2660 m-ni. Kliima kontinentaalsus avaldub siin kindlamalt kui läänes, talv on märgatavalt karmim. Suured alad mägedes on kaetud metsade ja mägikarjamaadega. Metsad

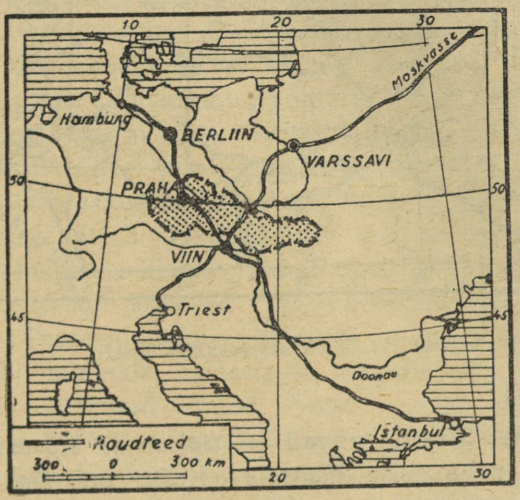

Joon. 47. Tšehhoslovakkia asend.

koosnevad pöökidest ja tammedest; ülemises vööndis on okasmetsad. Karpaadi-alade kallak on *Doonau* poole; see jõgi moodustab osalt Slovakkia lõunapiiri. Kohati tungivad Tšehhoslovakkia piirid *Kesk-Doonau madaliku* põhjapoolsetesse piirimaadesse, kus esineb rohtla.

Karpaadi-alades leidub küllaltki tähelepandavaid mineraalirikkusi (rauamaak, kivisüsi, nafta, värvilised metallid), kuid nende varud ja toodang ei ole suured.

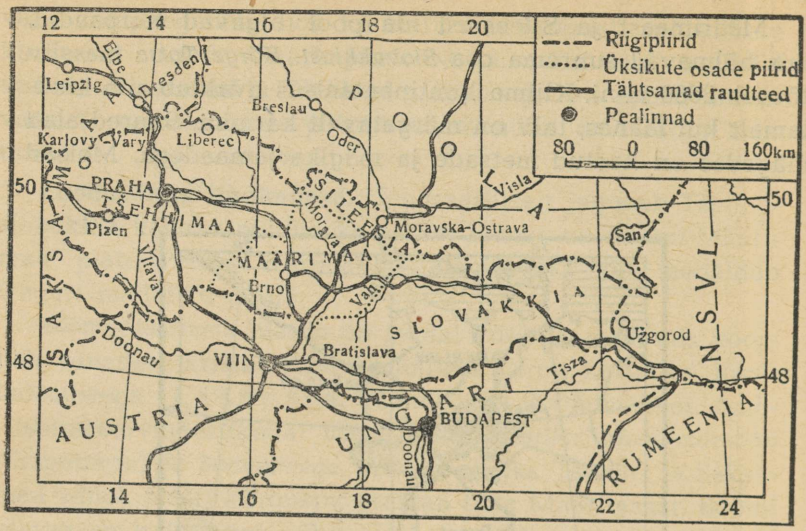

Joon. 48. Tšehhoslovakkia koosseis.

Rahvastik. Slaavi rahvad — *tšehhid* ja *slovakid* — on rahvastiku peamiseks massiks. Neist on tšehhid (üle 7 miljoni) enamusrahvaks läänes: Böömimaal, Määrimaal, Sileesias. Slovakid on keelelt lähedased tšehhidele ning on enamusrahvaks Slovakkias. Teised rahvused on *madjarid* (Ungari piiril) ja *sakslased*, keda enne Teist Maailmasõda elas rohkesti Saksamaa piiri lähedal, kohati koguni enamuses. Berliini konverentsi otsuse põhjal on enamik sakslasi ümber asustatud Saksamaale (välja saadetud on 2,2 milj., kohale jäetud 300 000 inimest).

Tšehhoslovakkia on nagu slaavi poolsaar, mis tungib kaugele läände. Palju sajandeid tagasi õnnestus sakslastel haarata võim tšehhide üle, ungarlased aga saavutasid võimu slovakkide üle. Kuid tšehhid ja slovakid võitlesid

kindlalt oma rahvusliku omapära säilitamise eest ning hoidsid selle alal, vaatamata võõramaalaste ikkele. Eriti agaralt võitles saksa vägivalla vastu tšehhi rahvas, kelle ajaloos on palju sangarlikke episoode sellest võitlusest. Allutatud 1939. a. fašistlikule Saksamaale, avaldas tšehhi rahvas kõigi võimalike vahenditega vastupanu anastajatele, hoolimata verisest terrorist, mis jõudis selleni, et hävitati terved asulad ühes kogu rahvaga.

Majandus. Tšehhoslovakkia on arenenud *tööstus-agraarriik.* Tööstuse toodangu üldmahult oli Tšehhoslovakkial enne Teist Maailmasõda üks esimesi kohti kuue suurema imperialistliku riigi järel. Tähelepandava arenguni on jõudnud niihästi rasketööstus — mäetööstus (eriti kivisöe tootmine), metallurgia, masinaehitus, kui ka kergetööstus — tekstiil-, suhkru-, klaasi-, naha- ning jalatsitetööstus. *Oma arengu iseloomult erinevad Tšehhoslovakkia lääne- ja idamaad üksteisest.* Peaaegu kogu suurtööstus on koondunud l ä ä n e o s s a: Böömimaale, Sileesiasse, Määrimaale. Siin asuvad ka kõik tähtsamad linnad. *Praha* (1 milj. el.), mis asub Böömimaa keskosas, laevasõiduks kõlbliku Vltava jõe kaldal, on tšehhi rahva vana poliitiline ja hariduslik keskus (siin on ka üks vanemaid ülikoole Euroopas), tähtis transpordisõlm ja mitmesuguste töötlevate tööstuste keskus (tööstuses on siin eriti suur tähtsus masinaehitusel ja elektrotehnikal). Laiudes maalilises künklikus orundis, olles rikas ajaloolistelt mälestusmärkidelt ja kultuuriasutistelt, on Praha Kesk-Euroopa huvitavamaid linnu.

Plzen on tööstuslinn relvatehastega, mis kuuluvad Euroopa suurimate sõjatööstus-ettevõtete hulka. Linnast eri osa hõlmavad õllevabrikud, mis on Plzeni omapärasteks, ajaloolisteks vaatamisväärsusteks. *Brno* (260 000 inimest) — Määrimaa pealinn, suur villatööstuse keskus; peale selle on Brnos ja selle ümbruses mitu masinaehitus- ja relvatehast.

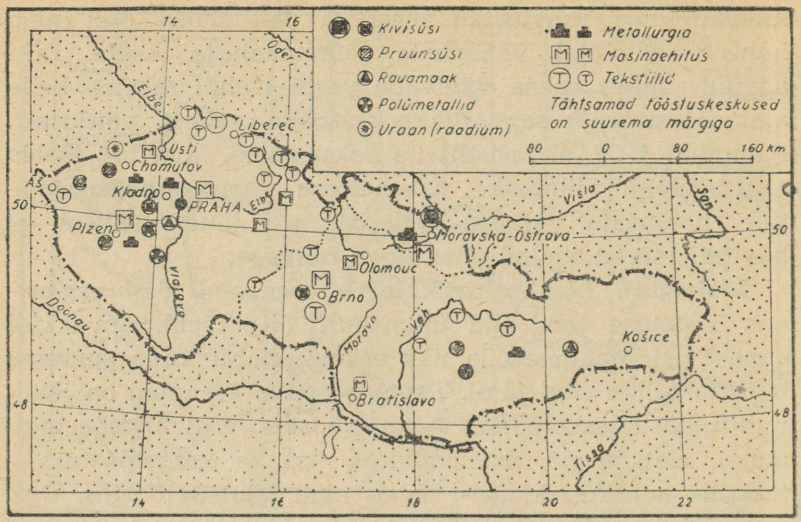

Joon. 49. Tööstuse paigutus Tšehhoslovakkias.

Moravska Ostrava rajoon (Sileesias) on tähtis kivisöe toodangult ning siin on metallurgiatehaseid.

Tööstuse kõrval on Tšehhi- (Böömimaal) ja Määrimaal suur tähtsus põllumajandusel. Ülem-Elbe ja Morava tasandikul on arenenud põllumajanduse rajoonid, kus kasvatatakse suhkrupeeti ja nisu, siin levib intensiivne karjandus ja toiduainete tööstus (eriti suhkrutööstus).

Idas, Slovakkias, domineerib vastupidi lääneosale põllumajandus. Põllukultuuride all ei ole siiski rohkem kui ¼ kogu maa-alast. Suurem osa territooriumist on kattunud metsade või karjamaadega. Lõunas, madalamates osades, külvatakse nisu, kohati ka suhkrupeeti. Mägismaa orgudes on valitsevaiks kultuurideks rukis, kaer, kartul. Suurt osa etendab metsa-puidutööstus. Slovakkias on levinud

paberi- ja tekstiilvabrikud ning väikesed metallurgiatehased. Laialt on levinud ka kodukäsitöö: külades kedratakse, kootakse, õmmeldakse kodukootud riidest rõivaid ja ilustatakse neid värviliste mustritega, valmistatakse mitmesuguseid puunõusid, korve, saviriistu. Külades käivad ringi rändkaupmehed, kes neid esemeid müütavad. Idaosa ainuke suurem linn on *Bratislava*, Slovakkia pealinn, sadam Doonau jõel ning tööstuse ja kultuuri keskus (ülikool).

Tšehhoslovakkias 1945.—1946. a. teostatud suurtööstuse natsionaliseerimine ja maareform lõid eeldused majanduse edukaks taastamiseks ja arendamiseks üleriikliku plaani alusel. Oktoobris 1946 kinnitas Tšehhoslovakkia vabariigi Seadusandlik Rahvuskogu kahe aasta plaani rahvamajanduse taastamiseks ja arendamiseks. Selles plaanis on teiste abinõude kõrval ette nähtud suur ehitustöö tööstuse ja transpordi alal Slovakkias, et kaotada ebaühtlus, mis oli varem lääne ja ida vahel Tšehhoslovakkias.

UNGARI.

Ungari asub Doonau keskjooksul, Austria, Tšehhoslovakkia, Nõukogude Liidu, Rumeenia ja Jugoslaavia vahel. Pindala on 93 000 km^2, rahvastikku 9 milj. inimest. Suurem osa rahvastikust on *ungarlased* ehk madjarid. Pealinn — *Budapest* Doonau ääres, kus elanikke on (ühes eeslinnadega) kuni 1,5 miljonit (1940. a.).

Ungari oli kuningriik, kuid „vakantse trooniga". Kuninga asemel valitses „riigihoidja", kes faktiliselt oli aga diktaator. Teisest Maailmasõjast võttis Ungari osa fašistliku Saksamaa vasallina.

Pärast seda, kui Nõukogude armee oli osaliselt vabastanud Ungari territooriumi fašistlikest Saksa-Ungari vägedest,

loodi Ungaris ajutine rahvuslik valitsus (22. dets. 1944). See tühistas liidu Saksamaaga ja kuulutas talle sõja. Pärast 1½-kuist ümberpiiramist ja visa võitlust vallutas Nõukogude armee Budapesti 13. veebruaril 1945. Novembris 1945 valitud Rahvuskogu kuulutas Ungari *vabariigiks.*

Looduslikud tingimused. Vastupidi Austriale ja Tšehhoslovakkiale on Ungari peaaegu täiesti tasandikumaa. Tema piiridesse kuulub suurem osa *Kesk-Doonau* ehk *Ungari* tasandikust. *Doonau* ja ta lisajõgi *Tisza* läbivad tasandikku põhjast lõunasse. Kliima on kontinentaalne: palav, kuiv suvi ja võrdlemisi kare talv, sagedasti puhuvad kõledad tuuled. Oma looduselt on Ungari tasandik viljaka mullastikuga (must- või kastanmuld) rohtla (pusta); suurem osa pustast on juba üles küntud. Kohati siiski vahelduvad viljakad mullad liivaste aladega; et kinnitada ja kasutada selliseid liivaseid alasid, istutatakse neile viinapuid. Mineraali ressurssidest on Ungaris rikkalikult boksiiti — boksiidi toodangult on Ungari esimesi maid maailmas. Ka leidub Ungaris väiksemaid söevarusid (peamiselt pruunsütt), naftat ja rauamaake.

Majandus. Põllumajandusega tegeleb üle poole rahvastikust. Valitsevaks klassiks enne 1945. a. olid suurmõisnikud; neile kuulus üle 40% põllumaast. Põllupidajate põhimass koosnes vähese maaga talupoegadest ja sulastest. Ajutine valitsus teostas maareformi: 700 000 vähese maaga ja maata talupoega sai mõisnike valduste arvel ligi 3,5 milj. ha maad. Need maad olid kas konfiskeeritud (kui nende omanikud olid fašistid, reeturid, sõjaroimarid) või välja ostetud (teistel juhtudel).

Suurem osa külvipinnast on nisu ja maisi all. Teised tähtsamad kultuurid on tubakas, viinamarjapõõsad, suhkrupeet. Suurt tähtsust omab karjakasvatus — peetakse sigu ja veiseid, hobuseid, kodulinde.

Tööstuse arenemise poolest jääb Ungari Tšehhoslovakkiast ja Austriast maha, kuid ületab Balkani riigid. Tähtsat osa etendab mitmesugune mäetööstus (Teise Maailmasõja kestel areneb eriti boksiidi ja nafta tootmine).

Juhtival kohal töötlevas tööstuses seisab põllumajanduse saaduste ümbertöötamine (jahu-, suhkru- ja veinitööstus). Selle järel tulevad tekstiil- ja metallitööstus. Suurem osa töötlevast tööstusest on koondunud *Budapesti*, mis on ka suurimaks liiklussõlmeks ja kultuurikeskuseks Ungaris. Budapesti asukoht mõlemal pool laia Doonaud on väga ilus. Budapesti peailustuste hulka kuulusid tema kaldateed ja sillad (hävitatud sakslaste poolt samuti kui suurem osa linnast).

Ungari demokraatlik valitsus teostab edukalt rahvamajanduse arendamise kolme aasta plaani.

BALKANI POOLSAARE ÜLDINE ÜLEVAADE.

Geograafiline asend ja looduslikud tingimused. Balkani poolsaar asub tähtsate ajaloolise väärtusega *rahvusvaheliste teede ristumiskohal*. Siin puutub Kagu-Euroopa peaaegu kokku Väike-Aasiaga; neid eraldavad üksteisest väinad — *Bosporus* ja *Dardanellid*, mis oma laiuselt ei ületa suurt jõge (Bosporuse kõige kitsam koht on 600 m, Dardanellidel 1300 m); siit läheb ka ajalooline tee Ees-Aasiast Kagu-Euroopasse. Väinad ise on esmajärguliseks kaubandusliku ja strateegilise tähtsusega veeteeks: nad avavad Mustamere-maadele väljapääsu Vahemerre. Nende teede sõlmpunktis olev *Istanbul* (enne Konstantinoopol, vanal ajal Bütsants) on maailma-ajaloolisi linnu.

Euroopa mandri poolt on Balkani poolsaar liikluseks avatud. Sellepoolest erineb ta kahest teisest poolsaarest Lõuna-Euroopas, mis on eraldatud mandrist kõrgete mäestikega. *Doonau*, mis voolab Balkani poolsaare põhjapoolseil ääremaadel, ühendab teda Kesk-Euroopa riikidega.

Balkani poolsaar on *pinnaehituselt* mägine. Mägede ehituse järgi eraldatakse poolsaarel kolm osa:

1) Keskosa, vanade kristalsete massiivide ala (Rhodope massiiv, Serbia ja Makedoonia mäed), mis on jagatud jõeorgudega ja laiade nõgudega; 2) läänes piki Aadria ja Joonia mere rannikut kerkivad kurdmäestikud — *Dinaari mäed* ja *Pindos;* need koosnevad hulgast paralleelseist ahelikest, mis on peaaegu ilma põikorgudeta ja sobivate mäekurudeta ning on seepärast raskesti läbitavad, vaatamata nende väikesele kõrgusele (ainult mõned üksikud tipud on üle 2500 m); ahelikud koosnevad vett läbilaskvatest lubjakivimitest ja on sellepärast veevaesed ning viljatud[1]; 3) idas, keskmassiivide ja Doonau alamjooksu vahel on kurrulised *Balkani mäed*, mis levivad laiuse suunas, läänes lähenevad Doonaule ning ühinevad *Karpaatide* lõunapoolsete mäeharudega; siin Doonau läbib mägesid kitsa puhandusoruna (Raudvärav).

Maastiku reljeefi ehitus raskendab ühenduse pidamist Balkani poolsaare ja tema läänepoolsete rannikumaade (Aadria meri) vahel, kuid avardab, vastupidi, juurdepääsu idasse Mustale merele, Egeuse merele ja väinadele. Mustale merele laskub Alam-Doonau orund. Egeuse merele läheb tee *Vardari* orgu mööda, mis jätkub põhja poole *Morava* (Doonau parema lisajõe) kaudu.

Veel suurema tähtsusega on tee Morava orust Maritsa orgu ning sealt edasi väinadeni. Siin viib raudtee Berliinist ja Viinist Istanbuli, kust ta jätkub teisel pool Bosporust Väike-Aasiasse.

Balkani poolsaare r a n n a d on väga liigestatud. Lõunas ühineb *Peloponnesose poolsaar* Balkani poolsaare põhilise osaga kitsa Korintose maakitsuse (seda läbib *Korintose kanal)* kaudu. Rannikuvetes (välja arvatud Musta mere rannik) on *tohutu arv saari.* Eriti palju on neid kagus, Egeuse meres. K l i i m a s ja t a i m e s t i k u i s e l o o m u s

[1] Dinaari mägedes esinevad laialdaselt niinimetatud „karstinähtused": lõhede kaudu lubjakivimites kaob vesi maapinnalt maa sisemusse; lahustades lubjakivi, uuristab vesi endale tee maapinna alla, tekitades maaaluseid salajõgesid, järvi, koopaid. Selliste mägede mullastik on kuiv ja viljatu.

Joon. 50. Balkani poolsaare kaart 1914. aastal.

erineb rannik poolsaare siserajoonidest. Rannikul ja saartel valitseb *Vahemere kliima* pehme talve ja palava, kuiva suvega (Ateenas on jaanuari keskmine tem-

Joon. 51. Balkani poolsaare kaart tänapäeval.

peratuur 8°, juulis 27°). Sisemised rajoonid on mägedega lahutatud merest ja siinne kliima sarnaneb rohkem *Kesk-Euroopa kliimaga.*

Poliitiline kaart. XV kuni XIX sajandi alguseni kuulus peaaegu kogu Balkani poolsaar *türklastele*, kes olid tulnud Väike-Aasiast. Türklaste võim, mis põhjenes feodaal-orjuslikul korral, takistas kaua aega Balkanimaade arenemist. XIX sajandi alguses puhkesid Balkani rahvaste rahvuslikud liikumised Türgi võimu vastu. Neid liikumisi toetasid tugevad Euroopa riigid, kellest mõned kasutasid Türgi nõrkust oma mõju suurendamiseks Balkani poolsaarel. Balkani rahvaste türgi ikkest vabastamisel etendas tähtsat osa Venemaa, kes korduvalt astus üles nende kaitseks. Endise Euroopa-Türgimaa territooriumil tekkis rida iseseisvaid rahvuslikke riike — *Rumeenia, Kreeka, Serbia, Bulgaaria, Albaania*, arvestamata *Tšernogooriat* ehk Montenegrot, mis oli juba varemalt iseseisev.

Balkanimaade poliitilist kaarti on mitmel korral muudetud. Tähtsad muudatused tehti pärast Esimest Maailmasõda, millest Serbia, Tšernogooria, Kreeka ja Rumeenia võtsid osa Ententе'i poolel, Bulgaaria ja Türgi aga Saksamaa poolel. Pärast sõda asutati suur riik *Jugoslaavia*, millesse ühendati Serbia, Tšernogooria ja rida endisi Austria-Ungari maid (Kroaatia, Slavoonia, Bosnia, Dalmaatsia); tublisti suurenes ka Rumeenia (Austria-Ungari maade arvel); Kreeka suurenes Bulgaaria arvel. Türgile jäi ainult poolsaare nurk väinade juures.

Teise Maailmasõja kestel Balkani riigid kas anastati agressorite poolt või nad olid vasallide seisundis. Saksafašistliku võimu purunemise ja rahvamassides antifašistliku liikumise tõusu tulemusena astus Jugoslaavias, Bulgaarias, Albaanias ja Rumeenias endiste reaktsiooniliste valitsuste asemele uus demokraatlik võim.

RUMEENIA.

Rumeenia asub Doonau alamjooksul ja mõlemal pool Karpaate ning külgneb idas Musta merega. Ta piirneb Nõukogude Liidu, Ungari, Jugoslaavia ja Bulgaariaga. Pindala on 238 000 km², rahvastik — 16 miljonit inimest.

Enne Esimest Maailmasõda koosnes Rumeenia *Valahhiast, Moldovast* ja *Dobrudžast*. Pärast sõda sai Rumeenia rea maid, mis varemalt kuulusid Austria-Ungarile, nende hulgas ka *Transilvaania* ja *Bukoviina*. Peale selle haaras Rumeenia enesele vägivallaga Nõukogude Liidult Bessaraabia. Nõukogude Liit ei tunnustanud Rumeenia õigusi Bessaraabiale. 26. juunil 1940 esitas Nõukogude valitsus Rumeenia valitsusele ettepaneku tagastada Bessaraabia, samuti Nõukogude Liidule üle anda ka Põhja-Bukoviina, kus elavad ukrainlased. Rumeenia valitsus võttis need seaduslikud ja õiglased ettepanekud vastu. Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina läksid seega NSV Liidu koosseisu.

Enne Teist Maailmasõda valitses Rumeenias reaktsiooniline diktatuur, mis lähenes fašismile. Fašistliku Saksamaa käsul alustas Rumeenia Nõukogude Liiduga sõda. Rumeenias pääses võimule sõjalis-fašistlik diktatuur.

24. augustil 1944 Rumeenia, vahetanud valitsuse, kapituleerus, lõpetas suhted Saksamaaga ja kuulutas talle sõja. 31. augustil läksid Nõukogude väed Bukaresti.

Pärast sakslaste väljakihutamist tekkis Rumeenias rahva-demokraatlik rinne, mis ühendas kõik progressiivsed jõud riigis. 1945.—1947. aastani oli Rumeenia rahvademokraatliku rinde valitsusega kuningriik. 1947. a. lõpul loobus Rumeenia kuningas troonist. Rumeenia muutus r a h v a v a b a r i i g i k s. Pealinn on B u k a r e s t.

Looduslikud tingimused. Karpaatide laia kaarega jaguneb Rumeenia kahte ossa. *Doonau* ja tema lisajõe *Pruti* ning

Karpaatide välimise serva vahel on vanad Rumeenia maad — *Valahhia* ja *Moldova*. Suurem osa neist asub *Alam-Doonau madalikul*, mis Karpaatide läheduses vahetub künkliku kõrglavaga. *Dobrudža* levib Doonau ja Musta mere vahel ja on rohkem tõusev, kohati künklik. Karpaatide kaare vahel on *Transilvaania* kiltmaa, mida läbivad mäeahelikud ja lõhestavad jõeorundid. Läänes laskub kiltmaa ning läheb üle *Kesk-Doonau madalikuks*, mille idaserv kuulub Rumeeniale. Karpaadid (lõunapoolset osa nimetatakse Transilvaania Alpideks) on kohati kuni 2500 m kõrged.

Musta mere rannik on nõrgalt liigestunud. Rannikumeri pole sügav, rand on madal ning esineb palju laguune. Doonau jaguneb suudmes harujõgedeks ja moodustab tugevasti soostunud delta. Harujõge *Sulinat* mööda sõidavad merelaevad (edasi Doonaul kuni Braila'ni).

Karpaadid ja tema harud on kattunud m e t s a g a. Väärtuslikumad metsad on Lõuna-Bukoviinas ja Transilvaanias. Metsades on palju pööke (sellest ka nimi Bukoviina: buk — pöök) ja tammi. Üldiselt haaravad metsad ligi ¼ Rumeenia pindalast. Rumeenia madalamate alade loodus on rohtla iseloomuga.

Kõrgustikel, mis külgnevad Karpaatidega, on koondatud Rumeenia peamised m i n e r a a l i r i k k u s e d. Suurima tähtsusega on n a f t a, mida leidub Karpaatide lõunajalamil. Vähesel määral on ka k i v i s ü t t, r a u d a, k u l d a, h õ b e d a t ja v a s k e.

Rahvastik. Valahhias, Moldovas ja Dobrudžas koosneb peaaegu kogu rahvastik *rumeenlastest;* Transilvaanias moodustavad tähtsa osa rahvast vähemusrahvused, neist on arvukamad *ungarlased* (madjarid), teisel kohal on sakslased. Paljudes kohtades Transilvaanias on läbisegi rumeenlasi,

ungarlasi ja sakslasi; peale nende on Rumeenias ka mustlasi ja juute.

Linnades elab vähem kui ¼ kogu Rumeenia rahvastikust. Linnadest erineb teravasti *Bukarest* (õigemini küll: Bucurešti) — tähtis riigi poliitiline, kultuuriline ja tööstuslik keskus (ligi 1 milj. inimest). Üle 100 000 elanikuga linnad on Jassõ (Jaši, Moldova keskus), Cluj, Timišoara, Ploešti.

Majandus. Rumeenia on *põhiliselt põllumajandusmaa.* Põllumajanduses on tegev ¾ rahvastikust. Enne maareformi 1945. a. kuulus mõisnikele ja kulakuile üle ¼ kogu maast. Suurem osa Rumeenia talupoegadest olid väiketalunditega kehvikud, kes olid riigi, mõisnike ja liigkasuvõtjate võlaorjuses. Põllumajanduse tehniline tase oli madal. Rahva-demokraatliku rinde valitsus teostas maareformi; talupojad said 1,4 milj. ha mõisnike maid ja valitsus abistab neid masinate, väetusainete ja seemneviljaga.

Põllumajanduse peakultuurid on nisu ja mais. Levinud on ka viinamarjade kasvatamine ja veini valmistamine (peamiselt Vana-Rumeenia künklikul maa-alal), tubaka ja päevalillede kasvatamine; viimaseil aastail enne Teist Maailmasõda tõusid tähtsale kohale soja-oa külvid. Suur tähtsus on ka karjandusel, eriti Karpaatides ja Dobrudžas.

Rumeenia on Euroopas (peale NSV Liidu) ainuke riik, kus toodetakse suurel määral *naftat* (1946. a. toodeti 4,2 milj. tonni). Naftatööstuse keskuseks on *Ploešti* (naftapuhastamise vabrikud). Retšitsa rajoonis (riigi lääneosas) toodetakse *kivisütt* ja *rauamaaki*; siin on ka väikesi metallurgia ja metallitöötlemise tehaseid. Töötleva tööstuse haru-

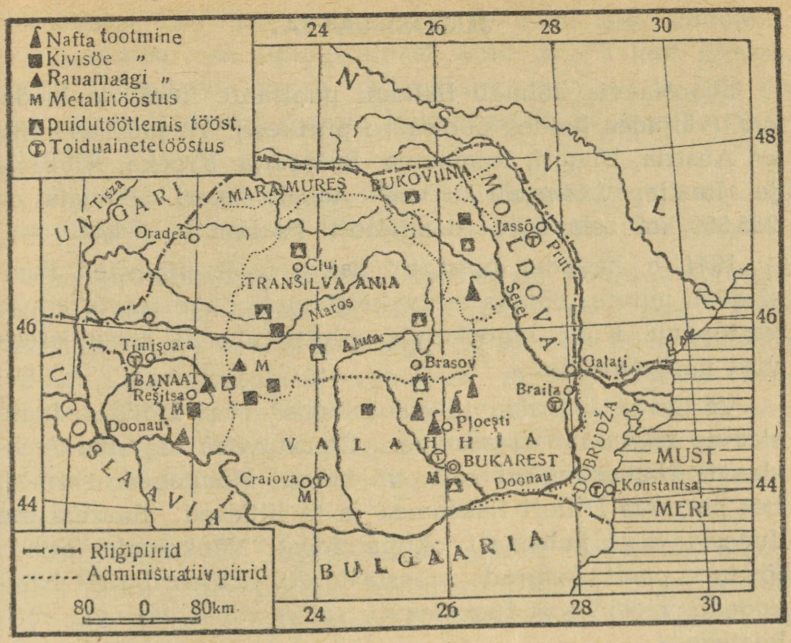

Joon. 52. Rumeenia tööstuse paiknemine.

dest on rohkem levinud toiduainete- ja puidutööstus. Töötleva tööstuse peamiseks ja tööstusharude poolest mitmekesisema koostisega keskuseks on Bukarest.

Rumeenia kaubanduslikus liikluses on suur tähtsus Doonaul ja Mustal merel. Peasadamad on *Konstantsa* Musta mere ääres (kauba- ja sõjasadam, naftatööstuse rajoonist tuleva naftajuhtme lõpp-punkt), *Galati* (Galats) ja *Braila* Doonau ääres.

Peamised väljaveokaubad on naftasaadused (bensiin, petrooleum), vili, metsamaterjalid.

JUGOSLAAVIA.

Jugoslaavia hõlmab Balkani poolsaare kesk- ja loodeosa (väljudes loodes poolsaare piiridest). Ta piirinaabreiks on Austria, Ungari, Rumeenia, Bulgaaria, Kreeka, Albaania ja Itaalia. Läänepiiriks on Aadria meri. Pindala on 255 000 km^2, elanikke 16 miljonit. Pealinn — *Belgrad.*

1941. a. kevadel anastasid Saksa ja Itaalia väed Jugoslaavia, murdes sõjaks ettevalmistamata Jugoslaavia armee vastupanu. Kuid Jugoslaavia rahvas alustas anastajatega visa partisanisõda.

Võitluses Jugoslaavia vabastamise eest kujunes Jugoslaavia rahva-vabastusarmee. Otsustavaks teguriks Jugoslaavia vabastamisel oli võidukas Nõukogude armee, kes purustas Hitleri Saksamaa ja ta liitlased. Suurem osa Jugoslaaviast puhastati okupantidest Nõukogude armee jõudude poolt. Belgradi vabastasid 20. oktoobril 1944 Nõukogude väed koos Jugoslaavia rahva-vabastusarmee võitlejatega.

Riiklikult korralt oli endine Jugoslaavia parlamentaarne kuningriik. Kuid tegelikult võimutses fašismile lähedane reaktsiooniline diktatuur. Vana valitsus ei suutnud liita mitmesuguseid Jugoslaavias elavaid rahvaid.

Antifašistlikus vabastusvõitluses loodi uus rahvavalitsus. Novembris 1945 valitud Asutav Kogu kuulutas Jugoslaavia *föderatiivseks rahvavabariigiks.* Tema koosseisu kuulub 6 rahvavabariiki: *Serbia, Kroaatia, Sloveenia, Bosnia* ja *Hertsegoviina, Makedoonia, Tšernogooria* (Montenegro).

Jugoslaavia seaduslikud nõudmised, et temale antaks tagasi pärast Esimest Maailmasõda ebaõiglaselt Itaaliale antud Julia-Kraina, kus elavad peamiselt kroaadid ja sloveenid, ei leidnud Suur-Britannia ja USA ägedal vastu-

töötamisel täielikku rahuldamist: otsustati anda Jugoslaaviale suurem osa Julia-Krainast, kuid ilma Triesti linnata, mida Jugoslaavia vajab väljapääsuna merele ja mis on lahutamatult seotud temale külgneva Jugoslaavia territooriumiga.

Jugoslaavia nõuab ka Austrialt sloveenidega asustatud Jugoslaavia piiriäärse territooriumi Koruška loovutamist.

Looduslikud tingimused. Jugoslaavia koosneb järgmistest osadest: 1) läänes on kitsas *Aadria mere rannik* (Dalmaatsia) hulga rannikusaartega; 2) *Dinaari mäed* (Dinaari Alpid), mis eraldavad rannikut muust Jugoslaaviast; 3) idas *Serbia* ja *Makedoonia mäed*, mida lõhestavad *Morava* ja *Vardari* jõe orud; 4) põhjas *Doonau, Drava, Sava* ja *Tisza* jõe madalikud, mis liitudes moodustavad osa Kesk-Doonau madalikust.

Üldiselt on ¾ Jugoslaaviast kaetud mägedega. Suurimaid raskusi transpordile tekitavad Dinaari mäed; samuti on need kõige vähem sobivad põllunduseks (kuivad ja väheviljakad). Viljakamad rajoonid on Morava jõe org ja Doonau-äärne madalik. Jugoslaavia jõgedest on laevatavad Doonau ning tema lisajõed Sava ja Drava.

Aadria mere rannikul on Vahemere kliima, sisemaal on see rohkem kontinentaalne ning läheneb Kesk-Euroopa kliimale.

Jugoslaavia on metsarikas. Metsade koostis on väga mitmekesine, alates igihaljaste puude ja põõsastega rannikul ning lõppedes kuuskedest ja nulgudest koosneva okaspuumetsaga mägedes. Valitsevad lehtpuud on tammed ja pöögid. Ka leidub siin tähtsaid mineraalirikkusi (vase-, seatina-, kroomi-, rauamaagid, boksiit, elavhõbe; esineb ka pruunsütt, kuid vähe on kivisütt). Mägedes on palju hüdroenergiat.

Joon. 53. Jugoslaavia ja Albaania.

Rahvastik. Jugoslaavia põhiliseks rahvuseks on *serblased* (39% kogu rahvast), *kroaadid* (32%), *sloveenid* (8%) ja *makedoonlased*. Nad kuuluvad lõunaslaavlaste hulka.

Serblastel ja kroaatidel on ühine keel, kuid kultuurilt ja majanduslikult laadilt esineb omapärasusi, mis on tekkinud mitmesajandilise eri riikidesse kuuluvuse tulemusena.

Makedoonlased, kellede üle varem on palju vaieldud, kas nad kuuluvad serblaste või bulgaarlaste hulka, on demokraatliku Jugoslaavia piirides tunnistatud esmakordselt eri rahvaks. Peale nende moodustavad tähelepanuväärivа rühma *albaanlased* Albaania piiri lähedal.

Tähtsamad linnad: *Belgrad* Doonau ääres, Serbia pealinn, mis sai ka Jugoslaavia pealinnaks; *Zagreb* Sava ääres, Kroaatia tööstuse- ja kultuurikeskus; *Ljubljana,* Sloveenia keskus; *Sarajevo,* Bosnia keskus; *Skoplje,* Makedoonia keskus.

Majandus. Põhiliselt on Jugoslaavia põllumajanduslik riik. Peakultuurid on nisu ja mais. Palju on viljapuuaedu. Doonau-äärsel tasandikul kasvatatakse suhkrupeeti, siin on ka suhkruvabrikuid. Igal pool on levinud karjandus. Põllumajanduse saadused (mais, nisu, puuvili) moodustavad suurima osa väljaveost.

Tööstuse arenemisega Jugoslaavias läheb suur osa põllumajanduslikke saadusi töötlemiseks uutes käitistes.

Metsamajandus annab head ehitusmetsa. Ei ole väike tähtsus ka mäetööstusel: toodetakse vaske (Bori kaevandused Kirde-Serbias), boksiiti (Dalmaatsias), kroomi (Skoplje lähedal Makedoonias), rauamaaki (Bosnias), elavhõbedat (Julia-Krainas), sütt, tsinki.

Bosnias, kus rauamaak ja kivisüsi paiknevad üksteise läheduses, esineb metallurgiatööstus (keskus Vareš).

Loodeosas, Kroaatias ja Sloveenias, on arenenud töötlev tööstus: puidu-, toiduainete-, tekstiiltööstus.

Mitmesuguste maagivarude, veejõu, metsa ja põllumajandusliku tooraine olemasolu loob soodsad võimalused tööstuse arenemiseks. Peaaegu kogu tööstus Jugoslaavias

on natsionaliseeritud, samuti ka kõik pangad, hulgikaubandus, transport.

Jugoslaaviat läbivad rahvusvahelise tähtsusega raudteed Kesk-Euroopast üle Belgradi Istanbulisse ja Salonikisse.

Aadria mere rannikul on mõned sadamalinnad: Rjeka (Fiume), Split, Šibenik.

BULGAARIA.

Bulgaaria asub Balkani poolsaare idaosas. Idas puutub ta kokku Musta merega; põhjas piirneb ta Rumeeniaga (enamasti piki Doonaud), läänes Jugoslaaviaga, lõunas Kreeka ja Türgiga.

Pärast Esimest Maailmasõda võeti Bulgaarialt (ja anti Kreekale) väljapääs Egeuse merele. Pindala on 111 000 km², elanikke 7 miljonit. Riigikord 1946. a. alates — *rahvavabariik*. Pealinn on *Sofia*.

Enne Teist Maailmasõda peeti Bulgaariat parlamentaarseks monarhiaks; tegelikult juurdus seal Teise Maailmasõja ajal fašistlik diktatuur, mis tegutses fašistliku Saksamaa näpunäidete kohaselt. Bulgaaria astus sõtta Saksamaa poolel. Bulgaaria rahvas pani vastu sellele rahvavaenulikule poliitikale.

Septembri algul 1944 Nõukogude armee väeosad, kes purustasid Saksa-Rumeenia väed Rumeenia territooriumil, jõudsid Bulgaaria piirile. 5. septembril 1944 kuulutas Nõukogude Liit Bulgaariale sõja. Nõukogude sõjavägede võidud tekitasid Bulgaarias antifašistlike jõudude võimsa tõusu. Saksa soosikute võim varises kokku. Bulgaaria kuulutas Saksamaale sõja. Nõukogude väed marssisid vastupanu leidmata Sofiasse ning rahvas tervitas neid rõõmuga.

Võim läks Isamaarinde valitsuse kätte, kes ühendas kõik antifašistlikud demokraatlikud jõud (9. sept.). Bulgaaria astus uuele teele — maa demokraatlikule ümberkorraldamisele, tiheda sõpruse rajamisele Nõukogude Liiduga, samuti Jugoslaavia ja teiste demokraatlike riikidega.

Looduslikud tingimused. *Balkani mäestik* (bulgaaria keeles Stara Planina), mis tõuseb kuni 2400 m, läbib Bulgaariat keskelt ja jaotab ta peaaegu kaheks osaks, mis erinevad looduslikelt tingimustelt. Balkani mäestikust põhja poole levib Bulgaaria kõrglava, mis alaneb Doonau orgu. Siin on kontinentaalne kliima ja stepitaimestik. Väljadel domineerivad nisu- ja maisipõllud. Balkani mäestiku põhjanõlvad on kattunud pöögi- ja tammemetsadega, ülemine vöönd ja lõunapoolsed (järsumad) nõlvad on aga metsatud. Balkani mäestikku läbivad mitmed mäekurud, kolmes kohas kulgevad üle mägede raudteed. Balkani mäestikust lõuna pool, *Maritsa* ja *Tundža jõe* ümbruses, on madalik. Siin valitseb juba Vahemere kliimale lähedane ilmastik; peale teraviljakultuuride on siin arenenud ka tubakakasvatus ja siidiussikasvatus. Balkani mägede jalamil, maalilises Kazanlõki orus, levib rooside kultuure (roosiõli valmistamiseks). Läänes on *Sofia nõgu* — tähtis transpordisõlm, kus ristuvad teed, mis tulevad Morava orust Maritsa orgu (Belgrad—Sofia—Istanbuli raudtee) ja Doonau orust Egeuse mere rannikule. Bulgaaria edelaosa hõlmavad *Rila* ja *Rhodope massiivid;* siin kasvatatakse orgudes tubakat ning mägedes on palju metsa, metsata aladel karjatatakse lambaid ja kitsi. Metsad hõlmavad üldiselt ligi $^1/_3$ kogu Bulgaariast ja on tema tähtsamaid rikkusi. Bulgaaria mäestikurajoonid (eriti Rila-Rhodope massiiv) omavad tähelepandavaid hüdroenergia ressursse.

Bulgaaria maavarade ressursid on veel vähe uuritud; suurema tähtsusega on k i v i s õ e tootmine.

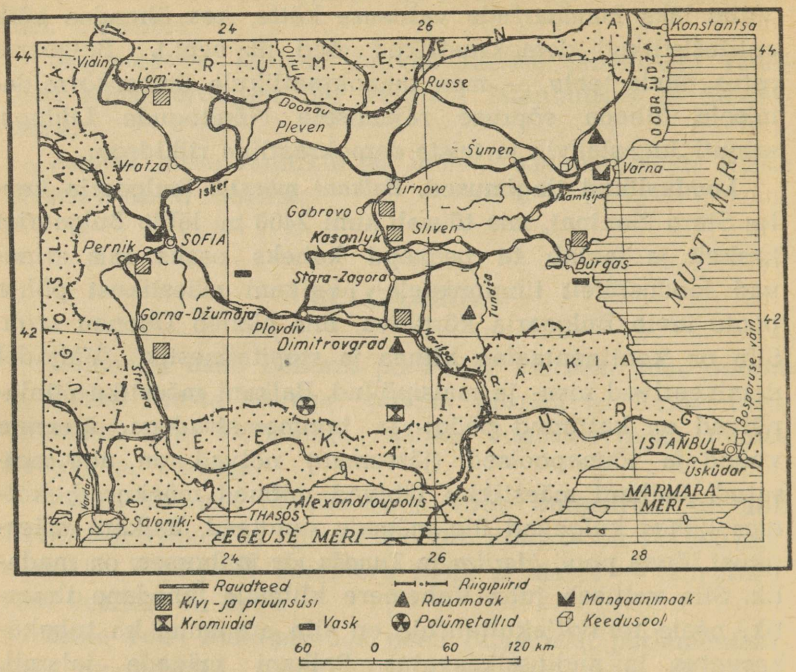

Joon. 54. Bulgaaria.

Rahvastik ja majandus. Enamik rahvastikust on *bulgaarlased* (87%); ülejäänud on *türklased, mustlased, rumeenlased, juudid.*

Sofia (ligi 400 000 el.) on Bulgaaria peamine kaubanduslik ja tööstuslik keskus. Teised tähtsamad linnad: *Plovdiv* (Maritsa orus), *Varna* ja *Burgas* (sadamad Musta mere ääres).

Bulgaaria on *põllumajanduslik maa* (põllundusega tegeleb üle 70% rahvastikust). Väljaveo aineiks on peaaegu ainult põllumajanduse saadused. Domineerib väike- ja keskmine maapidamine.

Isamaarinde valitsus teostab maareformi, et anda maad maata ja vähese maaga talupoegadele. Organiseeritakse kooperatiivseid majapidamisi; väikemaapidamise domineerimise tõttu on ühine maaharimine kooperatiivsel alusel põllumajanduse tõstmiseks väga suure tähtsusega.

Teravilja kasvatamine haarab üle 80% külvipinnast (peaviljad — nisu, mais; Maritsa orus külvatakse riisi). Ekspordis on esimesel kohal tubakas, mille kultuurid on eriti levinud riigi lõunaosas; bulgaaria tubakas on kuulus oma kõrge kvaliteediga. Arenenud on ka keeduvilja-, viinamarja- ja arbuusi-melonikasvatus. Bulgaarlased on kuulsad osavate aednikena. Viimaseil aastail enne Teist Maailmasõda algas ka puuvillakasvatuse arendamine. Tähtis koht on veel linnukasvatusel. Peamised tööstusharud on toiduainete-, tubaka-, tekstiiltööstus ja kivisöe tootmine (keskus — Pernik, Sofiast edelas).

Bulgaaria valitsusel on kahe aasta plaanis rahvamajanduse arendamiseks ette nähtud ulatuslik tööstuslik ehitamine ja elektrifitseerimine (vee-energial ja kivisöel).

ALBAANIA.

Albaania on mägine maa Balkani poolsaare lääneosas, Jugoslaavia, Kreeka ja Aadria mere vahel. Pindala on 28 000 km², elanikke 1 miljon. Kuni 1912. aastani kuulus Albaania Türgile. Aastal 1912 sai Albaania iseseisvaks riigiks, mis aga tegelikult muutus mängukanniks imperialistlike riikide käes. Pärast Esimest Maailmasõda sai Albaania sõltuvaks Itaaliast ja 1939. a. anastati ta Itaalia poolt. Niihästi Türgi kui ka Itaalia võimu all oli Albaania äärmiselt mahajäänud ja vaene maa. Paremad maad olid mõisnike käes, talupojad elasid viletsuses ja õigusetuses.

Itaalia fašistlik okupatsioon tõi Albaaniale määratu suurt kahju. Albaania rahvas pani anastajatele mehiselt vastu ja juba enne Teise Maailmasõja lõppu kihutas nad minema. Pärast oma vabastamist hakkas albaania rahvas esmakordselt vabalt looma oma majandust ja poliitilist korda. 1946. a. novembris kuulutas rahva poolt valitud Asutav Kogu Albaania *rahvavabariigiks.* Teostati maareform, millega anti maad maata ja vähese maaga talupoegadele. Peamine majandusharu Albaanias on karjakasvatus, mis orgudes põimub põllundusega. Leidub üsna rohkesti maavarasid (nafta, vask, boksiit); nende tootmine on natsionaliseeritud, samuti ka kõik tähtsamad tööstuskäitised. Töötatakse välja ka rahvamajanduse arendamise viie aasta plaan, mis näeb ette tööstuse tähelepandava arendamise ja põllumajanduse edasise tugevdamise. Ehitatakse ka esimest raudteed riigis.

Albaania pealinn on *Tirana;* sadamalinnad on *Durres* (Durazzo) ja *Vlora* (Valona).

VAHEMERE-RIIGID.

KREEKA.

Kreekamaale kuulub Balkani poolsaare lõunaosa ja Kreekat ümbritsevate merede saared: *Joonia* saared läänes, *Kreeta* lõunas ja suurem osa Egeuse mere saari idas. Pindala on 133 000 km², rahvast on 7,6 miljonit inimest (neist 90% *kreeklased,* teised *makedoonlased, bulgaarlased, albaanlased, türklased, juudid).* Pealinn on *Ateena.*

Kreekat peeti enne Teist Maailmasõda parlamentaar-

seks kuningriigiks. Tegelikult võimutses seal fašismile lähedane sõjaline diktatuur.

Kevadel 1941 anastasid Saksa ja Itaalia sõjaväed Kreeka. Algas partisanisõda; tekkis Kreeka rahva-vabastusarmee. See tekitas röövvallutajaile suuri raskusi ja vabastas tunduva osa Kreeka territooriumist. Kuid samal ajal fašistlikud elemendid juhtivais ringides töötasid käsikäes okupantidega.

Kreeka lõplikus vabastamises oli otsustav osa Nõukogude armee võitudel Balkanil, mis sundisid saksa okupante maalt lahkuma. Kreekas maabusid Inglise sõjaväed. Võimule tuli valitsus, kes esindas põhiliselt vanu reaktsioonilisi jõude. Selle asemel, et hävitada fašism ja kindlustada demokraatlikku korda, hakkas see valitsus terroriga jälitama rahva-vabastusrinnet, kes ühendab demokraatlikke jõude Kreekas.

Faktiliselt said Kreeka peremeesteks ameerika-inglise imperialistid. 1947. a. lõpul moodustati Vaba-Kreeka ajutine demokraatlik valitsus, kes hakkas juhtima võitlust riigi vabastamiseks välismaiste imperialistide ja nende teenrite ikke alt, võitlust sõltumatu demokraatliku Kreeka eest.

Looduslikud tingimused. Mäeharjad ristlevad Kreekas kõigis võimalikes suundades. Nad lõikavad riigi hulgaks eraldatud geograafilisteks maakondadeks. Mägede pind on kivine; neid katavad hõredad põõsastikud ja lahja rohi, mis kõrbevad suvel. Elamistingimused on soodsamad mägedevahelistes nõgudes, eriti orgudes, mis lähenevad merele. Selliseid soodsaid maid on rohkem idas; läänerannik on järsum ja metsikum. Kreekas on täiesti Vahemere kliima, välja arvatud ainult kõrged mägised alad.

Erilise tähtsuse Kreekale annab *seos merega*. Meri tungib sügavale mandrisse, eraldades poolsaari (Peloponnesos lõunas, Chalkidike kirdes). Meri on siseriigiliseks ühendus-

teeks ja tema kaudu avanevad sobivad teed välisliikluseks. Katkestamatud saarte ahelikud ühendavad Kreeka rannikut Väike-Aasia rannikuga. Kõik see kergendas juba varematel aegadel merenduse arenemist, kui laevanduse vahendid olid primitiivsed ega lubanud sõita kaugele avamerele: laevnik võis sõita läbi Egeuse mere, saarest saareni, ilma et ta oleks kaotanud silmist maad.

Mineraalvaradest leidub Kreekas niklit, boksiiti, kromiiti, vähe hõbedat, tsinki, seatina ja rauamaaki. Kivisütt peaaegu ei olegi.

Majandus. Üle poole (54%) rahvast elatub Kreekas põllundusest. Viljeldakse töörohkeid kultuure: tubakat, õlipuid, viinamarju. Need annavad ka peaosa eksportsaadustest (tubakas ja tubakasaadused, peened kuivatatud viinamarjad — korindid, oliiviõli). Oma leivaviljast Kreekale ei jätku kaugeltki. Tehnilistest kultuuridest on tähtsam puuvill. Puuvillakasvatus laienes tunduvalt viimastel aastatel enne Teist Maailmasõda. Kultuuride all on vähem kui $^1/_5$ territooriumist; lahjadel, vähese rohuga karjamaadel karjatatakse kitsi ja lambaid. Suurem osa Kreeka põllumajanduse saadustest läheb turule kas ümbertöötatult või pooleldi ümbertöötatult. Sellega on seoses toidu-maitseainete tööstuse areng.

Kreeka majanduse iseloomustavamaid omapärasusi on *kallak merelaevandusele ja merekaubandusele.* Seda põhjustab mullastiku kehvus ja maa tihe seos merega (randade liigestus, saarte hulk), samuti ka soodus asend tähtsatel kaubateedel. Kreeka laevastiku tähtsus rahvusvahelises laevanduses on küllaltki suur. Peasadam Kreekas on *Pireus* — üks suuremaid sadamaid Vahemere rannikul. Tähtis on samuti *Saloniki* sadam (mitte ainult Põhja-Kreeka, vaid ka Jugoslaavia lõunaosa sadam).

Nii on Kreekamaa ühest küljest *põllumajandusriik, tähele-*

pandava põllumajanduse tooraineid töötleva tööstusega, teisest küljest aga on ta *merekaubandusriik.*

Sellise majandusega seoses on Kreekas linnaelu arenenud palju tugevamini kui Jugoslaavias ja Bulgaarias. Kolmes linnas elab igas üle 200 000 inimese: Ateenas (400 000), Pireuses ja Salonikis. Ateenas, vana Kreeka tähtsaimas kultuurilises ja poliitilises keskuses, on palju ehitusmälestisi tema hiilgavast minevikust.

ITAALIA.

Itaalial on keskne asend Vahemere-riikide hulgas. Tema territoorium koosneb kolmest osast: 1) *mandriosa,* mis haarab Po jõe tasandiku ja seda ääristavad Alpi mäed; 2) *Apenniini* poolsaar — Aadria ja Türreeni mere vahel; 3) *Sitsiilia, Sardiinia* saar ja rida väiksemaid saari. Itaalia maismaa piirideks on Alpid. Itaaliat piirab: loodes Prantsusmaa, põhjas Šveits ja Austria, kirdes Jugoslaavia. Maismaapiire on umbes ¼, merepiire ¾ kogu piiri ulatusest.

Itaalia pindala on 302 000 km^2; elanikke 45 miljonit. Riigikord — *vabariik.* Pealinn — *Rooma.*

1922. aastast kuni 1943. a. valitses Itaalias fašistliku partei diktatuur (vormiliselt oli Itaalia kuningriik, kuid reaalset võimu kuningal ei olnud).

Fašistlik Itaalia astus Teise Maailmasõtta liidus hitlerliku Saksamaaga 1940. a. juunis: ta tungis kallale Prantsusmaale, mis oli juba sakslaste poolt purustatud. Rasked kaotused, mida kannatas Itaalia sellele järgnenud sõjas, viisid fašistliku režiimi kokkuvarisemisele ja sundisid teda kapituleeruma (septembris 1943). Pärast seda kuulutas Itaalia uus valitsus sõja Saksamaale.

Juunis 1946 korraldati Itaalias rahvahääletus tulevase riigikorra küsimuses; enamik rahvast pooldas vabariiki.

Rahulepingu alusel, mille sõlmisid liitlased Itaaliaga 1947. aastal, võeti temalt suurem osa Julia-Krainast, mis on asustatud peamiselt slaavlastega. Suurem osa äravõetud territooriumist ühendati Jugoslaaviaga, kuid *Triesti* linn lähedalasuva rannikualaga eraldati „Triesti Vabaks Territooriumiks", mille sõltumatust peab tagama Ühendatud Rahvuste Organisatsiooni Julgeoleku Nõukogu. Prantsuse-Itaalia piiril tehti väiksemaid muudatusi Prantsusmaa kasuks. Peale selle andis Itaalia Kreekale Dodekaneesi saared (Väike-Aasia ranniku lähedal) ning kaotas kõik asumaad Aafrikas (Liibüa, Eritrea, Itaalia Somaalimaa). Nende asumaade lõplik saatus otsustatakse hiljem (aasta jooksul pärast rahulepingu kehtimapanekut).

Looduslikud tingimused.

Geograafiline asend. Apenniini poolsaar ja Sitsiilia jaotavad Vahemere peaaegu pooleks (idas Levante'i nõgu, läänes Ponente'i nõgu) ja lähenevad Aafrika põhjarannikule; Sitsiilia ja Tuneesia kohal on mere laius ainult 140 km. Merretungiv asend sunnib Lõuna-Itaaliat laialt kasutama mereliiklust, kuid eemalolek Euroopa arenenud tööstusrajoonidest ei soodusta merekaubavahetust. Põhja-Itaalia seevastu on niihästi mereliikluse (üle *Liguuria* ja *Aadria* mere) kui ka Euroopa maismaariikidega ühenduse pidamise suhtes soodsas asendis. Maismaaliiklust raskendavad õieti küll Alpid, kuid need raskused ületati juba vanal ajal, seda hõlpsamini veel sellest ajast peale, kui raudteed läbivad Alpe mitmes kohas. Teisest küljest on Liguuria ja Aadria meri Vahemere sügavaiks soppideks,

Joon. 55. Itaalia provintsid ja tähtsamad linnad.

mis lähenevad Kesk-Euroopa riikidele. Sellepärast on need mered olnud juba ammust ajast tähtsad mitte üksi Põhja-Itaalia, vaid ka Euroopa rahvusvahelises kaubavahetuses.

Põhja-Itaalia. Itaalia mandriosa (Põhja- ehk Ülem-Itaalia) erineb looduslikelt oludelt tublisti Apenniini poolsaarest ja saartest. Siin laiub *Lombardia madalik*, mida niisutab Po

jõgi oma hulga lisajõgedega; läänes muutub ta künklikuks tasandikuks *Piemonte'ks* (mis tähendabki eelmäestikku). Alpid ja Apenniinid ääristavad tasandikku põhjast, läänest ja lõunast, kuid idas külgneb ta Aadria merega. Kauges minevikus oli siin tasandiku asemel Aadria mere laht ja tasandik tekkis maismaa kerkest ning ümbritsevailt mägedelt allavoolavate jõgede setteist. Tasandiku pind on lame, mullastik viljakas. *Po* on Itaalia peajõgi (670 km pikk). Voolates tasandikul, mille kallak on väga väike, ummistub Po jõgi oma setteist; kohati on jõesäng isegi ümbritsevast tasandikust kõrgemal, mis sunnib rahvast oma maa-ala üleujutuste eest kaitsema tammidega. Aadria mere rannikul on sood ja laguunid. Po laevatavuse tähtsus on väike. Kuid Alpidelt voolavad Po lisajõed sisaldavad võimsaid vee-energia allikaid.

Alpid piiravad Põhja-Itaalia tasandikku kaarena, mis ulatub Liguuria rannikult läänes kuni Aadria mereni idas. Suurima kõrguse saavutavad nad loodes.

Mäed, mis ääristavad Põhja-Itaalia tasandikku kolmest küljest, eraldavad teda Atlandi ookeanist, samuti ka Vahemere põhibasseinist — Ponente'ist. Seepärast on Põhja-Itaalia k l i i m a rohkem lähedane Kesk-Euroopa kui Vahemere kliimale. Talv on siin võrdlemisi külm, suvi palav. Torinos on näiteks jaanuari keskmine temperatuur 0°, juuli keskmine 23°. Võrdlemisi pehmem on kliima Alpi eelmägede põhja poolt kaitstud orgudes. Siin on rida järvi (Lago Maggiore, Como, Garda) eriti maaliliste kaldamaastikega ja rikka taimkattega. Veel soojem on kliima Liguuria rannikul, mis on kaitstud põhjast kahe rea mäestikega (esiteks Alpidega, siis Liguuria Apenniinidega) ning mis avaneb Vahemerele; Genuas on jaanuari keskmine temperatuur 7,5°, juuli keskmine 24°. See on Itaalia Riviera, mis sarnaneb Prantsusmaa „Lasuurrannikuga" (Rivieraga).

Apenniini poolsaar ja saared. Apenniini poolsaar oma kujult meenutab saabast. Tema pikkus on üle 800 km, laius 150—200 km. Poolsaar on mägine. Teda läbivad kogu ulatusel kaarena *Apenniini* mäed. Kaare põhjapoolne ots ühineb Alpidega Liguuria ranniku piirkonnas, lõunapoolne ots aga lõpeb Sitsiilias. Apenniinid koosnevad reast paralleelseist keskmise kõrgusega mäeahelikest, mida läbivad liiklemiseks sobivad mäekurud. Laiem ja raskesti läbipääsetav osa Apenniinidest on *Abruzzid* (poolsaare keskosas), mis kerkivad peaaegu 3000 meetrini. Apenniinide ja Türreeni mere vahel laiuvad künklikud tasandikud üksikute kõrgustikega. Mägine reljeef domineerib ka saartel. *Sitsiilia* on Apenniini poolsaarest eraldatud ainult kitsa (3 km) Messiina väinaga.

Itaalia maakonnad Türreeni mere rannikul on rikkad *tulemägede* poolest ning siin esineb tugevaid maavärinaid.

Enamik tulemägedest on juba kustunud. Tegevatest vulkaanidest on tähtsamad: *Vesuuv* Napoli lahe lähedal, *Etna* Sitsiilias ja *Stromboli* Lipari saartel (Sitsiiliast põhja pool). Viljakad vulkaanilised mullased katavad Kampaania tasandikku. Mullastiku viljakuse tõttu asuvad külad ja viinamäed otse Vesuuvi nõlvadel; neid hävitavad aeg-ajalt pursked, kuid iga kord taastatakse nad jälle. Suurimaid Vesuuvi purskeid oli aastal 79 m. a. j.; siis katsid porivood Pompeji ja Herculaneumi linna. Pompeji kaevamised on andnud rikkalikku materjali Vana-Rooma eluolu uurimiseks. Maavärinad põhjustavad veel suuremaid hävinguid. 1908. a. hävitas maavärin peaaegu terve Messina linna Sitsiilias.

Kitsal Apenniini poolsaarel ei saa kujuneda suuri jõgesid. Tähtsamad jõed — *Tiber* ja *Arno* — suubuvad Türreeni merre. Laevatavuselt on nende tähtsus väga väike.

Apenniini poolsaarel ja saartel on täiesti V a h e m e r e k l i i m a; lõunas kasvavad apelsini- ja sidrunipuud, Sitsiilias palmid, puuvill, suhkruroog. M e t s i on Itaalias vähe. Kõige rohkem on neid säilinud mägedes (kastanid, pöögid,

männid, kuused); ka levivad siin igihaljaste põõsaste võsastikud, mis on iseloomustavad üldse Vahemere-maade loodusele.

Põllumajanduse ja tööstuse olud. Itaalia looduslikud tingimused on soodsad mitmete põllumajandusharude arendamiseks. Põhja-Itaalias kasvavad hästi nisu, mais, riis, suhkrupeet, viinamari, mooruspuu. Alpides on mägikarjamaad. Lõuna-Itaalia mullastikulised ja kliimalised tingimused võimaldavad arendada viinamarjakasvatust ja lähistroopilist puuvilja-aiandust.

Itaalia on vaene tähtsamatest maavaradest — kivisöest, rauamaagist, eriti aga naftast. Märksa suuremad on boksiidi ja tsingi varud. Rikas on Itaalia marmori (Toskaanas) ja väävli poolest (Sitsiilias). Tähtsaks energia-allikaks on Itaalia mägijõed — suurem osa neist voolab Põhja-Itaalias. Energia-allikatena on Itaalia jõgede suurimaks puuduseks nende võimsuse järsud kõikumised eri aastaaegadel (eriti neil jõgedel, mis voolavad Apenniinidelt).

Rahvastik.

Rõhuv enamik rahvastikust on *itaallased.* Ainult piirkondades, mis liideti Itaalia külge pärast Esimest Maailmasõda Austria-Ungarilt, on suuremaid vähemusrahvaste rühmi; Lõuna-Tiroolis moodustavad enamiku austria sakslased.

Itaalia küla vaesus ja maapuudus on XIX sajandi 80-ndaist aastaist alates *talupoegade ja põllutööliste hulki alati paisanud välismaale* kas alatiseks või ajutisele hooajatööle. Enne Esimest Maailmasõda emigreerus peamass USA-sse, Argentiinasse, Brasiiliasse, Euroopas peamiselt Prantsusmaale. Pärast sõda vaibus itaallaste väljarändamine

ookeani taha (USA piiras välismaalaste sisserändamist); Prantsusmaa, kus vajati töökäsi, muutus siis peamaaks, mis tõmbas endasse itaallasi. Üldse on itaallasi välismaal ligi 10 miljonit.

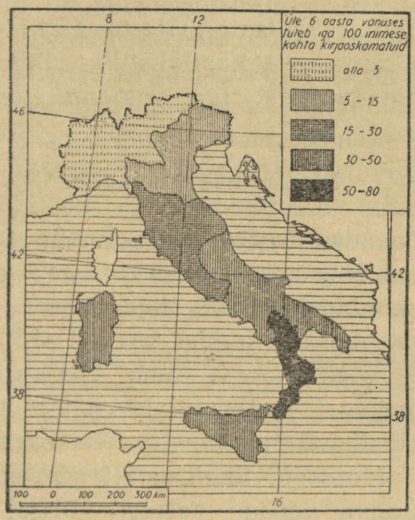

Joon. 56. Kirjaoskamatute protsent Itaalias (üle 6 aasta vanuses.)

Kaart näitab teravat vahet võrdlemisi eesrindliku Põhja ja mahajäänud Lõuna vahel.

Rahvastiku keskmine tihedus on üle 150 inimese 1 km²-l. Põhja-Itaalia madalikus ja Liguuria rannikul ületab tihedus 200 in. 1 km²-l, kuid Lõuna- ja Kesk-Itaalia mägirajoonides ning Sardiinias alaneb see 40—50 inimeseni.

Itaalias on rohkem suuri linnu kui Prantsusmaal. Üle 500 000 elanikuga linnu on viis (Prantsusmaal ainult 3): *Rooma* 1,3 milj., *Milano* 1,2 milj., *Napoli* 930 000, *Genua* 660 000, *Torino* 700 000. Kuid Itaalias ei ole sellist üldist keskust nagu Pariis Prantsusmaal. Rooma on ajaloo-

line, administratiivne ja kiriklik keskus. Tähtsamad tööstuskeskused on Milano ja Genua. Peale Rooma on veel ajalooliste linnadena tähelepandavad tähtsate vanaaja mälestusmärkide ja kunstiliste väärtustega: *Milano, Firenze, Bologna, Veneetsia.*

Vanema kultuuri tähtsate mälestusmärkide poolest rikas Itaalia erineb tänapäeva kapitalistlike riikide hulgas kultuurilise mahajäävusega: ligi veerand kogu rahvast on kirjaoskamatu.

Majanduse ülevaade.

Itaalia arenemise iseärasused. Itaalia taasühendamine teostus peaaegu üheaegselt Saksa riigi asutamisega: 1860. a. loodi Itaalia kuningriik, kuid ilma Rooma linnata — see kuulus „paavstiriigile" (Rooma paavsti riik). 1870. a. vallutasid Itaalia väed Rooma ning „paavstiriik" ühendati Itaalia kuningriigiga, vaatamata paavsti protestidele.[1] Kuid Itaalia majanduslik arenemine läks ka pärast seda pikkamööda. Seda pidurdasid ühelt poolt *tugevaimad feodalismijäänused,* talurahva vaesus, teisest küljest aga peaaegu *täielik kivisöe ja raua puudumine.* Sellal kui ühendatud Saksamaa muutus ruttu eesrindlikuks tööstusmaaks, jäi Itaalia mahajäänud agraarriigiks. Ainult Põhja-Itaalia erines suurema tööstuse, tiheda raudteevõrgu ja võrdlemisi arenenud põllumajandusega.

Vaatamata Itaalia majanduslikule nõrkusele, püüdis Itaalia kodanlus teostada kõige tugevamat imperialistlikku röövpoliitikat ning taotleda asumaade anastamist. Ta tõukas Itaalia Esimesse Maailmasõtta, lootes rikast sõjasaaki.[2]

---

[1] Et kirikut enda poole meelitada, tunnistas fašistlik valitsus 1929. a. Vatikani „paavstiriigiks" ja maksis sellele loovist 175 milj. kuldrubla. Sellega konflikt laheneski.

[2] Itaalia väljaastumise eel Entente'i poolel kaubeldi enne mõlema sõdiva poolega, kumb sõjast osavõtu eest rohkem annab.

Kuid sõda ei olnud Itaaliale soodus: tähtis osa Itaalia territooriumist vallutati Austria sõjavägede poolt. Aga Saksamaa ja Austria üldise purustamise tagajärjel osutus Itaalia siiski võitjate poolel ning sai endale suuri juurdelõikeid Austria maade arvel. Sõja läbi rikastus suurkodanlus, teenides suuri summasid sõjatööstuse kasvamisest, kuid tööliskassi ja talupoegade seisukord halvenes tublisti. See põhjustas pärast sõja lõppu *revolutsioonilise liikumise tõusu* (1919—1921). Töölised vallutasid vabrikud, talupojad mõisnike maad. Kuid revolutsioonilisel liikumisel puudus kindel korraldus ja range juhatus. Revolutsiooniliste tööliste ja talupoegade vastu saadeti fašistlikud väehulgad, mis koosnesid ohvitseridest, väikekodanlastest ja kulakuist.

Fašistid lubasid varustada väiketalupoegi maaga, panna kõrge progressiivne maks kapitalistidele ja kaotada maksud talupoegadelt, kes harisid maad oma tööjõuga jne. Selliste lubadustega suutsid fašistid meelitada enese poole talupoegi ja mahajäänuma osa töölistest. 1922. a. korraldasid fašistid, eesotsas Mussoliniga, „sõjakäigu Roomale" ja valitsus alistus neile vastupanuta. Kuningas jäeti alles ainult vormitäiteks, kehtima pandi täielik fašistlik diktatuur.

Alates Esimesest Maailmasõjast ilmnesid Itaalia majanduses samasuguse iseloomuga muutused nagu Prantsusmaalgi: *tööstus nihkus tähtsamale kohale kui enne sõda.* Tõuke andis selleks sõda ise, sest see nõudis tööstuses pingelist tööd, uute tehaste ehitamist ja vanade ümberkorraldamist. Sellega teenis suurkodanlus aga suuri summasid.

Sõjajärgses tööstuse arenemises etendasid peaosa järgmised tingimused: 1) *Tööliskassi karm ekspluateerimine;* töötasu oli Itaalias juba enne sõda äärmiselt madal, kuid seda alandati veelgi. See võimaldas Itaalia vabrikantidel toota kaupu võrdlemisi odavalt, vaatamata sellele, et tarvis oli tööstusele välismaalt sisse vedada kivisütt, naftat ja peaaegu kõik tööstuses kasutatavad toorained. 2) *Hüdroener-*

gia laialdane kasutamine, millest eriti rikas on Põhja-Itaalia. Elektrienergia tootmine (peaaegu täielikult veejõujaamade abil) tõusis 2,4 miljardilt kilovatt-tunnilt 1914. a. 15 miljardile kilovatt-tunnile 1938. a. See asendas osalt mineraalkütte puudust. 3) *Intensiivne töö tööstuses sõjalisteks eesmärkideks.*

Astudes Teise Maailmasõtta pärast Prantsusmaa purustamist Saksamaa poolt, arvestas fašistlik Itaalia kerget sõjasaagi võimalust ja peatset sõja lõppu. Kuid selle asemel sattus ta pikalevenivasse raskesse sõtta, kaotas rea raskeid lahinguid, mille tulemuseks oli itaalia fašismi kokkuvarisemine ning kapituleerumine; Itaalia majandus sattus äärmisse kurnatusse.

Itaalia üleminek fašismilt vabariiklikule korrale ei viinud teda veel demokratiseerumisele. On veel säilinud mõisnike ja kapitalistide reaktsioonilised jõud, kes minevikus lõidki itaalia fašismi. Toetatult ameerika imperialistide poolt, avaldavad nad otsustavat mõju valitsusele ja viivad Itaalia ameerika imperialismi alluvusse, hoolimata ta rahvuslikest huvidest. Kuid Itaalias on demokraatlikud jõud siiski suured. Kommunistidega eesotsas võitlevad nad Itaalia demokratiseerimise eest, võitlevad fašismi taaselustamise ja Itaalia rahva ameerika kapitali orjusse andmise katsete vastu.

Tööstus. Itaalia läheneb *industriaal-agraarriigi tüübile.* Põllumajanduses tegutses Teise Maailmasõja eel 40% töötavast rahvast, tööstuses 30%.

Pärast Esimest Maailmasõda arenes auto- ja lennukitööstus. Kunstsiidi tootmises oli Itaalia neljandal (1939. a.) kohal maailmas. Neis tööstusharudes olid enamikus suured monopoli alusel organiseeritud ettevõtted. Nii andis autofirma „Fiat" (tähendab: „vabrik itaalia autodele Torinos") ligi 80% Itaalias valmistatud autodest. Kuid siiski jääb

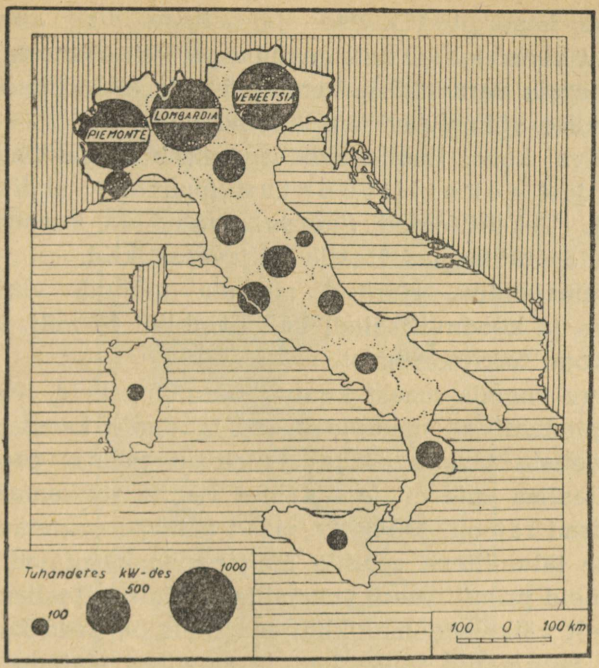

Joon. 57. Itaalia elektrijaamade võimsus provintside järgi. Põhja-Itaalia erineb elektrifitseerimise poolest teravalt muust Itaaliast.

Itaalia oma arenemises *maha eesrindlikest kapitalistlikest riikidest.* Eriti jääb ta maha rasketööstuses. Terase tootmises (keskmiselt 2 milj. tonni aastas) seisis Itaalia peaaegu ühel tasemel väikese Luksemburgiga ja jäi maha Belgiast. Masinaehituses ei suutnud Itaalia kuidagi võistelda Saksa- või Inglismaaga, ka mitte Prantsusmaaga. Vaatamata laialdasele hüdroenergia kasutamisele, ei vabanenud Itaalia kivisöe ja nafta sisseveost. Hüdroenergia katab ainult 40% Itaalia energia- ja küttevajadusest, kuna 55%

kaetakse imporditud kivisöe ja naftaga ning ainult 5% kohaliku kivisöega. Ometi on juba paremini kättesaadavad hüdroenergia varud kõik kasutatud ning elektrifitseerimise laiendamise võimalused on raskendatud.

Juhtival kohal Itaalia tööstuses püsib kergetööstus, esijoones just tekstiiltööstus (puuvilla-, siidi-, villatööstus). Tekstiiltooted (juurde arvatud ka kunstsiid) ja toorsiid on tähtsamad Itaalia väljaveoartiklid.

Põllumajandus. Haritud maa-ala (põllud, viinamäed, viljapuu- ja keeduviljaaiad) hõlmavad ligi 16 milj. ha, s. o. poole kogu territooriumist.

Rõhuv enamik maast kuulub suurmõisnikele. Kuid suured kapitalistlikud majapidamised masinate kasutamise ja kunstväetiste tarvitamisega etendavad tähtsat osa ainult Põhja-Itaalias, mis on igas suhtes Itaalia rohkemarenenud kapitalismi rajoon. Mõisnike maad antakse suuremalt osalt väikeste talunditena rendile ning nende kasutajad majandavad neid primitiivsete vahenditega. Ka on Itaalias rohkearvuliselt väikemaaomanikke; enamikus on need kehvikud, kes on koormatud võlgadega ja sunnitud elatuma päevatööst või rentima mõisnikelt väiksemaid maatükke. Palju on täiesti maata moonakaid, kes töötavad mõisnike või rentnike juures; enamikus leiavad nad endale tööd ainult suvekuudel.

Itaalia põllundus erineb kultuuride mitmekesisusega. Teraviljakultuuridest on esikohal nisu, teisel kohal mais. Tähtsam teraviljakasvatuse rajoon on Põhja-Itaalia tasandik. Siin kasvatatakse niisutatavail põldudel ka riisi. Suurt tähtsust omab viinamarjakasvatus, samuti õlipuude ja lähistroopiliste puuviljade kasvatus. Puu- ja keeduviljal ning veinidel on tähtis osa Itaalia ekspordis. Viinamarju kasvatatakse kogu maal, õlipuid esineb poolsaarel ja Sitsiilias. Veinide tootmises on Itaalia teisel kohal Prantsusmaa järel (vastandina Prantsusmaale toodab ta

madalama kvaliteediga veine), oliiviõli tootmises on ta teisel kohal Hispaania järel. Lõuna-Itaalias kasvatatakse apelsini- ja sidrunipuid. Põhja-Itaalias on arenenud siidiusside kasvatus; toorsiidi toodangult seisab Itaalia kolmandal kohal Jaapani ja Hiina järel.

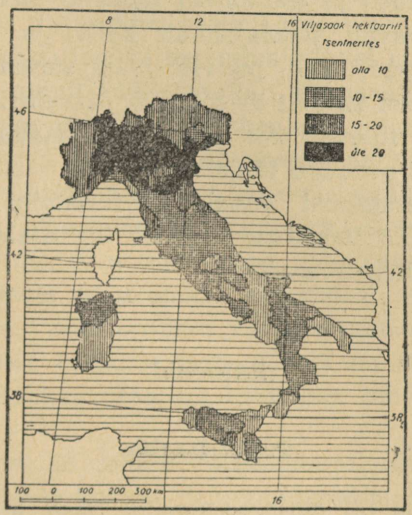

Joon. 58. Nisusaak ühelt hektaarilt. Põhja-Itaalias on saak palju suurem kui lõunas.

Põllumaa pannakse Itaalias sagedasti korraga kahe-kolme kultuuri alla. Nii istutatakse näiteks viljapuude vahele viinapuud, mille ridade vahel aga kasvatatakse kas keedu- või teravilja. Suurem osa viina- ja õlipuid on ikka segamini teiste kultuuridega. Et niisugust maakurnamist enamasti ei korvata küllaldase väetamisega, viib see saakide langemisele.

Karjandus on nõrgalt arenenud. Veiseid ja sigu on kaks korda vähem kui Prantsusmaal. Ainult Põhja-Itaalias edeneb hästi piimakarjakasvatamine ning juustuvalmistamine. Apenniinides karjatatakse kehvadel mägikarjamaadel kitsi ja lambaid.

Väliskaubandus. Itaalia kaubavahetus toimub peamiselt mere kaudu; 1939. a. seisis Itaalia kaubalaevastik oma üldtonnaažilt (3,4 milj. tonni) kuuendal kohal maailmas; 1945. a. oli sellest veel järel ainult 500 000 tonni, peamiselt väikesed laevad. Itaalia veab sisse peamiselt kütteainet (kivisütt, naftasaadusi) ja tooraineid (metalle, puuvilla, metsa). Väljaveo annavad peaasjalikult kallid ja vähekaaluvad kaubad — kangad, siid, puuvili, juust, autod. Sellega seoses on sissevedu kaalult 5—6 korda suurem kui väljavedu, ja laevad, mis tulevad täie laadungiga Itaalia sadamatesse, lähevad tagasi peaaegu tühjalt.

Suuri sissetulekuid annab ka turistide teenindamine, keda meelitavad Itaaliasse looduse ilu, ajaloolised ehitusmälestised ja kunstivarad.

Rajoonid.

Põhja-Itaalia.

Põhja-Itaalia on *tööstus-põllundusrajoon,* mis erineb riigi ülejäänud osast oma kõrgema arenemistasemega. Ta hõlmab *Piemonte'i, Lombardia, Veneetsia, Emilia,* üldiselt $^3/_5$ kogu Itaalia pindalast, kus elab 20 milj. elanikku (peaaegu pool Itaalia rahvastikust). Põhja-Itaalia arengut soodustasid järgmised geograafilised tingimused: 1) arenenud riikide lähedus Euroopa mandri poolt, mis tagab majanduslike ja kultuuriliste kogemuste vahetust; 2) soodus asend merelikluseks (Liguuria ja Aadria mere lähedus); 3) Põhja-Itaalia madaliku viljakus ja tasane pinnavorm; 4) veeenergia rikkus.

Põhja-Itaalia tähtsust illustreerivad järgmised andmed: kogu Itaalias arvestatakse 4 milj. tööstustöölist, neist

2,6 milj. Põhja-Itaalias; Itaalia tööstuse jõumasinate võimsus on 8,6 milj. hj., sellest 5,8 milj. Põhja-Itaalias. Siia on koondatud rõhuv osa metalli- ja tekstiiltööstusest ning kunstsiiditootmisest. Siin asusid ka tähtsamad sõjatehased. Suuremad tööstuskeskused on *Milano, Torino, Genua.* Samasugune Põhja-Itaalia ülekaalu pilt esineb ka põllumajanduses: $^2/_3$ kõigist traktoritest, mida kasutatakse põllumajanduses, on Põhja-Itaalias; ka keemilisi väetisi tarvitatakse suuremal määral ainult Põhja-Itaalias. Viljasaagid on siin 2—3 korda kõrgemad kui Lõuna-Itaalias.

Põllukultuurid on siin mitmesugused: nisu, mais, riis, viinamarjad, mooruspuud siidiussidele, suhkrupeet, keeduviljakultuurid. Põhja-Itaalia tasandiku lääneosas kasutatakse laialt kunstlikku niisutamist (tihe kanalitevõrk). Ida-osas, mereäärseis soostunud rajoonides, on läbi viidud kuivendustööd. Alpi orgudes on arenenud piimakarjandus ja juustutööstus. Liguuria mere rannik on tähtsam kuurortide rajoon Itaalias ning on täielikult kattunud puuviljaaedadega.

Põhja-Itaalial on Itaalia välissidemete suhtes domineeriv asend. Üle Alpide kulgeb mitu raudteeliini, mis ühendavad Itaaliat naaberriikidega. Tähtsamad neist on: Prantsusmaale rannikut mööda (Genua-Nizza-Lyon'i raudtee), Mont Cenis' tunneli kaudu (Torino-Lyon) ja Simploni tunneli kaudu läbi Šveitsi (Milano-Lausanne-Pariis); Šveitsi ja Saksamaale lähevad raudteed Sankt Gotthardi tunneli kaudu (Milano-Basel-Frankfurt, edasiste hargnemistega) ja Brenneri mäekuru kaudu (Verona-München; teel 27 tunnelit); ka on siit raudteeühendus Austriaga (Veneetsia-Viin).

Genua on Itaalia tähtsam sadam, mis võistleb käibelt Marseille'ga. Aadria mere ääres on suur sadam *Veneetsia.* Põhja-Itaalia mereväebaasiks on *Spezia* Liguuria mere ääres ja *Veneetsia.*

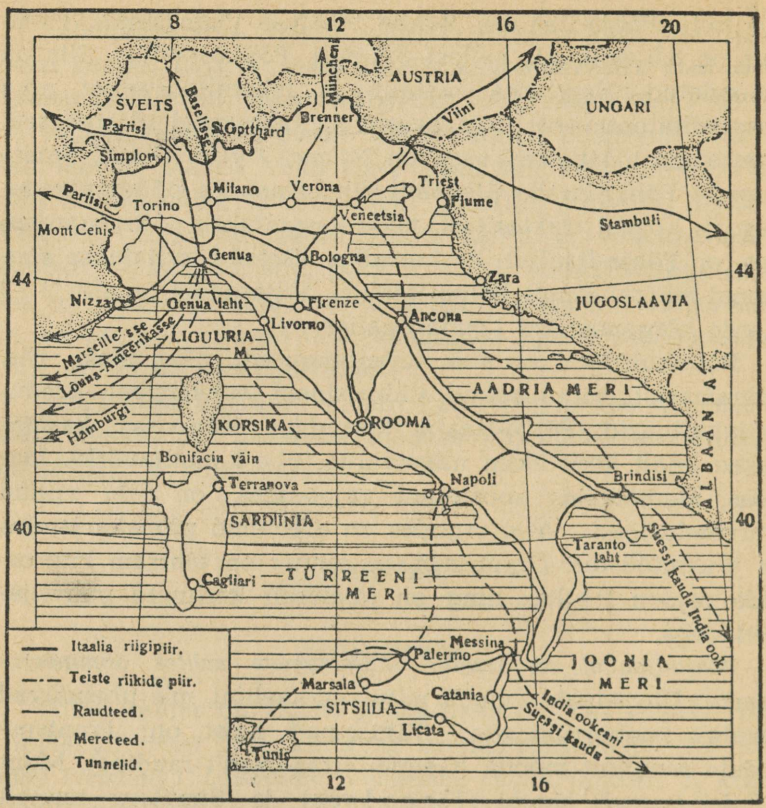

Joon. 59. Itaalia transporditeed (enne Teist Maailmasõda).

Mitmed Põhja-Itaalia linnad on kuulsad oma ajalooliste ehitusmälestistega ja väärtuslike kunstiteoste kogudega. Milanos on keskaegne peakirik, kuulus oma arhitektuurilt. Bologna's on vanim ülikool Euroopas. Genuas ja Veneetsias on mitmeid huvitavaid ehitusmälestisi nende linnade möödunud võimupäevilt. Veneetsia on omapärasemaid linnu maailmas oma asendilt: ta on ehitatud laguuni keskele madalatele soistele saartele, mis on kindlustatud vaiadega. Üle 150 kanali läbib linna igas suunas.

Liiklemine linnas toimub lootsikuil (gondlitel), Suurel Kanalil (Canal Grande), mis jaotab linna kaheks osaks, ka väiksematel aurikutel. Madal laguun, mida täidab alati liiv, pole soodus tänapäeva laevandusele: merelaevanduse jaoks on süvendatud eri läbikäigud, mida tuleb pidevalt korras hoida.

Lõuna-Itaalia.

Apenniini poolsaar ja teda ümbritsevad saared on *põllundusrajoon, kus domineerib viinamarjakasvatus ja lõunamaine puuvilja-aiandus.* Siin on palju kuiva, väheviljakat mullastikku, mis vajab niisutamist. Põlluharimisviisid on mahajäänud. Kasutamisel on kõige primitiivsemad põllutööriistad — ader ja kõblas. Tähtsaim tööstus- ja sadamalinn on *Napoli* Apenniini poolsaare viljakamas rajoonis Napoli lahe rannikul. Napoli laht ühes tema vastas asuva *Capri* saarega on maalilisemaid kohti Itaalia rannikul.

Rooma Tiberi jõe ääres on Itaalia poliitiline pealinn, samuti on ta pealinnaks ka katoliku kirikule, mis on võimsamaks kiriklikuks organisatsiooniks maailmas.

„Paavstiriik" Vatikan hõlmab hiiglasuure Vatikani lossi ja Peetri peakiriku. Üldine „riigi" pindala on 44 ha, rahvastik — umbes 1000 inimest. Kuid see kääbusriik koondab endas staabi tohutult suurele kirikuarmeele, mis on laiali paisatud peaaegu kogu maailmas.

Rooma on tähtsamaid linnu maailmas oma ajalooliste ehitusmälestiste ja kunstivaradega. Vana-Rooma ehitusmälestised (Forum, Colosseum jt.) on varemeis. Kunstimälestistest on eriti rikas paavsti Rooma. Määratu suured rikkused, mis olid koondatud paavstide valdusse, meelitasid nende teenistusse parimaid meistreid arhitektuuris, maalikunstis ja skulptuuris. Renessansi-ajastul töötasid Vatikani kaunistamisel geniaalsed kunstnikud Michel-Angelo ja Raffael.

Suur kunstilis-ajalooline tähtsus on ka *Firenze*'l, mis asub Arno jõe maalilises orus, kus levivad aiad ja viinamäed.

Sitsiilias on suured linnad: *Palermo, Catania, Messina;* kõik need kolm linna on meresadamad. Mereväebaasideks on Lõuna-Itaalias *Napoli, Taranto* (samanimelise lahe ääres).

HISPAANIA.

Hispaania hõlmab suurema osa Pürenee poolsaarest Euroopa äärmises edelanukas. Teda piiravad Prantsusmaa ja Portugal. Hispaania pindala, ühes *Baleaari* saartega Vahemeres ja *Kanaari* saartega Atlandi ookeanis, on 503 000 km²; elanikke on 27 miljonit. Pealinn — *Madrid.* 1936.—1939. a. oli Hispaania demokraatlik vabariik rahvarinde valitsusega. 1939. a. haarasid võimu kontrrevolutsioonilised mässajad, kes panid maksma fašistliku diktatuuri.

Teisest Maailmasõjast fašistlik Hispaania formaalselt osa ei võtnud, kuid faktiliselt aitas ta Saksamaad.

Looduslikud tingimused.

Asend ja pinnavormid. Geograafiliselt asendilt ja looduslike tingimuste iseloomult on Pürenee poolsaar ülemineku-alaks Euroopast Aafrikasse. *Gibraltari väin,* mis teda eraldab Aafrikast, on kergesti ületatav (kitsamast kohast on ta laius ainult 14 km). Ühendus Euroopa mandriga on aga raskendatud läbipääsematute Pürenee mägedega Prantsusmaa ja Hispaania piiril.

Pürenee poolsaar on ümbritsetud merega $^{7}/_{8}$ piiride pikkuselt (kagus on Vahemeri, läänes Atlandi ookean, põhjas Biskaia laht). Kuid poolsaare kuju on massiivne, rannik vähe liigestatud, sisemaa on eraldatud merest mägedega, mis kõrguvad servadel. Selle tagajärjel on suuremal osal poolsaarel nõrk ühendus merega ning ta erineb kuiva, kontinentaalse kliimaga.

Pürenee poolsaare põhimik on *Keskkiltmaa* ehk *Meseeta,* keskmise kõrgusega 700—900 m üle merepinna. See on

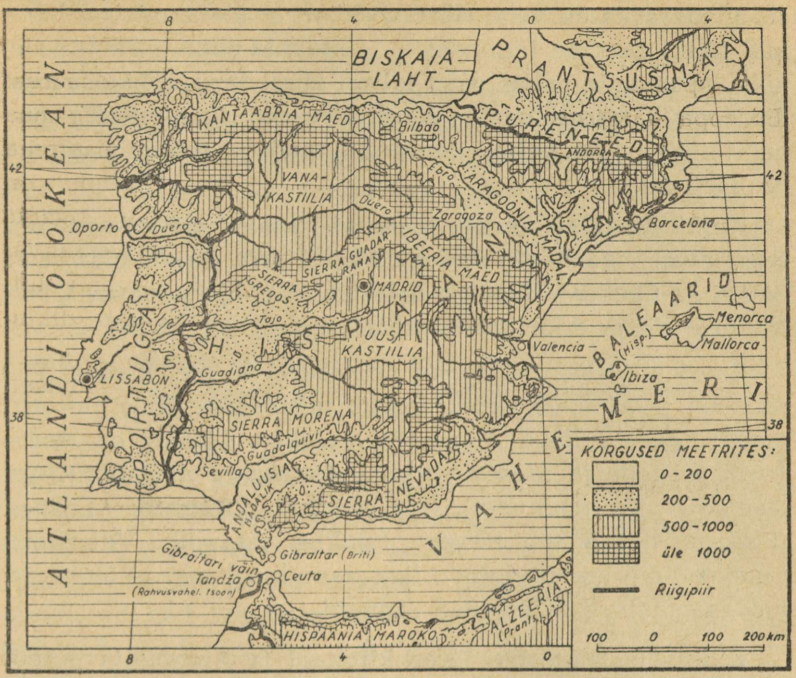

Joon. 60. Hispaania kaart.

vana massiiv, mis meenutab oma ehituselt Keskmassiivi Prantsusmaal. Servadel piiravad teda kõrgustikud: põhjas *Püreneed* ja *Kantaabria mäed*, lõunas *Andaluusia mäed* (Maroko mägede jätk, mis kerkivad teisel pool Gibraltari väina). Kõrgustikest palistus annab Meseetale suletud iseloomu. Püreneede kõrgus tõuseb kuni 3400 m ning neil esinevad väikesed jääliustikud. Nad lahutavad paralleelsete mäeahelikega Pürenee poolsaare kogu maakitsuse ulatusel mandrist. Neisse tungivad põikorud lõpevad harilikult järsunõlvaliste ümardunud ummikutena; sobivaid mäekuru-

sid ülepääsuks on vähe. Kuni 1917. a. ei ületanud ega läbinud ükski raudtee Püreneesid. Hispaania-poolne Püreneede nõlv on kuiv ja paljas ning tal on elutu ilme. Kõrgeim osa Andaluusia mäestikust — *Sierra Nevada* („Lumimäed") on, nagu näitab juba nimigi, lumiste tippudega (kõrgeim punkt on 3480 m).

Keskkiltmaa on keskel jaotatud *Kastiilia mäestikega*, mis koosnevad madalaist mäeharjadest (Sierra de Guadarrama, Sierra de Gredos). Kastiilia mäestikest põhja pool on *Vana-Kastiilia*, lõuna pool *Uus-Kastiilia*.

Suuri madalikke Pürenee poolsaarel ei ole. Kirdes, Püreneede ja Meseeta vahel, lõikub mägedesse Ebro jõe org, moodustades suletud *Aragoonia madaliku*. Lõunas on *Andaluusia* mägede ja Meseeta vahel *Andaluusia* madalik (Guadalquiviri jõe ümbruses), mis avaneb ookeanile. Läänes (Portugalis) külgneb merega künklik tasandik. Vahemere rannikul piirdub madalik kitsa rannikuribaga. Põhjas ja loodes tungivad mäed otse rannani.

Kliima ja taimestik. Keskkiltmaal ja Aragoonia madalikul on suvi väga palav, talv võrdlemisi jahe, kõledate tuulte ja muutliku temperatuuriga; kiltmaal on isegi lumetorme. Sademeid on vähe (keskmiselt 30—35 sm aastas) ning need sajavad ebaühtlaselt, sagedasti lühikeste tormiste hoogvihmadena, mis ei jõua põhjalikult niisutada kuivanud mullastikku; suurem osa sademeid langeb talvel. Meseeta looduslik maastik on *kuiv rohtla*, hõredate kareda rohu tortidega ja madalate põõsastikega. Suvel kõrbeb kogu roheline taimestik ja maa kattub halli tolmuga. Kultuurmaad (nisu- ja odrapõllud, viinamäed, õlipuuaiad varjulistes orgudes) hõlmavad ainult umbes $^1/_3$ kogu pindalast. Eriti kõrbetaoline on La Mancha tasandik Uus-Kastiilias, mida kirjeldab Cervantes „Don Quijote's". Rahva seas on

kõnekäänd: „Lõoke, kes lendab üle Kastiiliast, peab kandma enesega toitu kaasas".

Koguni teine loodus on põhja-, eriti aga looderannikul. Siin on *pehme ja niiske kliima,* lopsakas värske taimkate — metsad koosnevad kastanitest, pöökidest ja tammedest, niidud on lihavad. *Kõige palavama kliimaga on Andaluusia ja Vahemere rannik* (Malagas on jaanuari keskmine temperatuur 13°, juunis 27°). Niisutatavail põldudel kasvatatakse nisu, viinamarju, õlipuid, mooruspuid, apelsine, suhkruroogu, kohati ka datlipalme. Selliste kunstlike oaaside rikkalik rohelus on teravaks kontrastiks ümbritseva poolkõrbega. Siin kasutatakse ka „kuiva" põllundust.

Jõed. Pürenee poolsaare tähtsamad jõed on *Duero, Tajo, Guadiana, Guadalquivir* (kõik neli suubuvad Atlandi ookeani) ja *Ebro* (suubub Vahemerre). Välja arvatud Guadalquivir, mis saab oma vee Sierra Nevada lumest, on kõik jõed veerikkad ainult talviste vihmade perioodil, suvel muutuvad nad aga veeahtraks. Kohaliku rahva kõnekäänu kohaselt „nad voolavad kaks kuud, kuid kümme kuud on puhkusel". Ainult Guadalquivir on kõlblik laevanduseks suuremal määral (merelaevad sõidavad kuni Sevilla'ni). Jõgede ülemjooksul ja mägedest laskumisel ranniku tasandikele on palju kärestikke ja koski. Tänu sellele on Hispaania rikas *hüdroenergialt.*

Maavarad. Euroopa kolmest lõuna-poolsaarest on Pürenee poolsaar *kõige rikkam maavaradest.* Juba vanast ajast peale on Pürenee poolsaar kuulus oma maakide rohkuselt. Peamised rikkused on raua-, hõbeda-, seatina- ja tsingimaagid, vask, elavhõbe, kaalisoolad; ka esineb kivisütt (varud on ligi 9 miljardit tonni). Kõik see, ühenduses suurte hüdroenergia varudega, loob küllaldase baasi tööstuse arendamiseks. Tähtsamad kivisöe ja raua leiukohad on *Kantaab-*

ria mägede ümbruskonnas (äärmises põhjaosas); värvilisi metalle saadakse *Sierra Morena* mägedest (Meseeta edelaääremail) ja *Sierra Nevadast* (äärmises lõunaosas).

Hispaania arenemise omapärasusi.

Hispaania kuulub nende maade hulka, mis on *etendanud suurt ajaloolist* osa ja on siis jäänud teisejärgulisse olukorda. XV—XVI sajandil oli Hispaania, nagu tema naaber Portugalgi, võimsamaid mereriike. Asudes väljapääsu juures Vahemerest Atlandi ookeani, olid Hispaania ja Portugal ühesuguselt soodsas seisundis kaubanduslikul liiklemisel Vahemere-maadega kui ka Atlandi-maadega Euroopas ja Aafrikas. See varustas hispaania ja portugali meresõitjaid kogemustega kaugeteks ekspeditsioonideks. XV ja XVI sajandil *ilmutasid hispaanlased ja portugallased silmapaistvat energiat uute mereteede otsimisel ja asumaade anastamisel ning nende röövimisel.* Hispaanlaste poolt organiseeritud *Kolumbuse* ekspeditsioon (Kolumbus ise oli genualane) saabus 1492. a. esimesena Ameerikasse. Portugali ekspeditsioon *Vasco da Gama* juhtimisel jõudis 1498. a. mereteed kaudu ümber Aafrika Indiasse; Hispaania ekspeditsioon eesotsas portugallase *Magalhães'iga* saabus Indiasse ümber Lõuna-Ameerika ning teostas esimese ümbermaailmareisi (1519—1522).

Hispaania ja Portugal anastasid määratu suuri koloniaid. Indias ja Aafrikas asustasid asumaid portugallased. Kesk-Ameerikas hispaanlased. Lõuna-Ameerika nad jaotasid: lääneosa said hispaanlased, idaosa (praeguse Brasiilia) portugallased. Anastatud maades sundisid tulnukad pärisrahvaid töötama kaevandustes ja istandikes sunnitöö tingimustes, tõugates sellega pärisrahvaid vaesusse ja väljasuremisele.

Rikkuste juurdevool asumaadest ei viinud Hispaaniat majanduslikule tõusule, vaid koguni *langusele.*

See tuleb Pürenee-maade ühiskondliku arengu omapärasustest. Kaks võimu, tihedas seoses teineteisega, valitses siis Hispaania ja Portugali ühiskonnas — *feodaalne aadel ja kirik*, kellel oli tohutu mõju ühiskondlikule elule. Mitte ühelgi maal ei olnud sellist pappide ja munkade vägivalda kui Hispaanias ja kusagil ei ole „uskmatute" (muhameedlaste, juutide) ja „ketserite" usulised tagakiusamised jõudnud sellise julma fanatismini (kuulsad inkvisitsioonid) kui siin. Mitte üheski riigis ei ole olnud sellises külluses logelevaid aadlikke, kes uhkustasid oma „auga", kulu-

tasid kõik sissetulekud toretsemiseks ja lõbuks, kuid põlgasid tööd ega osanud kuidagi majandada oma vara.

Aadlikud-feodaalid oskasid ainult vallutada ja röövida, kuid ei osanud tarvitada röövitud vara kasulikult. Kergesti omandatud rikkused kulutati uuteks sõdadeks, kuninga õue ülalpidamiseks, andamiteks aadlile ja kirikule. Tööstust ei arendatud. Kulla ja hõbeda juurdevool põhjustas hindade tõusu esmajärgulise tähtsusega esemetel: selle all kannatasid just rahva töötavad kihid — talupojad, käsitöölised. Kuid feodaalide võim kasvas ning kirik läks rikkamaks: peaaegu pool riigi tuludest kogunes nende kätte.

Lõpptulemusena kadusid asumaade rikkused Pürenee-maadest koguni. Hispaania valitsus takerdus üle jõu käivate sõjakulude pärast võlgadesse. Merekaubanduses kerkisid Hispaaniale tugevad võistlejad — Holland[1], Inglismaa, Prantsusmaa. Hispaania merevõim katkes ta laevastiku hävitamisega (niinimetatud „Võitmatu Armaada" purustamisel), mis sõitis välja Inglismaa ja Hollandi vastu (1588). Inglise ja Prantsuse meriröövlid (korsaarid) vallutasid Hispaania laevu, mis vedasid Ameerikast hõbedat.

XIX saj. algul (1810—1825) *tõusid üles ja lõid lahku Hispaania asumaad Ameerikas.* Ainult *Kuuba* ja *Puerto-Rico* saar jäid veel Hispaaniale.

1898. a. andsid Ühendriigid uue hoobi: Hispaania kaotas Hispaania-Ameerika sõja, loovutas oma asumaade jäänused Ameerikas ning *Filipiini saared* Aasias.

1936. a. võitis Hispaania parlamendi valimistel rahvarinne, mis ühendas töötavaid masse reaktsiooniliste jõudude vastu. Võimule tulnud rahvarinde valitsus muutis ära feodaalsed koormised, alustas talupoegadele maajagamist, kinnitas demokraatlikud vabadused

Siis tõstis tagurlik sõjaväeline kildkond kontrrevolutsioonilist mässu, toetudes saksa ja itaalia fašismile. Peaaegu kolm aastat võitles hispaania rahvas sangarlikult mässajate ja interventide vastu, kaitstes oma õigusi vabaks eluks, majanduslikuks ja kultuuriliseks taassünniks. Võitlus oli ebavõrdne, sest mässajaid varustati süstemaatiliselt relvadega Saksamaa ja Itaalia poolt, kes neile andsid toetust sõjaväeosade ja laevastiku näol. 1939. a. algul õnnestus fašistidel haarata võim. Nad õiendasid vabaduse eest võitlejatega julmalt arveid, tühistasid rahvarinde progressiivsed korraldused ning taastasid talupoegade orjuslikud koormised.

[1] Holland oli XVI sajandil Hispaania võimu all, kuid hollandlased vabastasid enda XVII sajandi alguses visade võitlustega.

Rahvastik.

Hispaanias on rida ajaloolisi provintse, kus esinevad veel rahvuslikud ja kultuurilised omapärasused. Hispaania riigi tuum on *Kastiilia*, mis omab keskset asendit maal. *Madrid*, Kastiilia pealinn, on ka Hispaania pealinnaks (üle 1 milj. elaniku); ta asub Pürenee poolsaart läbivate teede ristumiskohal.

Kastiillastest erinevad keelelt ja kultuurilt *baskid* (ligi 600 000), *kataloonlased* (ligi 4,5 miljonit) ja nn. *gallegos'ed* Galicias (2,2 milj.). Baskid on Pürenee poolsaare vanaaegse rahvastiku järglased. *Baskide-maa* külgneb Biskaia lahe ja Prantsusmaa piiriga. Tähtsam linn on siin *Bilbao*. *Kataloonia* asub Vahemere rannikul, vastu Prantsusmaa piiri. *Barcelonas*, Kataloonia pealinnas, on üle 1 milj. elaniku ning ta on esimene tööstuse ja kaubanduse linn Hispaanias. *Galicia* on loodes, Portugalist põhja pool. Gallegos'te keel on portugali keele murrak.

Teistest provintsidest on tähtsamad: Astuuria *Oviedo* linnaga (põhjas Biskaia rannikul), Andaluusia *Sevilla* linnaga (lõunas), *Valencia* samanimelise linnaga (idas). Mõned Hispaania linnad, millel praegu on teise järgu tähtsus, on minevikus etendanud tähtsat osa ning on säilitanud huvitavaid vanaaja mälestusmärke. Sellised on *Cordoba* ja *Granada*, endised araabia (ehk mauride) kultuurikeskused Hispaanias. *Toledo*, endine Hispaania pealinn, nüüd kõrvaline linn, isegi Hispaania kohta ebaharilikult suure arvu kirikute ja kloostritega (26 000 elaniku kohta on katedraal, 25 kirikut ja 19 kloostrit).

Rannikurajoonides on rahvast tihedamalt kui Kastiilia kiltmaal. Peale Madridi on kõik suuremad linnad kas mererannal või selle läheduses.

Hädade ja tööpuuduse survel on Hispaaniast iga aasta kümneid tuhandeid inimesi välja rännanud (kõige rohkem Lõuna-Ameerikasse). Peaaegu pool rahvast on kirjaoskamatu. Kooliõpetus on Hispaanias juba sajandeid olnud

katoliku kiriku tugeva mõju all. Hispaania keel kohalike iseärasustega on valitsev endistes asumaades Lõuna- ja Kesk-Ameerikas.

Majanduse ülevaade.

Põllumajandus. Juba sajandeid Hispaania arenemist mõjutanud feodaalmõisnike ja kirikute surve tulemuseks on majanduslik mahajäävus ja töölismasside vaesus. Keegi kaasaegne XVIII sajandil nimetas juba siis Hispaania talupojaseisust „kõige vaesemaks, õnnetumaks ja rõhutumaks seisuseks". Sedasama võib öelda ka tänapäeva Hispaania kohta.

Suurem osa haritud maast kuulub magnaatidele-mõisnikele ja kloostritele. Pool põllumajandusega tegelevast rahvast on moonakad, kes töötavad viletsate krosside eest ja elavad primitiivseis, peaaegu elajalikes elamistingimustes. Arvult neile järgnev rühm — ligi ¼ põllumajanduslikust rahvastikust — on vähese maaga kehvikud; enamikus on nad rentnikud, kes rendivad väikesi maatükke, mille eest tasuvad kas isikliku tööga mõisnike põllul (teorent) või annavad mõisnikule osa oma viljasaagist (naturaalrent) või maksavad rendi rahaga. Lepingud rentnikega on nii ebamäärased, et jätavad mõisnikule kõige laiemad võimalused omavoliks: ta võib rentniku minema kihutada, renti tõsta, panna tema turjale rentniku-vahemehe. Põllumajanduslik inventar on enne-veeuputusaegne; tööloomi on vähe, põllumajandusmasinaid veel vähem.

Kuiva kliima tõttu nõuab põlluharimine suuremas osas Hispaanias kunstlikku niisutamist, kuid niisutus on arenenud puudulikult, sest talupojad ja rentnikud ei suuda korraldada suuremaid niisutamistöid ja -seadeldisi, kuna

mõisnikud, kes juba selletagi saavad häid tulusid rentnike ja teomeeste ekspluateerimisest, ei hoolitse selle eest.

Põllumajandus on suuremale osale rahvale peatuluallikaks ja annab $^2/_3$ väljaveost. Haritud pindala on vähem kui 40% kogu territooriumist; 10% pindalast on metsa all, kuid üle poole maast on kehvad looduslikud karjamaad ja kõlbmatud mägismaad. Põllunduses on kasutamisel iganenud süsteemid — domineerib veel kolmeväljasüsteem. Nisusaagilt seisab Hispaania Lääne-Euroopa riikide seas viimasel kohal.

Põllumajandusharudest, mis töötavad ekspordiks, on tähtsamad õlipuu kultuur ja oliiviõli tootmine, viinamarjade kasvatamine ja veinitööstus, aiandus, kus toodetakse apelsine, sidruneid, mandleid. *Eksportkultuuride pearajoonideks on Vahemere rannik ja Andaluusia* madalik. Niisutamiseks ehitatakse siin paisutuste teel veereservuaare, kust vesi kanaleid mööda juhitakse aedadesse ja põldudele. Niisutatud maid haritakse hoolikalt enamasti käsitsi ning need annavad ka head saaki.

Teraviljakasvatus ja karjandus teenindavad ainult siseturgu, kuid ei suuda siiski täielikult katta selle vajadusi. Tähtsamad viljad on nisu ja oder. Varemalt oli Hispaania kuulus villatootjana. Igal kevadel kolisid määratu suured lambakarjad lauskmaal olevailt talikarjamaadelt suvistele mägikarjamaadele ning tulid sealt sügisel jälle tagasi. „Lammaste teed" laiade ribadena, mis olid ette nähtud liikuvate lambakarjade toitmiseks ja jootmiseks, läbisid Hispaaniat mitmes suunas. Võimsate lambapidamisrajoonide arenemisega ookeanitagustes maades vähenes hispaania villa tähtsus turgudel. Praegu on *lambakasvatuse ja teravilja pearajoon Keskkiltmaa* — see on aga ka mahajäänum põllumajandusrajoon Hispaanias. Külasid on siin hõredalt. Nad koosnevad viletsaist madalaist savi-

majakestest, kuid peaaegu igas külas on kirik. Ka on siin palju vanu mõisnike losse.

Erilise iseloomuga on põllumajandus niiskemas loodeosas. Siin kasvatatakse veiseid, külvatakse nisu, suhkrupeeti; siin on ka palju õunapuuaedu.

Tööloomi on Hispaanias vähe. Veoloomadeks ja ratsudeks kasutatakse muulasid ja eesleid, harvemini hobuseid.

Metsa puuliikidest on erilise väärtusega korgitamm; korki veetakse suuremal hulgal välja. Rannikurajoonides on suur tähtsus kalastusel (püütakse sardiine ja tuunikalu).

Tööstus. Esimene Maailmasõda andis tõuke Hispaania tööstuse arenemisele, kuid siiski ei toimunud otsustavaid nihkumisi industrialiseerimise suunas. Omades suuri ja küllaldaselt mitmekesiseid ressursse rasketööstuse loomiseks, veab Hispaania siiski suurema osa oma mineraaltooraineid välismaale kas täiesti töötlemata või pooleldi töödeldult, kuna ta suurema osa masinaid ja metallesemeid veab sisse välismaalt. Seejuures on suur osa Hispaania tööstusest väliskapitali käes.

Juhtivad tööstusharud on *mäetööstus* ja *tekstiiltööstus*. Toodetakse kivisütt (ligi 10 milj. tonni aastas), rauda, seatina, vaske, tsinki, elavhõbedat, kaalisoolasid.

Tähtsamad mäetööstuse rajoonid on: *Astuuria* — keskus *Oviedo* (kivisöe tootmine, must metallurgia), *Baskide-maa* — keskus *Bilbao* (rauamaagi ja musta metallurgia toodangult tähtsam rajoon) ja *Andaluusia* (värviliste metallide tootmine ja värviline metallurgia).

Tekstiiltööstus on koondatud *Kataloniasse*, eriti *Barcelonasse*. Peale selle on *Barcelonasse* keskendatud elektrotehniline, lennuki-, laevaehitus- ja autotööstus. Kataloonia tööstus kasutab energiat hüdro-elektrijaamadest, mis on ehitatud Püreneedes. *Madridi*, mis jääb tööstuse

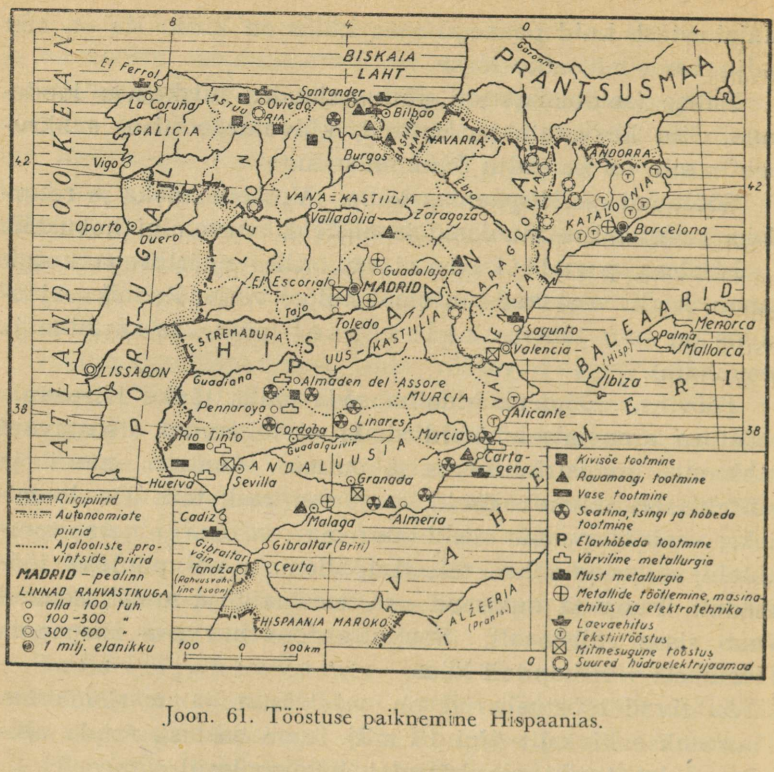

Joon. 61. Tööstuse paiknemine Hispaanias.

tähtsuselt maha Barcelonast, on koondatud mitmesugused tööstusharud (nende hulgas keemia-, elektrotehnika- ja mehaanikatööstus).

Transport ja väliskaubandus. Hispaania väliskaubandus kasutab peaaegu ainult mereteid. Ka suurem osa sisekaubandusest toimub mere kaudu (kabotaaž-vedu). Tähtsamad sadamad on: *Barcelona, Valencia* Vahemere rannal, *Bilbao* Biskaia lahe ääres, *Cadiz* Atlandi ookeani rannal. Pea-sõjasadamad on *Cartagena* ja *El Ferrol.*

Raudteede võrk on võrdlemisi hõre; üldine raudteede ulatus on 17 000 km; raudtee pikkus, mis tuleb pindala ühikule, on tunduvalt väiksem kui isegi Rumeenias ja Jugoslaavias. Raudteed on ehitatud süstee-

mitult. Paljudel tähtsatel punktidel ei ole omavahel otseühendust, mõned liinid pole tarvilikul määral koormatud. Tähtsam raudteede sõlmpunkt on Madrid.

Hispaania ekspordib peamiselt toiduaineid — puuvilja, keeduvilja, oliiviõli, veine. Teine tähtis väljaveoartikkel on maagid ja metallid.

Asumaad. Hispaanial on asumaid ainult Aafrikas. Nende hulgas on: *Hispaania Maroko* (Gibraltari väina lähedal), *Rio de Oro* (Hispaania Sahara) ja *Hispaania Guinea* juurdekuuluvate saartega. Suurim tähtsus neist on Marokol. Hispaania asumaade üldpindala on 334 000 km², elanikke üle 1 miljoni.

GIBRALTAR.

Pürenee poolsaare lõunanuki lähedal on Gibraltar — Inglismaa mereväebaas ja kindlus, mis valvab Vahemere läänepääsu. Gibraltar on Inglismaa merevõimsuse tähtsamaid tugipunkte. Sadamahooned, kindlustised, söe- ja naftalaod, relvastus — kõik see on kuhjatud kitsale kaljusele maaninale ja maa-alustesse ruumidesse, mis on raiutud kaljudesse. Gibraltari pindala on ainult 5 km². Gibraltari ja vastasseisva Aafrika ranna kaljusid nimetati vanal ajal „Herkulese sammasteks", neid peeti kaua aega asustatud maailma servaks.

PORTUGAL.

Portugal asub Pürenee poolsaare läänerannikul, hõlmates 1/6 kogu tema territooriumist. Pindala on tal 92 000 km², elanikke 8 miljonit. Riiklik kord — fašistlik diktatuur (formaalselt küll vabariik). Pealinn — *Lissabon* (portugali keeles Lisboa).

Suurem osa Portugali territooriumist on künklikud tasandikud või madalad mäed. Neid lõikavad *Duero* (portugali keeles Douro), *Tajo* (port. Tejo) ja *Guadiana* jõgi (kõik ainult alamjooksul). Tajo suudmel asub *Lissabon* (700 000 in.), *Duero* suudmel *Oporto* (Porto), teine linn tähtsuselt.

Portugal on *mahajäänud põllumajanduslik riik*. Üle poole Portugali rahvastikust on kirjaoskamatu. Maaomandite jaotuses on teravad kont-

rastid magnaatide tohutu suurte latifundiumide ja talupoegade-kehvikute kääbustalundite vahel. Portugalist väljub pidev emigrantide vool, peamiselt Brasiiliasse (endine Portugali asumaa). Tähtsamad eksportharud on viinamarjakasvatus ja veinitööstus, õlipuude kultuur ja oliiviõli valmistamine, viljapuuaiandus. Suuremat tähtsust omab ka kalandus ja kalakonservimistööstus (sardiinid), samuti ka korgi tootmine (korgitamme koorest; korgitamme kasvab Portugalis külluses). Oma viljasaagist ei jätku tarbimise katteks. Tööstus on veel vähem arenenud kui Hispaanias; esikohal on tekstiiltööstus.

Lissabon on viimane suurem Euroopa sadam teedel Lõuna-Ameerikasse ja Lääne-Aafrikasse; temasse sõidavad ookeanilaevad reisijate ja posti järele.

Üle paari sajandi on Portugal olnud sõltuvuses Inglismaast. Ta on seotud Inglismaaga peamiselt just võlgnikuna.

Portugal on säilitanud (Inglismaa toetusel) rohkem oma koloniaalsest võimsusest kui Hispaania. Tähtsamad Portugali asumaad on Aafrikas: *Angoola, Mosambik, Portugali Guinea. Roheline neeme* (Kapverdi) *saared.* Portugalile kuuluvad *Assoori saared* ja *Madeira* saar loetakse metropoli osaks, neid valitsetakse kui Portugali provintse. Aasias kuuluvad Portugalile mitu vähemtähtsat maa-ala (Indias, Indoneesias, Lõuna-Hiinas). Asumaade üldpindala on 2.1 milj. km²; rahvastikku on 11 milj. inimest.

SKANDINAAVIA RIIGID.

Skandinaavia riikideks nimetatakse Rootsit, Norrat ja Taanit, ehkki Taani on väljaspool Skandinaavia poolsaart. Neil kolmel maal on palju ühist ajaloos, keeles, majanduslikus arenemises ja poliitilises korras.

TAANI.

Taani asub väljapääsu juures Läänemerest Põhjamerre. Ta hõlmab peaaegu kogu *Jyllandi* (Jüüti) poolsaare ja sellest ida pool oleva saarte rühma, milles tähtsam — *Själland* — on eraldatud Rootsist kitsa väinaga (kitsaim

koht 4 km). Isoleeritult seisavad Taanile kuuluvad *Färsaared* (Atlandi ookeanis) ja *Bornholmi* saar (Läänemeres). Mandril on Taani naabriks Saksamaa. Taani pindala on 43 tuhat km^2, elanikke on 4 miljonit. Riigikord — parlamentaarne kuningriik. Pealinn — *Kopenhaagen.*

Taani asumaaks on *Gröönimaa,* Põhja-Ameerika ranniku lähedal, suurim saar maailmas, kus elanikke on ainult 18 000 (eskimod). Enne Teist Maailmasõda oli Taaniga poliitilises seoses ka *Island* (saar Atlandi ookeanis), ta loeti eri kuningriigiks, mis oli personaal-unioonis Taaniga (ühine kuningas).

1940. a. okupeeriti Taani fašistliku Saksamaa poolt. Inglise-Ameerika väed vallutasid Islandi, Fär-saared ja Gröönimaa. Island lõpetas oma uniooni Taaniga ja otsustas kehtima panna vabariikliku korra. Taani vabastati mai algul 1945.

Looduslikud tingimused. Taani on täiesti madal maa, niiske ja pehme merekliimaga. Jaanuarikuu keskmine temperatuur on umbes 0°, juuli keskmine 16°. Mullastik on idaosas savikas. Tänu heale harimisele ja küllaldasele väetamisele annavad põllud head saaki. Lääneosas on kehv liivane mullastik; ka on siin palju soid. Taani looduslikud tingimused on samuti kui teisteski rajoonides, mis külgnevad Põhjamerega, soodsamad loomakasvatuseks kui põlluharimiseks. Maavaradelt on Taani vaene.

Majandus. *Taani on arenenud põllumajandus-tööstuslik riik, kus on suuresti arenenud laevandus ja merekaubandus.*

Taani majandus on arenenud inglise kapitali ja inglise turu nõuete tugeva mõju all. Taani on Inglismaa omapärane „liha-piima farm", mis teda varustab kõrgeväärtusliku või, sealiha, piima ja munadega. Taani saadused lähevad peamiselt jõukamatele tarbijatele (nad on kallimad kui Argen-

tiina või Uus-Meremaa liha-piimasaadused, mida samuti hulgaliselt veetakse Inglismaale).

Loomakasvatust Taanis iseloomustab kõrge produktiivsus. Hästi on arenenud kodulinnukasvatus. Põllundus on kohandatud karjanduse nõuete kohaselt. Suurema osa külvipinnast võtavad enda alla söödataimed — põlluhein, söödajuurikad (söödapeet, turnip), kaer ja oder. Piimatööstuse jäätmed (kooritud piim, hapupiim) kasutatakse sigade nuumamiseks. Kuid siiski vajab Taani suuremal hulgal söötade sissevedu välismaalt.

Määrav osa põllumajanduslikus tootmises kuulub peremeestele, kes palgatud tööjõududega peavad kõrge kaubatoodanguga majandeid, kasutades laialt masinaid ja keemilisi väetisi. Nad valitsevad põllumajanduslikes ühistutes (kooperatsioonides), milledel on Taanis väga suur tähtsus (organiseeritud varustamine söötadega, väetistega, masinatega, toodangu kvaliteedi ja standardi kontroll, turu korraldamine). Ühistuid finantseeritakse pankade poolt.

Kodanlikud teadlased on kaua aega seadnud Taanit väike- ja keskmalupoja majapidamise „õitsengu" eeskujuks. Kuid Taani põllumajandus on, nagu näitas Lenin, puhtkapitalistlik, selgesti väljendatud klassilise kihitusega. Pärast Esimest Maailmasõda suurenes klassilise kihituse protsess Taani külas veel rohkem, ühenduses turu terava kriisiga, mis laostas palju kehvemaid talupoegi. Proletariaat moodustab siin üle poole töötavast rahvast.

Taani tööstuse tähtsamad harud on toidu-maitseainete tööstus, mis töötab ümber kohalikke ja ka sisseveetavaid tooraineid, põllutöömasinate ja -riistade tööstus, laevaehitus.

Taani geograafiline asend teeb majanduselu arendamisel tähtsaks mereliikluse. Taani saarte lähedus Skandinaavia poolsaarele ja ka mandrile on võimaldanud korraldada raudteeühendust Rootsi ja Saksamaaga parvlaevade abil.

Taani elukeskuseks on ta i d a p o o l n e o s a, nimelt saared ja Jyllandi idarannik. See on intensiivse põllumajanduse rajoon, kuhu on koondatud kõik tähtsamad tööstus- ja sadamakeskused. Domineeriv asend kuulub *Kopenhaagenile* (Själlandi saarel), 900 000 elanikku (ühes eeslinnadega), rahvusvahelise tähtsusega sadam, tähtis tööstuse ja kultuuri keskus.

ISLAND.

Island on umbes 1000 km kaugusel Euroopa rannast. Ta on mägine saar, kliima on lähispolaarne. Saarel esineb palju tegevaid tulemägesid ja geisereid (kuumaveeallikaid). Määratu suuri alasid katavad jääliustikud. Pindala on 103 000 km², elanikke 130 000 inimest (Norrast tulnud emigrantide järglased). Peamisteks elatusallikaiks on kalastus ja lambakasvatus. Island on vabariik. Pealinn — *Reykjavik*.

Teise Maailmasõja ajal organiseeris USA Islandil oma mereväe- ja lennubaasid — laevaliikluse kaitseks Atlandi ookeani põhjaosas. Pärast sõja lõppu püüab USA neid baase oma käes hoida, kuigi Islandi rahvas nõuab oma maa puhastamist välismaa vägedest.

NORRA.

Norra hõlmab *Skandinaavia poolsaare* lääneosa, mis avaneb Atlandi ookeanile. Oma lõunaosas külgneb Norra Põhjamere ja Skagerrakiga, põhjaosas Põhja-Jäämerega. Äärmiste punktide vahe on üle 1700 km. Norra piirides on ka Euroopa mandri kõige põhjapoolsem tipp — *Nordkap* (ranniku saarel), 71°12′ p.-l. Norra pindala on 323 000 km², elanikke on 3 miljonit. Riiklik kord — parlamentaarne kuningriik. Pealinn — *Oslo*.

Looduslikud tingimused. Peaaegu kogu Norrat katavad *Skandinaavia mäed.* Karmid, peaaegu viljatud massiivid ulatuvad Atlandi ookeani lähedale. Nad laskuvad järsult rannale, jättes vabaks vaid kitsaid rannamadalikke. Ainult lõunas, kus Skagerrak tungib mandrisse kitsa lahena, mäed eemalduvad rannikust. Skandinaavia mäed on vana päritoluga; nad koosnevad kristalseist kiltkivimeist, graniitidest ja gneissidest. Vee ja jääliustike tegevuse mõjul on mäed tublisti tasandunud. Praegu esinevad nad kiltmaadena ja lamedatipuliste massiividena, ilma järsult eralduvate mäeharjadeta (fjeldid). Laiaulatuslikumad ja kõrgemad massiivid on Edela-Norras (kõrgeim tipp Galdhöpig, 2500 m). Siin leidub võimsaid jääliustikke.

Norra r a n d a liigestavad kitsad, pikad ja loogelised, järskude kaljurandadega lahed — *fjordid.* Mere, kaljude, jääliustike (mis mõnikord laskuvad kuni mereni) kombinatsioon annab Norra rannikule erakordse maalilikkuse. Mere rannikul on palju saari, saarekesi ja lihtsalt kaljusid, mis ulatuvad välja merest *(skäärid).* Nende vahel on väinade ja salmede labürint, mis on kaitstud ookeani murdlainete eest. Kõige suuremad saared on *Lofoodid.* Ranniku vetes on palju kalu — turski, heeringaid, makrelle.

Norras valitseb *merekliima,* mida mõjutab soe Põhja-Atlandi hoovus (Golfi hoovuse jätk). Norra rannal meri ei külmu, isegi mitte äärmises põhjas. Sademeid on palju. Rannikul on talv pehme, suvi on jahe ja niiske. Bergenis on jaanuari temperatuur 1°, juulis 15°. Mägedes on karm kliima.

Mäenõlvu katavad m e t s a d (mänd, kuusk, kask, haab). Metsa all on ligi ¼ kogu territooriumist. Peaaegu ¾ maast on viljatud kaljud, arktiline tundra ja lumealad. Harimi-

seks kõlblikud maa-alad on kas rannikul või peajõgede orgudes (Glomma jõgi lõunas).

Mägedest voolab hulk veerikkaid ja kärestikulisi jõgesid. Hüdroenergia varudelt on Norral esimene koht Lääne-Euroopas (ligi 12 miljonit hj.). Maavaradest on suurem tähtsus püriidi, raua, vase, nikli lademetel.

Rahvastik. Peaaegu kogu rahvastik on norralased, kes oma päritolult ja keelelt on sugulased taanlastele ja rootslastele. Peale norralaste elab Norra äärmises põhjas laplasi (saame).

Suurem osa Norrast on väga hõredasti asustatud. Peaaegu kogu rahvastik on koondunud rannikuribale, eriti lõunasse, Oslo rajooni. Linnades elab veidi üle veerandi kogu rahvastikust. Ainult kahes linnas on üle 100 000 inimese — *Oslo* (275 000 el.) ja *Bergen* (106 000 el.). Enne Esimest Maailmasõda oli väljaränd Norrast USA-sse kaunis suur.

Majandus. Norra majandusel on segaiseloom. *Juhtival kohal on tööstus, laevandus ja meretööndus.* Norra laevastik peale kodumaa sise- ja välisühenduste teenindab ka välisriikide vahelisi ühendusi ning teenib suuri summasid välismaa kaupade ja reisijate veolt. Tööstus ja meretööndus annavad peamise eksporttoodangu. Põllunduse saadused lähevad siseturule, kuid ei suuda kaugeltki rahuldada tema tarvidust leivaviljaga.

Üheski Euroopa mandririigis ei ole majandus seotud nii tihedalt merega kui Norras. Kitsal asustatud ribal, mis on mere ja viljatute mägismaade vahel, on laevandus peaaegu ainsaks suhtlemisviisiks välismaailmaga; mandri ühendusteed on vähem tähtsad. Looduse kehvus on sundinud skandinaavlasi juba vanast ajast otsima oma elatusallikat meretööndusest.

Vanad skandinaavlased — *normannid* — olid omal ajal aktiivsemad põhjamerede meresõitjad. Nad tegutsesid merekaubandusega, olid meiriöövlid, tungisid kallale Euroopa rannikule, mõnikord anastasid territooriume ja asutasid oma riike (näit. Normandia Loode-Prantsusmaal); normannid ületasid ka Atlandi ookeani, jõudsid Islandi, Gröönimaale, Newfoundlandi ja Põhja-Ameerika rannikule (500 a. enne Kolumbuse reisi).

Uuemal ajal on Norra andnud reisijaid, kel on olulisi teeneid polaarmaade uurimise alal (Nansen, Amundsen).

Norra kaubalaevastik seisis Teise Maailmasõja alguses oma tonnaažilt neljandal kohal maailmas (Inglismaa, USA ja Jaapani järel), 1939. a. arvestati selles 4,8 milj. tonni; üle poole tonnaažist moodustasid naftaveo tanklaevad. Teise Maailmasõja kestel oli Norra laevastikul kaotusi ning 1946. a. oli selle suurus veel ligi 3 milj. tonni. Tähtsamad meresadamad Norras on *Bergen, Oslo, Trondheim, Stavanger; Narvik*'i sadam on ühendatud elektriraudtee abil Rootsiga — seda mööda veetakse välja rootsi rauamaaki.

Kalapüügi ulatuselt omab Norra esimesi kohti maailmas (ligi 1 milj. tonni aastas, see on peaaegu samapalju kui Inglismaalgi). Tähtsamad kalapüügisadamad on põhjas *Tromsö* ja *Hammerfest*, lõunas *Stavanger*. Peale selle annab Norra poole maailma vaalapüügi saagist ja traani (kalarasva) toodangust; vaalapüügi pearajoon on Antarktika vetes.

Norra tööstuse põhiline energeetiline baas on „valge süsi", mida muudetakse elektrienergiaks.

Norra tööstuse põhiharud töötavad ekspordiks. Siia kuuluvad puidu- ja paberitööstus, metallitööstus (alumiiniumi tootmine, elektrotehnika, masinaehitus), lämmastiku tootmine õhust, samuti ka lämmastikväetiste tootmine, kalakonservitööstus. Kuid toorained ja poolfabrikaadid

(puupapp, metsamaterjalid, alumiinium) on Norra väljaveos palju tähtsamal kohal kui valmiskaubad. See näitab, et Norra tööstuse arenemisel on (samuti nagu Rootsiski) piiratud iseloom.

Üldiselt on tööstus koondunud peamiselt lõunaossa. Tähtsamad keskused on *Oslo, Kristiansand, Stavanger, Bergen.*

Põllumajandusliku pindala all on vaevalt 4% territooriumist. Domineerib väikemajapidamine. Kõigest väike osa talupoegadest tegeleb ainult põllutööga, suurem osa ühendab põllutööd tööndusharudega.

Teises Maailmasõjas omandas pikk Norra rannik, kus on külluses kaitstud seisukohti laevadele, suure strateegilise tähtsuse. Fašistlik Saksamaa, anastanud Norra[1], organiseeris tema rannikule baase Saksa allveelaevade ja pealveejõudude tegutsemiseks Atlandi ookeani põhjaosas.

Svalbard (Teravmäed). Norrale kuulub ka Arktika saarestik Svalbard (Teravmäed, ka Špitzbergen), 80°48' ja 76°28' p.-l. vahel. Pindala on 65 000 km². Aastal 1939 oli siin 2200 elanikku.

Sooja hoovuse (Golfi hoovuse haru) soojendav mõju pehmendab tunduvalt arktilise kliima karedust Teravmägedel. 3—4 suvekuu kestel püsib keskmine temperatuur üle 0°. Svalbardi lääneosas on kivisöe kaevandusi.

ROOTSI.

Rootsi hõlmab Skandinaavia poolsaare idaosa, mis on pöördunud vastu Läänemerd. Mandril on ta piirid vastu Norrat ja Soomet. Üldpindala on 449 000 km², elanikke 6,6 miljonit. Riigikord — parlamentaarne kuningriik. Pealinn — *Stokholm.*

[1] Aprillis-mais 1940 anastas fašistlik Saksamaa Norra. Norra vabastati alles sõja lõpul (mai algul 1945), peale äärmise põhjaosa, mille Nõukogude armee vabastas juba varem.

Looduslikud tingimused. Rootsile kuuluv Skandinaavia mägede idanõlv on libajas kõrglava, mis astangutena madaldub Läänemere poole. Kõige kõrgem on Rootsi loodeosa — *Norrlandi mägismaa* (2000—2100 m). Norrlandi mägismaalt voolab alla palju kiirevoolulisi ja kärestikurikkaid jõgesid; need on vee-energia võimsaiks allikaiks. Põhja-Rootsi kliima on k o n t i n e n t a a l n e (Skandinaavia mäed eraldavad seda osa Golfi hoovuse mõjust), talved on karmid. Põhjalaht külmub kinni keskmiselt 4 kuuks. Püsiv lumi ja jää algavad 1000—1500 m kõrgusel.

K e s k - R o o t s i on madalik, tohutu suure järvede arvuga (kõige suuremad *Väner, Vätter, Mälar).* Kliima on siin pehmem kui Põhja-Rootsis; Stokholmis on jaanuari keskmine temperatuur —3°, juulis 16°.

L õ u n a - R o o t s i, mis tungib terava nurgana Läänemere ja Kategati vahele, koosneb madalast platoost ja rannikumadalikust. Ta on Atlandi ookeani poolt avatud ja erineb pehme ja niiske kliimaga. Kesk- ja Lõuna-Rootsi madalamate rajoonide mullastik ja kliima on sobivad põlluharimiseks.

Läänemeres kuuluvad Rootsile *Gotlandi* ja *Ölandi* saar.

Rootsi on erakordselt rikas m e t s a d e s t. Üle poole territooriumist on kattunud metsadega.

Peamised metsamassiivid on Põhja-Rootsis; nad koosnevad okaspuudest (mänd, kuusk). Kesk- ja Lõuna-Rootsis on segametsad (palju tammi), äärmises lõunas kasvab ka pöök. Kaugel põhjas asendavad metsi sood ja tundrad.

M i n e r a a l i v a r u d e s t on Rootsi rikas *raualt.* Rootsi rauamaagid on paremaid maailmas oma kõrge rauasisaldusega (maagis keskmiselt 63% puhast metalli). Puhta raua arvatavad varud on 1400 milj. tonni. Võimsamad leiukohad esinevad Põhja-Rootsis, Kiruna ja Gällivare rajoonis; rauda

on ka Kesk-Rootsis. Teised mineraalivarud on väikesed. Energia peaallikaks on veerohked kärestikulised jõed.

Rahvastik. Peaaegu kogu rahvastik on *rootslased;* äärmises põhjas elab, nagu Norraski, *laplasi* (saame).

Rahvastiku tihedus on keskmiselt 15 inimest 1 km²-l. Üksikute rajoonide vahel on suured erinevused: Lõuna- ja Kesk-Rootsis on üle 30 inimese, põhjapoolseis metsarajoonides vähem kui 3 inimest 1 km²-l, loodepoolseis kõrgmägede rajoonides aga on suured alad koguni asustamata. Ainult 3 linna on üle 100 000 elanikuga: *Stokholm* (655 000),

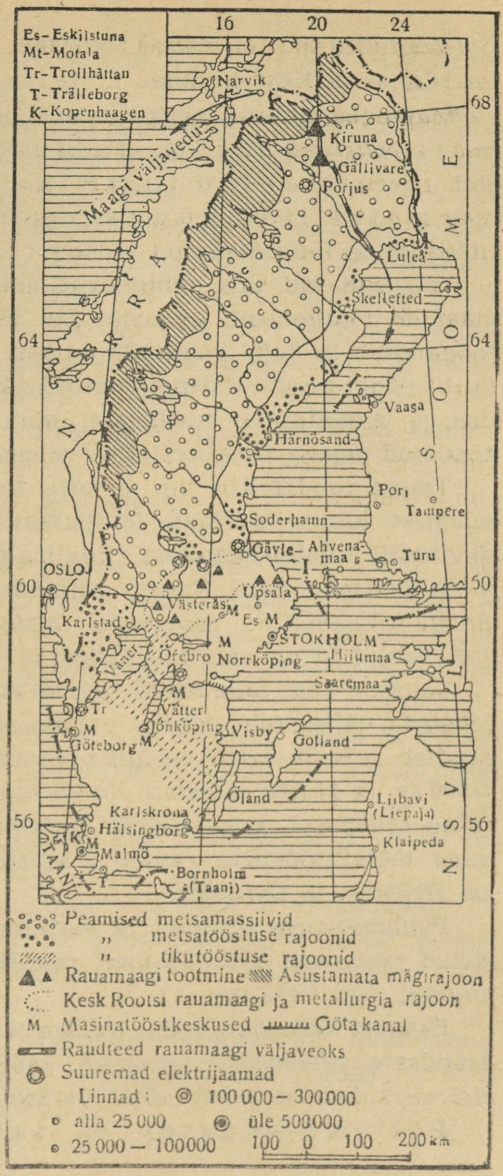

Joon. 62. Rootsi tööstuse paiknemine.

Göteborg (310 000) ja *Malmö* (168 000). Kõik suuremad linnad on Lõuna- ja Kesk-Rootsis.

Majandus. Rootsi majanduse aluseks on ühest küljest metsamajandus ja puidutööstus, teisest küljest rauamaakide tootmine ja sellega ühenduses olev metallitööstus. Laialdaselt on arenenud elektrifitseerimine (hüdroenergia alusel).

Tööstusharud, mis põhjenevad metsamajandusel ja rauamaakide töötlemisel, annavad üle 50% kogu tööstuslikust toodangust ja 80% kogu ekspordist. Seega on Rootsi *tööstusriik*. Kuid Rootsi tööstuse nõrgaks küljeks on kivisöe puudus ja metallurgia võrdlemisi nõrk areng. Suurem osa toodetud maake eksporditakse välismaale töötlemata.

Terast toodetakse ligi 1 milj. tonni; seda kasutatakse enamasti kallite masinate ja aparaatide tootmiseks (elektrimootorid, telefoniseadmed, kuullaagrid, separaatorid, relvad). Peaaegu pool Rootsi väljaveost on toorained või poolfabrikaadid — rauamaak, metsamaterjalid, tselluloos jne.; ainult $^2/_5$ on vabrikutoodangut.

Suurem osa rauamaaki toodetakse Põhja-Rootsis. Siit läheb ta välismaale. Maagi väljaveoks on ehitatud elektriraudtee, mis ühendab maagikaevandusi Rootsi sadamalinna *Luleå'ga* ja Norra sadama *Narvik'iga*. Kesk-Rootsis kasutatakse rauamaak kohapealses metallurgias — siin on juba vana metallitööstuse rajoon. Masinaehituse peakeskused on *Stokholm* ja *Göteborg*.

Puidutööstuse tehased ja metsamaterjali laod on koondatud peamiselt Põhja-Rootsi rannikule, osalt ka järvede rajooni riigi keskosas.

Eksport-tööstusharudes valitsevad tugevad monopolid laialdaste välismaiste seostega. Mõnedel sõjatööstusfirmadel oli sidemeid Saksa sõjatööstusega.

Põllumajandusel on kallak loomakasvatusele.

Karjasaadusi veab Rootsi välja, kuid oma leivavilja ei jätku. Külvipind hõlmab vähem kui $^1/_{10}$ kogu territooriumist.

Raudteevõrk on tihe Lõuna- ja Kesk-Rootsis, kuid tublisti hõredam põhjapoolses metsarajoonis. Raudtee pealiinid suunduvad kolme tähtsamasse sadamasse — Stokholmi, Göteborgi ja Malmösse. *Göteborg* on ookeanikaubanduse peakeskus; see linn asub *Göta kanali* suubumise kohal Kategatti. Göta kanal läheb läbi kogu Kesk-Rootsi Kategatist kuni Läänemereni, läbides teel ka Väneri ja Vätteri järve. Taani ja Saksamaaga peetakse Lõuna-Rootsist ühendust raudtee-parvlaevaga. Rootsil on võrdlemisi suur kaubalaevastik, kuid Norra omast jääb see siiski tublisti maha.

SOOME.

Soome naabriks on suures ulatuses Nõukogude Liit. Loodes on ta naabreiks Norra ja Rootsi. Suurem osa lääne- ja lõunapiirist kulgeb merel — Põhja- (Botnia) ja Soome lahel. Soomele kuuluvad ka *Ahvenamaa* saared ning hulk väiksemaid rannikusaari.

Soome territoorium on 60° ja 70° p.-l. vahel (1100 km põhjast lõunasse); veerand territooriumist jääb polaarjoone taha.

Soome pindala on 337 000 km^2. Rahvast on 3,9 milj. inimest. Pealinn — *Helsingi.*

Kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini oli Soome autonoomse Soome suurvürstiriigina Vene impeeriumi osa. Kuid tsaarivalitsus rikkus alatasa Soome autonoomiat.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulemusena, mis deklareeris rahvaste enesemääramise õiguse, eraldus Soome iseseisvaks riigiks.

1918. a. alguses lõi ülestõusnud proletariaat Soome revolutsioonilise valitsuse. Kuid see valitsus kõrvaldati Saksa korpuse abil, kes maabus Soomes. Võimu haaras reaktsiooniline mõisnike ja kapitalistide rühm. Revolutsiooniline liikumine suruti maha julma terroriga. Reaktsiooniline valitsus asus Nõukogude Liidu suhtes vaenulikule positsioonile. Nõukogude-Soome piiril, mis oli Leningradist kõigest 32 km, esines Soome sõjaväevõimude poolt rahutust tekitavaid provokatsioone. Soomepoolsetele rünnakutele vastuseks oli Nõukogude valitsus sunnitud riikliku julgeoleku tagamiseks andma oma armeele korralduse alustada sõjategevust (novembris 1939).

Nõukogude armee eduka sõjalise tegevuse tulemusena ja Nõukogude valitsuse rahupoliitika tagajärjel sõlmiti 12. märtsil 1940 Nõukogude-Soome rahuleping. Selle lepinguga saavutati Leningradi ja Murmanski ohutuse tagamiseks mõistlik ja õiglane Nõukogude-Soome piiri eemalenihutamine.

Oma õiglaste ja mõõdukate nõudmistega võidetud Soome vastu näitas Nõukogude valitsus selgesti, et ta oma tegevusega taotles ainult Nõukogude piiride julgeoleku tagamist. Kuid sellest hoolimata astus Soome valitsus pärast fašistliku Saksamaa kallaletungimist NSV Liidule, tegutsedes Saksamaa käskude kohaselt, siiski sõtta NSV Liiduga. Mõttetud sõjad NSV Liidu vastu maksid Soomele määratu suuri inimkaotusi ja viisid Soome majanduse äärmisele kurnatusele.

Septembris 1944 Soome valitsus, nähes Saksamaa lootusetut seisukorda, lahkus sõjast ja katkestas suhted Saksamaaga. Soome tagastas Nõukogude Liidule Petsamo (Petšenga), mis oli Nõukogude Liidu poolt vabatahtlikult loovutatud Soomele rahulepingu järgi 1920. ja 1940. aastal, ning kohustus rentima Nõukogude Liidule territooriumi ja veed

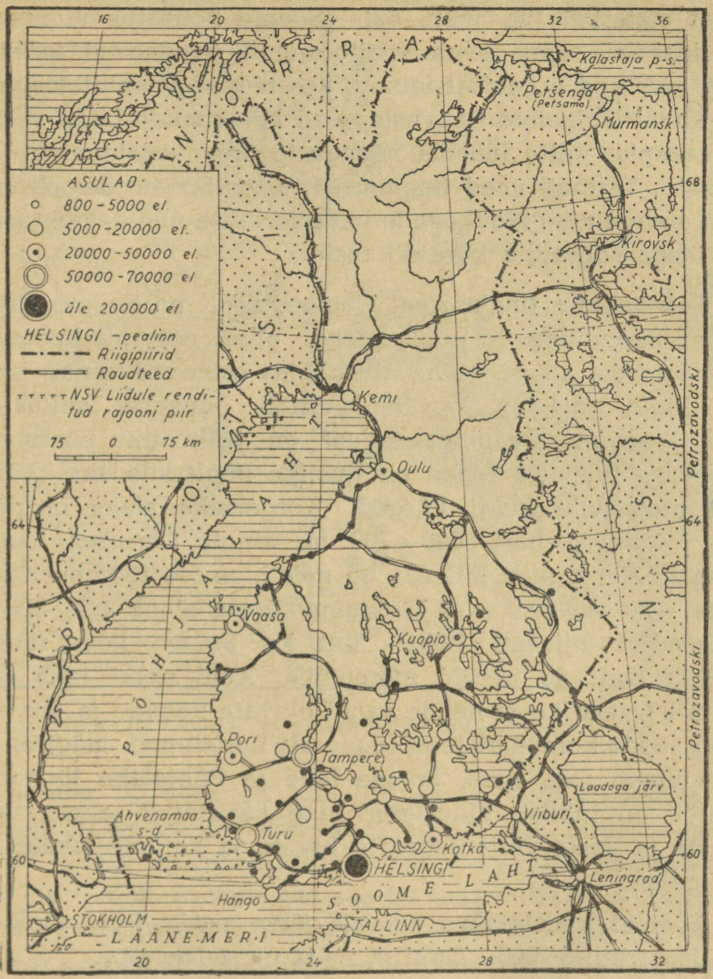

Joon. 63. Soome linnad ja raudteed.

Porkkala neeme rajoonis, Nõukogude mereväebaasi loomise otstarbel (vt. joon. 63). Soome kohustus viibimata likvideerima kõik tema territooriumil tegutsevad fašistlikud ja teised organisatsioonid, kes teevad vaenulikku propagandat Ühinenud Rahvuste, eriti Nõukogude Liidu vastu, ja edaspidi mitte lubama niisuguste organisatsioonide olemasolu. Täitnud need tingimused, astus Soome demokraatliku arengu ning Nõukogude Liidu ja teiste uue demokraatia riikidega sõbraliku koostöö teele.

Looduslikud tingimused. Geoloogiliselt on Soome ühenduses Skandinaavia poolsaarega, olles osa niinimetatud *Fennoskandia kilbist.* Maa aluspõhjas esinevad vanad kivimi liigid, mis on kattunud ainult õhukese mullakihiga. Praegune maapinna reljeef on jääliustiku purustava tegevuse tulemus. Mäed on liustike poolt siledaks hõõrutud ning pole kuigi kõrged. Kõrgemaks alaks on põhjas *Maanselkä* hari, 600—700 m; ainult äärmises loodenurgas, Norra piiri lähedal, on mäetippe üle 1000 m. Keskosas — *järvedelaval* — on keskmine kõrgus ainult 200—300 m; *rannikuriba* niihästi Põhja- kui ka Soome lahe rannal kerkib kuni 50 m üle merepinna. Kuid siiski loob kaljuste kõrgendike ja nende vahel olevate nõgude ja järvede ning soode kombinatsioon tugevasti uuristunud, mägismaad meenutava maa ilme. Soome lahe ja Põhjalahe lõunaosa rannik on tublisti liigestatud ning ääristatud saarte, veealuste ja veest väljaulatuvate kivide ja kaljude (skääride) vööndiga.

Soomet nimetatakse *tuhande järve maaks,* kuid tõeliselt on järvi ligi 35 000. Suurim neist on *Saima* järv.

Jõed on lühikesed, kuid veerikkad, sagedate kärestike, koskede ja jugadega. *Vuoksi* jõel, mis ühendab Saima järve Laadoga järvega, on *Imatra* kosk.

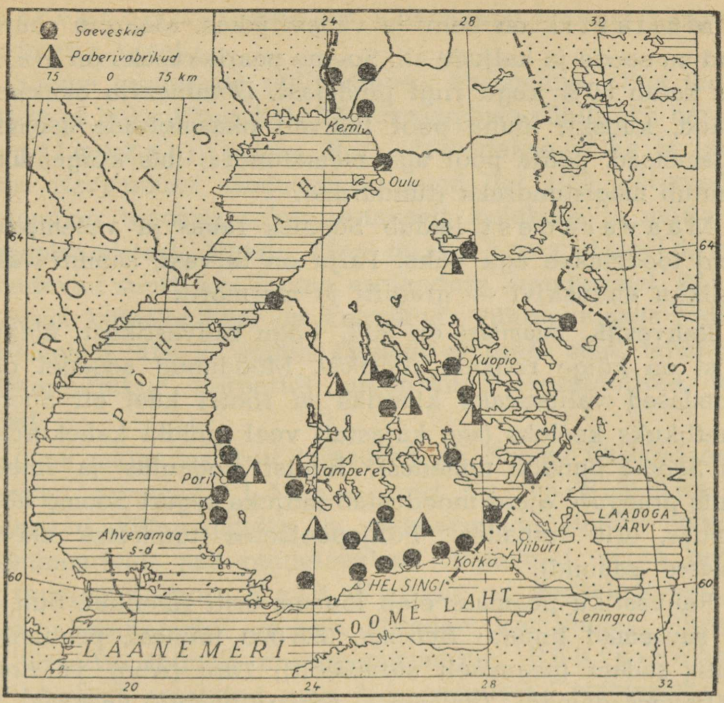

Joon. 64. Puidu- ja paberitööstuse paiknemine Soomes.

Soome kliima on küllaltki karm, kuid edelaosas on ta tublisti pehmem Läänemere, põhjas aga Barentsi mere mõjul. Kõige külmema kuu (veebruari) keskmine temperatuur on —4°-st Ahvenamaa saartel kuni —15°-ni loodeosas, juuli keskmine on 17° lõunas ja 10° põhjas. Järved vabanevad jääkattest mai esimesel poolel ainult lõunaosas, põhjas püsib jääkate juunikuuni. Lumikate on maas Edela-Soomes 100—150 päeva, äärmises loodeosas kuni 250 päeva. Põllundusele on ebasoodsad sagedased vihmad suve teisel poolel ning korduvad öökülmad kevadeti ja sügiseti.

Mullastik on kehv ja väheviljakas. Määratu suured alad on soode ja kaljude all. Soome pearikkuseks on mets, mis katab 60% kogu riigi pindalast. Domineerib okasmets (mänd, kuusk); lõuna pool tulevad okasmetsade asemele segametsad, põhja pool aga metsatundra, mis kõrgendikel muutub mägistundraks (tunduriks).

Maavaradest leidub Soomes rauа- ja vasemaake. Neid toodetakse aga vähe. Palju on turvast, samuti väärtuslikku ehituskivi — graniiti ja marmorit.

Rahvastik. *Soomlasi* on 90% kogu rahvastikust, ülejäänuist on kõige rohkem *rootslasi*. Möödunud aegadel olid rootslased valitsevaks klassiks ja rootsi keel oli Soome ametlikuks keeleks (see kajastub veel nüüdki kahekordsetes Soome linnade nimedes). Rootsi kodanlus ja intelligents praeguse ajani moodustab mõjuka teguri Soome ühiskonnas, eriti linnades. Põhjapoolsetes tundrates elavad *laplased* (saamid).

Rahvastiku peamass elab lõunas, eriti rannikul. Siin on ka suuremad linnad: *Helsingi*, 328 000 inimest, pealinn ja tähtis sadam (peamiselt sisseveolt); *Turu* (Åbo) ja *Kotka* (väljaveosadamad), *Tampere* — tekstiiltööstuse keskus.

Majandus. Soome majanduse aluseks on metsatööstus ja piimamajandus. Mitte üheski Euroopa riigis ei sõltu majanduslik elu nii suurel määral metsast kui Soomes. Metsarikkuse alusel, samuti odava hüdroenergia ja soodsa meretranspordi tõttu metsamaterjalide väljaveoks, on Soomes arenenud laialdane puidutööstus (saeveskid, vineeri-, paberi- ja tselluloositööstus), mis valmistab peamiselt eksportmaterjale (ligi 85% kogu Soome väljaveost).

Teised tööstusharud (metalli-, tekstiiltööstus) on kohaliku tähtsusega ega kata kaugeltki Soome oma tarbeid tööstustoodete alal. Jõuallikana kasutatakse rohkesti

hüdroenergiat; suurima võimsusega hüdroelektrijaam on Imatra kosel.

Soome loodus on põllunduseks ebasoodne. Oma leivaviljast ei jätku kaugeltki. Põllumajanduse põhiliseks haruks on piimakarjandus. Piim töödeldakse võiks ja juustuks. Karjanduse saadused annavad ligi 10% väljaveost. Kaubaline toodang tuleb peamiselt kulakute ja mõisnike majapidamistest. Nende käes on kooperatiivid, mis etendavad suurt osa Soome karjanduse arendamisel. Rõhuv enamus külaelanikest on kehvikud: vähese maaga väikeperemehed, kes ei suuda kuidagi elatuda oma talundist, väikerentnikud (torparid), moonakad, päevatöölised, teenijad.

Oma majanduslikult tähtsuselt on Soome üksikud osad teravalt erinevad. Lõuna-, eriti Edela-Soomes on arenenud põllumajandus ja mitmesugune töötlev tööstus (domineerivalt just puidutööstus). Arenenud on ka mere- ja raudteetransport. Kesk-Soome on metsatööstuse rajoon. Raudteevõrk on siin hõredam kui lõunas. Jõgedel ja järvedel toimub metsaparvetamine. Põhja-Soome on hõredalt asustatud maa, kus peamiseks elatusalaks on jahindus, kalandus ja põhjapõdrakasvatus.

AMEERIKA

AMEERIKA ÜHENDRIIGID (USA).

Ameerika Ühendriigid (lühendatult USA) asuvad Põhja-Ameerika lõunapoolses osas, 25° ja 49° p.-l. vahel.

Oma pindalalt on USA suuremaid riike maakeral. Ta territoorium on 7 839 000 km², arvestamata eraldi seisvat Alaskat (1 519 000 km²). USA on märksa suurem kui kogu kapitalistlik Euroopa, kuid siiski on ta peaaegu 3 korda väiksem NSV Liidust. Suurim ulatus on idast läände — 4500 km, põhjast lõunasse on 2700 km. Rahvastikku on USA-s 140 milj. inimest (neljas koht maailmas Hiina, India ja NSV Liidu järel).

USA on kodanlik-föderatiivne vabariik; ta jaguneb omavalitsuslikeks osariikideks. Kuid tõeliselt ei ole osariikidel juba ammu olulist tähtsust — riiklik võim koondub ikka rohkem keskvalitsusele, mida juhib president. Valitsus on aga täielikus sõltuvuses suuremaist kapitalistidest, sest nende käes on kõik riigi tähtsamad majandusharud. „Mitte kuskil ei avaldu kapitali võim, väikese rühma miljardäride võim nii jämedakoeliselt, nii avalikult äraostvalt ühiskonna üle kui Ameerikas" (Lenin). Pealinn on *Washington*, erilise piirkonnana, mis ei kuulu ühtegi osariiki.

Looduslikud tingimused.

Piirid, rannajoon. Ulatudes *Atlandi ookeanist Vaikse ookeanini*, piirneb USA põhjas Briti dominiooni Kanadaga, lõunas Mehhikoga; ülejäänud osa USA lõunapiirist külgneb Kariibi mere *Mehhiko* lahega. Tähelepandavamad looduslikud piirid on *Suur Järvistu* Kanada piiril ja *Rio Grande del Norte* („Suur Põhjajõgi") Mehhiko piiril. Kanada piiri läänеosa kulgeb leppelise sirgjoonena (49° p.-l.).

Oma kujult on USA massiivne nõrgalt liigestatud nelinurk. Tal on ainult üks tublisti väljaulatuv poolsaar — *Florida*. Sügavalt mandrisse tungivaid merelahti ei ole. Kuid Atlandi rannik erineb tähelepandavalt peene liigestusega ning siin on palju laevasõiduks sobivaid lahti ja lõukaid (tähtsamad neist on *Chesapeake*'i laht, *Massachusetts*'i laht, *Hudsoni* jõesuue, *Delaware*'i jõesuue). Mehhiko lahe rannik on rannikumere madaluse või arvukate rannikul asuvate soode tõttu laevasõiduks vähem kõlblik; suurim tähtsus laevandusele on siin Mississipi jõesuudmel. *Mississipi* on USA peajõgi. Vaikse ookeani rannik on vähe liigestatud ja järsakuline; soodsaid lahti on siin ainult kolmes kohas: *Puget Sound* Kanada piiri lähedal (üks paremaid looduslikke sadamaid maailmas, suuteline mahutama kogu maailma laevastikud), *Columbia* jõesuue ja *San Francisko* laht.

Pinnaehitus. USA pinnaehitust võib viia väga lihtsale skeemile: idas on Apalatši mäestik ja kitsas Atlandi rannikumadalik, läänes Kordiljeeride kurdmäestik; nende vahel levib määratu suur Kesktasandik (Mississipi jõgikond).

Apalatši mäestik on tugevasti murenenud ja kulunud vana mäesüsteem, ilma teravamalt väljatungivate tippudeta. Mäestik levib peaaegu 2,5 tuhande km pikkuselt piki Atlandi ookeani rannikut. Apalatšide laius on 200—

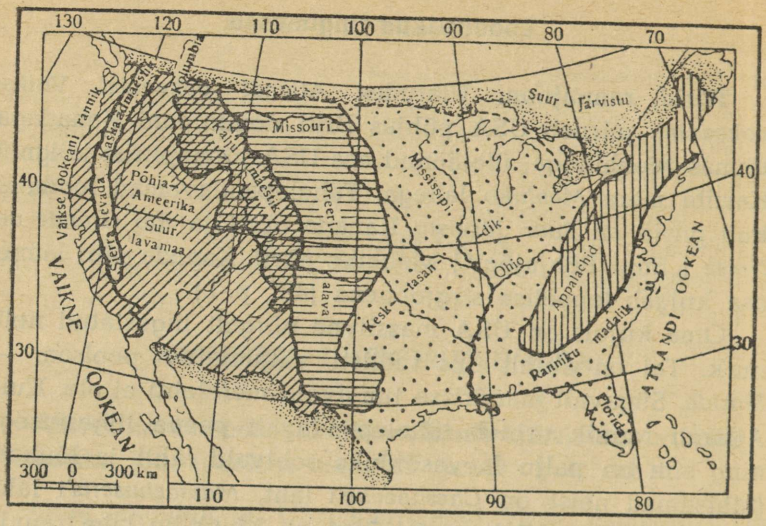

Joon. 65. USA pinnaehituse skeem.

300 km, kõrgus võrdlemisi väike: kõrgeimas osas kerkivad *Alleghany mäed* ainult vähe üle 2000 m, keskmine kõrgus aga on 800 m. Põhjas tungivad Apalatšid merele lähedale; keskmises osas ja lõunas nad aga eemalduvad rannast. Siin on Apalatšide ja ookeani vahel rannikumadalik, mis tõuseb astangutena Apalatšide poole. Oma tohutu ulatuse ja suure laiuse tõttu olid Apalatšid, vaatamata oma väikesele kõrgusele, kaua aega tunduvaks takistuseks eurooplaste asustuse levikul sisemaale.

Kordiljeeride kurdmäestik, mis läbib Põhja-Ameerika mandri lääneosa kogu ulatuses, levib laialt USA piirides (kuni 1500 km laiuselt). Võimsad mäeahelikud hargnevad kaugele üksteisest. Kordiljeeride idaharu on *Kaljumäestik,* läänehar u *Kaskaadmäestik* ja *Sierra-Nevada* (kuni 4540 m, USA kõrgeim tipp); nende vahele on suletud *Põhja-Amee-*

rika Suur lavamaa (ehk Suur nõgu), mille keskmine kõrgus on 1000 m. Otse Vaikse ookeani rannikul on *Ranniku-Kordiljeerid* (ehk Rannikumäestik). Kordiljeeride piirkonda („mägiosariigid") ja Vaikse ookeani rannikut nimetavad ameeriklased „Kaug-Lääneks".

Tohutut ala Kordiljeeride ja Apalatšide vahel hõlmab lääneosas *preerialava* (s. o. rohtla-platoo), mis madaldub laugelt Kaljumäestiku jalamilt ida poole; idaosas on *Mississipi* madalik, mis külgneb Mehhiko lahega ning ühineb lõunas Atlandi rannikumadalikuga.

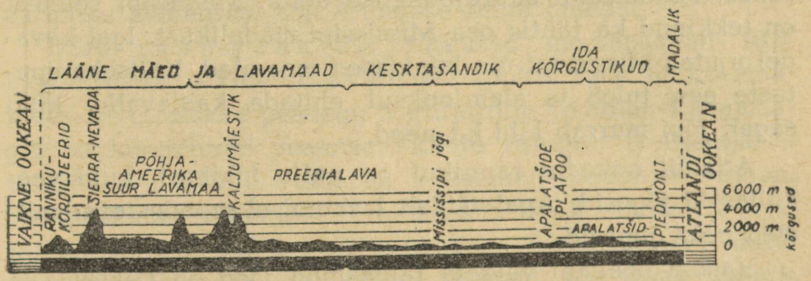

Joon. 66. USA reljeefi profiil 40° p.-l.

Siseveed. USA ja Kanada piiril laiuv *Suur Järvistu* on maailma suurim mageda vee bassein, terve sisemeri, mille pindala on 245 000 km². Suuri järvi on viis: *Ülemjärv, Huron, Michigan, Erie* ja *Ontario*. Kõiki neid ühendavad omavahel kas lühikesed jõed või väinad. Atlandi ookeaniga on nad ühendatud *St. Lawrence'i* jõe ning *Erie kanali* kaudu, mis on kaevatud Erie järvest *Hudsoni* jõeni. Ontario järv on Erie järvest 100 m madalamal (teiste järvede taseme vahe on väike). Kaht viimast järve ühendaval *Niagara* jõel on võimas *Niagara juga*, milles vesi langeb 49 m kõrguselt; tema energia on kuni 5 miljonit hobujõudu.

Suurim USA jõgi on *Mississipi* ühes lisajõgedega *Ohio, Missouri, Arkansas*. Mississipi pikkus on 6800 km (kõige pikem jõgi maailmas), kui lugeda ta alguseks Missouri jõge; ta jõgikonna pindala on 3 275 000 km² (kaks korda väiksem Amazonase jõgikonnast). Mississipi ise on laevatav peaaegu kogu ulatuses. Läänepoolsed lisajõed, mis läbivad sademetest kehvi rajoone, on võrdlemisi veeahtrad. Märksa veerikkamad on need lisajõed, mis voolavad Apalatšidelt, eeskätt Ohio. Mississipi veed toovad enesega kaasa iga aasta kuni 400 miljonit tonni setteid, tekitades sellest suudmealal suurejoonelise delta. Mississipi setetest on tekkinud ka tähtis osa Mississipi madalikust. Igal kevadel ujutab Mississipi üle laialdased maa-alad. Kaitseks uputuste eest tuleb ta alamjooksul ehitada kaldavalle, kuid sageli jõgi murrab läbi ka need.

Atlandi ookeani rannikul on palju lühikesi, kuid veerikkaid jõgesid; Apalatšidelt laskumisel moodustavad mitmed neist jugasid.

Vaikse ookeani valgala tähtsamad jõed on *Columbia* ja *Colorado*. Need lõikuvad Kordiljeeride mägismaasse sügavate kanjonitena, s. o. suurte ja sügavate mäekurudena. *Grand Cañon* Colorado jõel on eriti suurejooneline loodusnähtus. Tema järsakseinad ulatuvad kuni 1800 m jõepinnast kõrgemale. See on palju tõsisemaks takistuseks raudtee ehitamisele kui mäeahelikud. Laevatavad on need jõed ainult alamjooksul, kuid energia- ja niisutamisallikana on neil suur tähtsus. Tunduv osa Põhja-Ameerika Suurest lavamaast on äravooluta nõgu, vaene jõgede poolest. Siin asub *Suur Soolajärv*.

Maavarade rikkused. USA territoorium on eriti rikas maavaradest. Kivisöe varusid arvestatakse 3200 miljardile tonnile, see on üle poole kogu kapitalistlike riikide varudest. Suuri kivisöe varusid on enamikus osariikides. Tähtsamaid

söerajoone on *Apalatši rajoon*, mis laiub päratu suurel ulatusel Apalatšide lääneserval, ja *Keskrajoon* Michigani järvest edelas, mõlemal pool Mississipit. Määratu suured varud kivisütt, kuid halvemakvaliteedilist, on Kaljumäestiku piirkonnas.

N a f t a v a r u d on suured, kuid siiski mitte nii erandlikult võimsad kui kivisöe varud. Naftat toodetakse kolmes põhirajoonis: 1) vana naftarajoon Põhja-Apalatšides (Pennsylvania osariigis), millel praegu on teisejärguline tähtsus; 2) Keskrajoon Mehhiko lahest põhja ja Mississipist lääne pool (Texase ja Oklahoma osariigis); 3) Kalifornia rajoon äärmises lääneosas, Los Angelese linna lähedal.

USA r a u a m a a k i d e rikkused moodustavad 18% kapitalistlike riikide rauavarudest (puhta raua hulka maakides arvestatakse peaaegu 5 miljardile tonnile). Rauamaagid on koondunud peamiselt kahte rajooni: 1) Ülemjärve lähedal — maailma suurim rauamaagi tootmise rajoon; 2) Apalatšide lõunaosas Birminghami linna lähedal. Põhjarajooni maagid on metallisisalduselt rikkamad; nad ulatuvad ka otse maapinnale, kuna lõunas on maak kaunis sügaval.

V ä r v i l i s t e m e t a l l i d e poolest on USA rikas, eriti leidub vaske, seatina, tsinki; v ä ä r i s m e t a l l i d e (eriti hõbeda) varud on väiksemad, kuid siiski tõhusad. Värvilisi ja väärismetalle leidub peamiselt läänes. Kuid USA metallimaakide rikkuste koosseisus on oma „tühjad kohad": ei ole sugugi või on ainult vähe inglistina, mangaani, niklit.

Teistest maavaradest on ülemaailmalise tähtsusega f o s f o r i i t i d e lademed Floridas.

Kliima. Vana-Maailma kliimatingimuste kohaselt peaks USA põhjaosa kuuluma paraja kliimavööndi lõunaossa, lõunaosa aga troopilisse kliimavööndisse. USA põhjapiir

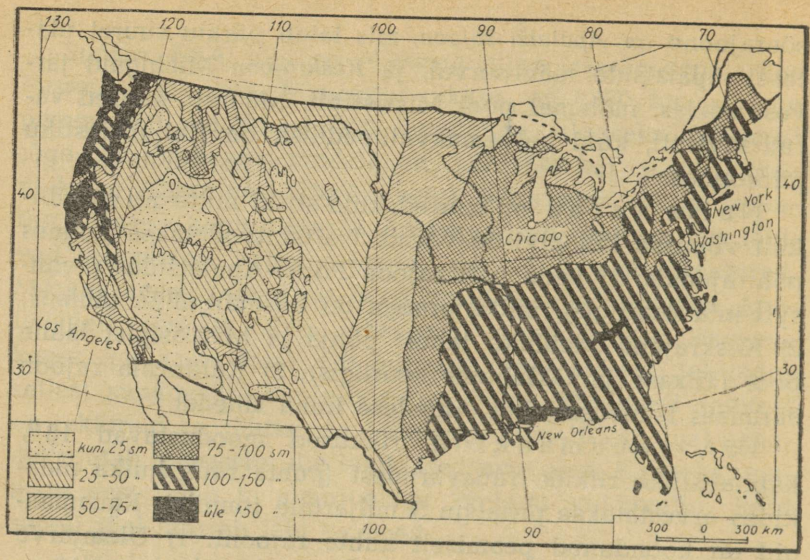

Joon. 67. Sademete jaotus USA-s.

vastab oma laiuselt joonele Pariis-Viin-Stalingrad, lõunapiirile vastab Sahara põhjaosa, Gangese org Indias. New York on Napoli laiusel. Kuid USA kliima on märksa külmem kui vastaval laiusel Euroopas ja Aafrikas. New Yorgi keskmine aastatemperatuur on 11°, s. o. 5° võrra madalam kui Napolis. Suure Järvistu väinad ja rannikuveed külmuvad kinni keskmiselt 4 kuuks.

USA kliima võrdlemisi suurt karedust seletatakse mitme põhjusega. Tugevat mõju avaldavad külmad tuuled, mis puhuvad Põhja-Jäämerelt. Nad levivad vabalt USA territooriumil, kuna tähtsamad mäeahelikud kulgevad põhjast lõunasse ega paku mingit kaitset põhjatuulte vastu. Peale selle jahutab USA kirdeosa külm *Labradori hoovus*, mis väljub Põhja-Jäämerest.

USA territoorium on avatud mitte ainult külmadele põhjatuultele, vaid ka palavaile, Mehhiko lahelt puhuvaile tuultele. Sellest tulevadki suured temperatuurihüpped tuulte muutumisel. On juhtunud, et apelsinipuud Floridas hukkusid öökülmadest. Sagedased on USA-s hävitavad tormid, orkaanid, mis tihti puhuvad lõunast. Need orkaanid suudavad kummutada raudteeronge ning lammutada suuri maju. Üldiselt esineb USA tohutul maa-alal *suur mitmekesisus kliimas ja taimkattes*. Idaosas on palju rohkem sademeid kui läänes. Kagurannikul valitseb niiske subtroopiline kliima, mis võimaldab kasvatada tsitruselisi (sidruni-, apelsini- jt.) puid. Lääne suunas sademed vähenevad. USA põuaseim rajoon on Suur nõgu, kus pealegi on suured temperatuuri kõikumised: juulikuu keskmine temperatuur Mehhiko piiri lähedal on 37°, seega 10° võrra kõrgem kui Bakuus; talvel on siin aga tugevad pakased. Vaikse ookeani rannik seevastu erineb pehme ja ühtlase kliimaga; ranniku põhjaosas on palju sademeid, lõuna pool on kuiv subtroopiline kliima, kus põlluharimine vajab kunstlikku niisutust.

Mullastik, taimkate, loomastik. Mississipist ida pool domineerivad leetmullad. Mississipi orus on viljakas alluviaalmullastik. Edasi lääne poole, mitteküllaldase niiskusega alade vööndis, levib põhjast lõunasse mustmulla-vöönd, mis Kaljumäestiku lähedal muutub kastanpruunmulla-vööndiks. See on Põhja-Ameerika suurte rohtlate — *preeriate* valdkond, mis hõlmab määratu suure ala Kaljumäestiku ja Mississipi vahel. Põhja-Ameerika Suures nõos domineerivad kivid ja liiv. See on kuivade rohtlate ja poolkõrbete rajoon kehva taimkatte ja põõsastikuga; Mehhiko piiri lähedal Arizona kõrbes esinevad hiigelkaktused. USA loodenurgas, kus sademeid langeb rohkesti, on väga laialdane väärtuslike okasmetsade rajoon. Vaikse ookeani ran-

niku lõunaosa katavad vahemere-tüübilised igihaljad võsastikud.

USA *metsi* iseloomustab puistu suur mitmekesisus; siin on palju kohalikke väärtuslikke puuliike, mis puuduvad Euroopa metsades. Sierra Nevada Vaikse ookeani poolsetel nõlvadel kasvab kuulus sekvoia (teda nimetatakse ka vellingtooniaks, vašingtooniaks ehk mammutipuuks), mille üksikud eksemplarid on mitu tuhat aastat vanad, 120—150 m kõrguseks, läbimõõt kännult on 15 m (praegu on sekvoiasid vähe järele jäänud, hiigeleksemplarid on loendatud ning looduskaitse all).

USA metsarikkusi on laastavalt hävitatud. Kuid siiski katavad metsad 25% kogu territooriumist ning metsapindala poolest jääb Põhja-Ameerika maha ainult NSV Liidust ja Kanadast.

Nüüdisajal on metsamajanduse tähtsamad rajoonid järgmised: 1) loodepoolne Vaikse ookeani äärne rajoon (eriliseks väärtuseks on siin gigantne oregoni mänd); 2) kagurajoon, mis külgneb Mehhiko lahe ja Atlandi ookeaniga, väga laialdaste männimetsadega; 3) Suure Järvistu rajoon, mille metsarikkused on aga juba tublisti vähenenud.

On huvitav märkida, et vastandina Ameerika metsade rikkusele ja liikide mitmekesisusele oli Põhja-Ameerika eurooplaste tulekuni *kultuurtaimedest* võrdlemisi vaene. Enamik kultuurtaimi — nisu, rukis, kaer, oder, tatar, hernes, riis — on kõik toodud Vana-Maailmast. Ameerika omapoolt on Vana-Maailma rikastanud tähtsate kultuurtaimede — maisi, kartuli, tubakaga (peale selle mõnede troopiliste kultuuridega, mis on omased juba Lõuna- ja Kesk-Ameerikale). Veel vaesem on Ameerika omamaiste *koduloomade* poolest: hobused, veised, lambad, kanad on Ameerikasse toodud eurooplaste poolt.

Rahvastik.

Immigratsioon ja „ameerikastumine". Rõhuv enamik praegusest USA rahvastikust on kujunenud *immigratsiooni* teel Euroopa riikidest. Immigratsioonile pandi algus XVII

sajandi esimesel poolel ja suurima ulatuse saavutas ta XX sajandi esimesel aastakümnel, millal aasta kestel rändas sisse keskmiselt 900 000 inimest.

Vaba maafondi lõppemisel, tööstuse arenemise tempo aeglustumisel, tööpuuduse kasvamisel maal muutus massiline immigratsioon Ameerika kodanlusele mittesoovitavaks nähtuseks. Pärast Esimest Maailmasõda on sisserändajate vastuvõtmist karmilt piiratud; iga riigi jaoks määrati kindlaks immigrantide sisselaskmise norm. Kuid see puudutab ainult kehvavaranduselisi sisserändajaid, kes otsivad teenistust ja tööd.

Immigrantide hulgas domineerisid algul *inglased* ja *iirlased*, pärast lisandusid neile *sakslased* ja väljarändajad *Skandinaavia riikidest*. Kuid alates XIX sajandi lõpust tuleb väljarändajate põhimass *Lõuna-* ja *Ida-Euroopast* (Itaalia, Balkani riigid, Austria-Ungari, Venemaa). 70-ndatel aastatel, kui Vaikse ookeani rannikul arenes intensiivne raudteede ehitamine ning oli suur puudus lihttöölistest, siirdus sinna palju *hiinlasi* ja *jaapanlasi*. Kuid tööjõu vajaduse möödumisel ei lubatud „kollaseid" USA-sse peaaegu sugugi enam sisse rännata.

Üldiselt moodustavad Euroopa päritoluga ameeriklased („valged") ligi 90% üldrahvastikust, nende hulgas on igasuguste Euroopa rahvaste esindajaid. Kuid põhialuse moodustavad *inglased* ning inglise keel on valitsevaks keeleks. Ameerika kapitalism „seedib" kogu selle mitmerahvuselise massi põhjalikult: „ameerikastumine" on uustulnukale tema edu oluliseks tingimuseks. Kes ei omanda keskmisele ameeriklasele vajalikke tavalisi mõisteid ja kombeid, sel on raske endale eluteed rajada. Tähtsat osa etendab selles küsimuses kool ja ajakirjandus, mis sisendavad kummardamist Ameerika ühiskondliku korra, tsivilisatsiooni ja tehnika ees.

Neegrid ja indiaanlased. Erilistes tingimustes elavad USA-s neegrid ja indiaanlased.

Neegrid on nende Aafrika neegrite järglased, keda kord veeti orjadena Põhja-Ameerikasse. Neid arvestatakse 13 milj. inimesele. Enamik neist elab kagu-osariikides, s. o.

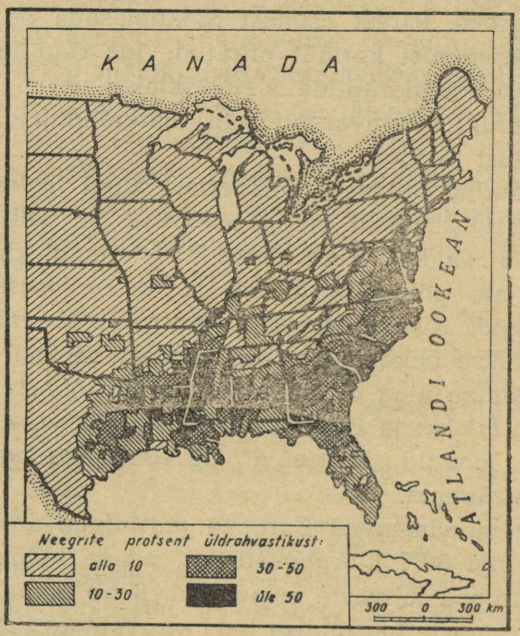

Joon. 68. Neegrite protsent üldrahvastikust USA-s.

endise orjapidamismajanduse rajoonis. Tegelikult on neegrid siin poolorjuslikus seisundis. Nad on sunnitud mõisnikelt maad rentima raskeil tingimustel, osa saagi eest. Kuid ka põhjapoolsetes linnades, kus pole vähe neegreid-töölisi, on nende seisukord vilets. Nad saavad töö eest väiksemat

tasu kui valged. Neegri põlgamine on kohustuslikke mõisteid sajaprotsendilisele ameeriklasele-väikekodanlasele. Teatrites on neegrite jaoks erilised kohad; abielud neegrite ja valgete vahel on peaaegu võimatud — see oleks seltskondlik skandaal.

Neegrite kallal tarvitatakse palju sagedamini ja vähem karistatult kui valgete suhtes niinimetatud „Linchi kohut", s. o. toorest rahvamassi omakohut. Lõunas tegutseb salajane eriorganisatsioon Ku-Klux-Klan, kelle ülesandeks on terroriseerida neegreid.

Indiaanlased on Põhja-Ameerika pärisrahvaid; neid on aga süstemaatiliselt hävitatud kogu USA kolonisatsiooni protsessi kestel. Praegu on neid säilinud ainult 330 000 inimest. Indiaanlaste jaoks on eraldatud erilised *reservaadid*, s. o. isoleeritud maa-alad asustamata rajoonides, kust välja sõita võimaldatakse ainult eriliste lubade alusel.

Rahvastiku tihedus ja tähtsamad linnad. Keskmine rahvastiku tihedus USA-s on 18 inimest 1 km²-l. Suurim rahvastiku tihedus on kirde-osariikides. Lääne poole väheneb tihedus ning kõige väiksem on see mägi-osariikides (1—2 inimest 1 km²-l). Vaikse ookeani rannikul tõuseb tihedus uuesti, kuid ei saavuta siiski kirde-osariikide tihedust.

Linnades elab 56% rahvast. Ameerika kapitalismi kiire arenemise ajastul kasvasid ebahariliku kiirusega hiigellinnad. *New York*, milles ametlike linnapiiride ulatuses on 7,5 miljonit, eeslinnadega kokku 12 miljonit inimest, on maailma suurim linn. Teisel kohal rahvaarvult seisab *Chicago* (eeslinnadega kokku üle 4 miljoni inimese); kolmandal kohal on *Philadelphia* (2 miljonit inimest), neile järgnevad *Detroit* (1,6 milj.) ja *Los Angeles* (1,5 milj.). USA linnades ei ole selliseid vanu linnaosi, nagu neid leidub enamikus Euroopa suurlinnades. Linnade tänavad on ena-

masti sirged. Peaaegu igas linnas on üksikuid mitmekümnekordseid maju, mis eralduvad teistest järsult oma kõrgusega („pilvelõhkujad").

USA arenemise omapärasusi.

USA kiire areng ja kapitalismi kõrge tase. Oma töös „Uusi andmeid kapitalismi arengu seadustest põllunduses" andis Lenin Ameerika Ühendriikide arenemisele järgmise iseloomustuse:

„Ühendriikidel ei ole võrdset konkurenti ei kapitalismi arenemise kiiruses XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, ei nende poolt saavutatud arengu suurimas kõrguses, ega hiiglasuure maa-ala ulatuses, millel kasutatakse teaduse viimase sõna kohaselt varustatud tehnikat, mis arvestab loodus-ajalooliste tingimuste suurt mitmekesisust..."

Siin on märgitud kõigepealt Ameerika kapitalismi arengu kiirus ja saavutatud kõrge tase. Ja tõesti on USA arenemise tempo XIX sajandi lõpus ning XX sajandi alguses midagi ainulaadset kapitalismi ajaloos.

Samal ajal toimus kiire kapitali kontsentratsioon väikese rühma miljonäride ja miljardäride kätte. Loodi hiigelmonopolid. Kapitalistid allutasid enesele valitsuse, ajakirjanduse, hariduse, kunsti. Mitte üheski teises riigis ei ole rahakultus, rikkuse võim saavutanud selliseid piire ja ulatust kui USA-s.

USA kiires tõusus võib näidata järgmisi peapõhjusi:

1) *USA juhtivad rajoonid pole tundnud ei feodalismi ega orjust.* Juhtivaiks rajoonideks on USA Põhi. Juba enne iseseisvate Ühendriikide asutamist algas siin kaubanduse, tööstuse ja kapitalistliku põllumajanduse arendamine. Kolonistide põhimass, kes oli siia sisse rännanud Inglismaalt, koosnes väikekodanlusest — kaupmeestest, käsitöölistest, farmeri-

test. Siin ei olnud mõisnike maavaldusi ega feodaalset survet, mis pidurdas põllumajanduse arengut Euroopa riikides.

Koguni teist teed arenes USA L õ u n a. Siin oli kolonistide peaosaks inglise aadel. Nad asutasid tubaka-, pärast ka puuvillaistandikke. Töötõudu istandikele muretsesid orjakaupmehed, kes vedasid selleks neegreid Aafrikast. *Istandusmajandus orjapidamisega sai Lõuna majanduse aluseks.*

Pärast sõltumatute Ühendriikide loomist (iseseisvussõja tulemusena 1776.—1783. a.) hakkas kapitalistliku Põhja tööstus, kaubandus, rahandus kiiresti arenema. Lõuna-osariigid, mis pidasid visalt kinni orjapidamisest, jäid maha. Vastuolud eesrindliku kapitalistliku Põhja ja mahajäänud, orjapidamist kasutava Lõuna vahel muutusid teravamaks ning viisid *Põhja* sõtta *Lõunaga* (1861—1865), milles *kapitalistlik Põhi saavutas ülekaalu.* Orjapidamine kaotati, kuid see ei kõrvaldanud veel neegrite orjalikku ekspluateerimist, nende mitte-võrdõiguslikku seisukorda. Kuid Põhja kodanlus saavutas oma eesmärgi: ta sai tegevusvabaduse, kõrvaldas kapitalismi arengu põhitakistused.

2) *USA põllumajanduse areng tugines määratu suurele vaba maa hulgale.* Põhja ja Lõuna vahelise sõja kestel pandi kehtima seadus tasuta maa jagamise kohta kolonistidele asustamiseks ja töötamiseks. See soodustas Mississipist lääne pool olevate maa-alade kiiret asustamist. Lääne koloniseerimine, millele kaasnes uute väljarändajate massi juurdevool Euroopast, laiendas tööstusliku Põhja turgusid. Samal ajal oli see ka USA oma töölisklassile teatud „õhuauguks": rahulolematu tööline võis minna Läände ning hakata põllumeheks.

3) Raudtee-liikluse arenemisega, tööstusliku tehnika progressiga avanesid tööstusele ikka uued ja uued toorainete ja energia allikad. *Mitmesuguste ressursside kombinatsioon lõi võimsa baasi tööstuse arenemiseks.* Selliste tähtsate varude poolest, nagu on kivisüsi, rauamaak, nafta, puuvill, ületab USA mitte ainult iga kapitalistliku riigi, vaid isegi Briti impeeriumi tervikuna.

4) USA oluliseks eeliseks võrreldes Lääne-Euroopaga, mis on jagatud hulgaks riikideks, oli *riikliku organisatsiooni ühtsus määratu suurel territooriumil.*

USA esikoht maailmas ja „õitsengu" lõpp. XX sajandi alguses oli USA *esimene tööstusriik maailmas*, mis oli Inglismaast kaugele ette jõudnud.

Esimene Maailmasõda soodustas USA edasist tugevnemist. USA tööstus töötas tugevasti sõja jaoks ja haaras samal ajal oma kätte turud, kasutades tugevaimate Euroopa riikide ekspordi nõrgenemist. Sõja kestel laenas USA liitlastele väga suuri summasid. Pärast sõda laiendas USA oma kapitali väljavedu, muutudes Inglismaa kõrval üheks maailma kreeditoriks. USA erikaal maailma majanduses suurenes, võrreldes ennesõjaaegsega. Kuid *Ameerika kapitalismi hiilgav tempo muutus juba minevikuks.* Terve rea tähtsate majandusharude kasv jäi peaaegu seisma, peatus ka siseturu hoogne laienemine, mis oli toimunud seoses vabade maade koloniseerimisega ja jõuka farmerite kihi kasvamisega; paremad maad olid juba omandatud enne XIX sajandi lõppu. Suurenes monopolide võim; kasvasid rikkuse ja vaesuse kontrastid, endine kehvavaraliste väljapääsuvõimalus — vabadele maadele siirdumine — oli lõppenud. Sellest murrangust kõneleb ka sõjajärgne võitlus immigratsiooniga, mis on suunatud oma teravikuga just kehvikute vastu, kes toovad enesega kaasa ainult töötavad käed ja töötahte. Tänapäeva tingimustes on see „kardetav" element, mis teeb teravaks tööliskusimuse riigis. Tähelepanuvääriv on ka USA üleminek kapitali väljaveo suurendamisele: see tähendab, et tootvate jõudude arengu aeglustatud tempo tõttu Ameerika kodanluse kapitalid ei leia enam täielikku kasutamist USA enese majanduses (kuna enne sõda USA majandus tõmbas enesesse isegi suuri väliskapitali summasid).

Üldisel kapitalismi kriisi taustal, mis haaras kapitalistlikku maailma pärast sõda, erines USA veel kuni 1929. aastani oma „õitsenguga", kuid selle õnneliku välimuse taha kogunesid sügavad sisemised vastuolud.

Mais 1929 andis sm. Stalin Ameerika kapitalismile sellise hinnangu: „Paljudele näib nüüd, et maailma kapita-

lismi üldine kriis ei puuduta Ameerikat. See ei ole muidugi õige. Mitte sugugi õige, seltsimehed. Maailma kapitalismi kriis areneb kiirendatud tempos ning ta ei või jätta puudutamata Ameerika kapitalismi." Ja tõesti, selle aasta sügisel puhkes USA-s terav kriis, mis õieti oli kapitalistliku majanduse maailma-kriisi alguseks ja mis purustas legendi USA kapitalismi „erandlikkusest". *Nüüdisaja kapitalismi eesrindlik riik muutus eesrindlikuks ka kriisi tugevuselt ja sügavuselt.* Malmisulatus 1932. aastal oli 5 korda väiksem kui 1929. aastal; tugevasti langes ka masinate ja autode toodang. Tööstuse kriis põimus mitte vähem terava põllumajanduse kriisiga. Riik, mis alles hiljuti üllatas oma tootvate jõudude hoogsa arenguga, hakkas otsima väljapääsu tootmise vähendamises ja toodetud väärtuste hävitamises. Miljoneid tonne nisu ja maisi läks lihtsalt kütteks, miljoneid sigu hävitati, samal ajal kui töötute massid nälgisid.

Teine Maailmasõda ja USA püüded maailma vallutamiseks. Teise Maailmasõja alguses pääsesid Ameerika kodanluse juhtivates ringides mõjule „isolatsionistid". Nad tõendasid, et fašistlikud agressorid ei ähvarda USA-d ega puuduta otseselt nende huvisid. Kuid edaspidine sündmuste käik, hoog, mille omandas Saksa agressioon ning Jaapani ettevalmistus sõjale, paljastasid selle positsiooni sobimatuse. 1940. a. alates suurendas USA sõjale ettevalmistust. Detsembris 1941 tungis Jaapan USA-le kallale; selle järel kuulutas ka Saksamaa USA-le sõja. Sellest ajast peale hakkas USA kogu tootmisvõimsus ümber lülituma niihästi USA enese kui ka liitlaste sõjatarviduste rahuldamisele.

Seoses sellega tõusis USA tööstusliku toodangu ulatus kõrgemale kui kunagi enne.

„Kapitalistlikest riikidest ainult üks kapitalistlik riik,

USA, pääses sõjast nõrgendamatult, ta isegi tugevnes märksa niihästi majanduslikult kui ka sõjaliselt. Ameerika kapitalistid teenisid sõjas tublisti. Samal ajal ei kannatanud Ameerika rahvas sõjaga kaasaskäivaid raskusi, ei tundnud okupatsiooni survet, õhurünnakute hävitusi. USA inimkaotused olid võrdlemisi väikesed, sest ta astus sõtta faktiliselt viimasel etapil, mil sõja saatus oli juba otsustatud. USA-le oli sõda kõige enne tõukeks tööstusliku tootmise laialdasele arendamisele, ekspordi otsustavaks suurendamiseks (peamiselt Euroopasse)" (Ždanov).

Ühendriigid hakkasid veel rohkem kui enne haarama turgusid oma tööstuse saadustele, mahutama oma kapitale välismaale. See ameerika kapitali ekspansioon põimub sõjalise ja poliitilise ekspansiooniga. USA laiendab oma sõjabaaside võrku, segab ennast teiste riikide poliitikasse, kõigiti surub neile peale oma tahet. Kõik see näitab selgesti, et Ameerika imperialism püüab kasutada Saksamaa, Jaapani ja Itaalia täielikku lüüasaamist, samuti ka teiste kapitalistlike riikide nõrgenemist selleks, et valmistada teed USA maailma-vallutamisele.

„Kuid USA maailma-vallutamise püüete teel seisab NSV Liit ja tema kasvav rahvusvaheline mõju, antiimperialistliku ja antifašistliku poliitika tugi, samuti ka uue demokraatia riigid, kes väljusid Inglise-Ameerika imperialismi kontrolli alt; sellel teel seisavad ka kõikide riikide töölised, nende hulgas ka Ameerika enese töölised, kes ei taha uusi sõdasid oma kurnajate võimu suurendamiseks. Sellepärast on USA poliitika ekspansionistlik ja reaktsiooniline kurss suunatud võitluseks NSV Liidu vastu, töölisliikumise vastu USA-s, vabastuslike antiimperialistlike jõudude vastu kõigis riikides" (Ždanov).

Erikaal maailma majanduses. Seltsimees Stalin defineeris USA-d kui kapitalismi „tsitadelli". Tootmise ulatuselt ei saa võrrelda USA-d ühegi teise kapitalistliku riigiga, isegi mitte sellistega nagu Inglismaa või Saksamaa. Võrdluseks kõlbab ainult kogu Lääne-Euroopa tervikuna. Nii oli USA osa kuni kriisini aastal 1929 maailma tööstusprodukt-siooni üldsummas 45%, kogu Lääne-Euroopa osa aga 42%. Eriti näitlik on USA erikaal maailma masinaehituses: USA osa oli 60% masinate üldtoodangust kapitalistlikes riikides.

Monopolide valitsus. Monopolide võim oli USA-s jõudnud kõrgeimale astmele. See on mitmemiljardiliste kapitalidega tegutsevate hiigeltrustide ja -kontsernide klassikaline maa. Eriti tugevad on kaks finantskontserni, mis on asutatud miljardäride Morgani ja Rockefelleri poolt. Kumbki neist finantseerib terve rea võimsaid truste ja mitte ainult Ameerikas, vaid ka välismaal. Morgan käsutab oma abilistega kümneid tööstuslikke kompaniisid, nende hulgas ka *Terasetrusti*, mis ühendab grandioosseid metallurgiakäitisi, rauakaevandusi, kivisöekaevandusi, kel on oma raudteed ja suur kaubalaevastik. Rockefelleri *Standard Oil Company* valdab enamikku naftatööstusest USA-s ning on paisanud oma ettevõtted mitmesse riiki, kus toodetakse naftat. Autotoodangu alal maailma suuremad on *Fordi* ja *General Motors'i* kontsernid. *Üldine elektrikompanii* (General Electric Company) on suuremaid elektritruste maailmas. Keemiatööstuses on esikohal Dupont'i kompanii. Töösturite Rahvuslik Assotsiatsioon (National Association), mis ühendab need ja palju teisigi kompaniisid, on valitsevaks majanduslikuks ja poliitiliseks jõuks riigis; see on omapärane Ameerika imperialismi peastaap. Monopolid hoiavad oma käes rõhuva enamuse ajakirjandusest ja raa-

dioringhäälinguist, mis võimaldab neil töötada ümber „avalikku arvamist", s. o. mürgitada ameeriklaste teadvust fašistliku propagandaga ja laimuga Nõukogude Liidu ja uue demokraatia riikide vastu.

Tehniline varustus. Tööstuses domineerivad suured ettevõtted tugeva energiavarustusega ning tehniliste seadeldiste kõrge tasemega. Enne Teist Maailmasõda tuli USA-s iga 100 tööstustöölise kohta 400 hobujõudu (Inglismaal 187, Saksamaal 143).

USA tööstuse omapära on toodangu standardimise laialdane arendamine, konveieri- (transportlindi-) süsteemi laialdane kasutamine, tootmisprotsessi lahutamine lihtsaiks ning ühetaoliselt korduvaiks operatsioonideks. See teeb toodangu hinna odavamaks ja kiirendab seeriatena väljalastavate (näit. autotööstuses) massartiklite tootmist. Sääraste kaubaartiklitega lähebki USA kõigepealt maailmaturule, konkureerides teiste tööstusriikidega mitte just niipalju kvaliteedi kui massiliselt nõutavate toodete odavuse ja sobivuse poolest.

Tööstuse suhe põllumajandusega. Tööstuse hiigelarenemisel säilitas põllumajandus USA-s eriti suure tähtsuse. Tööstuses tegeleb 30% töötavast rahvastikust, põllumajanduses 19%. Toodangu väärtuse poolest on tööstuse ülekaal suurem (tööstustoodang ületab põllumajandusliku toodangu umbes 4 korda). USA ekspordis on masinate, autode ja teiste tööstusartiklite kõrval suur tähtsus põllumajandussaadustel, kõigepealt just puuvillal. Oma majanduse tüübilt võib USA-d lugeda *tööstuslik-põllumajanduslikuks riigiks*, kuid tööstuse kasvava ülekaaluga.

Tööstuse koosseis ja paiknemine. USA tööstuse struktuur näitab teravalt rasketööstuse (mäetööstuse, metallurgia, masinaehituse, keemiatööstuse) ülekaalu. Kuid tohutut arengut on saavutanud ka mitmed kergetööstuse harud — tekstiil-, toiduainete-, puidu-, naha- ja jalatsitetööstus.

USA-le kuulub esikoht maailmas kivisöe, nafta, rauamaagi, malmi ja terase toodangus, samuti ka vase, seatina, tsingi sulatamises ja toodangus.

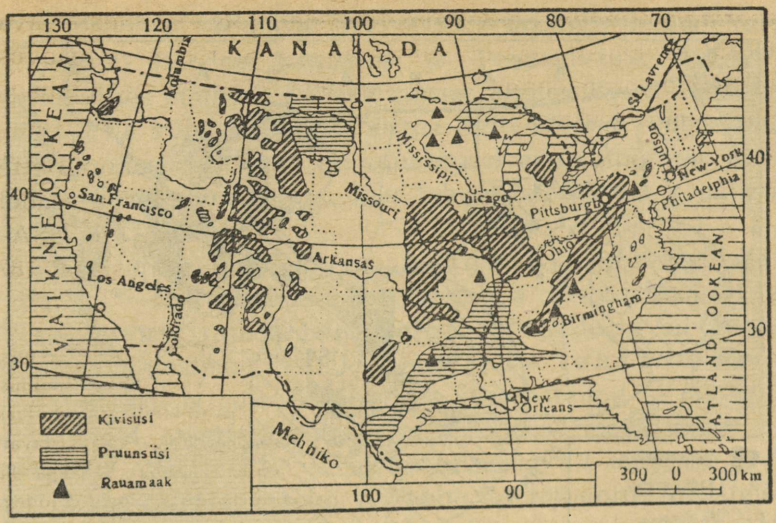

Joon. 69. Kivisöe ja rauamaakide leiukohad USA-s.

Harud	Produktsioon milj. tonnides	
	1945. a.	1946. a.
Kivisöe toodang	571	538
Nafta toodang	231	234
Terase toodang	72	60

Seoses sõjatööstuse hargnemisega on USA metallurgia kasvanud sõja-aastail õige tunduvalt, eriti alumiiniumi sulatamine, mis 1939. a. oli 148 000 tonni, aga 1943. a. juba 835 000 tonni.

USA esimeseks mäetööstuse rajooniks oli *Pennsylvania*, kus on niihästi kivisütt kui ka rauamaake ja naftat. Kivisöe toodang kasvas ka Pennsylvania naabruses ole-

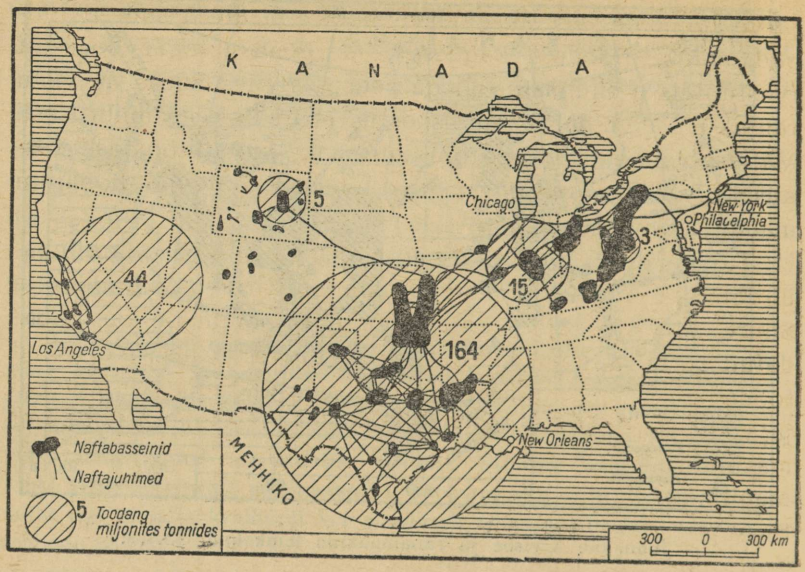

Joon. 70. Naftatootmise peamised alad 1936. a.
Arvud — miljonid tonnid.

vais osariikides. Üldiselt annab *Apalatšide rajoon* suurema osa kivisöe toodangust.

Kuid nafta ja raua toodangult on Apalatšide rajoon kaotanud endise tähenduse. Praegu toodab enamiku naftat Keskrajoon, mis asub Mehhiko lahest põhja pool (nafta peamised osariigid on Texas ja Oklahoma). Teisel kohal nafta toodangult seisab Kalifornia. Rauamaagi tootmise pearajoon on Ülemjärve lähedal (Mesabi basseinis); teisel kohal on Birminghami rajoon (lõunas).

Vaske ja teisi värvilisi metalle toodetakse peamiselt mägi-osariikides.

Must metallurgia arenes esialgu Pennsylvanias. Kuid sellest ajast, kui raua tootmise keskus läks Ülem-

järve lähedale, veetakse järvi mööda määratu suured hulgad maaki (loodest kagusse) ja Pennsylvania kivisütt (vastupidises suunas). Sellega seoses areneb Suure Järvistu rannikul ka võimas metallitööstus (eriti *Chicago* ümbruses). Väljaspool neid rajoone on suuremaks metallitööstuse keskuseks ainult *Birmingham*, kus tehased töötavad kohaliku maagi ja kivisöega.

Töötleva tööstuse paigutus on väga ebaühtlane: ¾ tööstustoodangust langeb kirde-osariikidele ja Suure Järvistu rajoonidele. Neisse rajoonidesse on koondatud ka tähtsaimad masinaehituse tehased. Need toodavad kõige mitmekesisemaid masinatüüpe — autosid ja vedureid, mäetööstusmasinaid, elektrimasinaid, põllutöömasinaid. Aastal 1929 valmistati autosid 5,4 miljonit, 80% maailmatoodangust (aastal 1946 aga 3,1 miljonit). Autotööstuse peamine keskus on *Detroit*. Seoses sõjaga suurenes eriti tugevasti lennukitööstus, laevade ja tankide ehitus. Aastal 1944 ehitati 96 000 lennukit. Relvatööstuse arendamine haaras mitte ainult juhtivaid kirde- ja Suure Järvistu tööstusrajoone, vaid ka Vaikse ookeani ääres oleva Lääne ja samuti Lõuna. Suurimaks lennukiehituse keskuseks sai *Los Angeles*.

Tekstiiltööstus areneb kõigepealt Kirdes. Kuid XIX sajandi lõpul levis tekstiiltööstus tugevasti lõunasse. See lõuna poole nihkumine tuli sellest, et endises orjanduslikus Lõunas oli töötasu madalam kui Põhjas, tööpäev oli pikem ning puudus tööseadus, mis oleks pidurdanud kapitaliste. Kirdesse, kus tööjõud on rohkem kvalifitseeritud, jäi peenemate kudumite tootmine, Lõunasse aga jämedamate sortide valmistamine.

Tohutult areneb viimasel ajal kunstsiiditööstus.

Põllumajandus. USA-le on iseloomustav, välja arvatud ainult Lõuna, *kapitalismi arenemise kõrge aste põllumajan-*

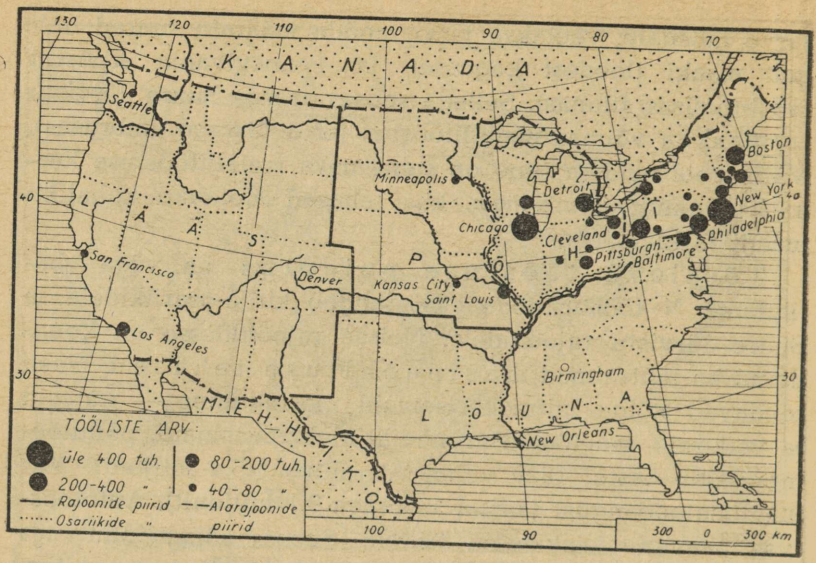

Joon. 71. USA majanduslikud rajoonid ja peamised tööstuskeskused.

duses. See avaldub laialdases palgatööjõu kasutamises, tootmise suures mehhaniseerimises, majandamise kõrges kaubalisuses ning üksikute põllumajanduse rajoonide teravalt piiriteldud spetsialiseerumises. Ameerika farmer toodab turu jaoks ainult kindlaid saadusi ja ostab ise suurel arvul põllumajandustooteid, mis ei kuulu tema eriala raamidesse. Tema töötab kasusaamise eesmärgiga, ekspluateerides palgatööjõudu.

Teistsugune on agraar-olustik Lõunas, kus levivad puuvilla- ja tubakaistandikud. Siin domineerib *orjastav saagiserent,* mis on säilitanud poolorjandusliku iseloomu. Põllumajandusel Lõunas on Põhjaga võrreldes tehniliselt mahajäänud iseloom.

Farmide all on USA-s 55% kogu territooriumist;

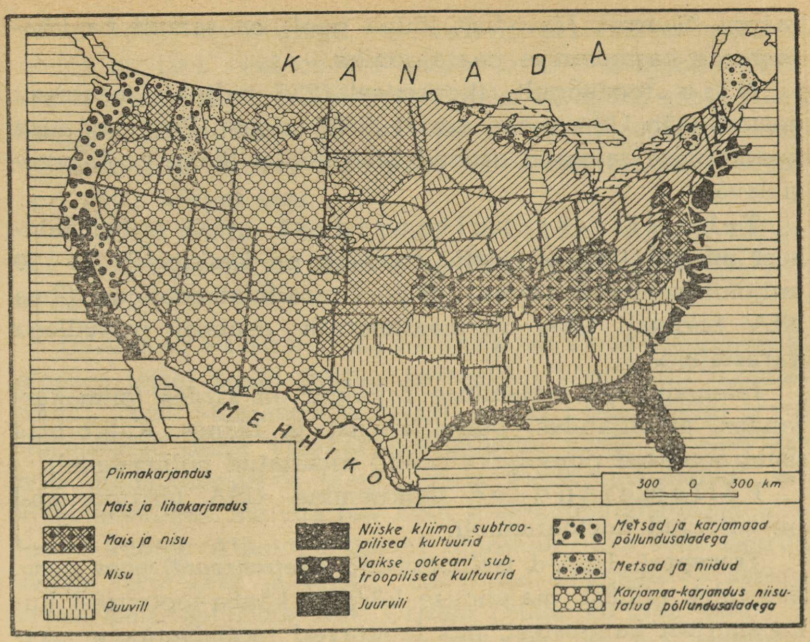

Joon. 72. Põllumajanduse paiknemine USA-s.

kultiveeritud pindala moodustab aga kõigest 27%. Suur osa territooriumist oleks kultiveeritav, kui seda puhastada metsast ja võsastikust, kuivendada sood ning korraldada niisutamist. Kuid üldpindala farmide all on pärast Esimest Maailmasõda ainult veidi suurenenud, farmide arv on koguni kahanenudki.

Põllumajanduse domineeriv haru USA-s on loomakasvatus. Veiseid on siin 82 miljonit, sigu 60 miljonit, lambaid 48 miljonit, hobuseid 9 miljonit (1945. a.).

Rohkem levinud teraviljad on mais ja nisu. Mais läheb peamiselt loomasöödaks. Maisi kasvatamise pea-

rajoon (Suurest Järvistust lõuna pool) on samuti ka liha-loomade kasvatamise pearajooniks.

Nisu toodangult (keskmiselt 225 miljonit tsentnerit aastas) jääb USA maha ainult NSV Liidust. Peamised nisu kasvatamise rajoonid asuvad Mississipist lääne pool, preerialaval.

Tehnilistest kultuuridest omab erilist tähtsust puuvill (lõunas); selle toodang on keskmiselt 25—30 miljonit tsentnerit aastas, ligi pool maailmatoodangust (ilma NSV Liiduta). USA on maailmaturu peamisi puuvillaga varustajaid.

Intensiivsema majanduse rajoonid on kirdes (piimakarjandus, aiaviljandus, puuviljandus) ja läänes, Kalifornias (subtroopilised puuviljakultuurid niisutatud põllumaadel).

Põllumajanduse paiknemine USA territooriumil on näidatud kartogrammil.

Transport. USA-d iseloomustab *sisetranspordi tugev areng*. See tuleb niihästi majanduse kõrgest kauba-tootvusest kui ka suurtest kaugustest, mis lahutavad tootmisrajoone üksteisest.

Vedudes domineerib raudtee-transport. Raudteevõrgu pikkus on 400 000 km (kogu Lääne-Euroopas ainult 340 000 km). Mitu transkontinentaalset raudteeliini läbib USA territooriumi ookeanist ookeanini. Tähtsaim neist läheb New Yorgist üle Chicago San Francisconi. Kõige tihedam on raudteevõrk kirdeosas, kõige hõredam mägises Läänes.

Laevandusel Suurel Järvistul on määratu suur tähtsus. Laevaliinid seovad siin USA rauamaagi peabasseini kivisöe peabasseiniga. Kuid kaubaliiklus suurtel jõgedel ja kanalitel on võrdlemisi nõrk. See on seletatav raudteekompaniide ägeda võistlusega. Nad on kasutanud igasuguseid vahendeid selleks, et hävitada jõetransporti, minnes isegi nii kaugele, et on ehitanud jõgedele raudtee-

sillad selle arvestusega, et suured aurikud ei pääseks nende alt läbi. Nad on ära ostnud maa jõesadamate ümbruses, et aurulaevade ühistuil ei oleks võimalik saada maad sadama ehitamiseks. Sellisel teel on raudteeühistud hoidnud oma käes vedude monopoli, mis võimaldab neil vedude eest võtta kõrget tasu.

USA on tohutu autoliikluse maa. Autode üldine arv on USA-s 30 miljonit, s. o. 70% maailma autode üldarvust.

USA merekaubalaevastik oli Teise Maailmasõja alguses teisel kohal Inglise laevastiku kõrval (12 miljonit tonni). Teise Maailmasõja aastail ehitas USA tohutul arvul lihtsustatud tüüpi standard-kaubalaevu ning on saavutanud kaubalaevastikus (nagu sõjalaevastikuski) mahult esikoha maailmas. Suurim osa USA merekaubanduslikust liiklusest kuulub Atlandi ookeani rannikule, kus asub suurim sadam *New York* ja teised tähtsamad sadamad — *Boston, Philadelphia, Baltimore, New Orleans* (Mehhiko lahe ääres).

Peamised sadamad Vaiksel ookeanil on *San Francisco, Los Angeles, Seattle.*

Panama kanal. Ülisuure kaubandusliku ja strateegilise tähtsusega on Panama kanal, mis annab Atlandi laevastikule otseühenduse Vaiksesse ookeani.

Kanali ehitust alustas juba aastal 1881 Rahvusvaheline ühing (eeskätt prantsuse kapitaliga). See ühing pankrotistus, teostades ainult osa töid. 1904. a. ostis USA selle ettevõtte ning lõpetas töö aastal 1914. Kanali pikkus on 81 km; tema keskosa seisab 26 m kõrgusel üle ookeanipinna. Kanali ümber olev ala kuulub 16 km laiuselt USA-le. Kanali suudmeil on tugevad merekindlused.

On olemas teise kanali kaevamise projekt *Nikaraagua* vabariigi territooriumil. Selle projekti aluseks ei ole niivõrd just kaubanduslikud vajadused (Panama kanal lubaks veel tublisti suurendada liiklust) kui USA strateegilised kaalutlused.

Väliskaubandus. Väliskaubanduslikus läbikäigus võistles

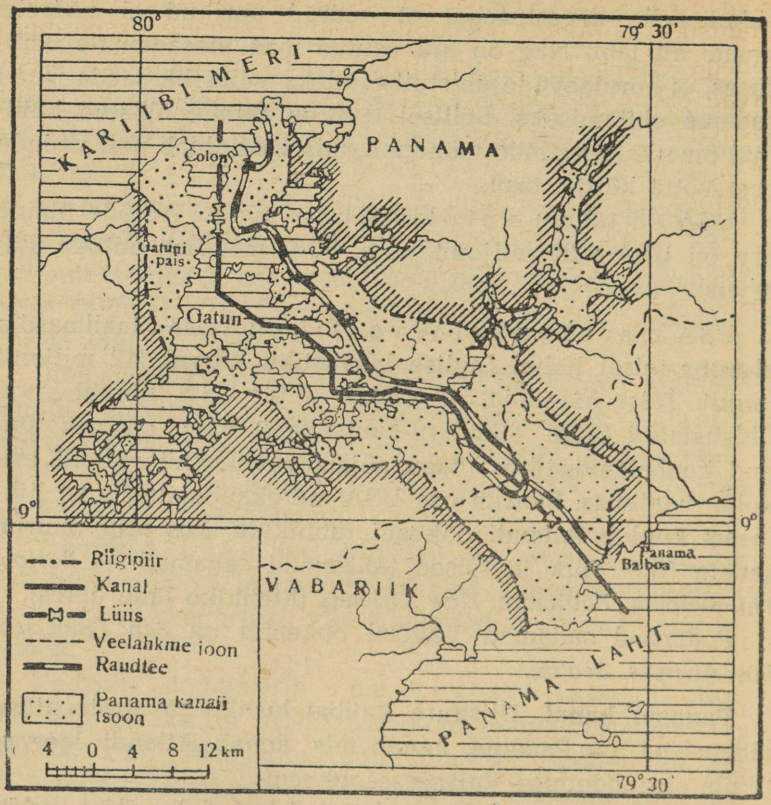

Joon. 73. Panama kanal.

USA enne Teist Maailmasõda esimese koha pärast Suur-Britanniaga, jäädes temast tublisti maha impordis, kuid ületades teda ekspordilt.

Sõjaajal arendas USA tublisti eksporti ning jõudis väliskaubanduses Suur-Britanniast kaugele ette. Maailmakaubanduses on ta esikoha säilitanud ka pärast sõdagi.

USA ekspordis fabrikaatide eksport peaaegu tasa-

kaalustub toorainete ja pooltöödeldud esemete ekspordiga. Sellega erineb USA Suur-Britanniast, kus toorained etendavad ekspordis tühist osa. USA ekspordi põhilised artiklid on puuvill, teravili, tubakas, naftasaadused, autod ja masinad. Impordis domineerivad toorained ja toiduained (kohv, suhkur, puuvili).

USA väliskaubanduses on harilikult eksport ikka märksa suurem kui import. Teine tähtis kapitali juurdevoolu allikas on kasumid kapitalidelt, mis on mahutatud välismaile, ja protsendid välislaenudelt. Suurimad ameerika kapitalide mahutused on Ladina-Ameerika riikides, Kanadas ja Euroopa riikides.

Rajoonid.

USA asustamine eurooplastega algas Atlandi ookeanilt ning liikus idast läände. Alles XIX sajandi keskel tungis kolonisatsioon üle piirjoone, milleks oli Kaljumäestik, ning algas Kaug-Lääne, s. o. mägi- ja Vaikse ookeani osariikide rahvastamine. Kõige energilisemalt edenes Lääne asustamine XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, kuid praegugi on Läänes rahvastiku tihedus väike (eriti mägi-osariikides), raudteevõrk hõredam ja haritud maad vähe.

USA ida-osariikide majanduslik arenemine läks, nagu me juba teame, kaua aega kaht eri teed. Põhi oli juhtival kohal tööstuse ja kapitalistliku põllumajanduse, raudteede ja kanalite ehitamise ning „ameerikaliku tempoga" ehitatud linnade arengu poolest. Orjanduslik Lõuna jäi kõiges selles Põhjast maha.

Pärast kapitalistliku Põhja võitu orjandusliku Lõuna üle (sõjas 1861.—1865. a.) lülitati Lõuna USA kapitalistliku arenemise üldkäiku. XIX sajandi lõpul nihkub Lõunasse tekstiiltööstus; Lõunas luuakse oma rasketööstuse tähele-

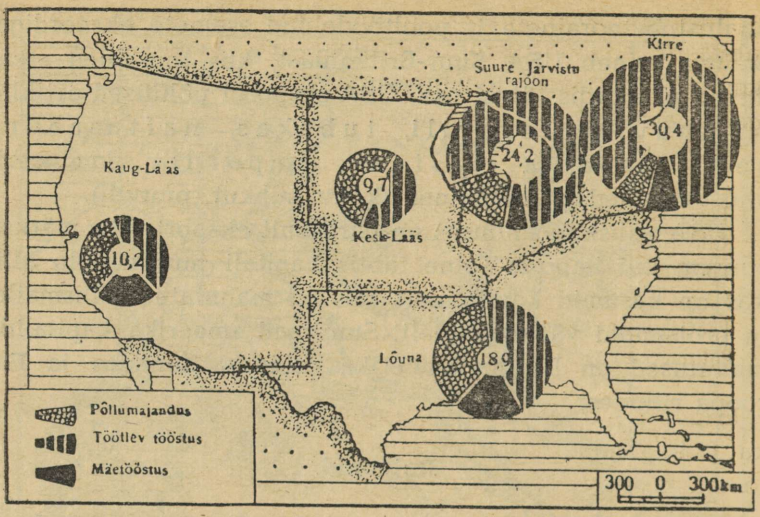

Joon. 74. Põllumajanduse, töötleva ja mäetööstuse jaotus USA-s. Arvud — miljardid kuldrublad.

pandav rajoon (Birmingham). Tihe raudteevõrk sidus Lõuna teiste USA rajoonidega. Kuid ajalooliselt kujunenud erinevused Põhja ja Lõuna vahel ei kadunud siiski. Kapitalism ei hävitanud orjapidamise jäänuseid Lõunas. Siin on töötajate (eriti neegrite) elatustase palju madalam kui Põhjas. Põhi säilitab juhtiva koha tööstuslikus võimsuses, samuti ka kapitalismi üldarenemises. Lõuna jääb märgatavalt maha ka kultuuriliselt: kirjaoskamatute protsent on siin kolm korda kõrgem kui Põhjas.

Seega esineb USA territooriumil kolm põhirajooni: 1) *tööstuslik Põhi*, 2) *endine orjanduslik Lõuna*, 3) *koloniseeritav Lääs*. Sellise jaotuse tegi juba Lenin, kes uuris kapitalismi arenemist USA põllumajanduses.

Järgnev tabel näitab, milline osa USA territooriumist, rahvastikust, tööstustööliste üldarvust, mäetööstuse toodangust, töötlevast tööstusest ja põllumajandusest kuulub igale neist kolmest rajoonist.

Alad	Põhi	Lõuna	Lääs
Territoorium	31	30	39
Rahvastik	59	31	10
Tööstusproletariaat	73	20	7
Mäetööstuse toodang	42	35	23
Töötleva tööstuse toodang	79	14	7
Põllumajanduse toodang	53	32	15

Erinevusi USA põhiliste rajoonide vahel näitab teravalt ka Põhja-Ameerika raudteevõrgu kaart (vt. joon. 10) ja tööstuskeskuste paigutuse kaart (vt. joon. 71).

Põhi.

Nagu näha ülaltoodud tabelist, hõlmab USA Põhi vähem kui $^1/_2$ kogu maa territooriumist, kuid koondab peaaegu $^3/_4$ tööstusproletariaadist, annab peaaegu $^4/_5$ kogu töötleva tööstuse produktsioonist ja üle poole põllumajanduslikust toodangust. Kuid *tööstusliku Põhja tohutul territooriumil on olulised erinevused majanduslikus arenemises.* Arvestades neid erinevusi, tuleb Põhi jagada 3 rajooniks: *kergetööstuslik Kirre,* mis külgneb Atlandi ookeaniga, *Suure Järvistu tööstusagraarrajoon* (ehk Lähis-Lääs) ja *põllumajanduslik Kesk-Lääs.*

Tööstuslik Kirre.

Kirderajooni kuulub Uus-Inglismaa 6 väikest osariiki (tähtsam neist on Massachusetts) ja 3 Kesk-Atlandi osariiki: New York, Pennsylvania, New Jersey. See on *tööst-*

tusliku Põhja rohkem industrialiseeritud rajoon kõige suurema linnarahvastiku protsendiga. Eriti suur on Kirderajooni tähtsus USA välissidemetes.

Asend ookeani rannikul otse vastu Lääne-Euroopat on Kirderajooni kaubanduse ja tööstuse arenemises etendanud suurt osa. Siia on juba vanast ajast koondunud ettevõtlikku rahvast, kes on toonud Euroopast kogemusi kaubanduseks ja tööstuseks. Juba enne iseseisvate Ühendriikide moodustamist töödeldi siin kalevit, lõuendit, väiksemaid metallesemeid; siit läksid rändkaubitsejad mitmesuguste väiksemate kaubaartiklitega maa igasse kolkasse.

K i v i s õ e lademete, r a u a ja n a f t a leidumine Pennsylvanias soodustas Kirderajoonis rasketööstuse arenemist.

Nii tugines Kirderajooni tööstuslik arenemine *mereäärse asukoha paremusele, kvalifitseeritud tööjõu olemasolule ja võimsate mineraalsete ressursside leidumisele.* Sellele tuleb veel juurde lisada, et alaline sisserändajate juurdevool, millest tähelepandav osa peatus Kirdes, andis tööstusele üha uusi ja uusi töökaadreid.

Kirde vanim tööstusrajoon on *Uus-Inglismaa.* Siin on arenenud mitmesugune kergetööstus, eriti tekstiiltööstus, naha- ja jalatsitetööstus, väike-metallitööstus, peenmasinate ehitus ja tulirelvade tootmine. Tähtsam tööstuskeskus ja sadam Uus-Inglismaal on *Boston* (ühes eeslinnadega ligi 2 milj. elanikku).

Rannik Uus-Inglismaalt lõuna poole, New Yorgi ja Philadelphia vahel, kujutab peaaegu katkematu tööstuslinnade ahela.

N e w Y o r k on suurim USA meresadamalinn. Tema kaudu toimub pool kogu USA impordist ja peaaegu pool ekspordist. New Yorki läbib peamine USA-sse suunduv immigrantide mass. *Kaubandusliku ja rahandusliku tähtsuse*

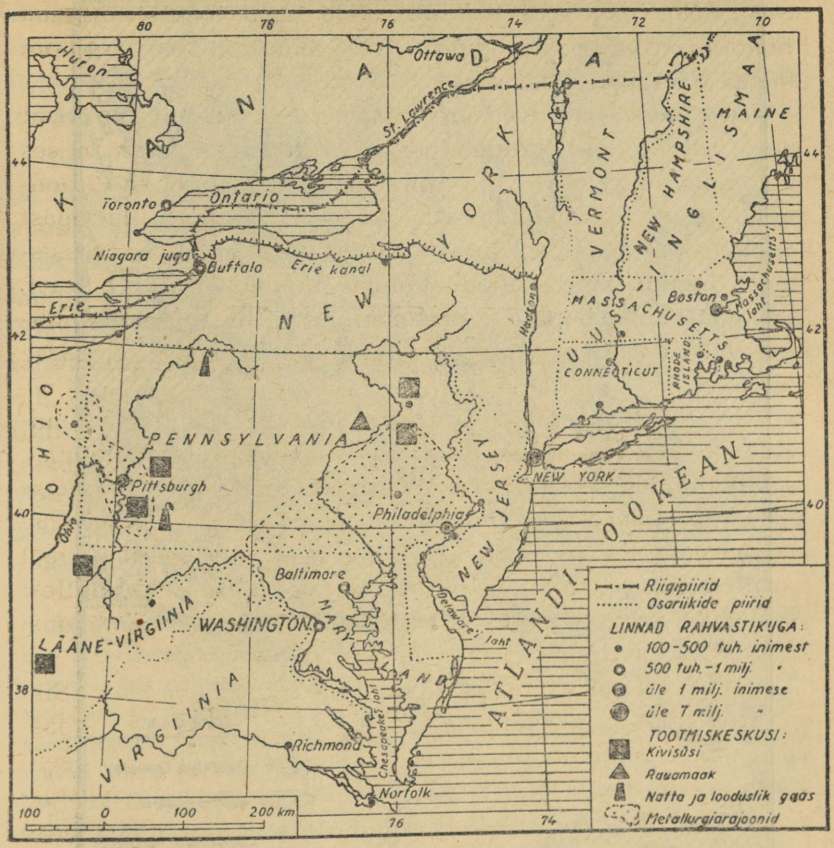

Joon. 75. USA Kirre.

poolest võib New Yorki võrrelda ainult Londoniga. New Yorgi börsil on maailmaline tähtsus. *Poliitilise keskusena* on New York märksa tähtsam kui Washington. Wall-street, tänav, kus asuvad tähtsamad pangad, juhib faktiliselt USA valitsuse poliitikat. New Yorgi t ö ö s t u s erineb oma väga

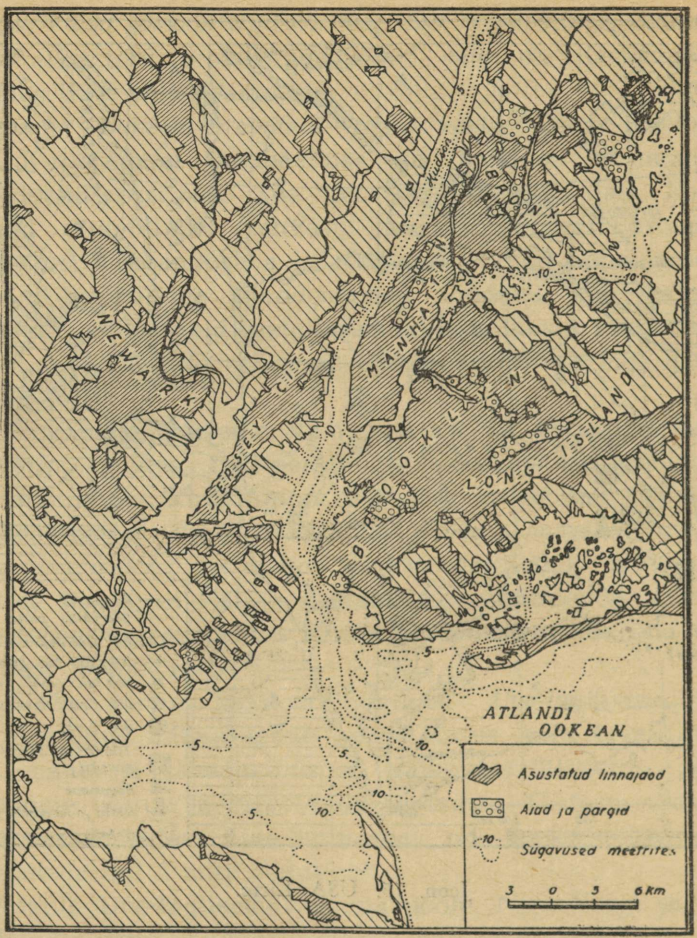

Joon. 76. New Yorgi skemaatiline plaan.

mitmekesise koosseisu poolest. Silma paistavad tööstusharud, mis on iseloomustavad tohutule linnale, nagu rõivastus-,

ehitus-, trükitööstus. Tublisti on arenenud elektrotehniline tööstus ja mitmesugune peenmasinaehitus. New Yorgi eeslinnades on naftapuhastustehased, kummivabrikud, mis töötlevad sisseveetud kautšukit, vasesulatustehased jne.

New York asetseb *Hudsoni* jõe suudmes. See jõgi on Erie kanali abil ühendusteeks Suure Järvistu ja ookeani vahel. Tihedaim raudteevõrk koondub New Yorki igast USA osast. New Yorgi keskus asub Manhattani saarel. Lõuna pool, Long Islandi saarel, on Brooklyn (New Yorgi linnaosa). Mandril on rida eeslinnu. Päris New Yorgis on rahvastikku 7,5 miljonit, ühes eeslinnadega aga 12 miljonit. Rahvuslikult koosseisult on New York otse etnograafiline muuseum. Siin on rohkem kui kuskil mujal neid tulnukaid, kes veel on säilitanud oma keele ja kombed. New Yorgist kõneldakse, et temas on rohkem itaallasi kui Roomas ja rohkem iirlasi kui Dublinis. Eri kvartaalis elavad neegrid.

New York on kuulus ameerika „pilvelõhkujate" poolest. Siin on maailma kõrgeim ehitis — 102-kordne maja, ligi 400 m kõrge. Ehitiste kasv kõrgusse, mis on maa vähesuse ja kalliduse tulemuseks, muutus rekordide taotlemise ja reklaami vahendiks. Võimsad rahanduslikud firmad ehitavad üksteise võidu hooneid, mis üllatavad oma ulatuselt ning eristuvad teravalt linna panoraamist. Kuid pilvelõhkujad ei kata sugugi kogu Ameerika linnade pindala. Pilvelõhkujate rühmad või pilvelõhkujad-üksikmajad kerkivad esile tavaliste 6—8-kordsete majade massist.

Philadelphia (Pennsylvania keskus) asub Delaware'i jõe alamjooksul, on rahvastikult ja tööstusliku produktsiooni ulatuselt kolmas linn USA-s. Philadelphiale ja tema eeslinnadele avaldab tööstuslikus spetsialiseerumises mõju seos Pennsylvania mäetööstuslike rajoonidega. Siin on arenenud mäetööstusmasinate, raudteeroobaste, torude, vedurite, vagunite jne. tootmine. Rasketööstuse kõrval

omavad suuremat tähtsust ka mitmesugused kergetööstuse harud, mis teenindavad laialdast tarbijaskonda.

Lääne-Pennsylvania on USA kivisöe ja metallurgiatööstuse põhilisi rajoone. Mäetööstuse rajooni keskuseks on *Pittsburgh* Ohio jõe ääres. Pittsburghi ümbruse haaravad kivisöe šahtid, metallurgia ja masinaehituse tehased. Niagara joal on võimsad hüdroenergia jõujaamad, mis kuuluvad osalt Kanadale, osalt USA-le. Nad annavad energiat 150—200 km raadiusega maa-alale.

Tihedasti rahvastatud tööstusrajoonide kõrval on Kirdes säilinud ka rajoone, kus domineerib põllumajandus, või isegi nõrgalt rahvastatud metsarajoone, mida kasutatakse peamiselt turismi huvides (Uus-Inglismaa põhjaosa). Kuid üldiselt on põllumajandus siin alluvas seisukorras. Ta varustab linnu värske piima, kodulindude, keedu- ja puuviljaga, s. o. tal on linnalähedane iseloom.

Suure Järvistu tööstus-agraarrajoon.

Sellesse rajooni kuuluvad Suure Järvistu äärsed osariigid *Illinois, Indiana, Michigan, Ohio, Wisconsin* ja *Minnesota* idaosa.

Oma tööstuslikult arengult on sel rajoonil teine koht Kirde järel. Kuid erinevalt Kirdest on siin põllumajandus säilitanud suure tähtsuse, kusjuures isegi tööstus on arenenud tihedas seoses põllumajandusega: põllumajanduslike toorainete töötlemisel (hiigeltapamajad, lihakonservivabrikud, veskid, võivabrikud) on siin väga tähtis koht; samuti on siin arenenud põllumajanduslik masinaehitus. Kuid peale selle on eriline tähtsus ka mäetööstusel (eriti rauamaagi tootmisel Ülemjärve lähedal). Siin on või-

mas metallurgia, mitmesugune masinaehitus, eriti just autotööstus, andes rõhuva osa USA autotoodangust.

Selle rajooni tööstuse arenemisele on eriline tähtsus *Suure Järvistu* veeteel. Seda mööda toimub kolossaalne kaubaliiklus: läänest tuleb rauamaak, mets, vili, idast Pennsylvania kivisüsi, Kirderajoonist tööstussaadused. Nende kaupade liikumisteedel tekkis järvede kallastele palju tööstuskeskusi. Tähtsam neist on *Chicago*, Michigani järve lõunakalda juures. Chicago on „Lähis-Lääne pealinn"; ta on teine linn USA-s rahvastikult, tööstustoodangu suuruselt, kaubakäibelt ja rahanduslikult tähtsuselt. Raudteesõlmena on Chicagol esimene koht USA-s — siit väljub 32 raudteeliini kaugliikluseks, väiksemad liinid kaasa arvamata. Chicago eriline tähtsus transpordis oleneb tema asukohast Suure Järvistu lõunaotsa juures: hulk raudteid, mis käänduvad ümber Suure Järvistu lõunast, läheb läbi Chicagost.

Chicago tööstuses eristuvad järgmised harud: 1) lihakonservitööstus (kuulsad Chicago tapamajad); 2) metallurgia (suuremad tehased on Chicago eeslinnas Gary's); 3) masinaehitus, eriti põllutöö-, transpordi- ja elektrotehniliste masinate ehitus; 4) polügraafiline ja õmblustööstus ning teised harud, mis on tingitud juba suurlinna oma vajadustest.

Tähtsuselt teine tööstuskeskus selles rajoonis on *Detroit* — jõel, mis väljub Huroni järvest ja suubub Erie järve. Oma tööstustoodangult on tal neljas koht USA-s. Detroit on auto- ja lennukitööstuse keskus (Fordi käitised).

Erie järve ääres on *Cleveland*, metallitööstuse ja masinaehituse tähtis keskus, ja *Buffalo* (Erie kanali alguses, mis ühendab Suurt Järvistut New Yorgiga) — põllumajanduslike toorainete töötlemise suur keskus. Kõik

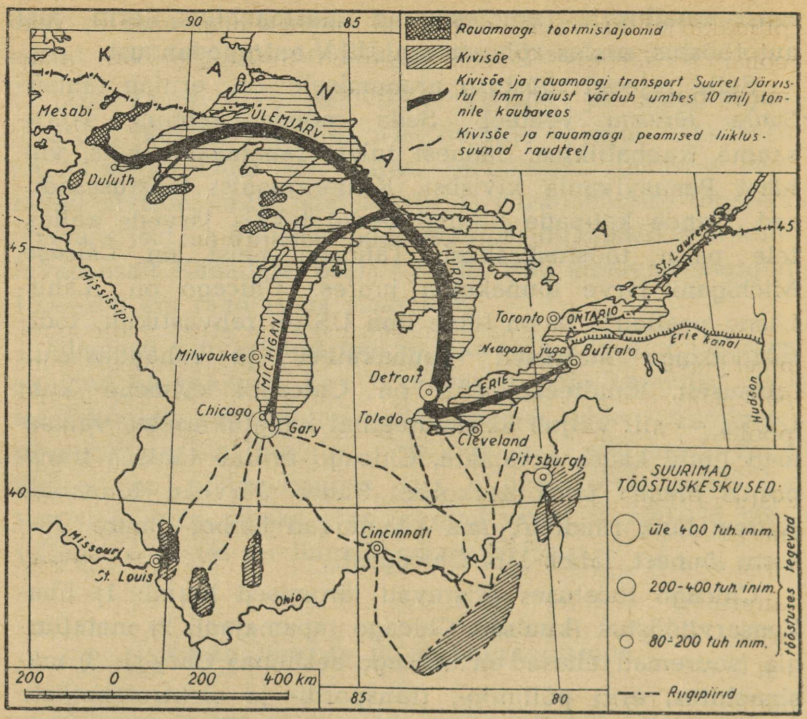

Joon. 77. Suure Järvistu rajoon.

mainitud linnad on suureläbikäiguliste sadamatega. Kuid kõige suurem kaupade läbikäigult on Duluth, Ülemjärve läänesopis. Ta saadab rauamaaki (lähedal asuvast Mesabi rauamaagi basseinist) ja nisu (külgnevaist läänerajoonidest) ning saab kivisütt, masinaid.

Põllumajandusliku kasutamise alusel jagatakse Suure Järvistu rajoon järgmiselt (vt. joon. 72): äärmises põhjas, Ülemjärve rajoonis, on säilinud tähelepandavad metsamassiivid; suuremas osas, päris järvistu-vööndis, on arenenud

piimakarjandus, mis on eriti kõrge tasemega läänes, Wisconsin'i osariigis; lõunast külgneb Suure Järvistu alaga maisivöönd lihaloomade kasvatusega.

Kesk-Lääne põllumajandusrajoon.

See tohutu suur maa-ala Suurest Järvistust lääne pool, *preerialava* piirkonnas, erineb Põhja rajoonidest oma *põllumajandusliku iseloomuga* ja madala rahvastikutiheduse poolest. See on *nisu, maisi* ja *lihakarjanduse tähtsaim rajoon.*

Selle rajooni asustamine toimus hiljem kui Suure Järvistu rajooni asustamine. Siin moodustus kohe *kõrgeltkaubaline põllumajandus tugevasti arenenud mehhaniseerimisega, suurte farmidega.* Domineerivad viljakad mullad (mustmuld või kastanpruunid mullad). Kuid see on ka sagedate põudade rajoon ning viljasaagid pole siin kindlad. Põudade hävitavat mõju suurendab veel farmerite poolt praktiseeritav põllumullastiku röövmajanduslik kurnamine (mitteküllaldane väetamine, mis kurnab põldu; ühe ning sama vilja kasvatamine aastast aastasse samal põllul), samuti ka plaanikindlate tööde puudumine niisutamisel ja metsaistutamisel. Selle tagajärjel porsub mullastiku ülemine kiht kergesti, toimub liiva kandumine ja kuhjumine ning mullastiku viljakus hävineb. Kapitalismi eesrindlikus riigis toimub „kõrbe pealetungimine" (ameerika geograafide väljenduse kohaselt). Farmerite suured hulgad laostuvad selle tagajärjel ja on sunnitud oma farmid ja põllud maha jätma.

Kesk-Läänes on domineeriv toiduainete tööstus (jahuveskid, lihatööstus). Tööstuse peamised keskused on

kõik idaserval, Suure Järvistu rajooni piiri lähedal. Kaksiklinn *Minneapolis — Saint Paul* (kokku 780 000 elanikku) on Mississipi jõe ääres (laevatavaks muutuva osa alguses) ning on suurim jahutööstuse keskus USA-s; *Kansas-City* ja *Omaha*, mõlemad Missouri jõel, on tapamajade ja lihakonservitehaste keskusteks, mis võistlevad Chicago tööstusega. Missouri ja Mississipi ühinemise kohal on suur tööstuslinn *Saint Louis* (üle 800 000 elaniku).

Lõuna.

Tabelist (lk. 277) on näha, et Lõuna oma tööstuslikult arengult jääb tublisti maha mitte ainult tööstuslikust Põhjast, vaid ka USA kui terviku keskmistest näitajatest; Lõunale kuulub 30% kogu USA territooriumist, 31% kogu rahvastikust, kuid ainult 20% industriaaltöölistest ja 14% töötleva tööstuse produktsioonist. Toodanguliselt on Lõuna osa märksa kõrgem mäetööstuses (35%) ja põllumajanduses (32%). Sellest nähtub, et *Lõuna toodab peamiselt põllumajanduslikke ja mineraaltooraineid, kuna töötlev tööstus on arenenud võrdlemisi nõrgalt.*

Kuid peamine, millega Lõuna erineb teistest USA rajoonidest ja millest selgub mõningal määral ka tema tööstuslik mahajäävus, on Lõuna ühiskondlikus korras ilmnevad *orjapidamise igandid.*

Orjapidamise kaotamine muutis neegrite-põlluharijate sõltuvuse vormi, kuid ei hävitanud sõltuvust ennast. Endistes orjanduslikes osariikides Lõunas jäi maa suurmõisnikele, kuna maaharijate domineerivaks massiks olid vähese varaga saagiserentnikud, kes olid võlgadega orjastatud. Sellest peaaegu õigusteta massist on pahimas olukorras niinimetatud *kroppe-rid* (ingl. cropper, otseses mõistes: „saagilised"). Neil pole ei oma maja, ei tööriistu ega käibevahendeid. Töötades mõisniku maal, mõisnike tööriistadega, on nad oluliselt palgatud tööliste seisukorras, kuid saavad töö-

tasu mitte rahas, vaid osana saagist. Arvestatakse küll, et peremees saab 1/2 puuvillast ja 1/3 teiste kultuuride saagist, kuid tegelikult on see osa märksa kõrgem. Farmide tulukus on majandamise mahajäävuse tõttu madal. Peaaegu kõigil väiksemail puuvillakasvatajail tuleb talve lõpul teha laene. Liigkasuvõtmine on siin väga tugevasti arenenud ning laenajalt võetakse seda suuremaid protsente, mida suurem on häda laenu tegemiseks. Et liigkasuvõtjaks on täielikult seesama mõisnik, kropperi peremees, siis on arusaadav, et arve õiendamisel kropperil vaielda ei ole (siin öeldakse: „Rahulolematu kropperi palve lõpparve tegemiseks on samaväärne enesetapmise katsele lintšimise teel"). Mitte asjata ei nimetanud Lenin Ameerika Lõunat *„vabastatud" neegrite vanglaks.*

Lõuna põhiline kultuur on puuvill. *Puuvillavööndi* haarab Lõuna keskmise osa (vt. joon. 72). Puuvillakasvatuse areng USA-s oli lahutamata seoses orjapidamisega ja tänapäevalgi on orjanduslikke igandeid kõige rohkem just puuvillavööndi idaosa puuvillakasvatuse majapidamistes, mis arenesid orjanduslikul ajastul. Kuid viimasel ajal on puuvillakasvatamine nihkunud lääne poole ja uus võimas puuvilla rajoon kasvas Texase osariigis, kus möödunud aegadel ei olnud ei puuvilla ega orjandust. Siin on tehniline tase kõrgem, kasutatakse masinaid, samal ajal kui puuvillavööndi vanemas osas töötatakse käsitsi isaisaaegsete vahenditega.

Tähtuselt teine kaubanduslik kultuur on t u b a k a s (idas). Atlandi ookeani lähedastes osariikides on arenenud varajase keeduvilja tootmine, see keeduvili saadetakse erirongidega Põhja linnadesse. Floridas on suur tähtsus ka tsitruselistel, apelsinide ja sidrunite kultuuridel. Talvise kuurordina meelitab Florida külastamisele palju võõraid.

M ä e t ö ö s t u s e arengult Lõuna, nagu juba nägime, erineb võrdlemisi vähe Põhjast. Nafta toodangult on Lõuna juhtival kohal. Peamised nafta-osariigid on Texas ja Oklahoma. Lääne-Virginias on üks suuremaid kivisöetööstuse rajoone, mis moodustab külgneva Pennsylvania kivisöe

rajooni jätku. Rauamaakide toodangult jääb Lõuna tublisti maha Põhjast, kuigi tal on tohutuid ressursse.

Töötleva tööstuse harudest eristuvad tekstiil- (idas), metalli- (Birmingham), laevaehitus- (Baltimore Chesapeake'i lahe rannikul), keemia-, puidu-, tubaka-, suhkrutööstus.

Lõuna erineb niihästi Põhjast kui ka Läänest linnade nõrga arenemisega. Siin ei ole ühtegi linna, mille elanike arv tõuseks miljonini. Suurim linn *Baltimore* (850 000 elanikku) asub just Kirde piiril; oma tüübilt ja sidemetelt kuulub ta pigem Põhja kui Lõuna linnade hulka. Tema läheduses on *Washington*, USA pealinn (660 000 elanikku), linn, mis on ehitatud spetsiaalselt administratiivkeskuseks ja millel ei ole suuremat majanduslikku tähtsust. Siin on Kapitool (USA kongressihoone), „Valge maja" (presidendi elamu) ja valitsusasutised.

Äärmises lõunas on *New Orleans* (Mississipi jõe suudmes) — USA peasadam Mehhiko lahe ääres (490 000 inimest).

Birmingham — Lõuna metallitööstuse keskus. *Richmond* — Lõuna aristokraatia ajalooline pesa ja Lõuna pealinn kodanliku sõja ajal 1861.—1865. a.; praegu tuntud vaid oma tubakavabrikutega.

Lääs.

Kolmest USA põhilisest osast on pindalalt suurim, aga kõige vähem rahvastatud — Lääs (ameeriklased hüüavad seda *Kaug-Lääneks)*. Eriti nõrgalt on asustatud mägiosariigid (Kordiljeeride rajoon); siin on rahvastiku tihedus vähem kui 2 inimest 1 km²-l. Märksa kiiremalt läheb Vaikse ookeani lähedaste osariikide *(Kalifornia, Oregon*

ja *Washington)* asustamine. Samal ajal kui mägiosariikides on suuremal linnal Denver'il ainult 320 000 elanikku, on Vaikse ookeani äärsetes osariikides linnad *Los Angeles* ja *San Francisco* (eeslinnadega) tõusnud elanike arvult juba üle 1 miljoni.

Kogu Lääne maa-ala, välja arvatud ainult loodenurk, on *põuarajoon*. Domineeriv maastik on kuivad rohtlad, poolkõrbed, mäeahelikud. Põllundus vajab peaaegu igal pool kunstlikku niisutamist. Haritud niisutatud maad — põllualad — asuvad oaasidena tohutu suurte mägiste kõnnumaade vahel. Tähtsaim niisutatud maa-alade rajoon on *Kalifornia orund* Sacramento (põhjast) ja San Joaquin'i (kagust) jõe ääres — need jõed suubuvad ookeani San Francisco juures.

Siin on arenenud aiandus, mis on spetsialiseerunud väärtuslikele lähistroopilistele kultuuridele (tsitruselistele). Suvi on siin vihmatu. Niisutamiseks kogutakse mäenõlvadel lumesulaveed kunstlikesse veebasseinidesse ja juhitakse vesi neist basseinidest igale poole Kalifornia orundis. Arenenud on puuvilja konservimise tööstus, mis töötab siseturu tarbeks ja ka väljaveoks.

Teine tähtis põllumajanduse rajoon Läänes on loodenurk (Columbia platoo ja Puget Sound'i lahe ümbrus). Siin praktiseeritakse põllundust ilma kunstliku niisutuseta. See on Lääne tähtsam teraviljade (nisu) rajoon. Siin on ka levinud viljapuuaiandus (õunad). Suurimat väärtust omab siin metsatööstus; Washingtoni osariigil on esimene koht puidu tootmisel.

Ülejäänud Lääne maa-alal domineerib põllumajanduslikest harudest karjandus looduslikel karjamaadel. Niisutatavad maa-alad mägiosariikides on sagedasti söödakultuuride all, millest saadakse talisööda tagavarad.

Palju maid on Läänes kõrvaldatud üldisest majanduslikust kasutamisest. Need on *indiaanlaste reservaadid* ja rohkearvulised *kaitsealad* — rahvametsad ja rahvapargid. Viimastest on eriti tähelepanuväärv *Yellowstone'i* park eri-

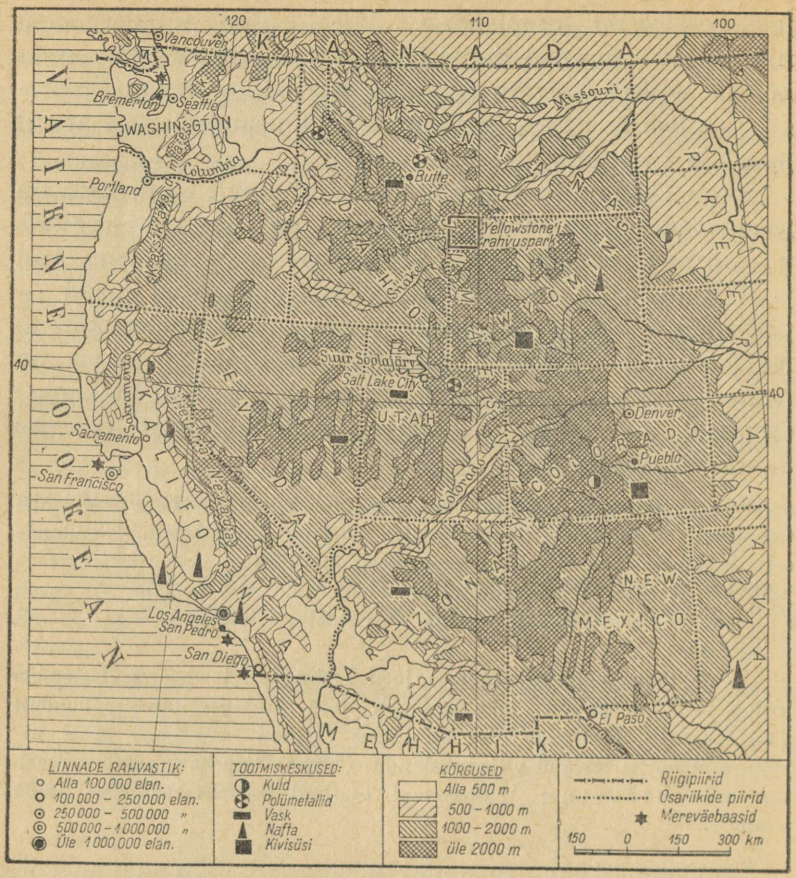

Joon. 78. USA Lääs.

liselt metsiku, omapärase ja maalilise loodusega (kaljud, jõed, mis voolavad sügavates kanjonites ning moodustavad grandioosseid jugasid, geiserid, metsad metsloomadega).

Tähtis koht Lääne majanduses on **mäetööstusel.**

Läänele kuulub rõhuv osa USA värvilistest ja väärismetallidest. Lõuna-Kalifornias, Los Angelese lähedal, on tähtis *naftatööstuse rajoon.*

Suur tähtsus Lääne majanduses on elektrijõujaamadel, mis on ehitatud mägijõgedele (Colorado, Columbia).

T ö ö t l e v t ö ö s t u s on rohkem arenenud rannaäärses rajoonis. Teise Maailmasõja kestel arenes siin eriti lennukite ja laevade ehitus. Tööstuslikult arenemiselt seisab kõige ees Kalifornia. Tähtsam tööstuskeskus on *Los Angeles* — nafta- ja lennukitööstuse linn, samuti ka kinovabrikute asupaik (Los Angelese eeslinnas Hollywood'is); Los Angelese ümbrus on eriti soodus kinoülesvõteteks: maastik on vahelduv (meri, oaasid lähistroopilise taimestikuga, kingud, kõrged mäed kuni lumiste tippudeni, läheduses liivakõrbe-alad), ilmastik on peaaegu alati päikesepaisteline.

San Francisco on USA tähtsaim sadamalinn Vaikse ookeani ääres. Suur tähtsus on ka *Seattle'i* sadamal Puget Sound'i ääres (siit on Jaapanisse ja Šanghaisse lähemal kui San Franciscost või Los Angelesest). Puget Sound on tähtis Ameerika laevastiku strateegiline baas Vaikse ookeani rannikul.

USA valdused ja baasid.

Põhja-Ameerika mandril kuulub Ühendriikidele *Alaska* ühes Aleuudi saarestikuga. See on tohutu maa-ala, kuid hõredasti rahvastatud (1 519 000 km² ja ainult 73 000 inimest, neist enamik ameeriklased ning 32 000 pärismaalased — eskimod, indiaanlased ja aleuudid). Alaska avastati aastal 1732 venelaste Fjodorovi ja Gvozdevi ekspeditsiooni poolt ja kuulus Venemaale kuni 1867. aastani, mil ta müüdi

Ühendriikidele. Alaskat ümbritsevad mered on rikkad kaladest ja mereloomadest. Merekalapüük on Alaska tähtsam majandusharu. Teisel kohal on väärismetallide (kulla, plaatina) toodang. Eskimote majanduses on põhiline tähtsus põhjapõdrakasvatusel.

Pärast Teist Maailmasõda, ühenduses USA agressiivsete plaanidega, muudetakse Alaska Ameerika imperialismi platsdarmiks, mis on nihutatud niihästi põhja kui lääne poole, s. o. suunatud NSV Liidu põhja- ja idaterritooriumide vastu. Alaskas ja Aleuudi saartel ehitatakse intensiivselt õhu- ja merebaase. Teise Maailmasõja kestel ehitati läbi Kanada territooriumi autotee, mis ühendab Alaskat USA Läänega.

Kesk-Ameerikas kuulub Ühendriikidele *Panama kanali tsoon* merelaevastiku baasidega kanali mõlemal väljumiskohal (kanali tähtsusest vt. eespool).

Vaikse ookeani keskosas kuuluvad USA-le *Havai saared* — tähtis strateegiline positsioon Ameerika ja Aasia vaheliste mereteede ristumiskohal; Havai saarte pealinn ja tähtis sadam on *Honolulu;* tähtsaim sõjalaevade baas on *Pearl-Harbour* Honolulu lähedal.

Vaikse ookeani lääneosas on laialdane ja rikkalike ressurssidega *Filipiini saarte* rühm, mis kuulus USA-le. Juba aastal 1934 lubas USA anda Filipiinidele täieliku iseseisvuse. 1946. aastal anti Filipiinidele formaalselt iseseisvus (Filipiinid muutusid vabariigiks), kuid USA sõjaväed jäävad Filipiinidele ning Filipiinide majandus on endiselt alluv ameerika kapitalile. Seega muutus ainult Filipiinide alluvuse vorm USA-le. Filipiinide pealinn ja sadam on *Manila.*

Peale Filipiinide kuuluvad USA-le mõned väiksemad saared Vaikses ookeanis, nende hulgas ka *Guam,* mis asub Jaapanile kuuluvate Mariaani saarte keskel; ka osa *Samoa* saari on USA valduses.

Kariibi meres kuulub Ühendriikidele *Puerto Rico* saar mitme väiksema saarega selle läheduses. Puerto Rico tähtsam linn, sadam ja merelaevastiku baas on *San Juan*.

Ameerika Ühendriikidel on laialdased mõjualad Ladina-Ameerikas. Eriti suur mõju on USA-l väikestes riikides Kesk-Ameerikas ja Lääne-Indias (üldnimega Vahe-Ameerika).

Teise Maailmasõja kestel USA organiseeris Inglismaa nõusolekul oma mereväe- ja lennubaase reas Briti valdustes Atlandi ookeanis ja Kariibi meres, nende hulgas ka Newfoundlandil, Bermuda saartel, Trinidadi saarel ja Briti Guajaanas. Peale selle asutas USA baasid Islandil, Gröönimaa lõunaosas, Brasiilia rannikul. Sõja lõppedes pole USA oma laialdast baaside võrku vähendanud, vaid püüab seda visalt laiendadagi. Ta kavatseb kindlustada ja luua baase paljudel Vaikse ookeani saartel, mis kuulusid Jaapanile (Mariaanidel, Marshallidel, Karoliinidel, Riukiu saartel, Bonin'il jt.), alal hoida baase Islandil, Gröönimaal jne. Neil kavatsustel pole midagi ühist kaitse-ülesannetega, vaid need vihjavad selgesti USA imperialistlikele püüetele oma võimu laiendamiseks.

KANADA.

Briti dominioon Kanada hõlmab põhjapoolse osa Põhja-Ameerika mandrist, välja arvatud Alaska, mis kuulub USA-le, ning väike territoorium, mis on Briti valduse Newfoundlandi[1] osa. Kanada pindala on 9 500 000 km², elanikke 12 miljonit. Pealinn — *Ottawa*.

Looduslikud tingimused. Põhjas tungivad Kanada valdused Põhja-Jäämerre, kus Kanadale kuulub asustamata Arktiline arhipelaag. Põhjarannik on tugevasti liigestatud.

[1] 1949. a. muudeti Newfoundland Kanada provintsiks. Vast. toim.

Sügavale lõikub *Hudsoni laht*, mis eraldab määratu suure *Labradori* poolsaare. Hudsoni lahe tähtsus transpordis on väike: ta on aastas ainult 3 kuud jäävaba. Palju tähtsam on idaranniku liigestus. *St. Lawrence'i laht* ühes temasse suubuva St. Lawrence'i jõega avab tee sisemaale, Suurele Järvistule. Aga ka St. Lawrence'i jõe suudmeala on aastas 4—6 kuud jääga aheldatud. Lõuna pool tungib merre poolsaar *Uus Šotimaa* (Nova Scotia). Tema rannikul asuv sadam *Halifax* on laevatamiseks vaba kogu aasta.

Vaikse ookeani rannik on tihedalt liigestatud fjordidega. Vaikne ookean Kanada rannikul ei külmu.

Ida-Kanadat iseloomustab veidi kõrgendatud tasandik, mis oma kliima ja mullastiku tingimustelt on vähe sobiv põllunduseks. Viljakamat maad leidub St. Lawrence'i jõe orus. See org on teeks Atlandi ookeanilt Suurele Järvistule ja ta asustati eurooplaste poolt varem kui ülejäänud Kanada.

Äärmise lääneosa (nagu USA-ski) haaravad *Kordiljeeride* mäeahelikud. Kordiljeeridest ida poole levib lavamaa, mis on jätkuks USA preerialavale.

Kanadale kuulub *Suure Järvistu* põhjarannik. Kanadas on palju veerikkaid jõgesid. H ü d r o e n e r g i a varud on suured. Kuid Põhja-Kanada hiigeljärvi ja jõgesid katab suurema osa aastast jää.

M a a v a r a d e s t on Kanadas väga suured kivisöe varud (1100 miljardit tonni), kuid valdavamalt leidub ainult madala kvaliteediga sütt; tähtsamad varud on lääneosas. R a u a m a a k e on vähe ja needki asuvad kivisöest kaugel (idas). Eriti suured on v ä r v i l i s t e ja v ä ä r i s m e t a l l i d e — kulla, hõbeda, plaatina, nikli, vase, seatina, tsingi varud.

Kanada k l i i m a l e mõjub Põhja-Jäämere lähedus suuremal määral kui USA kliimale. See mõju on ebasoodus

eriti Ida-Kanadas, mille ranniku lähedal voolab külm *Labradori hoovus.* Labradori poolsaare idaosas lõpeb 56-ndal laiuskraadil (pisut põhja pool Moskva ja Daugavpilsi laiusest) taiga (okasmets) ning algab tundra. Labradori hoovus toob kaugele lõunasse suuri jäämägesid (aastal 1912 põrkas üks suuremaid aurikuid „Titanic" sellise jäämäe veealuse osaga kokku ja hukkus).

Vähem karm on kliima Kesk- ja Lääne-Kanadas, kus tundub juba soojema Vaikse ookeani mõju. Taiga tungib siin polaarjoone taha, tundra taganeb põhja poole; lõunas, Kesk-Kanadas, levivad preeriad, mis on USA preeriate jätkuks. Kliima on siin kontinentaalne, kaunis kuiv, palava suve ja pakase talvega. Nagu USA-ski, erineb siinne preeriate rajoon viljaka mullastikuga.

Kanada suureks rikkuseks on m e t s (katab peaaegu $^1/_3$ kogu maast). Domineerivad okasmetsad.

Newfoundlandi madalmeri on kuulus oma k a l a r i k k u s e g a.

Rahvastik. Esimesed eurooplased, kes rajasid püsivad asulad Kanadas, olid prantslased; nad asusid St. Lawrence'i jõe orgu. Atlandi ookeani rannikule asusid prantsuse ja inglise kolonistid. 1763. aastani kuulus Kanada Prantsusmaale. Prantsuse ja inglise kolonistide vahel tekkis sageli kokkupõrkeid. Aastal 1763 Inglismaa vallutas Kanada. Kanada (nagu USA-gi) meelitas ligi mitmest rahvusest immigrante peaaegu kõigist Euroopa riikidest; 50% rahvastikust on oma päritolult Suur-Britannia väljarändajad *(inglased, iirlased, šotlased),* 30% *prantslased,* kes on asustanud tihedasti St. Lawrence'i oru (Quebec'i provintsi) ning on säilitanud oma keele. Teistest rahvustest on kõige rohkem sakslasi, ukrainlasi, skandinaavlasi. Maa pärisrahvast — *indiaanlasi, eskimoid* — on säilinud ainult 125 000 inimest.

Majandus. Kanada on *arenenud tööstuslik-põllumajanduslik maa.* Kõrge toodanguga ja hästi mehhaniseeritud põllumajanduse kõrval on Kanadas arenenud ka tugev tööstus (mäe-, puidu-, paberi-, masinaehituse- ja eriti autotööstus). Kanada tööstuses ja kogu majanduses etendab väga suurt osa elektrifitseerimine hüdroenergia alusel.

Kanada tähtsuse kohta maailma majanduses võib otsustada järgmisest näitest: 1937.—1938. a. oli kaupade eksport Kanadast hinnalt natuke suurem kui eksport Prantsusmaalt ja märksa suurem kui eksport Itaaliast. Peale Teist Maailmasõda ületas ta need riigid veel rohkem ja (ühenduses Saksamaa ja Jaapani väliskaubanduse langusega) astus ekspordi suuruselt kolmandale kohale USA ja Inglismaa järel. Peamassi ekspordist annavad toorained ja pooltöödeldud põllumajandussaadused (nisu, jahu, liha, piimasaadused), metsamajandussaadused (metsamaterjalid, puumass), mäetööstuse (värvilised metallid) ja kalanduse tooted. Üsna suur on ka valmisesemete väljavedu (paber, autod). Teise Maailmasõja ajal *varustas Kanada Inglismaad väga suurel määral niihästi toorainetega kui ka relvadega.* Alumiiniumi, lennukite ja tankide toodangult ning laevaehituselt andis Kanada rohkem kui ükski teine dominioonidest.

Olles küll Briti dominiooniks, on *Kanada samal ajal tihedas seoses USA-ga.* Kanada tööstuse tähtsamad harud on põhiliselt ehitatud ameerika kapitaliga. USA kapitali mahutused Kanada majandusse on tublisti suuremad kui Inglismaa kapitali mahutused.

Rajoonid. Asustatud ala Kanadas ulatub ookeanist ookeanini pika kitsa vööndina. Selle piire võib paremini jälgida raudteevõrgu leviku kartogrammilt. Raudteevõrgu piirkonnast väljaspool võib kohata ainult üksikuid mäetööstuse asulaid, karusnahaküttide faktooriaid, indiaanlaste ja eskimote elamuid. Eskimod elatuvad jahist, põhjapõdra-

kasvatusest ning kalandusest. Selline on Kanada põhjaosa. Kullapalavik, mis XIX sajandi lõpul tegi kuulsaks *Klondike jõe,* on kullakaevanduste kehvenemisega juba ammu möödunud.

Suure Karujärve ümbruses on suured uraanikaevandused, mis Teisest Maailmasõjast alates omandasid erilise tähtsuse ühenduses aatomipommide tootmisega. Viimastel aastatel on Põhja-Kanada muutunud sõjaliste ettevalmistuste kohaks (aerodroomide tehniline varustamine, sõjalised ekspeditsioonid ja manöövrid), mis on suunatud Põhja-Kanadas strateegilise platsdarmi loomiseks NSV Liidu vastu.

Kanada asustatud territooriumi võib jagada kolmeks majanduslikuks rajooniks: 1) Idarajoon, mis külgneb Suure Järvistu, St. Lawrence'i jõe ja Atlandi ookeaniga; 2) Kesk-Lääs, mis haarab Sise-Kanada preeriate ala; 3) Läänerajoon Vaikse ookeani ranniku läheduses.

Idarajoon on *Kanada tööstuse põhirajoon.* Siin on Kanada kaks suuremat linna — *Montreal* (ligi 1,1 miljon elanikku) ja *Toronto* (900 000 elanikku), peale nende pealinn *Ottawa* ja *Quebec.* Montreal, eriti aga Quebec (endine Kanada pealinn), asukohaga St. Lawrence'i orus, on säilitanud Prantsuse linnade ilme. Toronto Ontario järve rannikul on inglise-ameerika tööstuslinn ning sarnaneb USA linnadega. Selle rajooni tööstusele on iseloomustavad puiduja paberitööstus, mis töötavad vee-energial. Suur tähtsus on autotööstusel (Torontos) ja tekstiiltööstusel (Montrealis). Idarajoonis toodetakse suurel määral kulda, niklit, asbesti. Põilumajandusel on kõrvalisem tähtsus, ta põhineb piimakarjandusel, keeduvilja- ja puuviljakasvatusel.

Kesk-Kanada, mis haarab Manitoba, Saskatchewani ja Alberta rohtla provintsi, on *maailmalise tähtsusega nisukasvatusrajoon.* Ta annab aastas keskmiselt 80—100 miljonit tsentnerit nisu ning veab saagist välja 70% (tera-

dena või jahuna). Suurtes farmides kasutatakse laialt traktoreid ja kombaine, ekspluateeritakse palgalist tööjõudu. Transpordi sõlmpunktides on suurejoonelised elevaatorid, kus teravili töödeldakse lõplikult ekspordiks (puhastatakse, sorditakse ja valmistatakse „standardviljaks"). Kaubanduse ja tööstuse peakeskus *Winnipeg* on üks suurimaid viljakaubanduse keskusi maailmas.

L ä ä n e - K a n a d a (Briti Kolumbia provints) hõlmab Kordiljeeride alasid ja Vaikse ookeani rannikut. See on metsatööstuse ja metsaekspordi (esimese klassi ehitusmets), mäetööstuse (värvilised metallid, kuld, kivisüsi) ja kalanduse rajoon. Suurim linn ja sadam on *Vancouver*.

LADINA-AMEERIKA.

Koosseis, ulatus, poliitiline kaart. „Ladina-Ameerika" mõiste alla kuuluvad kõik Ameerika maad, mis asuvad Ühendriikide piiridest lõuna pool. Need maad on järgmised: 1) kogu *Lõuna-Ameerika* manner; 2) *Mehhiko* — hõlmab Põhja-Ameerika edelanurga; 3) *Kesk-Ameerika* — kitsas maismaariba, mis ühendab Põhja-Ameerikat Lõuna-Ameerikaga, ja 4) *Lääne-India*, s. o. arvukas saarestik Kariibi meres. Mehhiko, Kesk-Ameerika ja Lääne-India on geograafiliselt asendilt vahealaks Põhja-Ameerika (Ühendriikide) ja Lõuna-Ameerika vahel ning seda võib nimetada ka *Vahe-Ameerikaks* (vahel nimetatakse neid maid, mis on Kariibi mere rajoonis, ka Kariibi-Ameerikaks).

Ladina-Ameerika territoorium on pindalalt 21 miljonit km^2, millel elab 140 miljonit inimest.

Nimetus *Ladina-Ameerika* on tekkinud sellest, et need maad on koloniseeritud peamiselt ladina (ehk romaani)

rahvastega (nimelt hispaanlaste, portugallaste ja itaallastega). Hispaania või portugali keel on valitsev Ladina-Ameerika tähtsamais riikides. Sellega erineb ta Ühendriikidest ja Kanadast, kus valitseb inglise keel.

Ladina-Ameerika riikidel on palju ühist nende ajaloolises minevikus ja majandusliku arengu iseloomus. See on *rühm majanduslikult mahajäänud ning imperialistlike riikide, peamiselt just USA ja Suur-Britannia mõju all olevaid maid.*

Pärast Ameerika avastamist Kolumbuse poolt (1492) *anastasid Hispaania* ja *Portugal* peaaegu kogu Lõuna- ja Vahe-Ameerika. Portugallastele kuulus Lõuna-Ameerika idaosa (praegune Brasiilia), hispaanlastele peaaegu kogu ülejäänud maa.

Hispaania ja Portugali valdustes valitses feodaalne aadel, kes koos kiriku ja kaupmeeskonnaga röövis asumaid kolme sajandi kestel. Tähtsamaks rikastumise allikaks vallutajaile olid *hõbedakaevandused*, kus töötasid orjastatud indiaanlased. Teiseks rikastumise vahendiks olid *istandikud*, plantaažid, eriti väärtuslikuks kujunesid suhkruistandikud. Tööjõuks veeti neisse Aafrikast neegreid-orje. Indiaanlaste ja neegrite vaesus ja väljasuremine, üldine majanduslik seisak — sellised olid Hispaania ja Portugali kolmesaja-aastase valitsemise lõpptulemused Ladina-Ameerikas.

XIX sajandi esimesel veerandil veeres läbi kogu Ladina-Ameerika ülestõusude laine Hispaania ja Portugali vastu. 1810.—1825. a. vahel *kaotasid Hispaania ja Portugal kõik oma asumaad*, peale Kuuba ja Puerto Rico, mis Hispaania kaotas hiljem. Endiste asumaade asemele loodi iseseisvad riigid. Kuid need uued riigid olid majanduslikult nõrgad ja ebakindlad. See kergendas neisse *välismaise kapitali tungimist*. Esimesena kinnitas oma juured Ladina-Ameerikas inglise kapital. Inglise kapitalistid andsid laenu valitsustele, kes alati vajasid raha, ja said selle eest vastutasuks kontsessioone raudteede ehitamiseks, mitmesuguste looduslike rikkuste kasutamiseks, oma pankade asutamiseks.

XIX sajandi lõpul hakkas Ladina-Ameerikas suurenema USA mõju. 1898. a. võttis USA Hispaanialt Puerto Rico, kuid Kuuba, mis formaalselt muutus küll vabariigiks, jäi tema kontrolli alla. 1904.—1914. aastatel ehitati Panama kanal. Eriti suurenes USA kapital ja ka poliitiline mõju Ladina-Ameerikas pärast Esimest Maailmasõda. Samal ajal teravnes võitlus USA imperialismi ja Briti imperialismi vahel toorainete allikate

ja kaubaturgude, transpordi valdamise, poliitilise mõjuvõimu pärast. Ladina-Ameerika poliitilise elu kulissidetaguses — parteide võitluse, riigipöörete ja sõdade taga — võis ikka ja alati tunda inglise ja ameerika imperialistide survet, kes püüdsid aidata võimule oma soosikuid kasulike kaubalepingute ja uute kontsessioonide saamiseks.

Teist Maailmasõda ja võitu fašistlike agressorite üle (kellel oli mitte just väike mõju reas riikides, eriti Argentiinas ja Brasiilias) kasutas USA oma majanduslike ja poliitiliste positsioonide edasiseks tugevdamiseks Ladina-Ameerika riikides. Ta avaldab täiesti avalikku survet nende välis- ja sisepoliitikale. „Läänepoolkera kaitse" sildi all püüab ta võtta oma kontrolli alla ka nende riikide relvastatud jõud.

Ladina-Ameerika poliitilisel kaardil näeme järgmist pilti. Siin on 20 vabariiki, neist 10 Lõuna-Ameerikas. Lõuna-Ameerika idaosa hõlmavad peaaegu täielikult kaks suuremat riiki — *Brasiilia* ja *Argentiina;* nende vahel on väikesed riigid *Paraguai* (väljapääsuta merele) ja *Uruguai.* Üle poole läänerannikust kuulub *Tšiilile,* mille territoorium ulatub kitsa ribana piki rannikut. Põhja pool asuvad *Boliivia* (väljapääsuta merele), *Peruu, Ekuador, Kolumbia, Venetsueela.* Kesk-Ameerikas on 6 väikest vabariiki: *Panama, Kostariika, Salvador, Nikaraagua, Honduuras, Guatemaala.* Kõik need riigid on tugevasti USA mõju all, eriti Panama, mida läbib Panama kanal, ja Nikaraagua, mille territooriumile projekteeritakse teine Vaikse ookeani kanal. Äärmises põhjaosas on *Mehhiko,* USA naaberriik. Lääne-Indias on kolm vabariiki: *Kuuba* (samanimelisel saarel), *Haiti* ja *Dominikaani* vabariik (Haiti ehk Hispaniola saarel); kõik kolm vabariiki seisavad USA kontrolli all.

Asumaadena esineb väike osa Ladina-Ameerikast. Tähtsamad neist on: Lõuna-Ameerikas kolm Guajaana't — *Briti, Prantsuse* ja *Hollandi Guajaana* (ehk Surinam). Kesk-Ameeri-

kas on *Panama kanali tsoon* (USA), mis on eraldatud Panama vabariigist, Lääne-Indias — *Puerto Rico* (USA) ja *Jamaika* (Briti). Väikesed saared Lääne-Indias on jaotatud Suur-Britannia, Prantsusmaa, USA ja Hollandi vahel.

Looduslikud tingimused.

Rannajoon, pinnaehitus, jõed. Lõuna-Ameerika on massiivne manner, nõrgalt liigestatud rannajoonega. Selles suhtes sarnaneb ta Aafrikaga. Puuduvad peaaegu täielikult lahed, mis tungiksid sügavamale maismaasse ja kergendaksid pääsu mandri siseosadesse. Ka mägismaade asend pole eriti soodus liikluse arendamiseks.

Kogu lääneranniku ulatusel kerkib võimas *Andide* ehk *Kordiljeeride* mäestik, mis tõuseb järsult mererannalt ning on raskesti läbitav. Eriti suurejooneline on Andide keskmine osa. Siin hargnevad Andide ahelikud, mis ulatuvad 6500—7000 m kõrgusele; nende vahel on *Boliivia mägismaa*, keskmise kõrgusega 4000 m. Kõrgeim Andide tipp on *Aconcagua* (7040 m). Mitte kusagil mujal ei tõuse raudteed nii kõrgele kui Andides (kõrgeim raudtee maailmas läbib Peruu Andid 4880 m kõrgusel, s. o. kõrgemal kui Mont Blanc'i tipp). Andides on rohkesti tulemägesid; paljusid neist peetakse kustunuks, kuid pole siiski vähe ka tegevaid tulemägesid.

Lõuna-Ameerika mandri idaosal on koguni teistsugune pinnaehitus. Järsult esinevaid mäeaheikke siin ei ole. Määratu suur ala on võrdlemisi madalate laialivalgunud *Brasiilia* ja *Guajaana* mägismaade all. Need on vanad mäed, mis juba ammu on tasandunud ning esinevad nüüd lainja pinnaga mägismaana, mille keskmine kõrgus on 600—1000 m (kõrgeimad tipud 2600—2700 m). Brasiilia mas-

Joon. 79. Lõuna-Ameerika pinnaehitus.

siivi idaserv on Atlandi ookeani rannikul kohati tugevasti kõrgem, olles tõsiseks takistuseks teel merelt mandri sise-osadesse; kuid siiski on siin läbipääs soodsam kui Andides.

Läänepoolsete kõrgete mägede ja idapoolsete laiade mägismaade vahel levivad laialdased Amazonase, La Plata ja Orinoco madalikud, mida vesitavad võimsad jõed. *Amazonase madalik* hõlmab ligi ¼ kogu Lõuna-Ameerikast. *Amazonase jõgi*, mis vesitab seda madalikku, on oma vesikonna pindalalt (7 miljonit km²) ja veerohkuselt esimene jõgi maailmas. Pikkuselt (5300 km) jääb ta maha ainult Mississipist-Missourist. Tema peamine lisajõgi *Madeira* võrdub peaaegu Volgaga, teised (Rio Negro) on ligikaudu Dnepri suurused. Keskjooksul on Amazonas kohati 5 km lai, suudme alguses paisub ta 20 km laiuseks, suudmes endas aga on laius 80 km (kogu suudme laius, kaasa arvatud seal olev suur saar, on ligi 300 km). Mereaurikud sõidavad Amazonast mööda kuni 3600 km, peaaegu Andide jalamini. Amazonase algusel ja lisajõgedel on nende laskumisel mägedest palju jugasid, mis võivad anda kolossaalselt hüdroenergiat. Kuid Amazonase reaalne majanduslik väärtus on võrdlemisi väike, sest ta voolab peaaegu asustamata troopiliste metsade alal.

Põhjas külgneb Amazonase madalik *Orinoco madalikuga*, lõunas *La Plata madalikuga*, mis levib *Parana* ja *Paraguai* jõgikonnas. Parana jääb Amazonasest maha pikkuselt (3700 km), samuti ka veerohkuselt, kuid ta suue, mida nimetatakse *La Plataks*, on Lõuna-Ameerika rohkemarenenud rajoonile väljapääsuks merele ning on seega tähtsaks transpordisõlmeks.

Mandri äärmises lõunaosas, Andide ja mere vahel, levib madalavõitu *Patagoonia* lavamaa. Kitsas loogeline *Magalhaes'i väin* lahutab Patagooniat *Tulemaa* saarest. Varemalt oli Magalhaes'i väin tähtis kaubatee Atlandi ookeanist

Vaiksesse ookeani, kuid Panama kanali avamisega langes tema tähtsus.

Nii jaguneb Lõuna-Ameerika pinnaehituselt mitmeks määratu suureks osaks, milles sadade, isegi tuhandete kilomeetrite ulatusel ilmnevad ühesugused tingimused. Koguni teine pilt on Kesk-Ameerikas ja Lääne-Indias.

Kesk-Ameerika on nagu sillaks Põhja- ja Lõuna-Ameerika vahel. Kohati on see „sild" ainult 60—70 km lai (Panama maakitsus), kohati laieneb sadade kilomeetriteni. Mäed on Lõuna-Ameerika mägedest tunduvalt madalamad. Kogu geograafiline liigestus on rohkem killustatud kui Lõuna-Ameerikas. Mõnekümne kilomeetri ulatusel võib siin kohata niihästi rannamadalikke, madalaid lavamaid kui ka 3—4 km kõrgusi mäeahelikke ja sügavaid mägedevahelisi orge. Minevikus oli Kesk-Ameerika takistuseks otseliiklusel maailma kahe tähtsama ookeani vahel. Praegu on siia kaevatud *Panama kanal*, mis ühendab mõlemad ookeanid ning on tähtsamaid maailmateid.

Lääne-Indiat, s. o. arhipelaagi *Kariibi meres*, iseloomustab veel suurem geograafilise ehituse killustatus. Ta koosneb neljast suurest saarest, mis moodustavad Suured Antillid (*Kuuba, Haiti, Jamaika* ja *Puerto Rico*), ja paljudest väikestest saartest (Väikeste Antillide rühm ja Bahama saared). Lääne-India saared seisavad tähtsatel mereteedel — ristteel Põhja-Ameerikast ja Euroopast Panama kanalini; see annab neile mitte ainult majandusliku, vaid ka suure strateegilise tähtsuse.

Suurema osa Mehhikost hõlmab laialdane kiltmaa, mis on läänest ja idast ääristatud kõrgendikega; lõunas kerkib võimas rida tulemägesid (Orizaba, Popocatepetl, kuni 5700 m kõrge). Kiltmaa keskmine kõrgus lõunas on 2000 m, põhjas ta alaneb ning ühineb Suure Põhja-Ameerika lavamaaga.

Lõuna-Mehhiko, suurem osa Kesk-Ameerikast ja Lääne-Indiast on *vulkaaniliste jõudude* aktiivse tegevuse ala, kus esineb ka tugevaid maavärinaid. Aastal 1902 purustas vulkaan Mont Pele purse Martinique'i saarel (Väikestel Antillidel) St.-Pierre'i linna põhjalikult ja hävitas 28 000 inimest. Guatemala linn (Guatemaala vabariigi pealinn) hävis XX sajandil kaks korda maavärinast. Kuid vulkaanilise tegevuse produktid — laava ja tuhk — on aluseks viljakale mullastikule, mis ahvatleb inimesi ikkagi asuma sellistesse hädaohtlikesse rajoonidesse.

Kliima ja taimkate. Ladina-Ameerika asub 32° p.-l. ja 56° l.-l. vahel. Suurem osa temast on *palavvööndi* piirkonnas. Sellest piirkonnast väljas on ainult Lõuna-Ameerika lõunaosa.

Tohutuid alasid katavad niisked *troopilised metsad.* Peaaegu täielikult on nende all Amazonase madalik, mis laiub ekvatoriaalvööndis. Sellel määratu suurel madalikul on kogu ulatuses alati peaaegu ühtlaselt palav: aasta keskmine temperatuur on siin 25—26°, kuude keskmised ei kõigu peaaegu sugugi. Sademeid on väga palju — 200 sm aastas ja rohkemgi. Alalise kõrge temperatuuri ja niiskuse mõjul on siin arenenud ülilopsakas troopiline taimkate. Maa-ala metsast puhastamine nõuab väga suurt jõupingutust, jäätmaad kasvavad kiiresti jälle umbe, nii et lühikese aja jooksul ei jää jälgegi inimese tegevusest. Palav, niiske kliima soodustab malaaria, kollapalaviku ja teiste troopikahaiguste levikut. Amazonase metsade rikkuseks on kautšukipuud ja puuliigid, mis annavad väärtuslikku tarbepuitu (näit. mööblitööstuses), kuid nende rikkuste tootmise tingimused on väga rasked.

Troopilistel aladel, kus on vähem sademeid, kasvavad hõredad metsad ehk *savannid* (s. o. troopilised rohtlad, mis vahelduvad metsatukkadega).

La Plata madaliku lõunaosa, niinimetatud *pampa*, on juba rohtla, paras-kuiva subtroopilise kliimaga. See on ülisoodus ala põllunduse ja karjanduse arendamiseks.

Umbes 40° l.-l. lõuna pool siirdub pampa *Patagoonia kivirikasteks rohtlateks*, kuiva ja võrdlemisi kareda kliimaga (tugevad tuuled) ning kehva rohikattega.

Kõrbed hõlmavad Lõuna-Ameerikas palju vähem pindala kui Aafrikas või Austraalias. Täieliku kõrbe iseloom on ainult osal Vaikse ookeani rannikust Põhja-Tšiilis. See on *Atacama kõrb*, millel siiski on suur majanduslik väärtus rikkalike salpeetri- ja vaselademete tõttu.

Eriline iseloom on kliima- ja taimkatte-vööndite vahelduse*l troopika mägirajoonides*. Alates mägede jalamilt ning tõustes kõrgemale mägedele, vahelduvad kõik taimkatte-kliimavööndid niisketest troopilistest metsadest kuni metsatute mägiaasadeni ja lumega kattunud tippudeni.

Need vööndid vahelduvad järgmiselt. Täiesti troopiline kliima on vööndis kuni 600 m üle merepinna. Siin arenevad kultuurtaimedest kõige paremini kakao, kookospalm, banaanid, suhkruroog. Vööndis 600—1800 m üle merepinna on troopiline kliima kõrgusega tublisti pehmendatud (aasta keskmine temperatuur on 18—23°). Selles vööndis kasvavad hästi kohv, puuvill, tubakas, mais. 1800 meetrist kõrgemal on paraja kliima vöönd. Selle vööndi metsades esineb tamm, mänd, kuusk, küpress. Siin külvatakse nisu, maisi, otra, kasvatatakse Euroopa viljapuid. Võrreldes troopiliste madalike kliimaga on selles vööndis kliima inimesele palju tervislikum. Ladina-Ameerika mitmes mägirajoonis leidub viljakat vulkaanilist mullastikku. Vana-Ameerika kultuurilised keskused, mis arenesid enne eurooplaste tulekut, tekkisid just Lõuna-Ameerika ja Mehhiko mägistes rajoonides.

4000 meetrist kõrgemal ei esine enam metsa ja ka põllundust arendada on siin võimata. See on kõrgmägede-karjamaade vöönd. Eriti on see levinud Boliivia mägismaal (siin nimetatakse seda puunaks). Lumepiir on troopiliste rajoonide kohal 5000—5500 m kõrgusel.

Kesk-Ameerikat iseloomustab kliimaliste tingimuste ja taimkatte kirju vaheldus. Sademeid toovad siia meretuu-

led (passaadid), mis puhuvad Atlandi ookeanilt. Seepärast on Atlandi ookeani poole avatud mäenõlvad sademete ja taimkatte poolest rikkamad kui passaatide eest kaitstud rajoonid.

Mehhiko mägismaa siseosades, mida varjavad mere poolt kõrgendikud, ja Vaikse ookeani rannikul Ühendriikide piiril (Kalifornia poolsaarel) on kuiv kliima. Taimkatet iseloomustavad kaktused, agaavid, poolkõrbe okasvõsa. Põllundus vajab siin kunstlikku niisutust.

Meretuuled, mis toovad vihma Lääne-Indiasse ja Kesk-Ameerikasse, värskendavad ja ventileerivad samal ajal õhku; passaatide mõjule avatud kohtades on kliima palju tervislikum kui niiske ja seiskunud õhuga kohtades.

Kuid Atlandi ookeanilt puhub mitte ainult värskendavaid tuuli. Sagedasti tulevad sealt koledad tormid, orkaanid, mis kõik oma teel purustavad. Selline torm võib suurel alal hävitada kogu viljasaagi, laiali pilduda ehitised, kiskuda täiesti üles telegraafipostid jne. Nii juhtus näiteks Puerto Ricos septembris 1928. Seepärast püütakse saartel, kus sageli möllavad orkaanid, kasvatada mitte mitmeaastasi puid, vaid kiiresti kasvavaid kultuure, mida on kerge taastada (näit. suhkruroogu).

Põllumajanduse looduslikud tingimused on Ladina-Ameerikas väga erinevad. Mitmed tähtsad kultuurid, mis praegu on laialt levinud teistes maailmajagudes, on pärit Lõuna- ja Kesk-Ameerika maadest (kartul, kakao, mais, tubakas).

Vastupidi aga mitmed teised kultuurid toodi just eurooplaste poolt Ladina-Ameerikasse ja leidsid seal soodsad tingimused levimiseks (nisu, kohv, suhkruroog), samuti kui koduloomadki (veised, lambad, hobused), keda ameeriklased enne eurooplaste tulekut ei tundnud.

Maavarade rikkused. Ladina-Ameerika maavarade rikkused on väga suured.

Ülemaailmalist tähtsust omavad nafta varud. Tähtsamad leiukohad on Põhja- ja Kesk-Andide jalamil (Venetsueelas, Kolumbias, Boliivias, Peruus), samuti ka Mehhiko

Joon. 80. Ladina-Ameerika mäetööstus.
Märkide suurus vastab ligikaudu toodangu suurusele.

mägismaa jalamil, Mehhiko lahe rannikul. Metallimaakidest on ülemaailmaline tähtsus hõbeda (Mehhiko, Peruu), vase (Tšiili, Mehhiko, Peruu), inglistina (Boliivia), raua (Brasiilia, Kuuba, Tšiili), mangaani (Brasiilia) lademeil; kõrge väärtusega rauamaagi varusid Brasiilias arvestatakse 4,6 miljardile tonnile (puhast rauda maagis), mis annab 17% rauamaakide varudest välisriikides. Guajaana on rikas boksiidilt. Kulla leiukohti on mitmel pool, kuid neil on teisejärguline tähtsus. Kolumbias on tähelepandavad plaatina varud. Põhja-Tšiili kõrbetes on võimsad salpeetri lademed. Kivisöe poolest on Ladina-Ameerika vaene. Seevastu on hüdroenergia varud suured — nende võimsus on 66 milj. hobujõudu (ligi 14% välismaade hüdroressurssidest).

Üldiselt on Ladina-Ameerika looduslikud ressursid küllaltki laialdased mitmekülgseks majanduslikuks arenguks, kuid neid kasutatakse puudulikult ja väga ühekülgselt. Mõnesuguseid rikkusi ei töödelda peaaegu üldse (näit. rauamaagid, hüdroenergia).

Rahvastik.

Rahvastiku rahvuslik koosseis. *Indiaanlasi,* põliseid elanikke, on säilinud kõige rohkem Lõuna-Ameerika lääneosa mägismail (Boliivias, Peruus), Mehhikos ja Kesk-Ameerikas. Indiaanlaste segunemisel Euroopast sisserändajatega on tekkinud väga arvukas segarühm — *mestiitsid.* Indiaanlased ühes mestiitsidega moodustavad üle poole kogu Ladina-Ameerika rahvastikust.

Euroopa päritoluga rahvastik moodustab 25—30% Ladina-Ameerika elanike üldarvust. Osa neist on *kreoolid,* ammuste Euroopast tulnud asukate järglased, osa uuema

aja, viimase 50—60 aasta immigrandid. See immigratsiooni liikumine on Argentiina ja Brasiilia kaguosa arengus etendanud määratu suurt osa. Neisse rajoonidesse on koondunud ka „valgete" peamass. Euroopa immigrantide hulgas on kõige rohkem hispaanlasi, portugallasi ja itaallasi. Itaalia immigrante on rohkem Argentiinas, Uruguais ja Kagu-Brasiilias. Lõuna-Brasiilias on arvurikas saksa asukate rühm (ligi 800 000 inimest).

Neegrid ja *mulatid* (neegrite ja eurooplaste järglased) elavad peamiselt vanades, juba asumaade ajastul arenenud istandike rajoonides, s. o. Kirde-Brasiilias, Lääne-India saartel. Mõnel saarel (Haiti, Jamaika) on nad enamuses.

Üldjoontes levivad rahvastiku põhirühmad järgmiselt: kagus on „valged", kirdes neegrid ja mulatid, Lõuna-Ameerika siserajoonides, läänes ja äärmises põhjas (Mehhikos) elavad indiaanlased ja mestiitsid.

Mõnesse Ladina-Ameerika riiki asus enne Teist Maailmasõda suuremaid jaapanlaste rühmi — kõige rohkem Brasiiliasse (ligi 200 000 inimest).

Indiaanlased ja neegrid on rahvastiku kõige rohkem rõhutud ja kurnatud mass: nende suhtes tarvitatakse laialdaselt otsest sundimist ja vägivalda, mis meenutab veel orjapidamisaega.

Ladina-Ameerikas valitseb *suurmaapidamine*. Mõisnike maaomandid on sagedasti kolossaalsed oma suuruselt. Põllutööliste massid töötavad mõisnike maal orjusrendi, saagiserendi või isegi otsese orjuse alusel. Rajoones, kus elavad indiaanlased, on laialt levinud võlaorjus, niinimetatud peonaaž. *Peoonid* on maata talupojad, kes saavad mõisniku käest tükikese maad ja natuke raha selle korrastamiseks ning töötavad selle eest mõisniku juures teatud arvu päevi aastas; nad ei suuda välja rabelda võlaorjusest ning jäävad faktiliselt orjadeks. Tõrksate, oma seisukorraga mitte

rahul olevate ning peremehe juurest ära minna tahtvate peoonide vastu kasutab mõisnik vägivalda, — tema teenistuseks on valmis ka politsei.

Nii on Ladina-Ameerika riikides säilinud suurel määral *orjuse ja sunnismaisuse igandeid*. Selle juures *põimub rahvusliku rõhumisega tihedalt klassiline rõhumine* (mõisnikud ja kodanlus on „valged", peoonid „värvilised").

Rõhuv enamik rahvastikust on kirjaoskamatu ja kultuuriliselt mahajäänud. Isegi Argentiinas ja Uruguais, kus domineerivad „valged", on 35—40% kirjaoskamatuid; maades, kus domineerivad „värvilised", on suurem osa rahvast kirjaoskamatu.

Tööstusproletariaadi kaader on Ladina-Ameerikas väike. Kuid siiski on Ladina-Ameerika rohkem arenenud rajoonide linnades ja mäetööstuse asulais üldine proletariaadi mass vägagi mõjukas. See proletariaat koosneb transporditöölistest raudteedel ja sadamates, mäekaevuritest, kergetööstuse töölistest, kes töötlevad kohalikke tooraineid. Kuid palju suuremad on põllumajandusliku proletariaadi ja poolproletariaadi massid.

Rahvastiku tihedus ja tähtsamad linnad. Üldiselt on Ladina-Ameerika *nõrgalt rahvastatud*. Rahvas koondub kas rannikurajoonidesse, kus on keskendunud kaubanduse ja transpordi sidemed välismaailmaga (Lääne-India saared, Argentiina ja Uruguai La Plata lähedased rajoonid, Brasiilia kagurannik, Kesk-Tšiili), või jälle lavamaadele, kus on viljakas mullastik ja paras kliima (Kesk-Mehhiko, Kagu-Brasiilia kohvikasvatuse rajoon). Lõuna-Ameerika metsade ja savannide siseosad on peaaegu asustamata; tohutuil Amazonase troopiliste metsade aladel elab vähem kui 1 inimene 1 km^2-l.

Mererannal või mere läheduses on kasvanud tähtsamad

linnad. Esikohal neist on *Buenos Aires*, Argentiina pealinn ja tähtsam sadam (2,6 miljonit inimest, eeslinnadega üle 3 miljoni). Brasiilias tõusevad esile kaks linna: *Rio de Janeiro*, pealinn ja sadam (1,7 milj. elanikku), ja *Sao Paulo*, peamise kohvikasvatuse rajooni keskus (1,3 milj. elanikku). Tšiilis on pealinn *Santiago* (640 000 elanikku) ja peasadam *Valparaiso*. Mehhikos eristub elanike arvult teravalt pealinn *Mexiko* (1,5 milj. elanikku), Lääne-Indias *Habana (Havanna)*, Kuuba pealinn, tähtsam sadam kogu Lääne-Indias (570 000 elanikku).

Majanduse ülevaade.

Väliskapitali tungimine Ladina-Ameerika majandusse kutsus esile üksikute majandusharude võimsa arengu. See areng toimus põhiliselt *põllumajanduslike ja mineraalsete toorainete tootmise ja väljaveo suunas.* Terved suured riigid spetsialiseerusid ühe-kahe saaduse tootmisele väljaveoks, kuna samal ajal teised rikkused jäid täiesti kasutamata. Nende saaduste ekspordist laekunud sissetulekutest saadakse summasid välismaa fabrikaatide impordiks. Ekspordi arvel tasutakse ka maksed välisvõlgade katteks, samuti kaetakse kasum, mida pumpab endale väliskapital. Et saada kuidagi otsi kokku, on Ladina-Ameerika riigid sunnitud eksportima nii palju kui võimalik. Ekspordi vähendamine viiks kogu majanduse kohe haamri alla ja ähvardaks pankrotiga. Sellega on Ladina-Ameerika riigid *tugevaimas sõltumuses saaduste turustamisest, mis moodustavad nende ekspordi eriala.*

Põllumajanduse eriti teravat spetsialiseerumist, kui kogu rajoon või isegi terve riik toodab faktiliselt ainult ühte saadust, nimetatakse m o n o k u l t u u r i k s.

Põllumajandus. Teraviljade tootmise ja loomakasvatuse saaduste poolest paistab eriti välja põllundus- ja karjandusrajoon, mis külgneb La Plata suudmega Argentiina ja Uruguai piirides. Siit eksporditakse tohutud hulgad nisu, maisi, linaseemneid, liha (külmutatud kujul), villa, nahku.

Argentiinas ja Uruguais arvestatakse üle 40 miljoni veise ja ligi 70 miljonit lammast. See on võimsaim majandusrajoon Ladina-Ameerikas.

Suurem osa ülejäänud Ladina-Ameerika põllumajanduslikest rajoonidest toodavad troopika põllumajanduse saadusi. Neist on esikohal kohv. Aastal 1938 tootis Ladina-Ameerika 20 miljonit tsentnerit kohvi — peaaegu 90% maailma üldtoodangust; Brasiilia on suurim maailma kohviga varustaja. Tähelepandav koht maailma majanduses on Ladina-Ameerikal ka suhkru tootmises. Suhkru peatootja on Kuuba, mille majandus sõltub veel suuremal määral suhkrust kui Brasiilia majandus kohvist.

Kesk-Ameerika riikides ja Jamaika saarel on Põhja-Ameerika kapital arendanud suurejoonelise banaanide kasvatamise ekspordiks. Rida rajoone, mis külgnevad Kariibi merega, on muudetud täielikult banaanide istandikeks. Kultuuridest, mida arendatakse reas riikides ilma eriti terava spetsialiseerimiseta, olgu nimetatud puuvill (Brasiilia, Peruu), kakao (Ekuador, Brasiilia), tubakas (Kuuba).

Metsad katavad Ladina-Ameerika hiiglasuuri alasid (ligi 40% kogu territooriumist), kuid metsamajandusel on siiski teisejärguline tähtsus. XX sajandi algul olid Amazonase metsad tähtsaimaks rajooniks maailmas kautšuki toodangult (metsikult kasvavailt kautšukipuudelt). Siis algas kiire kautšuki-istandike levimine Inglise asumaades Malakas ja Hollandi Indoneesias. Kautšuki tootmine istandikes osutus odavamaks ja soodsamaks kui kautšuki kogu-

mine troopikametsades. Lõuna-Ameerika ei suutnud konkureerida ning varises täiesti kokku. Aastal 1928 omandas Ford Amazonase lisajõe Tapajoz'e ääres kontsessiooni tohutule territooriumile kautšuki-istandike organiseerimiseks, kuid kogu ettevõte on seni andnud vähe tulemusi.

Mäetööstus. Esimesel kohal on nafta toodang. Kogu Ladina-Ameerikas oli see 1946. a. 72 miljonit tonni. Peatootjaks on Venetsueela, temale järgnevad Mehhiko, Kolumbia, Argentiina, Peruu. Naftatööstuses valitseb ameerika ja inglise kapital. Suur tähtsus on salpeetri toodangul Põhja-Tšiilis. Vase toodang (Tšiili, Mehhiko, Peruu) annab $^1/_4$ maailmatoodangust. Boliiviast saadakse ligi $^1/_5$ inglistina maailmatoodangust. Hollandi ja Briti Guajaanas toodetakse rikkalikult boksiiti. Värviliste metallide, samuti ka salpeetri toodangus domineerib ameerika kapital. Rauamaagi määratu suuri varusid kasutatakse nõrgalt. Mangaani toodang on tugevasti kasvanud Teise Maailmasõja kestel.

Ladina-Ameerika on tähtsaim maailma varustaja hõbedaga (ligi pool maailmatoodangust); kõige rohkem annavad seda Mehhiko ammutamatud leiukohad (ekspluateeritakse juba 4 sajandit). Kulla toodang on väiksema tähtsusega. Tähelepandav on Kolumbia plaatina toodang.

Teise Maailmasõja kestel on Ladina-Ameerika ressursid etendanud suurt osa demokraatliku koalitsiooni riikide varustamises. Eriti suure väärtusega olid sellised sõjaks tähtsad ressursid nagu nafta, tina, mangaan, boksiit, kautšuk.

Töötlev tööstus. Ladina-Ameerika tööstuslik areng ei vasta kaugeltki ta looduslikele rikkustele. Suuremat arengut on saavutanud ainult mõned harud, mis töötlevad kohalikke tooraineid: suhkrutööstus Kuubas, liha-, jahu- ja nahatööstus Argentiinas; Brasiilias ja Mehhikos on arenenud tekstiiltööstus. Brasiilias esineb vähemal määral ka metallurgia.

AASIA.

JAAPAN.

Koosseis ja suurus. Jaapani saarte rühm, millel asub Jaapan, eraldab Jaapani mere Vaiksest ookeanist. Ta koosneb 4 suurest [Hondo (Honšiu), Hokaido (Hokkaido), Šikoku ja Kiušiu] ja hulgast väiksemaist saartest. Jaapani saarte pindala on 370 000 km², elanikke on 73 miljonit inimest (1946. a.).

Formaalselt on Jaapan konstitutsiooniline monarhia, aga tegelikult oli ta kuni purustamiseni Teises Maailmasõjas peaaegu piiramatu monarhia. Valitsuse eesotsas on keiser („Päikese-jumalanna troonipärija"). Ta tugines suurmõisnikele ja kapitalistidele ning nendega seoses olevale sõjaväelisele klikile.

Jaapani imperialismi purustamine 1945. aastal kutsus tegevusse jaapani rahva demokraatlikud jõud, kuid vanad reaktsioonilised jõud, kes viisid Jaapani katastroofini, ei ole veel kaugeltki hävitatud. Nende alalhoidu soodustab ameerika okupatsioonivõimude poliitika. Kaitstes reaktsionääre ja surudes maha jaapani töötajate demokraatlikke liikumisi, püüavad ameerika imperialistid allutada enesele kogu Jaapani ja teha temast tööriista oma agressiivsetele plaanidele, mis suunavad teda NSV Liidu ja Hiina demokraatlike jõudude vastu.

Looduslikud tingimused.

Jaapani geograafilise asendi omapärasused. Jaapani arenemises on suur tähtsus tema geograafilise asendi omapärasustel. Need on järgmised: 1) Jaapani saarte lähedus Aasia mandrile; saarte asend Ida-Aasia suhtes meenutab Briti saarte asendit Lääne-Euroopas; Jaapanit Koreast eraldava väina laius on 170—200 km; Jaapani sadama Nagasaki kaugus Šanghaist on 750 km; 2) suur kaugus Euroopa ja Ameerika arenenud kapitalistlikest riikidest. Jaapan asub peaaegu võrdsel kaugusel Lääne-Euroopast ja USA ida-osast. Selles on suur erinevus Jaapani ja Inglismaa asendis. Kaua aega jäi Jaapan nagu Hiinagi eemale maailma kaubateedest. Ta naabriteks olid mahajäänud maad — Hiina ja tsaari-Venemaa Kaug-Ida ääremaad. Sellel oli Jaapanile kahesugune mõju: ühest küljest takistas Jaapani asend „maailma äärel" (eesrindlike kapitalistlike riikide suhtes) tema majanduslikku arengut, kindlustas ta eraldatud olekut, võimaldas keskaegse feodalismi kauemat püsimist. Aga teisest küljest, kui Jaapan siiski väljus mitme sajandi pikkusest isoleeritusest ja hakkas muutuma kapitalistlikuks riigiks, oli tohutult suure ja nõrga Hiina lähedus ning imperialistlike võistlejate kaugus eeliseks Jaapani kapitalismile. Jaapani impeerium kasvas suureks peamiselt just Hiina arvel.

Rannajoon, pinnaehitus. Jaapani saarte rannajoont iseloomustab lahtede, poolsaarte ja saarte rohkus. Siin on palju sadamateks sobivaid abajaid. Eriti soodus on laevasõiduks *Jaapani sisemeri* (Hondo, Šikoku ja Kiušiu saarte vahel), mis on kaitstud ookeanitormide eest. Vaikne ookean on Jaapani rannikul erakordselt sügav; Tokio laiusjoonel on 200 km rannast eemal juba 8500-meetrilisi sügavusi.

Jaapani saarte p i n n a e h i t u s on mägine. Madala-

mad alad asuvad enamikus mereranniku l, hõlmates mitte üle kolmandiku kogu saarte pindalast.

Jaapanis on palju *tulemägesid*. Eriti palju on neid Hondo saare siseosas. Tokiost lääne pool kerkib Fudžijama tulemägi, Jaapani kõrgeim tipp (3778 m).

Kuid kõige kardetavamad pole Jaapanis tulemägede pursked, vaid kardetavamad on *maavärinad*. Need on iseäranis ohtlikud ookeani-äärsetel madalikel, sügavate ookeani põhjalohkude läheduses. Merepõhja nihkumised maavärinate aegu tekitavad sageli tohutuid laineid, mis paiskuvad hävitava jõuga rannikule. Viimase aja hävitavaim maavärin oli aastal 1923.

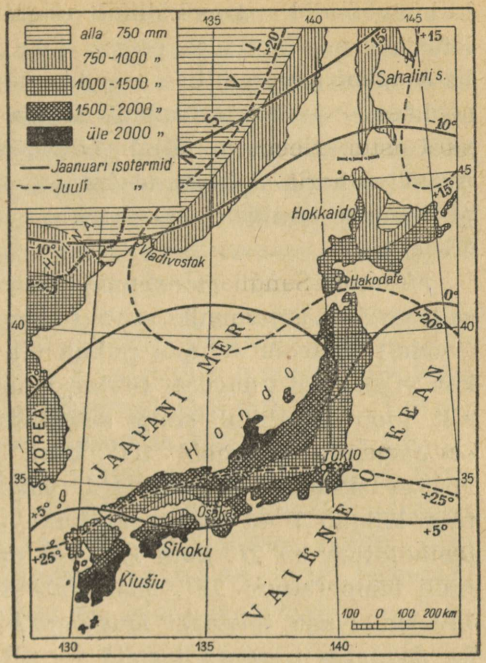

Joon. 81. Jaapani saarte kliima (aasta-sademed, juuli ja jaanuari isotermid).

Kliima ja taimestik. Jaapani kliima on pehme, niiske ja mereline. Ta sõltub mitmest tegurist: saarelisest asendist, perioodiliselt suunda muutvate tuulte — mussoonide mõjust, merehoovustest, mis voolavad Jaapani ranniku lähedal, ja peale selle Jaapani saarestiku suurest ulatusest põhjast lõunasse (46° ja 31° p.-l. vahel); seal vahelduvad

kliimavööndid paras-külmast kuni subtroopiliseni, kuna Kiušiu saare lõunaosa esineb juba üleminekualana troopilisse vööndisse.

Lõuna- ja Põhja-Jaapani kliima kontrastid suurenevad veel merehoovuste mõjul. Lõuna-Jaapanit soojendab soe *Kurošivo*, kuna aga Kirde-Jaapan on külma *Ojašivo* mõju piirkonnas (kulgeb idarannikul põhjast lõunasse kuni 36° p.-l.).

Mussoonid ehk monsuunid toovad Jaapanile ohtrasti sademeid. Läänerannik saab sademeid peamiselt talvisest (loode-) mussoonist, mis puhub üle Jaapani mere (sajab kas vihma või lumena); suvine mussoon, mis puhub ookeanilt, toob rikkalikult sooje sademeid idarannikule. Üldiselt on Jaapanis sademeid 100 kuni 300 sm aastas, ainult Põhja-Hokaidos on sademeid vähem. Jaanuari temperatuur kõigub 7°-st lõunaosas kuni —6°-ni põhjaosas; juuli temperatuur on 27° kuni 17°. Tokios, Jaapani keskosas, on juuli temperatuur 25°, jaanuaris 3°; sademeid aastas on 150 sm. Nagu teisteski mussoonkliima riikides, mässavad ka Jaapanis tugevad tormid — *taifuunid*. Eriti kardetavad on taifuunid mussoonide sügisesel vahetusajal oktoobris.

Jaapani rannikuveed on väga rikkad kaladest. Sooja ja külma hoovuse ühinemise tõttu püütakse siin soojade kui ka külmade vete kõige mitmesugusemaid kalaliike.

Jaapani saarte taimestik on eriliselt rikas ja mitmekesine. Üle poole Jaapani üldpindalast katab mets. Siin esineb niiskeid troopilisi ja subtroopilisi metsi igihaljaste puudega, aga ka okasmetsi mägedes ning parasvööndi lehtmetsi põhjaosas. Tähtsamad metsamassiivid on säilinud mägedes. Suurim väärtus on okaspuu-ehitusmetsal Hondo kesk- ja põhjaosas. Suurem osa metsi kuulub mõisnikele, riigile ja keisriperekonnale.

Jõed. Jaapani jõed on lühikesed, kuid kiire vooluga ja veerohked, seetõttu on nad võimsaiks hüdroenergia allikaiks. Vee-energia varud ulatuvad 8 milj. hobujõuni. Et jõed voolavad mitmes suunas — ühed suubuvad Vaiksesse ookeani, teised Jaapani merre, see on mitmeti kasulik: mägede eri nõlvadel pole suurveeperioodid ühel ning samal ajal ja kui ühes osas jõgedes on vähe vett, annavad teised hüdroenergia maksimumi. Kuid veeteena on jõgede väärtus väga väike.

Maavarad. Kivisütt leidub Jaapanis vähe; üldvarude ulatust arvestatakse 7 miljardile tonnile, kuid töötuslikud varud on veel väiksemad (1,5 miljardit). Tähtsamad kivisöe basseinid on Kiušiul ja Hokaidol. Kivisüsi on madala väärtusega. Nafta varud on samuti tühised. Kivisöe ja nafta puudumisel tõuseb jõgede tähtsus energiaallikatena. Ka metallide poolest on Jaapan vaene. Eriti vähe leidub rauda. Suuremad on vase varud (esinevad seoses kullaga); toodetakse ka tsinki ja hõbedat.

Rahvastik.

Rahvastiku keskmine tihedus Jaapani saartel on 190 inimest 1 km²-l. Jaapani „üleasustus" oli armastatud argumendiks Jaapani sõjaväelisel klikil uute anastamiste puhul. Kuid tõeliselt ei saa üleasustamisest üldse kõnelda.

Hokaidos on näiteks tihedus 35 inimest 1 km²-l. Kolmel, eriti suure keskmise tihedusega lõunapoolsel saarel esinevad laialdased mägimetsade rajoonid (need hõlmavad üle poole kogu Jaapani pindalast), kus pole peaaegu sugugi alalist rahvastikku. Elanikke on tihedalt jõgede orgudes, mere- ja järveäärsetel madalikel, ühe sõnaga — neis

rajoonides, kus on võimalik külvata riisi või püüda kalu. Neile madalikele on koondunud ka kõik suuremad linnad. Lõunasaartel esineb inimelamuid harva 1000 m kõrgusel üle merepinna, Hokaidol aga mitte üle 500 m.

Eriti teraval kujul esineb Jaapanis vastuolusid, mis on tüüpilised paljudele kapitalistlikele riikidele: talupoegade kehvik rabeleb maanäljas, kuid tal ei ole mingisuguseid võimalusi kasutada tühje maid (esiteks ei kuulu need talupoegadele, teiseks nõuab nende kasutamine vahendeid, mida kehvikutel ei ole).

Kõik Jaapani suuremad linnad on Hondo saare lõunaosas: *Tokio* kaugeletungiva Tokio lahe ääres, kus 1940. aastal arvestati 6,8 miljonit inimest; *Jokohama* — sadam pealinnale (ligi 1 milj. elanikku); *Osaka* — Jaapani suurim tööstuskeskus (3,2 milj. elanikku); *Nagoja* — suur tööstuskeskus (1,3 milj. elanikku); *Kioto* — endine Jaapani pealinn (1,1 milj. elanikku); *Kobe* — suurim Jaapani sadam (ligi 1 milj. elanikku).

Jaapanlased *emigreerusid võrdlemisi vähesel arvul* oma asumaadele või teistesse riikidesse. Jaapani asumaadel elas enne Teist Maailmasõda ainult ligi 1 miljon jaapanlast. Veel vähem on neid teistes riikides. Enne Teist Maailmasõda oli USA-s umbes 115 000 jaapanlast (peamiselt lääneosariikides, eriti Kalifornias); Lõuna-Ameerikas oli neid üle 200 000 (enamik Brasiilias) ja Okeaanias 150 000 (peaaegu eranditult Havai saartel, kus neid oli 40% kogu rahvastikust). Enamikus olid Jaapani emigrandid sõjaväekohuslased, keda subsideeris valitsus. Seega ei olnud muidugi ainult juhus, et nii palju jaapanlasi suundus just Havai saartele, tähtsaimale USA sõjastrateegilisele punktile Vaikses ookeanis.

Majanduse ülevaade.

Jaapani arengu iseärasusi.

Arenenud kapitalismi ja feodaalse mahajäävuse seos. Jaapani kapitalism, mis kiiresti läbis kõik arengu staadiumid mahajäänud ja nõrgast feodaalsest riigist kuni kõige agressiivsema imperialistliku riigini, näitab finantskapitali eesrindlikumate vormide omapärast ühendust kõige mahajäänumate feodalismi igandidega. Suuremais imperialistlikes riikides esineb selliseid kontraste veel Itaalias, kuid Jaapanis avalduvad need hoopis teravamalt.

Kuni XIX sajandi keskpaigani oli Jaapan mahajäänud ja suletud feodaalne riik. Kaubandus teiste maadega oli tühine. Feodaalne võim, püüdes säilitada maksvat korda, takistas suhtlemist välismaalastega.

Sellele vaatamata arenes Jaapanis sisekaubanduse ja liigkasuvõtmise alusel kaubakapital, üksikute kaubafirmade kätte koondusid suured varandused. Esines ka manufaktuurtööstuse algeid. Kuid Jaapani kunstlik isoleerumine pidurdas arengut.

Sellele isoleerumisele tehti lõpp 1853. aastal, kui USA sõjalaevastik tungis Tokio lahte ja sundis Jaapani valitsust avama Jaapani-Ameerika kaubavahetusele kaht sadamat. Ameeriklaste järel tulid venelased, venelaste järel inglased ja teised eurooplased. Välismaalased surusid jaapanlastele peale rea ebavõrdseid lepinguid, sarnaseid nendega, milledega samal ajal oli seotud Hiina.

Kaubavahetus välismaalastega suurendas kaubandusliku kodanluse osa. 15 aastat pärast seda, kui Jaapan oli avatud Euroopa-Ameerika kapitalile, pani kodanlus, ühinedes alama aadliga, toime revolutsiooni (1868. a.). Kuid see kodanlik revolutsioon takerdus poolel teel ning jäi lõpule viimata. Uus kord loodi kodanluse ja feodaalse aadli ühinemisel. Aadel hoidis oma käes määratu suured maavaldused. Talupoegade revolutsioon, mis ähvardas vana korra põhjaliku purustamisega, suruti aadli ja kodanluse poolt ühisel jõul maha. Feodaalne talupoegade ekspluateerimine jäi püsima ning sellele lisandus veel kapitalistlik ekspluateerimine. See tugevate feodaalsete igandite põimumine kapitalistliku ekspluateerimise vormidega jääb iseloomustavaks ka tänapäeva Jaapanile.

Ühest küljest on Jaapani kapitalismil *arenenud kapitalismi tunnused:* võimsad kõrge tehnikaga tööstusettevõtted, kõrgelt arenenud elektrifitseerimine, monopoliseeritud kapitali vägevad organisatsioonid, pangakapitali kokkukasvamine tööstuskapitaliga, kapitali eksport mahajäänud riikidesse, rahatuusade kliki valitsemine.

Teisest küljest erineb Jaapani kapitalism *tugevate eelkapitalistlike ekspluateerimisvormide jäänustega,* ja mitte ainult põllumajanduses, kus feodalismi igandid on eriti tugevad, vaid ka tööstuses: levinud on veel laste ostmine vanematelt vabrikutöödele ning sagedase nähtusena esineb võlaorjus. Karmilt ekspluateeritakse odavat naiste ja laste tööjõudu. Tööjõu eriline odavus — see on pearessurss, millele tugineb Jaapani tööstuse areng, see on Jaapani kapitalismi „peatrump" välisturgude vallutamisel.

Jaapani imperialismi agressiivsus ja häving. XIX sajandi lõpul algasid Jaapani territoriaalsed vallutused. Aastail 1894—1895 *võitis ta Hiinat* ning anastas temalt Formoosa ja Pescadores'e (Hokoto) saared.

Sõja tulemusel Venemaaga anastas Jaapan 1905. a. Sahalini saare lõunaosa ja osa Liaotungi poolsaarest Port Arturi ja Dalniga (Dairen, oli rendil Venemaa käes alates aastast 1898). Faktiliselt vallutati siis ka Korea (ametlikult ühendati see aga hiljem, 1910. a.).

Esimese Maailmasõja lõpptulemusena sai Jaapan endale Saksamaale kuuluvad saared Vaikses ookeanis, ekvaatorist põhja pool. Sõja kestel anastatud Saksamaa kontsessiooni Tsingtao's pidi ta USA survel formaalselt Hiinale tagasi andma, kuid tegelikult Jaapan juurdus siin kindlalt.

Peale otseste vallutuste kasutas Jaapan asjaolu, et teised suured riigid olid koormatud sõjaga, ja *kõvendas oma majanduslikku positsiooni Hiinas.* Ta asutas suured tekstiilvabrikud Šanghais ja Tsingtao's. Samuti tugevnes Mand-

žuuria vallutamine jaapani kapitali poolt. Teravalt suurenes ka jaapani kaupade väljavedu Aasia turgudele.

Täieliku ebaõnnestumisega lõppes *Jaapani interventsioon Siberisse* (1918—1922), millega kaasas käisid julmad arveteõiendamised tööliste ja talupoegade kallal, metsikud hävitamised ja röövimised. Punaarmee võidud sundisid Jaapanit lahkuma Nõukogude Liidu territooriumilt.

Aastal 1931 algas Jaapan laial rindel *pealetungi Hiinale.* Ta vallutas kogu Mandžuuria ja Sise-Mongoolia idaosa ning lõi vallutatud maadest fiktiivse riigi Mandžukuo. Aastal 1937 tungis Jaapan jälle Hiina kallale ja vallutas suure osa tema territooriumist. Jaapani imperialistide eesmärgiks oli allutada lõplikult kogu Hiina.

1938. aastal tungis Jaapan kallale Nõukogude Liidule Hassani järve rajoonis Vladivostoki lähedal; 1939. aastal tegi ta katset tungida Nõukogude Liitu Mongoolia Rahvavabariigi kaudu. Kuid mõlemal korral said jaapani anastajad Nõukogude armee poolt purustava löögi.

7. detsembril 1941 tungis Jaapan ootamatult kallale USA, Inglismaa ja Hollandi valdustele. Seejuures tekitati suuri kaotusi USA Vaikse ookeani laevastikule, mis seisis Pearl Harbouris (Havai saartel). Kasutades vastaste ettevalmistamatust ja ka seda, et Inglismaa oli sõjas Saksamaaga, haaras Jaapan Inglise valdused — Honkong'i, Malaia, peaaegu kogu Birma, USA valdused — Filipiini saared ja Guam'i, Hollandi India. Ta jätkas pealetungi Austraalia suunas. Vaikse ookeani põhjaosas Jaapani relvastatud jõud vallutasid ajutiselt Aleuudi saarte lääneosa. Tehti katset tungida ka Havai saartele.

1942. a. keskel peatati Jaapani pealetung. Edasi asusid Ameerika ja Briti relvastatud jõud vastupealetungile. Sõda võttis Jaapanile ebasoodsa pöörde. Nõukogude Liidu astu-

mine sõtta Jaapaniga kiirendas Jaapani agressiooni kokkuvarisemist: 2. septembril 1945 kirjutati alla Jaapani tingimusteta kapituleerumisele. Jaapan okupeeriti Ameerika sõjavägede poolt. Nõukogude Liit sai tagasi Lõuna-Sahalini, mis anastati Jaapani poolt 1905. aastal, ja Kuriilid, mis kuulusid Venemaale 1875. aastani. Korea ja teised Jaapani asumaad vabastati Jaapani võimu alt. Mandžuuria ja Formoosa tagastati Hiinale. Korea peab muutuma iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks.

Jaapani imperialismi võrdlemisi nõrk majanduslik baas. Jaapani imperialismile (sellisel kujul, nagu see kujunes Teise Maailmasõja alguseks) oli väga iseloomustav *võrdlemisi nõrga majandusliku baasi mittevastavus ta sõjalisele jõule.* Oma sõjalaevastiku ja maaväe tugevuselt, samuti ka anastatud territooriumide ulatuselt ja rikkuselt oli Jaapan enne Teist Maailmasõda esimese järgu imperialistlik riik.

Esimesest Maailmasõjast alates saavutas Jaapani tööstus suurt edu. Eriti arenesid tööstusharud, mis olid tihedalt seotud sõjale ettevalmistamisega. Kuid sellele vaatamata oli Jaapan oma *tööstusliku arengu tasemelt kaugele maha jäänud USA-st, Saksamaast ja Inglismaast,* eriti tootmisvahendite tööstuse poolest.

Üheks Jaapani imperialismi nõrgemaks kohaks oli *tööstuse tugev sõltuvus välismaisest toorainest ja välisturgudest.* Jaapani tööstuse juhtivad harud töötlesid peamiselt sisseveetavat toorainet. Teisest küljest on Jaapani siseturu maht võrdlemisi väike. Tööjõu odavus ja *tööliskiassi madal elatustase,* mis võitluses välisturgude omandamisel osutusid Jaapani imperialismi peajõuks, olid samaaegselt ka ta nõrkuse põhjuseks. Kerjuslik küla, samuti ka linna töölisklass olid halvaks turuks Jaapani tööstusele.

Väljapääsu vastuoludest, mis ähvardasid hävitada Jaapanit, nägid jaapani imperialistid *uute asumaade anastamises ning jaapani tööliste ja talupoegade intensiivses ekspluateerimises.* See takistamatu agressiooni poliitika viiski Jaapani viimaks hävingule.

Põllumajandus.

Maa valdamine ja kasutamine. Poole põllumajanduslikust pindalast harivad talupojad-maaomanikud. Teine pool kuulub mõisnikele ning antakse rendile orjuslikel tingimustel. Tähtis on märkida, et orjusrent Jaapani imperialismi õitseperioodil ei kahane, vaid levib ikka laiemale. Mõisnikud Jaapanis ei juhi ise oma majapidamist: nende rentnikud annavad sagedasti maa jälle edasi, jagades selle väiksemateks tükkideks. Niiviisi saadakse mitmekordne edasirentimine ja talupoeg-rentnik on sunnitud toitma suurt arvu parasiite, andes neile 50% ja rohkemgi saagist. Jaapani talupoja rõhumine, tema tehniline ja materiaalne abitus tingivad seisaku põllumajanduses.

Jaapanit iseloomustavad väikese maa-alaga mõisnikud. Jaapani oludes on 3 ha niisutusala omanik sagedasti juba mõisnik, aga 10 ha omanik juba suurmõisnik. Ja tõesti on 3 ha riisipõldude harimine veeloomade ja põllutöömasinate puudumisel ühe talu majapidamisele üle jõu käiv asi. Erandiks on siin Hokaido, kus 2/3 majapidamistel on tööloomi, kus esineb juba põllutööriistu, sahku jne., kus on palju kulakute majapidamisi ja ekspluateeritakse palgalist tööjõudu.

Jaapani põllumees üldmassis on kehvik, kes töötab käsitsi kõige viletsama inventari abil kääbuspõllulappidel. Laialt on maaharimisel levinud niinimetatud peenrakultuur (nagu keeduvilja-aianduses), mis nõuab tohutut töökulu. Ainult Hokaido põhja- ja idaosas esineb ekstensiivne, kohati isegi ale- ja kütisepõllundus.

Loomakasvatus. Jaapani põllumajanduse omapäraseks küljeks on *vähene loomade arv.* Hobusekasvatust arendati Jaa-

panis sõjalisteks ülesanneteks; hobuseid tööloomadena kasutavad ainult üksikud talupojad, peamiselt Hokaidol. Teistel saartel peaaegu polegi tööloomi. Jaapanlased ei tunne piimatoitu ning tarvitavad väga vähe liha.

Kuid üks haru „loomakasvatusest" on seal erilise tähtsusega, see on *siidiusside* kasvatamine. Jaapan on maailma suurimaid toorsiidi eksportijaid (annab $^2/_3$ maailma ekspordist). Peaaegu pool talumajapidamistest toodab siidi kas pea- või kõrvaltööna.

Kuni 1941. aastani suunati peaaegu kogu eksportsiid USA-sse. Jaapani valitsus soodustas omamaise siid- ja poolsiidkudumite tootmise laiendamist, et vähegi nõrgendada sõltuvust Ameerika turust.

Põllundus. Haritud maad on üldse 6 miljonit ha, s. o. 16% kogu Jaapani saarte pindalast. Põllundus on levinud peaaegu eranditult rannikumadalikel, jõeorgudes ja järvenõgudes. Hiiglasuured mägismetsa alad on veel põllunduseks kasutamata. Tähtsam toidukultuur on *riis*, mille all on üle 3 miljoni ha külvipinnast. Riisi saagi poolest (igal aastal üle 120 miljoni tsentneri) jääb Jaapan maha ainult Briti Indiast ja Hiinast. Vaatamata kõrgetele saakidele vajab riik alati riisi sissevedu. Riisi külvatakse peamiselt aladele, mida võib veega üle ujutada; teised teraviljad annavad häid saake ka harilikul põllul (vihma- ja pinnavee niisutusel), kuid kuivharimisel on põllundusel teisejärguline tähtsus, kuigi riigis on küllaldaselt selleks kõlblikke maid. Põhjuseks on tööloomade ja põllumajandusinventari puudus. Odra ja nisu all on umbes 1,5 miljonit ha.

Teistest põllumajanduse saadustest on riigis suurema tähtsusega magus-kartul (bataadid), samuti harilik kartul, rõigas (jaapani talupoja põhilisemaid toiduaineid), naerid ja mitmesugused oad, eriti sojaoad. Jaapanis ei kasvatata peaaegu sugugi kiudtaimi, isegi mitte puuvilla, mida Jaapani tekstiiltööstus eriti vajab. Jaapani lõunaosas kultiveeritakse teed.

Kalandus. Karjandussaaduste puudumist korvavad mõnevõrra ümbruse vete suured kalarikkused. Kalapüügi suuruselt oli Jaapan kuni Teise Maailmasõjani esimene riik maailmas (ta andis 2,5—3 miljonit tonni kala igal aastal, s. o. rohkem kui USA ja Suur-Britannia kokku). Jaapan eksportis igal aastal kalasaadusi (peamiselt konservidena) kümnete miljonite rublade väärtuses. Tähtsamad kalapüügisadamad on: Hokaido lõunarannal *Hokadate* (Jaapani kalanduskeskus põhjameredes), Hondo edelanurgal *Simonoseki*. Jaapani sisemere rannikul on sadu kalurikülasid.

Tööstus.

Oma kivisöega on Jaapani tööstus varustatud puudulikult; toodang oli 55 miljonit tonni (1943. a.), kuid osa kõrge väärtusega kivisütt tööstuse tarvis veeti sisse, peamiselt Mandžuuriast. 1946. a. langes söe toodang 20 milj. tonnile. Nafta toodang katab ainult väikese osa Jaapanis tarvitatavaist naftasaadustest. Hüdroenergia kasutamises ja elektrienergia tootmises aga seisab Jaapan ühel esimestest kohtadest maailmas. Suuremad elektrijõujaamad kõrgepingelise ülekandevõrguga on Hondo keskrajoonis; siit antakse energiat edasi tööstuskeskustesse.

Metallurgia, metallitöötlemine, masinaehitus ja keemiatööstus töötasid intensiivselt sõjavajadusteks. 3,8 milj. inimesest, kes olid tegevad tööstuses, töötas 1939. aastal 1,6 milj. inimest mitmesugustes metallitööstuse harudes. Terase toodang tõusis 1943. a. 7,8 milj. tonnini, langes aga 1946. a. 0,5 milj. tonnile.

Tekstiiltööstusel oli Jaapani tööstuses juba vanast ajast juhtiv koht, kuid enne Teist Maailmasõda

suruti ta sõjatööstuse poolt teisele kohale. Selles töötas üle 1 miljoni inimese. Eriti suurt osa etendas puuvillatööstus, mis töötles import-puuvilla (USA-st ja Indiast).

Kunstsiidi tootmises on Jaapan teisel kohal maailmas (USA järel). See on ainuke tähtsam Jaapani tööstusharu, mis täielikult on varustatud omamaa toorainetega (puutselluloos).

Sõjaliste purustuste ja kapitulatsiooni tagajärjel väheneb Jaapani tööstuslik toodang võrreldes ennesõjaaegse toodanguga kuni 4 korda; selle tulemuseks oli massiline tööpuudus.

Transport ja väliskaubandus.

Jaapani kaubalaevastik oli enne Teist Maailmasõda oma üldtonnaažilt maailmas kolmandal kohal (1939. a. 2300 laeva, 5,6 milj. tonni). Sõja ja kapitulatsiooni tulemusena kaotas Jaapan peaaegu kogu oma laevastiku. Raudteevõrgult jääb Jaapan Suur-Britanniast ja Saksamaast maha. Raudteede puuduse katab osalt määratu suur rannasõidu-vedude areng merel, milleks Jaapanis on palju soodsamad tingimused kui isegi Suur-Britannias. Autosid on Jaapanis vähe.

Ligi 40% Jaapani üldimpordist enne sõda moodustasid tekstiiltööstuse toorained (puuvill USA-st ja Indiast, vill Austraaliast). Tähtis osa oli ka naftal ja naftasaadustel, metallimaakidel ja metallidel.

Jaapani ekspordi tähtsad artiklid olid toorsiid ja tekstiilkaubad, peamiselt puuvillriie ja kunstsiidriie. Maailmakriisi ajal kasutas Jaapan oma eelist — tööjõu erakordset odavust — ja algas pealetungi suuremale osale maailma asumaade turgudest. Selles pealetungis tarvitas Jaapan laialdaselt dumping'ut (s. o. paiskas kaubad turule tuge-

vasti alandatud hindadega, et ainult kõrvaldada konkurenti). Toidukaupadest veeti tähelepandaval hulgal välja ainult kalakonserve.

Vaatamata tööstusliku ekspordi suurenemisele moodustasid toorained ja poolfabrikaadid enam kui 30% kogu Jaapani ekspordist.

Rajoonid.

Hondo (ehk Honšiu) **saar.** Hondo saarel on Jaapani töötleva tööstuse tähtsamad rajoonid. Need on: 1) *Tokio rajoon,* keskustega Tokio ja Jokohama, ja 2) *Osaka rajoon,* keskustega Osaka, Kobe ja Kioto.

Mõlemas rajoonis oli esimeseks vabrikutööstuse haruks puuvillatööstus. Alles XX sajandil arenes seal masina- ja laevaehitus ning keemiatööstus. Tokio rajooni sadamaks on *Jokohama,* mis on samal ajal ka suureks rasketööstuse keskuseks.

Osaka rajooni tähtsamaks sadamaks on *Kobe* — Jaapani suurim sadamalinn, mis on muutunud suureks tööstuskeskuseks. Osakas ja Kobes domineerib tänapäeva suurtööstus, kuid kolmas suur linn — *Kioto* on käsitsi ketramise ja kudumise vana keskus ning praeguseni väiketööstuse pesa.

Tähtis tööstusrajoon kasvas *Nagoja* ümbruses, Tokio ja Osaka vahel. Siin on rohkem arenenud tekstiiltööstus ja kunstsiidi tootmine.

Kure oli suurimaks Jaapani sõjalaevastiku baasiks; *Simonoseki* on Hondo saarel raudteevõrgu otsmiseks punktiks, mis on ühendatud parvlaevade abil Koreaga ja kahe veealuse tunneli abil Kiušiu saarega; ta on kalapüügisadam.

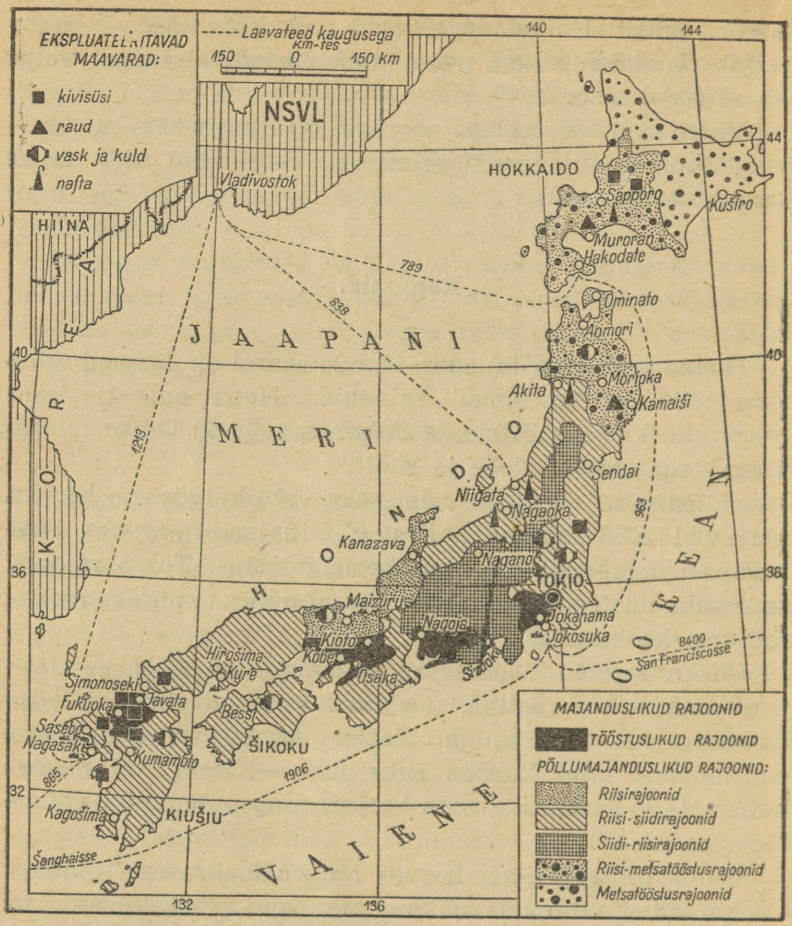

Joon. 82. Jaapani majanduslikud rajoonid.

Hondo saare ülejäänud osas domineerib põllumajandus. Igal pool on tähtsamaks toidukultuuriks r i i s. Peaaegu igal pool (välja arvatud vaid äärmine põhjaosa) on tähtsal

kohal siidiussidekasvatus. Üldse iseloomustab riisi ja siidi tootmise ühendamine ühel või teisel kujul Jaapani agraarrajoonide spetsialiseerumist.

Jaapani siiditootmise eri- ja pearajooniks on Hondo keskmägirajoon. See on samal ajal ka Jaapani hüdroenergia- ja metsarajooniks.

Kiušiu saar. Kiušiu saare põhjaosas on Jaapani tähtsaim mäetööstuse ja metallurgia rajoon. Kohalikul ja sisseveetaval kivisöel ja samuti sisseveetaval rauamaagil arenes siin musta metallurgia keskus *Javata*. Selle läheduses, Simonoseki väina rannikul, on rida tööstuslikke sadamalinnu, mis on üksteisega tihedas seoses. Neist on *Modzi* Jaapani tähtsam kivisöe sadam.

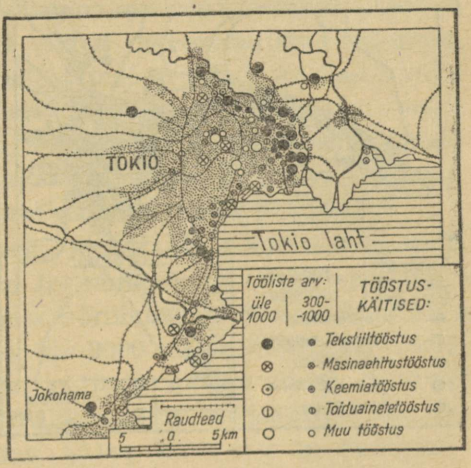

Joon. 83. Tokio tööstusrajoon.

Ülejäänud Kiušiu osas eristuvad puhtpõllumajanduslike (riisi-siidi) rajoonide keskel *Sasebo* ja *Nagasaki* (kuni Jaapani purustamiseni Teises Maailmasõjas olid need sõjalaevastiku baasideks ja sõjalaevaehituse keskusteks).

Šikoku saar. Šikoku tervikuna on kõige mahajäänum agraarrajoon (riisi-siidi) Jaapanis. Tööstus on nõrgalt arenenud. Tähelepandavamad on vasekaevandused, mis on suurimad Jaapanis.

Hokaido saar. Hokaido (jaapani keeles — Põhjamaa) erineb oma majanduselt teistest Jaapani osadest. Selle

saare koloniseerisid jaapanlased võrdlemisi hilja (XIX sajandi 70-ndail aastail), hävitades peaaegu täielikult pärisrahva (ainud). Vastupidi ülejäänud Jaapanile on siin ülekaalus keskmike ja kulakute majapidamised palgatud sulaste ja kaunis laialdase tööloomade kasutamisega. Peakultuurid on riis, nisu, kaunviljad ja kartul. Siidiusside kasvatust ei ole. Vähemasustatud rajoonides Hokaido idaosades kasutatakse veel ale- ja kütispõllundust. *Hakodate* (lõunas) on Jaapani suurim kalapüügisadam ja Hokaido tähtsaim linn. Siin on palju kalakonservivabrikuid.

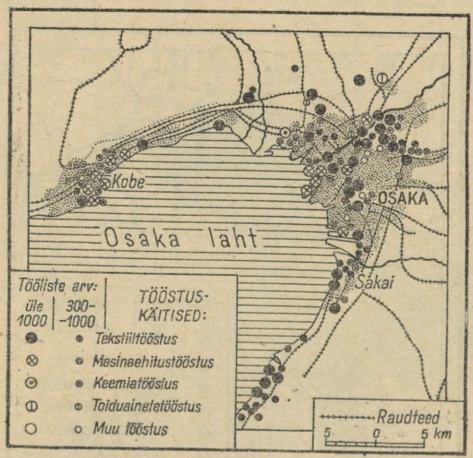

Joon. 84. Osaka tööstusrajoon.

Hokaido toorainete tähtsamad ressursid on suured metsamassiivid ja kivisöelademed. Metsarajoonides on tekkinud paberimassivabrikud. Muroran'is (sadamalinn lõunas) on tähelepandav metallurgiatööstus.

KOREA.

Korea (korea keeles Tšiosen — „Hommikuse värskuse maa") hõlmab samanimelise poolsaare ning temaga külgneva mandriosa. Korea lahutab teineteisest *Jaapani* ja *Kollase* mere; *Korea väin* eraldab ta Jaapanist. Mandril piirneb Korea Mandžuuriaga ja väikesel ulatusel Nõukogude Liiduga. Peaaegu kogu piir kulgeb jõgesid mööda, seal-

hulgas piki *Jalu* jõge. Korea pindala on 221 000 km²; elanikke on 26 miljonit, peaaegu kõik korealased.

1910.—1945. aastani oli Korea Jaapani koloonia. Põhja-Korea vabastati Nõukogude vägede poolt, Lõuna-Korea okupeerisid Ameerika väed. Piir Nõukogude ja Ameerika okupatsioonitsooni vahel määrati kindlaks piki 38° p.-l. Nõukogude Liidu, USA ja Inglismaa välisministrite otsuse kohaselt (detsembris 1945) tuleb luua ülekorealine demokraatlik valitsus. Põhja-Koreas on moodustatud Ajutine Rahvakomitee ja on läbi viidud demokraatlikud reformid, mis kõrvaldavad jaapani anastajate ja nende käsilaste mõju ning valmistavad ette Korea ajutise demokraatliku valitsuse loomist. Vastupidi, Ameerika okupatsioonivõimude poliitika, mis kaitseb reaktsioonilisi elemente, takistab ülekorealise demokraatliku valitsuse moodustamist.[1]

Looduslikud tingimused. Korea on mägine maa, eriti rajoonides, mis külgnevad Jaapani merega ja kus mäed lähenevad rannikule; vaatamata võrdlemisi väikesele kõrgusele (ainult üksikuis punktides üle 2000 m) on mäed siin järsud, teravatipuliste harjadega, paljude mäekurudega. Kollase mere poole pöördub Korea künklike madalikega; siin on palju viljakat mullastikku. Korea kliima on mussooniline. Vaatamata maa võrdlemisi lõunapoolsele asetusele (34° ja 43° p.-l. vahel), samuti tema tungimisele merre, on Korea kliima siiski lähem kontinentaalsele kui ookeanilisele. Eriti on see omane Põhja-Koreale, mis on rohkem eemaldatud ookeanist ning mägisem. Talvel puhuvad sügavalt mandrilt külmad, kuivad tuuled ja sellepärast on talved Põhja-Koreas karmid. Lõuna-Korea on vähem mägine ja kliimalt pehmem, meenutades Lõuna-Jaapanit.

---

[1] 25. dets. 1948 viidi täielikult lõpule Nõukogude vägede evakueerimine Põhja-Koreast, Lõuna-Koreas aga püsib USA okupatsioon. Vast. toim.

Koreas valitseb looduslike ressursside suur mitmekesisus. „Temas põimuvad metsikud, kaljused mäed mässavate ojadega, mille veed tormavad kohutavais mäekitsustes, ja viljakad tasandikud haljendavate põldude ja õitsevate aedadega; samuti ühineb siin ka karm läbipääsematu taiga kõrgete, saledate seedermändide ja lehistega ning vääriskastanite, valgete akaatsiate, pistaatsiapuude ja igihaljaste lähistroopiliste taimede toredate saludega; siin valitsevad kuivad ja külmad mandrituuled, mis hoiavad Põhja-Korea pakaste võimuses, ja puhuvad soojad, niisked ookeanimussoonid, tuues maale päris troopilisi vihmavalanguid, paisutades jõgesid ja laastates põlde ning inimasulaid.

Maa looduslikud rikkused on samuti mitmekesised ja suured. Ta maapõues peitub igasuguste kasulike maavarade rikkaimaid lademeid; mägijõed, mis hüplevad üle koskede ja jugade, omavad tohutuid hüdroenergia varusid. Tasandike viljakas mullastik ja soe, niiske kliima annab väärtuslike lõunapoolsete kultuuride ohtraid saake, kuna maad ümbritsevad mereveed on kalarohked ning neis on ülikülluses mereloomi ja -taimi. Harva mõni teistest riikidest, omades nii väikest pindala, omab sellist looduslike tingimuste mitmekesisust ja rikkust." (V. Zaitšikov, Korea.)

Rahvastik ja majandus. Ligi $^2/_3$ Korea rahvastikust tegeleb peamiselt põllundusega, karjandusel on ainult abistav tähtsus. Peakultuuriks on riis, millel on riigis eriliselt suur tähtsus; siis järgnevad oder, hirss, sojaoad, puuvill; levinud on ka siidiusside kasvatus. Kuid siiski on ainult ligi ¼ kogu Korea pindalast kultuuride all. Madalikel on nagu Hiinaski iga maalapike üles haritud ja rahvatihedus on väga suur; seevastu on mägirajoonid väga hõredalt rahvastatud ning kultuurist peaaegu puutumata. Jaapani valitsuse ajal kuulus suurem osa maad jaapani ja kohalikele mõisnikele ning põllumehed olid sunnitud neilt

maad rentima orjuslikel tingimustel, andes omanikule $^1/_2$—$^3/_4$ saagist. Huvitav on, et jaapani võimud, võttes korea talupoegadelt paremad maad, ei teinud samal ajal midagi haritud pinna laiendamiseks mägirajoonides, kuigi selleks olid võimalused. Tööriistad, millega töötab korea talupoeg, on primitiivsed, kuid tänu määratu suurtele töökogemustele ja tööarmastusele haritakse maa oskuslikult ja hoolega. *Põhja-Koreas teostasid rahvakomiteed põhjaliku agraarreformi.* Jaapani ja korea mõisnike maad konfiskeeriti ning jaotati töötava rahva vahel, kes tundsid kõige rohkem maapuudust. Kehvematele majapidamistele osutatakse tehnilist abi. Püüdes laiendada oma sõjatööstuslikku baasi, organiseerisid jaapani võimud Korea maavarade (rauamaagi, kulla, vase-, tsingi-, plii-, alumiiniumi-, volframimaagi, magnesiidi) ekspluateerimist, ehitasid palju mitmesuguseid, nende hulgas metallurgia- ja keemiatehaseid. Kuid Korea rahvas jäi vaeseks, kuna ressursid, mida saadi Koreast, läksid Jaapani imperialismi sõjamajandusse.

Lõuna- ja Põhja-Korea vahel on olulised erinevused majanduse iseloomus. L õ u n a s on maa peamised põllumajanduslikud, tihedalt rahvastatud rajoonid ja enamik toiduainetetööstuse käitisi. P õ h j a - K o r e a on mägisem, vähem sobiv põllunduseks, välja arvatud rannikualad, kuid siin on maa põhilised hüdroenergia-, mineraali- ja metsaressursid; siin on ka tähtsamad rasketööstuse ettevõtted.

Korea suurim linn on *Söul* (ligi 1 miljon inimest), endine pealinn (enne jaapanlaste poolt anastamist), nüüd Ameerika tsooni administratiivne keskus; see on korea kultuuri vana häll ja peamine transpordisõlm, mitmesuguse tööstusega. Söuli sadamaks on *Tšemulpo* (220 000 elanikku) Kollase mere ääres, 40 km Söulist. *Fusan* (326 000 el.) — sadam Korea väina rannikul, lähim punkt liikluses Jaapaniga (Simonoseki'ni 220 km). Jaapani võimu ajal oli ta sõjalaevastiku baasiks,

mis koos Jaapani oma baasidega kontrollis Korea väina. *Phönjan* (Pyönyang) (338 000 el.) — Põhja-Korea suurim linn, Nõukogude okupatsioonitsooni administratiivne keskus. Tema meresadam on *Tšinnampo.* Phönjan ühes Tšinnampo'ga ja ümbruskonna asulatega moodustab musta ja värvilise metallurgia peasõlme (läheduses on kivisütt ja rauamaaki). Mitu tähtsamat sadamalinna on Kirde-Koreas, Jaapani mere ääres: *Gensan, Konsan, Seising* (Thengdinbu), *Rasing;* neist kaks viimast on raudteedega ühendatud Mandžuuriaga ja olid jaapani võimu ajal peamiselt Mandžuuria toorainete väljaveoks Jaapanisse.

HIINA.

Hiina on suuremaid riike maailmas. Pindalalt on ta ligi 10 miljonit km^2 — peaaegu pool Nõukogude Liidust, seega suurem kui USA ja 18 korda suurem kui Prantsusmaa. Elanikke on umbkaudse arvestuse järgi 450—475 miljonit.

Hiina põhituum on *Ida-Hiina.* Peale selle on Hiina osadeks: *Mandžuuria, Sise-Mongoolia, Sinkiang* ja *Tiibet.*

Riiklikult korralt on Hiina vabariik. Pealinn on *Nanking.* Faktiliselt on Hiina praegu kodusõja seisukorras. Ameerika imperialistidele tuginenud reaktsioonilise valitsuse võimuses on veel osa Hiinat, mis aga pidevalt väheneb Hiina rahvavabastuse armee tugevate löökide all.[1]

Looduslikud tingimused.

Geograafiline asend ja piirid. Idas külgneb Hiina *Vaikse ookeaniga,* läänes ulatub ta *Pamiiri* jalamini. Hiina äärmine põhjapiir on *Amuuri jõgi,* mis eraldab Mandžuuriat NSV

[1] Mai lõpuks 1949 olid vabastatud ka Jangtsekiangi äärsed suuremad linnad Nanking, Vuhan ja Šanghai ning jätkus kiire pealetung lõunasse. Vast. toim.

Liidust (põhjapoolne punkt on 53° p.-l.); lõunapoolne ots on *Hainani* saar (18° p.-l.).

Suurem osa Hiinast on puht-kontinentaalne maa. Ligi pool territooriumist asub rohkem kui 1000 km merest kaugel. Pamiirist Tšili laheni on 5700 km. Hiina lääneosas esinevad väga laialdased mägismaad ja tasandikud, mis on eraldatud ookeanist mäeahelikega. Siin levib maakera suuremaid kõrbealasid; see on kuivade rohtlate ja kõrbete vöönd, mis on tuntud nime all *Gobi*. Piir NSV Liiduga kulgeb kõrgetel mägedel — Pamiiril, Tienšanil ja Altail, kuid Tienšani ja Altai vahel on liiklemiseks soodsaid mäekurusid. Edelas kerkib suurejooneline Tiibeti mägismaa, mis piirneb Indiaga; otse piiril on maailma kõrgeimad mäed — *Himaalaja* ja *Karakorum*. Nii on suurem osa Hiina maismaa piiridest ebasobivad liikluseks. Soodsam on piir Mandžuuria ja NSV Liidu vahel (kirdes), mis läheb Arguni, Amuuri ja Ussuuri jõge mööda, samuti ka piir Koreaga ja Prantsuse Indo-Hiinaga.

Hiina merepiiride pikkus (arvestades rannajoone looklemist) on ligi 7000 km. Vaikse ookeani osadena uhuvad Hiina rannikut mered: *Lõuna-Hiina meri, Ida-Hiina meri, Kollane meri; Šantungi* ja *Liaotungi* poolsaar eraldavad Kollasest merest *Tšili* ja *Liaotungi* lahe.

Mererannik on Hiinale tähtsamaks *väravaks välisliiklusel*. Eriti suur tähtsus on tähtsamate jõgede suudmealadel, mille kaudu meretransport tungib sisemaale.

Pinnaehitus, jõed. Ida-Hiina on mägine maa, mis madaldub astmetena Kesk-Aasia mägismaadelt mereni. Siin kerkivad keskmise kõrgusega mäed (2000—2500 m); mere läheduses ilmuvad künklikud tasandikud ja madalikud. Hiina kolm suuremat jõge — *Huangho* (Kollane jõgi), *Jangtsekiang* (Sinine) ja *Sikiang* — uuristavad endale sängi mägedesse, kohati läbides mäeahelikke sügavate kurudena,

kohati tehes nende ümber suuri lookeid. Need jõed, eriti suurim neist — Jangtsekiang, on Hiina majanduses väga suure tähtsusega kui liiklemisteed, kui maa niisutamise ja viljakuse allikad. Nende jõgede alamjooksul levivad viljaka uhtmullaga madalikud.

Geograafiliselt jaotatakse Hiina kolme rajooni, vastavalt kolme suurema jõe jõgikonnale: *Põhja-Hiina* ühtib oma põhialalt Huangho jõgikonnaga, *Kesk-Hiina* Jangtsekiangi jõgikonnaga ja *Lõuna-Hiina* Sikiangi jõgikonnaga.

P õ h j a - H i i n a erineb oma looduselt tublisti teisest kahest rajoonist. Geograafiliseks piiriks, mis eraldab Põhja-Hiinat Kesk-Hiinast, on Tsinglingi mäeahelik (Kuenluni jätk); ta on veelahkmeks Jangtsekiangi ja Huangho jõgikonna vahel.

Põhja-Hiina lääneosa on mägine. Siin laiub *lössiplatoo*, „kollase mulla" rajoon, mis on kuulus oma viljakuselt. Löss on pruunikaskollane savi, eriliselt kobe ja urbne. Tuuled kannavad teda kergesti edasi, vihmad aga uhuvad temasse sügavaid kuristikke. Huangho on lõikunud paksu lössikihti ja on uuristanud järskude seintega kuristikud. Uhutud lössi kannab jõgi määratu suure hulgana edasi, mis annab veele kollase värvingu; sellest ongi oma nime saanud Huangho (Kollane jõgi) ja Kollane meri. Põlluharimine lössipinnasel nõuab tublit niisutamist. Muidu kuulub lössiplatoo, mida ääremail lõunas ja idas piiravad mäed, Hiina kuivemate ja põuaste rajoonide hulka; põuaajal kuivab siin kogu taimestik ning näib siis pruun ja elutu.

Lössiplatoo ja Kollase mere Tšili lahe vahel levib *Põhja-Hiina madalik*, suurim madalik Hiinas. Siia jätavad Huangho ja teised jõed tohutud hulgad lössimuda ja setteid, mida vesi on toonud mägedest. Kuid kandes settemuda oma kallastele ja põhjalegi, tõstab Huangho oma sängi ümbritsevast madalikust kõrgemale. Sellepärast ähvardab suurvesi

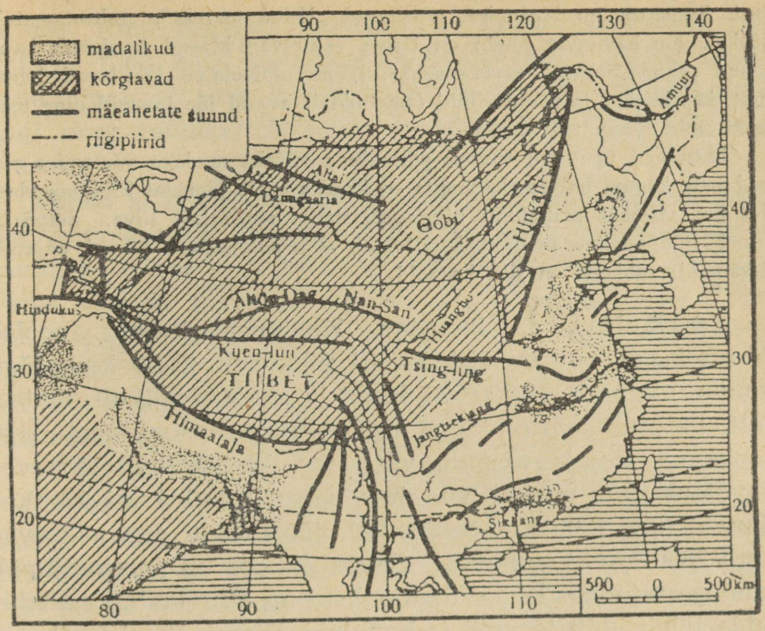

Joon. 85. Hiina ja naabermaade pinnaehitus (skeem).

alati katastroofiga: jõgi võib tungida läbi kaldavalli ümberolevaile madalaile aladele ning korraga väga laiad alad üle ujutada.

Korduvalt on Huangho üleujutused lõppenud sellega, et rahutu jõgi murdis enesele uue tee mereni ning jättis maha vana jõesängi. XIX sajandi keskeni suubus Huangho otseselt Kollasesse merre Šantungi poolsaarest lõuna pool. Aastal 1852 sööstis ta põhja poole ning rajas enesele tee Tšili lahte, 500 km eemal endisest suudmest. Et mõista selliste siirdumiste suurejoonelisi ulatusi, on tarvis kujutella Doni jõe suubumist 500 km lääne pool Musta merre praeguse Dnepri kohal. Kuid Põhja-Hiina madaliku teisedki jõed ekslevad. Uputuste kaitseks tuleb jõe kallastele ehitada tammid. Huangho aga murrab need tihti läbi ning tekitab koledaid hävi-

tusi. Seepärast on Huanghot nimetatud „Hiina mureks", „taltsutamatuks jõeks". Jõe hävitavat jõudu on Hiina valitsevad klassid korduvalt kasutanud „kangekaelsete" karistamiseks: Hiina ajaloolased kõnelevad juhtudest, kus keisrid ja mandariinid (ametnikud) avasid jõe tammid ning uputasid sadu tuhandeid inimesi.

Mässavad uputused võivad põllupinna viljaka mudaga väetamise asemel seda koguni halvemaks muuta — kandes peale jämedat liiva või uhtudes ära viljakat mullakihti ning paljastades mullaalust liiva. Seepärast esineb Põhja-Hiina madalikul viljakate alluviaalmuldade kõrval viljatuid liivamaid; rohkesti on siin ka soid.

Kesk-Hiina. Peaaegu Hiinamaa keskel voolab *Jangtsekiang*, suurim Hiina jõgi pikkuselt (5200 km), jõgikonna ulatuselt (1 800 000 km²) ja majanduslikult tähtsuselt. Jangtsekiang on Hiina siseliikluse peasoon; tema alamjooks on merelaevasõidu väravaks. Merelaevad tõusevad Jangtsekiangi mööda vee hea seisu puhul kuni Hankou linnani (ligi 1000 km ookeanist), jõeaurikud aga pääsevad kuni 2850 km-ni suudmest. Suure jõe org on paremaid põllunduse rajoone. Tema alamjooksul on alluviaalne madalik, mida läbib hulk jõgesid ja kanaleid. Ülemjooksul levib niinimetatud *Punane bassein* — künklik tasandik mägede keskel, mis on kattunud viljaka, punasest liivakivist tekkinud punamullaga.

Jangtsekiang on palju rahulikum kui Huangho, aga ka selle jõe tase on tublisti kõikuv: kuival ajal on ta veeaher, vihmaperioodidel paisub suureks ning ähvardab uputustega, nii et tedagi tuleb oheldada tammidega.

Lõuna-Hiina on peaaegu täielikult *mägine maa*. Madalad mäeahelikud vahelduvad põllunduseks sobivate orgudega. Kõrgemad ja metsikumad on mäed läänes, Tiibeti lähedal; need on Setšuani Alpid, mis tõusevad 5—6 km kõrguseni.

Madalik Sikiangi alamjooksul on Lõuna-Hiinas samasuguse tähtsusega kui Jangtsekiangi alamjooksu org Kesk-

Hiinas. Kuid Sikiang on palju väiksem Jangtsekiangist (pikkus 1300 km), laevasõidu võimalused ja aluste liiklemise rajoon on palju piiratum; ka on viljakas põlluala Sikiangi orus tublisti väiksema ulatusega kui Jangtsekiangi orus.

Kliima ja taimkate. Ida-Hiina on *mussoonkliima* valdkonnas, perioodiliselt vahelduva tuulesuunaga (suvel ookeanilt mandrile, talvel vastupidi), suvel rikkalike sademetega, aga kuiva talvega. Hiina talve mõjutavad külmad, kuivad tuuled, mis puhuvad Aasia mandri siserajoonidest. Sellepärast on Hiinas talved võrdlemisi karedad ning vahe talvise ja suvise temperatuuri vahel on väga suur, vaatamata mere lähedusele.

Tientsinis (39° p.-l.) on jaanuari keskmine temperatuur —4°, juulis 26°, kõikumiste amplituud on 30°. Lissabonis, umbes samal laiusjoonel, on temperatuuri vahe samadel kuudel ainult 12° ning külmast pole juttugi. Tšili laht külmub talvel põhjalikult kinni suure kauguseni rannast.

Tsinglingi mäeahelikust lõuna pool on talv märgatavalt pehmem ja pole nii kuiv kui põhjas. Kliima on siin soodus mitmesugustele lähistroopilistele kultuuridele — mooruspuule, teepõõsale, riisile, apelsinipuule. Kuid ka Kantonis, mis asub pöörijoone lähedal (23°06' p.-l.), esineb kergeid öökülmi (jaanuari keskmine temperatuur on 12°).

V i h m a sajab Hiinas sagedamini maruliste hoogvihmadena, seepärast valgub suurem osa niiskusest maapinda mööda vooluvetesse, ilma et jõuaks imbuda pinnasesse. Seejuures kõigub sademete hulk tunduvalt aasta-aastalt. Juhtub sageli, et suvine mussoon hilineb või vastupidi algab ja lõpeb harilikust varem. Sellisest kõikumisest tekib kahesuguseid hädasid — põudasid ja uputusi. Mõned rajoonid kannatavad perioodiliselt suurte põudade all. 1920. a. viis põud hauda mitu miljonit inimest.

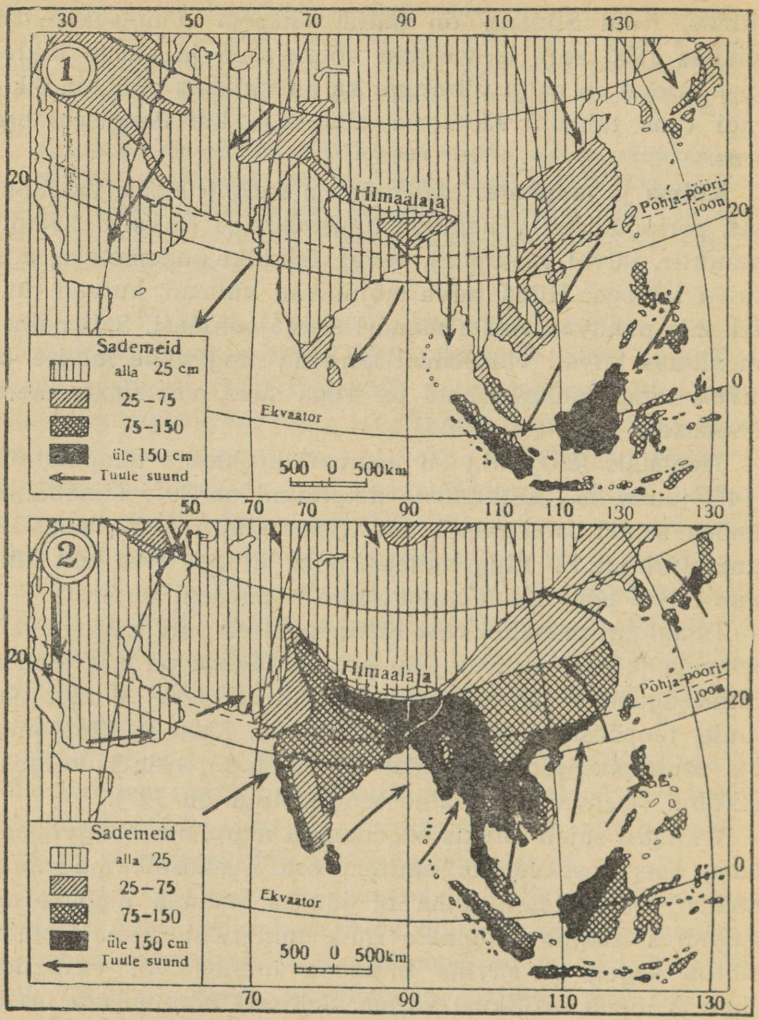

Joon. 86. Kagu-Aasia mussoonkliima.
Ülal — sademete jaotus ja tuulte suund talvel, all — seesama suvel.

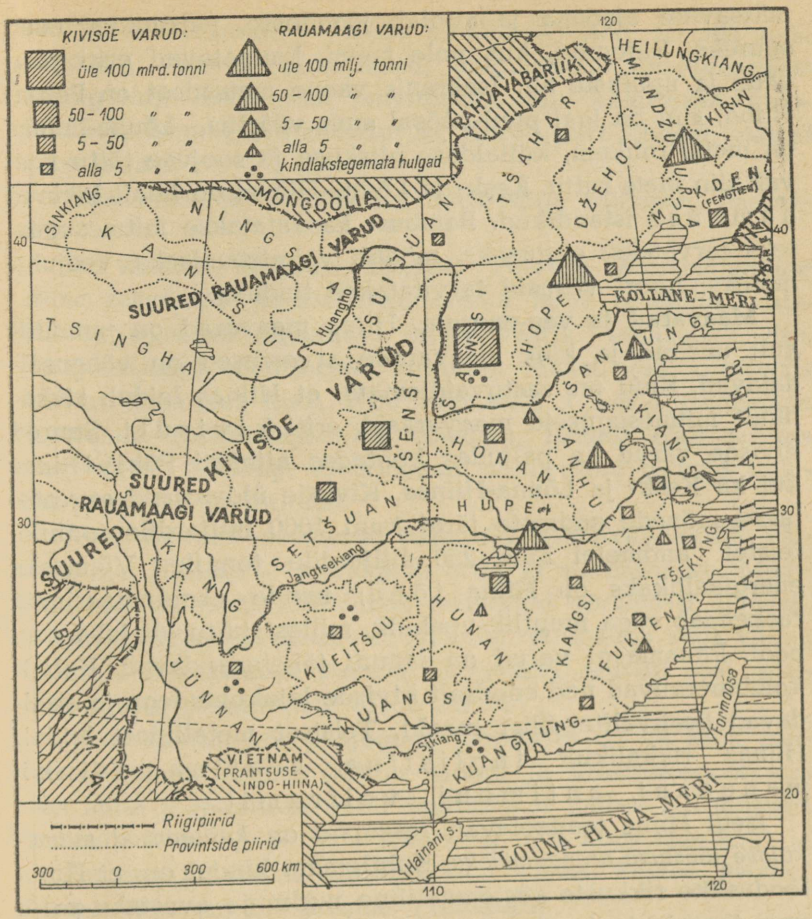

Joon. 87. Hiina kivisöe ja rauamaakide varud.

Niisutamise tingimused halvenevad ka seetõttu, et suuremas osas Hiinas on metsad täiesti hävitatud. Vihmavesi ei peatu paljastel nõlvadel, vaid tormab alla

mässavate ojadena ja voolab jõgedesse, paisutades need suureks. Rajoonid, kus pole metsi, kannatavad eriti põudade ja uputuste all. Iseäranis vaene metsadest on Põhja-Hiina; siin on igal puul-põõsal suur väärtus. Lõuna-Hiinas on metsi rohkem, küllaldase niiskuse ja soojuse tõttu kasvab siin mets ruttu. Kesk- ja Lõuna-Hiinas on laialt levinud bambuse istandikud. Bambust kasvatatakse mitmesugusteks tarveteks: ehituseks, mööbli valmistamiseks, veejuhtmeteks; noori võsusid tarvitatakse toiduks.

Maavarad ja vee-energia. Hiina maavarad on puudulikult uuritud ja kõik maavarade arvestused on väheusaldatavad. Kuid on vastuvaidlemata, et Hiinas leidub rikkalikult mitmesuguseid maavarasid, eriti kivisütt. Suured kivisöe varud on paljudes kohtades niihästi Põhja-Hiinas kui ka Kesk- ja Lõuna-Hiinas. Kivisöe üldvarusid arvestatakse mõnede andmete järgi kuni 1000 miljardile tonnile, teistel andmetel kuni 250 miljardile tonnile. Võimsaks energiaallikaks on Hiina jõed; nende ekspluateerimist raskendab väga muutlik veehulk, millest juttu oli juba eespool. Rauamaagi varud on samuti tähelepandavad. Kohati kombineeruvad nad soodsalt kivisöe leiukohtadega ja sisaldavad heakvaliteedilist maaki. Teistest metallidest leidub Hiinas rikkalikult inglistina, seatina, tsinki, mangaani, antimoni, volframit.

Isegi Hiina teadaolevad ressursid on *küllaldased mitmekülgse tööstuse arendamiseks.* Kahtlemata kindel on, et Hiina looduslike rikkuste süstemaatiline uurimine avastaks palju uusi toorainete ja energia allikaid.

Rahvastik.

Rahvuslik koosseis. Umbes 90% kogu rahvast on *hiinlased.* Muud rahvused elavad peamiselt Hiina ääremaadel — *Sinkiangis* (uiguurid — usbekkide sugulased, kasahhid,

kalmõkid, dunganid — hiina muhameedlased, ja rida teisi rahvusi), *Tiibetis* (tiibetlased, tanguudid), *Sise-Mongoolias* (mongolid), *Edela-Hiina provintsides,* mis külgnevad Indo-Hiina ja Birmaga; Mandžuurias, Korea piiri lähedal, elavad *korealased.*

Sinkiangis ja Tiibetis on mitte-hiina rahvused enamuses.

Rahvastiku tihedus. Linnad. *Peaaegu poolemiljardilise Hiina rahvastiku jaotust iseloomustab terav ebaühtlus.* Ida-Hiina viljakatel madalikel on rahvastik *uskumatult tihe.* Jangtsekiangi alamjooksu orgudes tõuseb rahva tihedus haritud maa-alal kuni 1000 inimesele 1 km²-l (Inglismaa arenenud tööstusrajoonide tihedus). Kohati elab rahvas isegi vetel: Sikiangi alamjooksul võib näha terveid külasid parvedel ja lotjadel.

Kuid tihedalt asustatud rajoonid hõlmavad ainult väikese osa Hiinast — peajõgede orud ja mereranniku. Mägirajoonid on isegi Ida-Hiinas asustatud *võrdlemisi hõredalt,* läänerajoonides (Sinkiangis, Tiibetis) on tihedus väga väike. Üksikud rahvastatud jõeorud ja oaasid asuvad seal määratu suurte inimtühjade alade vahel.

Mereranniku või peajõgede läheduses on ka kõik suuremad linnad: *Šanghai* (tähtis sadam ja tööstuskeskus, kus elas enne jaapanlaste poolt vallutamist umbes 3,5 miljonit inimest), *Nanking, Hankou* (Hankau), mis koos Hanjangi ja Vutšangiga moodustab kolmiklinna *Vuhan; Kanton, Peiping, Tientsin, Tšungsing, Tshingtao* (Tsingtao).

Majanduse ülevaade.

Hiina seisab oma arengu pöördepunktil. Kaua aega oli Hiina nõrk ja mahajäänud riik, olles kergeks saagiks tugevatele imperialistlikele riikidele. Hiina töötavad massid

olid mitmeti ekspluateeritavad kohalike mõisnike, kaupmeeste ja liigkasuvõtjate, ametnike, samuti ka välismaiste kapitalistide poolt. Hiina rahvas on oma vabaduse eest võitluseks korduvalt üles tõusnud. 1937.—1945. aastani pidas ta rahvuslikku vabadusvõitlust Jaapani vastu, kes ähvardas teda täieliku orjastamisega.

See võitlus kutsus esile rahva rahvuslike demokraatlike jõudude võimsa tõusu. Kuid siiski oli rahvuslike jõudude ühinemine raskendatud reaktsiooniliste mõisnike ja kapitalistide poliitikaga, s. o. nende klasside poliitikaga, kes ühes välismaiste kapitalistidega ekspluateerisid hiina rahvast ja takistasid tema vaba arengut. Nad avaldasid mõju Kuomintangi (valitseva partei) poliitikale ja segasid Kuomintangi koostööd Hiina kommunistliku parteiga; paljud neist ringkondadest põlvnenud isikud läksid otsekohe jaapani anastajate poole üle.

Jaapani kaotus ja Hiina territooriumi vabastamine on tähtis etapp Hiina arengus. Ta avas hiina rahvale tee rahvuslikule taassünnile ja vabale arengule. Selle vajalikuks tingimuseks on Hiina poliitilise korra laialdane demokratiseerimine, reeturitest ja reaktsionääridest puhastamine, kõigi Hiina progressiivsete demokraatlike jõudude ühinemine. Kuid selle teostamist takistab USA imperialistlik poliitika, mis toetab Kuomintangi reaktsioonilisi jõude nende võitluses maa demokraatlike jõudude vastu ja püüab allutada Hiinat ning teha teda oma agressiivsete plaanide tööriistaks.

Rahvavabastusarmee, mis astus välja sisemise reaktsiooni ja Ameerika imperialismi vastu, vabastas 1947. a. lõpuks määratu suure territooriumi, selle hulgas peaaegu kogu Mandžuuria ja suurema osa Põhja- ja Kesk-Hiinast. Vabastatud rajoonides on vabade valimistega moodustatud demokraatlikud valitsusorganid ning teostatakse reforme,

mis avavad hiina rahvale tee arengule ja rahvuslikule taassünnile. Hiina kommunistlik partei juhib eesotsas seistes võitlust maa kõigi demokraatlike jõudude ühendamiseks ühtseks rahvuslikuks rindeks ning sellel alusel demokraatliku koalitsioonivalitsuse moodustamiseks.

Põllumajandus.

Üldine iseloomustus. Põllundus on hiina rahva rõhuvale enamikule elatusallikaks, sellega tegeleb ligi 80% kogu rahvast. Põllundussaadused loovad peaaegu poolemiljardilisele rahvale põhilise toitlusbaasi ja varustavad Hiina tööstust toorainetega; nad annavad umbkaudu 75% Hiina üldväljaveost. On tähtis märkida, et selline koormatis lasub *peaaegu ainult põllundusel;* karjandusel on Hiinas (samuti nagu Jaapaniski) ainult tühine tähtsus. Tähtis on ka see, et põllundus kasutab ära ainult väikese osa üldterritooriumist: isegi Ida-Hiinas on haritud pindala ainult $^1/_5$ kogu maa-alast. Niisutuseks soodsail viljakail madalikel kasutatakse küll iga maatükki, kuid mägirajoonides on haritud ainult väike osa pindalast. Et muuta viljakaks tühjad maa-alad, on vaja suuri kulutusi niisutuse organiseerimiseks, vähemkõlblike maade kuivatamiseks, teede tegemiseks, tööriistade ja tööloomade muretsemiseks. Kehvemail talupoegadel ei olnud selleks kapitali ega tehnilisi vahendeid; riik ja juhtivad klassid pole aga selle eest hoolitsenud.

Niisutamine ja kaitse uputuste eest. Kunstliku niisutamise organiseerimisel on Hiina põllunduses ülisuur tähtsus. Kunstliku niisutamisega tuleb täiendada mussoonvihmade puudust ja ebaregulaarsust, sest r i i s — Hiina põhiline toitlustamiskultuur — annab head saaki ainult ohtral

ja korrapärasel niisutamisel. Eriti suur tähtsus on niisutamisel Kesk- ja Lõuna-Hiinas, kus valdavaks kultuuriks on just riis. Põhja-Hiinas domineerib põllundus ilma kunstliku niisutuseta.

Kuid vee rohkus Hiina madalais rajoonides pole vähem hädaohtlik kui vee puudus: uputused ja üleujutused ähvardavad muuta kultuurmaad soodeks või matta nad liiva alla ja hävitada kauaks mullastiku viljakust. Sellepärast katab Hiina madalaid rajoone niisutuskanalite ja kaitsetammide tihe võrk. Need ehitised, mis on tehtud kõige primitiivsemate tehniliste vahenditega, on hiina talupoegade mitmesajandilise töövaeva kolossaalne mälestusmärk; mõned sellised ehitised püsivad juba üle 2000 aasta. Suur Kanal (Hangtšoust kuni Peipingini) on kõige pikem kanal maailmas (1300 km)[1]. Kuid nüüdisaja Hiinas kannatab põllundus suurel määral just niisutusseadmete puudusest. Niisutatud maad on üldiselt mitte rohkem kui 25% kogu haritud maast.

Väetis. Tähtsamais põllundusrajoonides põllupind ei tunne puhkust: sagedasti kogutakse temalt saaki kaks, isegi kolm korda aastas. See nõuab ohtrat ja hoolikat väetamist. Seejuures on Hiinas aga vähe karja. Kunstväetise kasutamine on väike. Põhilise väetisena tarvitatakse inimesesõnnikut. Seda kogutakse suurima hoolikusega; ettevõtjad rendivad endale õiguse linnade mustust koguda ja müüvad seda talupoegadele. Naised ja lapsed käivad suurtel teedel sõnnikut kogumas. Selle kõrval kõlbavad väetiseks veel mitmesugused ained: jõemuda, rohi, lehed, ahjutuhk, mitmesugused jätted, savi ahjudest ja kokkuvarisenud ehitistest. Kuid kõige selle kogumine nõuab tohutut inimtöö-

[1] Varemalt kasutati Suurt Kanalit siselaevanduseks. Nüüd on see jäetud hooletusse ja ainult üksikuil osadel liiguvad väikesed laevad.

jõudu. Et kallist väetist ei läheks kaotsi, rammutab talupoeg sagedasti mitte kogu põldu üldiselt, vaid iga taime üksikult.

Põlluharimine. Hiina talupoeg peab raiskama suurimal määral oma *isiklikku füüsilist jõudu.* Igas majapidamises pole kaugeltki alati tööloomi. Põlluharimisriistadeks on isaisade-aegsed adrad ja kõblased. Saak kogutakse põllult käsitsi. Niisutamisvett juhitakse igivana konstruktsiooniga mehhanismide abil (vesirattad, villkopad). Mehaanilised pumbad on haruldased. Maa puuduse ja tööriistade primitiivsuse tõttu peab hiina talupoeg hoolikale põlluharimisele suurimat rõhku panema. Ta jagab oma maalapi peenardeks nagu keeduviljaaias, hoolitseb iga taime eest üksikult (peenrakultuur, levinud peamiselt Kesk- ja Lõuna-Hiinas). Ta püüab saada kaks või kolm saaki ühelt põllult. Ühe sõnaga — hiina talupoeg on sunnitud suure vaeva ja hoolsa tööga oma väikeselt maatükilt välja pigistama võimalikult suuri saake. Kuid võrreldes kulutatud tööga saab ta siiski vähe. *Tohutu hulk töövaevast läheb killustatud majandi tehnilise mahajäävuse ja ebaratsionaalsuse ületamiseks.*

Maa valdus ja maa kasutamine. Peaaegu pool haritud maast (pealegi paremat maad) kuulub mõisnikele. Hiina põllunduse pearajoonides, kus valitseb maa puudus, on 5—10 ha suuruse maatüki valdaja juba „mõisnik"; ta võib ekspluateerida mitut perekonda, andes maa neile rendile väikeste osadena. Ligi $^2/_3$ põllul töötajaist on *rentnikud,* $^1/_3$ on *omanikud.* Niihästi rentnike kui ka omanike keskel on rõhuv enamik kehvikud.

Maa kasutamise eest võtab mõisnik rentnikult 50—60% tema sissetulekust, parematelt maadelt isegi 70%. Rent makstakse enamasti natuuras. Rendimaksu maksmata jätmisel võis mõisnik alles hiljuti rentniku vangi panna, teda

piinamisega karistada, korratut maksumaksjat võis võtta isegi orjusse; ka laste müük (vanemate võlgade eest) ei olnud haruldane.

Hiina rajoonides, mis on vabastatud rahvavabastusarmee poolt, on kõik orjuslikud vormid kaotatud. Mõisnike maad on konfiskeeritud ning on antud sulastele ja vähese põllumaaga talupoegadele. Teostatakse töid niisutusseadmete taastamise ja ehitamise alal.

Põllumajandusharud. Tähtsamad toiduviljade kultuurid Hiinas on r i i s, h i r s s, n i s u ja k a o l j a n g (gaolän). Hiina on India kõrval suuremaid riisi tootjaid maailmas; seda kogutakse keskmiselt umbes 450—500 miljonit tsentnerit aastas (üle $^1/_3$ maailmatoodangust). Riis levib Lõuna- ja Kesk-Hiinas. Niisutatud maadelt saadakse riisi kaks saaki aastas ning pärast seda jõutakse veel sealt saada juurvilja või nisu. Niisutamata maadelt saadakse aastas ainult üks kord riisi ning seegi halvema kvaliteediga.

Nisu, hirss ja kaoljang (sorgo teisend) levivad Põhja- ja osalt ka Kesk-Hiinas ning Mandžuurias. Suur tähtsus rahva toitlustamises on ubadel, bataatidel ja mitmesugustel aedviljadel. Kuid *oma toiduviljast Hiinas ei jätku,* hoolimata madalast tarbimistasemest. Suuremad hulgad riisi ja nisu imporditakse välismaalt.

Peamised tehnilised kultuurid on s o j a o a d, s i i d, p u u v i l l. Siidi ja puuvilla toodetakse juba igivanast ajast. Kui Hiina astus kaubavahetusse Euroopaga, jäi ta Euroopa riikide peamiseks s i i d i g a varustajaks. Toorsiidi tootmises on Hiinal veel praegugi esikoht maailmas, kuid väljaveos on Jaapan temast ette jõudnud. Suurem osa Hiina siidist töödeldakse Hiinas eneses. Lõuna-Hiina kliimalised olud on soodsamad siidi tootmiseks kui Jaapanis, kuid Hiinas toimub siidi tootmine iganenult, Jaapanis on see ratsionaalsem ning siid on ka parema kvaliteediga. Siiditöös-

tuse peamised rajoonid on Jangtsekiangi deltas ja Sikiangi alamjooksul (Kantoni lähedal). Puuvilla kasvatatakse Põhjatasandikul ja Jangtsekiangi orus. Suur osa saagist töödeldakse Hiinas eneses.

Hiina etendab suurt osa maailmamajanduses õlikultuuride (ubade, maapähkli, rapsi, seesami ehk kunžuudi) tootjana; et hiinlased üldmassina ei tarvita toiduks piima ega võid, on taimerasvade tähtsus toitlustamises eriti suur. Esimesel kohal on sojaoad, mis on levinud Mandžuurias ja Põhja-Hiinas. Hiina ekspordis (ühes Mandžuuriaga) on oad ja nende saadused esimesel kohal.

Hiina tee valitses maailma turgu peaaegu XIX sajandi lõpuni. Sama sajandi lõpul asutasid inglased Tseiloni saarel ja Indias suured istandikud tee tootmiseks ning hakkasid teelehti töötlema vabrikuis. Hiina tee väiketootjad ei suutnud võistelda Inglise asumaade teega osalt ka sellepärast, et Inglismaa käsutada oli võimsaim kaubandusaparaat maailmas. Praegu annab Hiina umbes 12% maailma tee-ekspordist.

Suur tähtsus on oopiumi-magunal ja tubakal. Oopiumisuitsetamine on hiina rahvale otse õnnetuseks. Oma okupatsioonipäevil arendasid jaapani võimud intensiivselt oopiumi-maguna kultuuri ka Mandžuurias.

Karjanduses on suurem tähtsus sea- ja linnukasvatusel.

Tööstus.

Hiina tööstuse areng ei vasta sugugi tema tööjõu rohkusele, energeetilistele ressurssidele ega toorainetele. Omades peaaegu veerandit kogu maakera rahvastikust, suuri kivisöe ja hüdroenergia varusid, mitmesuguseid maavarade ja maakide rikkusi, on Hiina tööstus siiski nõrk. Eriti iseloomulik

on Hiina tööstuse struktuurgi: vaatamata kivisõe ja rauamaagi koos esinemisele, on metallurgia ja masinaehitus Hiinas tähtsusetud. Mitte vähem iseloomulik on terav vahe üksikute eesrindlikuma masinatehnika tasemel seisvate suuremate vabrikute (kuuluvad suuremalt osalt välismaalastele) ja hulga väikeste ettevõtete vahel, mis põhinevad kõik ainult käsitööl.

Tööstustööliste üldist hulka arvestati enne jaapanlaste sissetungimist 2,75 miljonile (tööliste üldarv linnades ja külades on umbes 50 miljonit). Töötasu on madalamaid kogu maailmas. Tööpäev kestab vabrikutes 10—12 tundi, väikestes ettevõtetes isegi kauem. Laialt ekspluateeritakse ka naiste ja laste tööjõudu.

Mäetööstusharudest on esimesel kohal kivisõe tootmine. Aastal 1936 andsid praegusaja tüüpi kaevandused 26 miljonit tonni kivisütt (kodutööstusena toodetut ei arvestata); sellest on 12 miljonit tonni toodetud Mandžuurias.

Rauamaagi tootmine suuremal määral toimus Mandžuurias, kus jaapani võimud oma valitsemispäevil arendasid intensiivselt metallurgiat ja sõjatööstust. Teistes Hiina rajoonides on rauamaagi tootmine väike. Värvilistest metallidest on suur väärtus inglistina tootmisel edelas (Jünnan'is).

Tähtsaim Hiina tööstusharu on puuvillaketrus. Palju vähem on arenenud kudumine vabrikutes, kuigi see on viimastel aastatel enne jaapani okupatsiooni tublisti kasvanud.

Üle poole kogu puuvillatööstusest oli enne jaapanlaste sissetungi koondunud Šanghaisse ja selle ümbrusse; teised tekstiiltööstuse keskused on Tshingtao, Tientsin, Vuhan (Suur Hankou).

Suur väärtus on siidiketramise tööstusel;

suured siidiketramise vabrikud on Šanghai ja Kantoni rajoonis. Laialt on arenenud siidriide kodune valmistamine, mis on levinud külades.

Palju ettevõtteid töötleb põllumajanduse algprodukte; siin on arenenud õlipressimine (peamiselt soja- ja arahhiseõli), tubaka- ja jahutööstus, tee ja munade töötlemine ekspordiks.

Hiina käsitöö palju sajandeid tagasi saavutas suure täiuslikkuse portselanasjade, siidriide, majariistade ja mitmesuguste tarbeasjade tootmises; rea tähtsaid leiutisi (kompass, püssirohi) on teinud hiinlased. Paljud vanad käsitööharud hävitatakse vabrikukaupade pealetungil. Kuid siiski on *käsitöö säilitanud Hiina majanduses suure tähtsuse.* Käsitöö varustab peamiselt hiina küla kõige tarvilikuga: rõivastisega, jalanõudega, põllumajandusriistadega, mööbliga, kööginõudega jne.

Mõned käsitööharud töötavad ekspordiks, näit. lehvikute, vaipade, niinmattide, pitside, tikandite, õlgkübarate, portselani, lakktööde tootmine.

Transport.

Peaaegu kogu Hiina väliskaubandus toimub mere kaudu. Hiina oma laevastik pole suur: kõik kauged veod on välismaalaste käes. Sadamate hulgas, mille kaudu käib Hiina väliskaubandus, on tähtsamad *Šanghai* ja Briti *Honkong.* Teised suured sadamad on *Tientsin, Tshingtao, Hankou* ja *Kanton.* Mandžuuria merekaubandus käib *Dalni* (Daireni) kaudu.

Siseliikluses on suure tähtsusega rannasõidulaevandus (kabotaaž), samuti ka laevandus jõgedel ja kana-

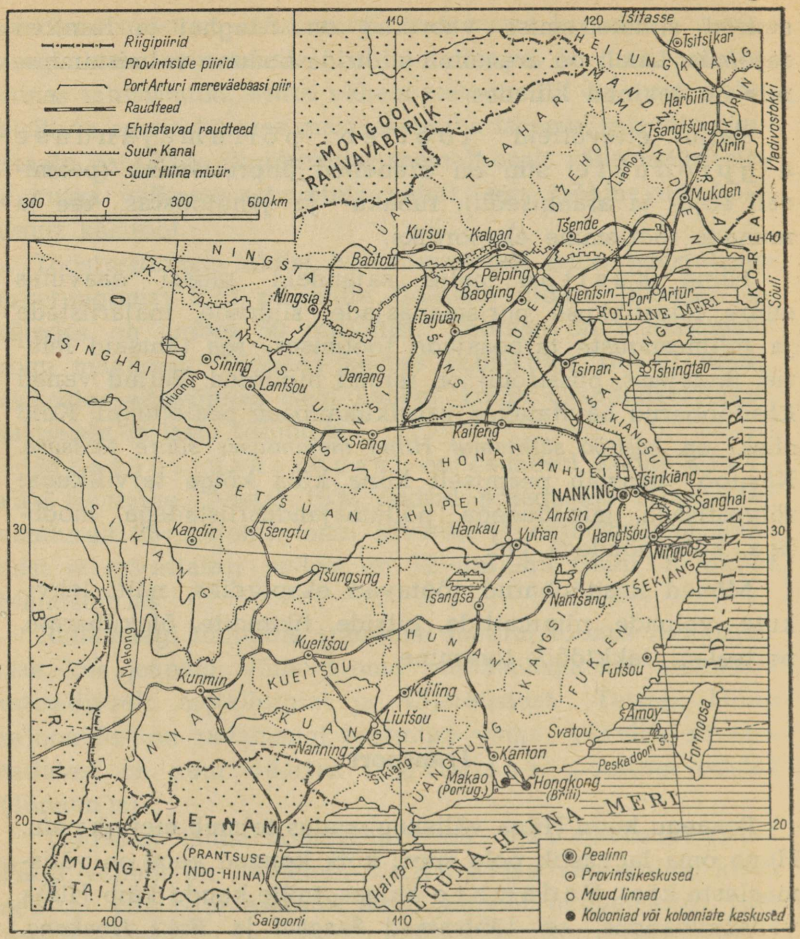

Joon. 88. Ida-Hiina administratiivne jaotus.

litel; siselaevandus toimub suurimas ulatuses mööda Jangtsekiangi (kuni Hankou'ni). Laialt on levinud liiklemine vanemat tüüpi puulaevadel, „džonkidel". Jõgede kiirevoolu-

listel kohtadel veavad lodjavedajate (burlakkide) artellid laevu vastu voolu.

Raudteid on Hiinas vähe: kogu Hiina kohta on umbes 26 000 km teed, millest pool on Mandžuurias. Viimastel aastatel on Hiina valitsus teede ehitamist tähelepandavalt arendanud.

Mehhaniseeritud transpordi nõrga arengu, veo-kandeloomade puuduse ja inimjõu äärmise odavuse tõttu on väga laialt levinud kaupade ja reisijate transportimine *inimeste* jõul, — need on pakikandjad ja „rikšad", kes veavad reisijaid ja koormaid kaherattalistel kärudel. Transpordiproletariaat ulatub Hiinas mitmesse miljonisse. Liiklemine inimjõu abil on nii odav, et seda koguni eelistatakse muudele transpordiviisidele; linnades võistlevad rikšad trammide ja omnibustega. Pakikandjaid kaupade toimetamiseks kauge maa taha kasutatakse eriti laialt Lõuna-Hiina mägismail. Tee toimetatakse Lõuna-Hiinast Tiibetisse pakikandjate karavanidega, kus iga inimene kannab kuni 90 kg teed.

Rajoonid.

Ida-Hiina rajoonid.

Kesk-Hiina. Kesk-Hiina on kogu Hiina kõige tähtsam rajoon. Tema geograafiliseks teljeks on Jangtsekiangi org, kus on soodsad tingimused põllumajanduseks ja mis on maa transpordi peasoon. Jangtsekiangi orus on tihe rahvastik. Kogu jõgikonnas elab üle 200 miljoni inimese.

Selle rajooni toiduvilja peakultuuriks on riis (peaaegu pool kogu põllualast), teisel kohal on nisu. See on Hiina esimene rajoon toorsiidi tootmises, tee- ja puuvillakasvatuses.

Kaubanduse ja tööstuse arengult on sellel rajoonil Hiinas juhtiv seisund. Rajooni ja kogu Hiina suurim linn on *Šanghai*. Ta asub Jangtsekiangi jõeharul, 20 km kaugusel peajõest ja 70 km merest. Šanghai sadam on Jangtsekiangi jõgikonna väljapääsuks merele.

1937. aastani oli Šanghais ligi 250 000 vabrikutöölist ja 300 000 töölist väiketööstustes. Ühes sadamatööliste, laadijate, pakikandjate ja rikšadega arvestati Šanghai proletariaati kuni 800 000 inimest. Šanghai tööstuses domineerivad tekstiilkaubad; see on suuremaid puuvilla töötlemise keskusi maailmas.

Kalda-äärse peatänava poolt sarnaneb Šanghai Lääne-Euroopa hariliku sadama- ja tööstuslinnaga: kaldatänavail on mitmekorruselised majad, kaide ääres ookeanilaevad igasuguste lippude all, jõge mööda allapoole vabrikuhooned. Kui aga vaadelda sadamatööde käiku, siis paistab kohe silma erinevus Hamburgist või Liverpoolist: siin ei ole laadimistööd mehhaniseeritud, tõstekraanade asemel, mis sirgete ridadena asuvad tänapäeva sadamate kaidel, on Šanghai kaidel tuhandeid poolalasti laadijaid — „kulisid", kes inimjõul laadivad peale ja maha miljoneid tonne kaupu, mis käivad läbi Šanghai sadama.

Jangtsekiangi jõgikonna geograafiliseks keskuseks on *Hankou*, või täpsemalt kolmiklinn *Vuhan* (Vutšang, Hankou, Hanjang). Hankou on suur kaubandus- ja tööstuskeskus, kuid ta jääb siiski kaugele maha Šanghaist. Hanjangis on rauatööstuse, roobaste valtsimise ja relvatehaseid, mis kuuluvad Hanjepingi kombinaadile, kellele kuuluvad ka rauamaagi ja kivisöe kaevandused Vuhani ümbruses. Peale selle on Vuhanis mitu puuvilla- ja siidivabrikut ja palju väikesi käsitöö-ettevõtteid.

Nanking („Lõuna-pealinn") Jangtsekiangi alamjooksul oli vanemal ajal Hiina pealinn, kuid siis tõusis pealinnaks *Pei-*

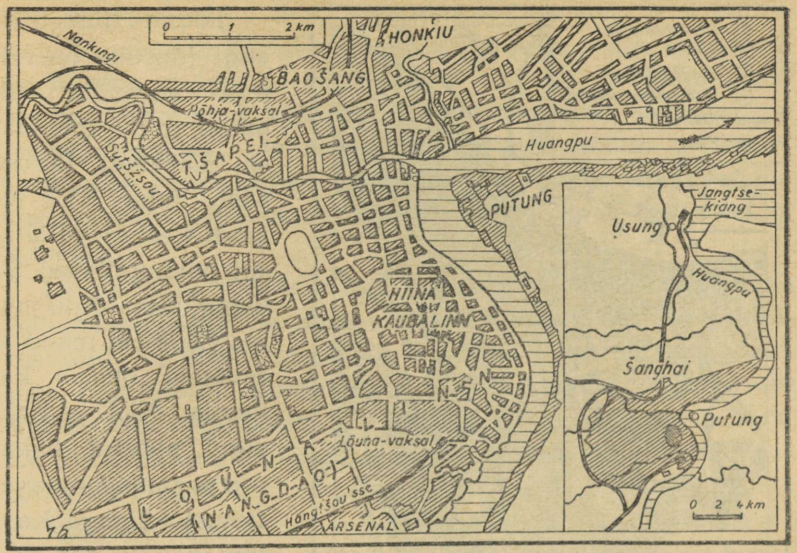

Joon. 89. Šanghai skemaatiline plaan.

ping. 1928. aastast on Nanking uuesti Hiina pealinn, kuid 1937.—1945. a. oli ta okupeeritud jaapanlaste poolt. Nankingi tööstus on väheldane.

Ajal, mil Šanghai, Vuhani ja Nankingi rajoonid olid jaapanlaste poolt okupeeritud, oli Hiina rahvusliku kaitse baasina eriline tähtsus Jangtsekiangi jõgikonna lääneosal, eriti Setšuani provintsil. Siin on Hiina viljakamaid ja tihedamalt asustatud põllumajanduslikke rajoone — Punane bassein. Siin leidub mitmesuguseid maavarasid, nende hulgas ka kivisõe ja rauamaagi lademeid. Tšungsing oli Hiina valitsuse asukohaks, kui Nankingi okupeerisid jaapanlased. Tšungsingi ja Tšengtusse viidi üle paljud Šanghai ja Vuhani tehased.

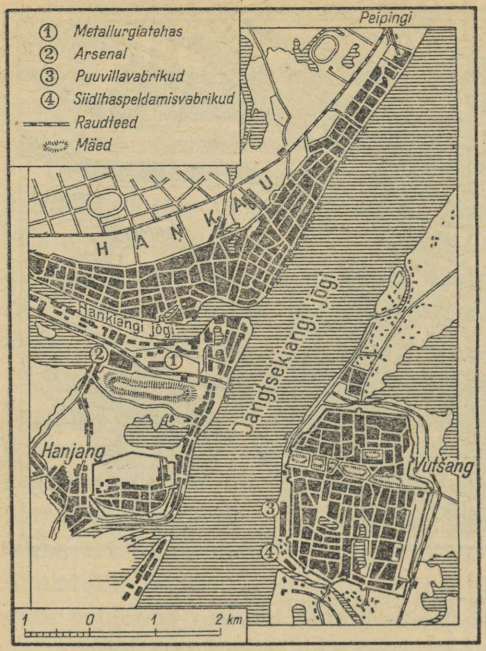

Joon. 90. Vuhani skemaatiline plaan.

Lõuna-Hiina. Sikiangi jõesuue on esimesi väravaid Hiinasse, mida kohatakse mereteel Euroopast. Juba XVI sajandi keskel vallutasid portugallased Sikiangi sissesõidu juures tükikese maad ja asutasid *Makao* koloonia. XIX sajandi algul pidasid inglased peamist kaubavahetust Hiinaga Kantoni kaudu; siin tekkis konflikt oopiumiga salakaubitsemise pärast. Hongkong, vallutatud pärast oopiumisõda, sai Inglismaa Hiinasse tungimise baasiks. Veel XIX sajandi lõpul nimetati *Kantonit* esimeseks tööstuslinnaks Hiinas: „Tema meistrid ketravad ja koovad siidi, värvivad ja apreteerivad riiet, valmistavad kirjutuspaberit, klaasi, lakitud asju, nikerdavad elevandiluust ja puust mitmesuguseid esemeid, teevad ülitoredaid nikerdatud ja poleeritud mööbleid, sulatavad metalle, põletavad portselannõusid, rafineerivad suhkrut, valmistavad tuhat asja, mis on tuntud „kantonikauba" nime all ning mida veetakse siit välja Hiina siseprovintsidesse" (Reclus). Kuid tööstuskeskusena on sellest ajast peale Kantoni kaugelt ületanud Šanghai. Kan-

toni kaubandusliku tähtsuse kukutas *Hongkong*, kus Inglismaa lõi esimese klassi sadama. Kuid selle peale vaatamata on Kanton praegugi Lõuna-Hiina tööstus- ja kaubanduskeskus. Suuremad käitised on siidiketramise vabrikud ja tsementitehased. Arenenud on kunstkäsitööde tootmine. Kanton on ruumiahtake linn, kitsaste, kõverate tänavate ja ujuvate kvartaalidega, milles inimesed elavad pargastel ja parvedel.

Lõuna-Hiina territooriumi põllumajanduslik kasutamine jääb maha Põhja- ja Kesk-Hiinast. Rohkem haritud ja rahvastatud on rannikuprovints *Kuangtung*, mis hõlmab Sikiangi alamjooksu. Korduvaid külvisid samale põllule kasutatakse siin sagedamini kui teistes Hiina rajoonides. Riisil kui põhilisel toidukultuuril on siin veel suurem tähtsus kui Kesk-Hiinas.

Kantoni rajoon on spetsialiseerunud siidiusside kasvatamisele. Arenenud on tubaka, suhkruroo, tee, mandariinide, sidruniite kasvatus.

Jünnani provints (Birma ja Prantsuse Indo-Hiina piiril) eristub maavarade rikkuselt. Suur tähtsus on inglistina tootmisel.

Põhja-Hiina. Huangho, mille basseini kuulub suurem osa Põhja-Hiinast, ei oma sellist tähtsust rajoonile kui Jangtsekiang Kesk- või Sikiang Lõuna-Hiinale. Laevandus on temal võimalik vaid kohati ja ainult väikestel laevadel, nii et ta pole väljapääsuks merele läänerajoonist.

Põllumajanduse tingimused Põhja-Hiina lääne- ja idaosas on erinevad. *Lössiplatoo* piirkonnas kannatab põllundus niisutuse teravat puudust. Põuad toovad siin nälga. Transport on väga raskendatud. Mõnes kohas on lõhangud niivõrd vaostanud kogu maapinna, et endisest tasandikust on järele jäänud ainult üksikud terrassid ja kummalise

kujuga nukid, mis meenutavad torne ja bastione. Kohati elab rahvastik koobastes, mis on raiutud kuristike seintesse; terved külad on selliselt kaevunud maasse, nii et pinnalt näib koht täiesti inimtühjana. Pehme maapind puruneb kergesti kapjade ja rataste all, tekivad sügavad lohud ning teed sööbivad pikkamööda allapoole, muutudes kraavideks. Kuival ajal on teed kattunud paksu tolmukorraga. Pärast vihma muutub see tolm vedelaks poriks, millesse rattad sisse vajuvad.

Põhja-Hiina madalikul on peamiseks hädaohuks uputused, kaldakaitsetammide läbimurded ja jõesängide kohamuutused. Kui mägedes sajab küllaldaselt vihma, oodatakse lössiplatool head lõikust, Huangho alamjooksul aga kardetakse uputusi. Madalikul on üles haritud ligi pool kogu pindalast; keskmine rahvatihedus on 200 inimest 1 km²-l.

Põhja-Hiina peakultuurid on n i s u, h i r s s, k a o l j a n g (sorgo teisend, mis on hästi põuakindel), m a i s, p u u v i l l, t u b a k a s, s o j a u b a ja m a a p ä h k e l (arahhis) — viimane on eriti levinud kirdes, Šantungis.

Põhja-Hiina on rikas k i v i s ö e l t ning siin on ka tähelepandavaid r a u a m a a g i lademeid. Kivisöe peamised tootjad on Kailangi kaevandused (Kaipingis). Šansi provints on juba vanast ajast kuulus rauatööndusega. Töötlevaks tööstuseks on peamiselt puuvillatööstus, mis on koondunud *Tientsini* ja *Tshingtaosse*. Suure tähtsuse on säilitanud kodukäsitöö, mis töötab mitte ainult kohalikuks tarviduseks, vaid ka turustamiseks Sise-Mongoolias ja lääneprovintsides.

Tientsin (väljapääs merele Põhja-Hiina madalikult) ja Tshingtao (Šantungis) on Põhja-Hiina peasadamad. Peiping (endine Peking) oli enne Hiina pealinn. Peipingist kulgevad raudteed igasse külge. Tööstus on Peipingis vähe arenenud Kuulsad on Peipingi kunstesemed (emailist). Põhja-

Hiinat läbib *Suur Hiina müür*, mis on ehitatud vanal ajal kaitseks põhjapoolsete nomaadide sissetungi vastu. Ta algab Liaotungi lahest ning kulgeb läände. Müüri pikkus on 2400 km, kuid kõrvalharudega kokku on ta palju pikem. Oma lääneosas on ta paljudes kohtades purustatud.

Mandžuuria.

Mandžuuria on Hiina kirde poole ulatuv osa. Tema põhjaosa piirneb kolmest küljest NSV Liiduga. Lõunas külgneb Mandžuuria Kollase merega. Mandžuuria pindala on ligi 1 miljon km², elanikke 39 miljonit inimest.

Vallutanud Mandžuuria, rajasid jaapani imperialistid siin 1932. a. võltsi Mandžuuria riigi (Mandžukuo), mis hõlmas peale Mandžuuria ka Sise-Mongoolia idaosa. Mandžuuria „iseseisvuse" katte all valitses siin Jaapani imperialism. Augustis 1945 vabastas Nõukogude armee Mandžuuria jaapani anastajaist.

Looduslikud tingimused. Mandžuuriat hõlmab suur tasandik, mis kolmest küljest on piiratud keskmise kõrgusega mägedest, neljandast küljest (lõunas) aga külgneb merega. Künklik *Liaotungi* poolsaar tungib Kollasesse merre, eraldades Korea ja Liaotungi lahe.

Piiriks NSV Liiduga on suured laevatavad jõed — *Argun*, *Amuur* ja *Ussuuri*, Korea piiril voolab *Jalu* jõgi. Teistest jõgedest, mis läbivad Mandžuuriat, on suurim *Sungari* (Amuuri lisajõgi).

Mandžuuria kliima on kaunis kare talvel, kui puhuvad tuuled Aasia sisemandrilt, kuid palav suvel, ühes rikkalike sademetega, mille hulk oleneb suvistest mussoonidest. Jõed külmuvad kinni 4—5 kuuks. Mandžuuria looduslikud rikkused on mitmekesised. Määratu suur sisetasandik soodustab

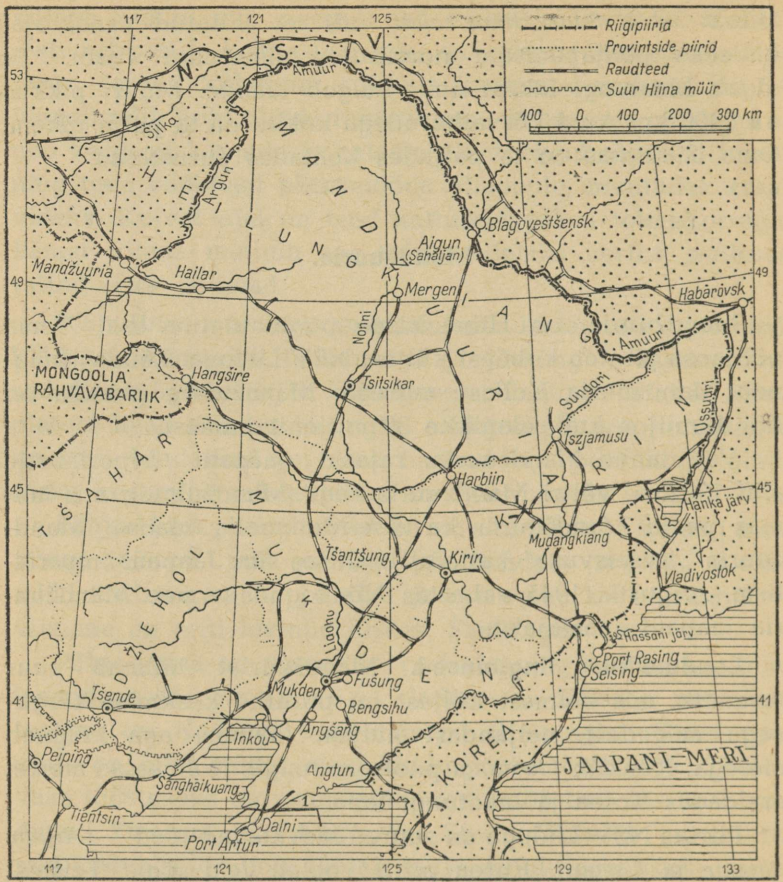

Joon. 91. Mandžuuria.
1 — mereväebaasi Port Arturi piir.

põllundust. Haritud pindala on kõigest 12% Mandžuuria territooriumist, nii et koloniseerimiseks jääb veel küllalt vaba maad. Põhja- ja idaosa mägistes rajoonides levivad

laialdased metsamassiivid. Ka leidub Mandžuurias suurel hulgal m a a v a r a s i d — kivisöe, rauamaagi, õlikivi, boksiidi varusid.

Rahvastik. Üle 90% Mandžuuria rahvastikust on *hiinlased.* Peale selle elab siin ligi 1,5 milj. *korealast* (suur osa neist asustati siia jaapani võimude poolt Koreast). *Jaapanlasi* oli Mandžuurias umbkaudse arvestuse alusel Teise Maailmasõja lõpul umbes 1,5 miljonit.

Elanikud on koondunud tasandikule, eriti selle lõunaossa. Palju hõredamalt on rahvast Põhja-Mandžuurias; mäed ja metsad on siin peaaegu asustamata, asulaid leidub ainult Amuuri orus.

Tähtsamad linnad on *Mukden, Harbiin, Tšantšung* (Hsingking), *Dalni* (Jaapani valitsuse ajal nimetati seda Dairen).

Majandus. Mandžuuria on *põllumajanduse maa, arenenud põllumajanduslike toorainete töötlemise ja laialdase mäetööstusega* (võrreldes teiste Hiina rajoonidega) *ning arenenud transportvõrguga.*

Tähtsam Mandžuuria põllukultuur on s o j a u b a, mille all on $^1/_3$ külvipinnast; sojauba esineb Mandžuuria ekspordi eriartiklina: sojaoad, sojaõli, sojakoogid andsid 40—50% Mandžuuria üldväljaveost. Teised kultuurid on kaoljang, hirss, nisu, mais. Tööloomi on Mandžuurias rohkem kui päris Hiinas, kuid siiski mitte küllaldaselt.

Jaapani okupatsiooni ajal võeti palju paremaid maid hiinlastelt ära ja anti jaapani ümberasujaile. Kehvad rentnikud, poolrentnikud ja moonakad moodustavad enamiku põllundusega tegelevast rahvastikust.

Metsa raiumist toimetati laastavalt. Rajoonides, mida ekspluateeritakse ammu, tekib juba metsatuse oht. Palju metsa veeti välja ka teistesse Hiina rajoonidesse ja Jaapanisse.

Tööstus on koondunud peamiselt Lõuna-Mandžuuriasse. Tähtsamad kivisöe kaevandused on *Fušungis* Mukdeni lähedal; kivisütt toodetakse lahtise tootmisviisiga. *Angšangis* on rauamaagi leiukohti ja metallurgiatehas. Töötlevas tööstuses seisab esimesel kohal toiduainetetööstus, eriti õlitööstus, mis toodab sojaõli ekspordiks. Tähtsam tööstuskeskus on *Dalni*. Põhja-Mandžuurias on suurem tööstus- ja kaubanduskeskus *Harbiin*, Mandžuuria pearaudteede ristumiskohas Sungari jõega.

Jaapani okupatsiooni kestel püüdsid jaapani imperialistid luua Mandžuurias sõjatööstuse baasi ja platsdarmi NSV Liidu ja Hiina vastu. Nende eesmärkidega suurendati maavarade tootmist, laiendati või ehitati uuesti ümber metallurgia-, keemiatehased. Mukdenis töötas suur sõjatehas. Sungari ja Jalu jõel ehitati võimsad elektrijaamad ning nende jõul toodeti alumiiniumi. Jaapani imperialistidele oli Mandžuuria tähtsaks sõjatööstuse baasiks. Samal ajal väheneb sojaubade toodang, töötlemine ja väljavedu. Kohalik elanikkond sattus äärmisse vaesusse.

Mandžuurias on tihedam raudteevõrk kui mujal Hiinas. Pealiinideks on Hiina Ida-raudtee, mis läbib Põhja-Mandžuuriat (selle lõpp-punkt on Vladivostok), ja Lõuna-Mandžuuria raudtee, mis suundub Hiina Ida-raudteelt Dalnisse. Hiina Ida-raudtee ehitati tsaarivalitsuse poolt vähe aega enne Vene-Jaapani sõda. 1935. aastani kuulus ta NSV Liidule ning oli Nõukogude ja Hiina ühisel valitsemisel. Kuid pärast Mandžuuria vallutamist Jaapani poolt takistasid jaapani okupantide ulakused raudtee normaalset tegevust ning põhjustasid alatisi konflikte. Soovides kindlustada rahu ning vältida konflikte Jaapani-Mandžuuria võimudega, nõustus Nõukogude valitsus Hiina Ida-raudtee müümisega.

Oma okupatsiooni ajal arendas Jaapan Mandžuurias

strateegiliselt tähtsate raudteede, rööpmeteta teede ja aerodroomide ehitamist.

Mandžuuria idapiiril Hassani järve lähedal tegi Jaapani militaristlik kildkond 1938. a. „katset" tungida Nõukogudemaale ning sai seejuures hävitava purustuse osaliseks.

Piiriäärsed raudbetoon-kindlustused, mis ehitati Jaapani imperialistide poolt Nõukogude Liidu vastu, purustati ja võideti välkkiirelt augustis 1945 Nõukogude armee pealetungil.

14. augustil 1945 sõlmiti NSV Liidu ja Hiina Vabariigi vahel leping, mille alusel „peale Jaapani relvastatud vägede väljakihutamist kolmest Ida-provintsist[1] ühendatakse Hiina Ida- ja Lõuna-Mandžuuria raudteede magistraalid . . . . üheks raudteeks „Hiina-Tšantšungi (Hsingkingi) raudtee" nime all ning need lähevad NSV Liidu ja Hiina Vabariigi ühiseks omandiks ja ekspluateeritakse mõlema poolt ühiselt". Samal ajal sõlmiti ka kokkulepe Port Arturi ja Dalni kohta. Port Arturi kasutavad NSV Liit ja Hiina ühiselt mereväebaasina, tema kaitse usaldab Hiina valitsus NSV Liidu valitsusele. Dalni kuulutatakse vabasadamaks, mis on avatud kaubanduseks ja laevanduseks kõigile maadele. Hiina valitsus nõustub ülaltähendatud vabasadamas eraldama sadamasildu ja ladusid rendileandmiseks NSV Liidule.

Jaapani valitsuse lõpp Mandžuurias tekitas demokraatlike jõudude tõusu. Pärast Nõukogude sõjavägede lahkumist Mandžuuriast hakati seal moodustama rahvavalitsuse organeid ja formeeriti Mandžuuria ühendatud demokraatlik armee. Kuomintangi valitsuse katsed, toetatuna amee-

[1] Hiina ametlik Mandžuuria nimetus.

rika imperialistide poolt, seda liikumist relvastatud jõudude abil maha suruda, viisid sõjale, mille kestel demokraatlik armee vabastas maa.

Tiibet.

Tiibet on kõige eraldatum osa Hiinast. See on väga kõrge (keskmiselt 4 km) ning kolossaalse ulatusega mägismaa (kuni 1300 km põhjast lõunasse ja kuni 2000 km idast läände). Lõunast ja läänest piiravad teda maailma kõrgeimad mäed *Himaalajad* ja *Karakorum*, põhjast *Kuenluni* mäed. Mägismaa ääremailt saavad alguse suuremad Kagu-Aasia jõed — Jangtsekiang, Huangho, Mekong, Brahmaputra, Indus. Kuid Tiibeti suuremal osal ei ole äravoolu ookeani. Kliima on karm, käredate külmadega, suurte kontrastidega öö ja päeva temperatuuri vahel.

Rahvastik (tiibetlased, tanguudid) on äärmiselt hõre (üldarv ei ole teada, kuid arvestatakse 3—4 miljonile). Peamine tuluallikas on karjandus — kasvatatakse jakke (küürulisi pikakarvalisi veiseid), kitsi, lambaid. Põllundusega tegeldakse ainult sügavamates jõgede orgudes. Levinud on ka kodukäsitöö: villase lõnga ketramine ja kudumine ning esemete valmistamine, mis on seoses budha kultusega — kujukesed, ilustised, küünlad jne.

Tiibeti lõunaosa moodustab *pool-iseseisva riigi feodaal-teokraatliku riigikorraga.* Valitsevaks võimuks on kõrgem budha usu vaimulikkond. Tema pea — *dalai-laama* — on Tiibeti valitseja. Maal on palju kloostreid eriti *Lhasa*, dalai-laama pealinna ümbruses; arvatakse, et Tiibetis keskmiselt iga viies inimene on munk (laama).

1904. a. tungisid Tiibetisse Inglise sõjaväed ning Tiibe-

tile suruti peale leping, mis avas sissepääsu inglise kaupmeestele ning allutas Tiibeti Inglise mõjule.

Aastal 1913 kuulutas dalai-laama Tiibeti Hiinast lahkulöönuks. Kuid Hiina valitsus ei tunnustanud Tiibeti iseseisvust.

Sinkiang.

Sinkiang (Lääne-Hiina, ka Ida-Turkestan) on äärmine Hiina osa, mis piirneb Nõukogude Liidu Kesk-Aasia vabariikidega. Pindala on ligi 1 400 000 km², rahvastikku on ligikaudu 4 miljonit inimest. Sinkiang koosneb kahest suurest nõost, mida eraldab Tienšan. Lõunas, Tiibeti, Pamiiri ja Tienšani vahel, levib *Kašgari* (Tarimi) *nõgu* Tarimi jõega, mis suubub Lob-Nori järv-sohu. Põhjas on Tienšani ja Altai vahel *Džungaaria;* laia mäekuru „Džungaaria väravate" kaudu pääseb naabruses olevasse Kasahstani.

Džungaaria geograafiline asend maailmas on rekordiline kaugusega ookeanist (suurim kaugus 2500 km).

Sinkiangi k l i i m a on rangelt kontinentaalne, kuiv. Suurema osa maast katavad *kuivad stepid* ja *kõrbed.* Kogu Kašgaaria siseosa hõlmab *Taklamakani* liivakõrb. Niisutatud maade oaasid asetsevad mägede jalamil. Neis oaasides on tihe rahvastik, kes tegeleb teravilja ja puuvilla kasvatusega, aiandusega, siidiussikasvatusega. Suuremates oaasides on kaubalinnad: Kašgaarias — *Kašgar, Džarkent* (Jarkand) ja *Hotan,* Džungaarias — *Kuldža, Urumtši* ja *Tšugutšak.* Steppides esineb rändkarjandus (lambad, veised, hobused, kaamelid). Põhjas ja lõunapoolsel Tienšani jalamil kulgesid juba igivanast ajast saadik oaaside ahelikke mööda karavaniteed Kesk-Aasiast Hiinasse. Džarkendist läheb kandeloomade rada Indiasse, mis ületab kõige kõrgemad mäekurud maailmas (kuni 5600 m).

Sinkiangi rahvastiku koosseis on kirev. Kašgaarias domineerivad *uiguurid*, usbekkide hõimud, paikne põlluharija rahvas; Džungaarias elavad paikselt *dungaanid* (hiina muhameedlased) ja *tarantšid* (sisserändajad-uiguurid Kašgaariast); steppides kolivad paigast paika *kasahhid* ja *mongolid* (torgoudid jt.). *Hiinlasi* on umbes 12% üldrahvastikust.

MONGOOLIA RAHVAVABARIIK.

Mongoolia Rahvavabariik hõlmab Kesk-Aasia põhjaosa ning piirneb NSV Liidu ja Hiinaga. Pindala on üle 1 500 000 km²; elanikke umbes 1 miljon *(mongolid)*. Pealinn on *Ulan-Bator*.

Looduslikud tingimused. Suurem osa territooriumist on lainjas kõrglava, mille keskmine kõrgus on 1000—1500 m; läänes läbivad kõrglava kõrged mäeahelikud — *Hangai* mäed ja *Mongoolia Altai* (tema kagupoolne jätk on *Gobi Altai)*; nende üksikud tipud tõusevad kuni 4000 m.

Mongoolia kliima on väga kontinentaalne, põuane, lühikese suve ja külma lumevaese talvega. Öökülmad kestavad kuni juuni alguseni ning algavad uuesti juba 20. augusti ümber. Põhja-Mongoolias on sademeid ja taimkatet rohkem kui lõuna- ja idaosas. Põhjas kasvab suuri okasmetsi (lehis, seedermänd, kuusk ja mänd), enamasti esineb aga metsastepp ja stepp võrdlemisi rikkaliku rohitaimkattega. Metsad ja väärtuslikud karjamaad katavad ka Hangai nõlvu; siit saavad alguse Baikali järve suubuv Selenga ja hulk tema lisajõgesid. Mida rohkem lõunasse ja idasse, seda kuivem on kliima ja seda vaesem on taimkate; ikka sagedamini esinevad elutud, sõmeraga kaetud alad. See on *Gobi*. Seal, kus ongi rohtu, kasvab ta tortidena, tekitamata ühtlast rohivaipa. Kuid siiski ei ole

täiesti viljatuid kohti Gobis palju. Rohkesti karjamaid on rikutud liigse ja enneaegse rohusöötmisega ning neid võiks paremaks muuta kolivmajanduse õige korraldamisega. Joogivett on Gobis vähe. Gobi asustamise esimeseks tingimuseks on veevarustuse organiseerimine.

Mongoolias on mitmesuguseid *mineraalirikkusi* — kivisütt, rauda, vaske, kulda, vääriskive, palju soola. Nende varud ei ole veel küllaldaselt uuritud.

Rahvavabariigi tekkimine. Minevikus oli Välis-Mongoolia (nagu varemalt nimetati Mongoolia Rahvavabariiki) Hiina impeeriumi mahajäänud asumaa. Ta majandus põhines peamiselt rändkarjandusel. Karjakasvatusega tegelev töörahvas (araadid) allus mitmekülgsele ekspluateerimisele, mis pidurdas nende maade majanduslikku arenemist. Araate koormati mitmesuguste kohustustega feodaalide ja kloostrite kasuks; suur osa neist oli ka lootusetult suurte võlgade tõttu liigkasuvõtjate orjuses. Mongoolia (samuti kui Tiibeti) erinevaks omapäraks oli väga suur budha usu kloostrite rohkus. Kloostritel olid määratu suured karjad, nad kaubitsesid ja tegelesid liigkasuvõtmisega. Hiina valitsus oli Välis-Mongoolia territooriumil faktiliselt nõrk.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Venemaal andis tõuke rahvavabastusliikumise arenemisele ka Välis-Mongoolias. Võitluses Hiina sõjavägedega ja vene valgekaartlastega (kes tungisid Mongooliasse pärast seda, kui nad olid Nõukogude armee poolt Nõukogudemaalt välja kihutatud) formeeriti Mongoolia rahva revolutsiooniline partei (asutatud 1920. a.) ja rahva revolutsiooniline armee. Aastal 1924 muutus Mongoolia rahvavabariigiks. Ülemvõim kuulub Suurele Hural'ile (rahvaesindajate kongressile).

14. augustil 1945 teatas Hiina valitsus, tuginedes Välis-Mongoolia rahva mitmel korral väljendatud iseseisvuse püüetele, et „kui Välis-Mongoolia rahvahääletus kinnitab seda püüet, tunnustab Hiina valitsus Välis-Mongoolia iseseisvust tema olemasolevais piirides". Rahvahääletus toimus 20. oktoobril 1945. Mongoolia rahvas kinnitas üksmeelselt oma tungi iseseisvusele. Hiina valitsus tunnustas Mongoolia Rahvavabariigi iseseisvust.

Arenemise omapära. Mongoolia vabariik on rahvarevolutsiooniline vabariik; see on töötava rahva (araatide — karjapidajate, tööliste ja intelligentide) vabariik, kes on hävitanud kapitalistliku ja feodaalse rõhumise ja kindlustab *maale mittekapitalistliku arenemistee edaspidiseks üleminekuks sotsialismile.*

Mongoolia Rahvavabariigis on tühistatud kõik orjuslikud sõltumuse ja kohustuste liigid, mis olid kehtima pandud feodaalide ja kloostrite poolt. Maa kuulutati rahva omandiks. Feodaalide eesõigused tühistati, nende kari konfiskeeriti. Areneb kaubanduslik ja tööstuslik ühistegevus eraalgatuse säilitamisega, alus on pandud suurtööstusele, mis töötleb kohalikke tooraineid. Parandatakse meditsiinilist abiandmist rahvale, arendatakse kultuurilis-haridus-likku tööd. Ulan-Batoris on avatud riiklik ülikool.

Majandus. Mongoolia Rahvavabariigi rahvamajanduse aluseks on r ä n d k a r j a n d u s (kasvatatakse lambaid, veiseid, hobuseid, kitsi, kaameleid). Kari ja karjasaadused (nahad, vill) on Mongoolia väljaveo põhialuseks.

Koloniaalne rõhumine ja feodaalne ekspluateerimine minevikus ei andnud karjakasvatusele võimalust välja pääseda mitmesajandilisest mahajäävusest. Ta olenes täielikult neist söödaressurssidest, mida annab loodus ise, ning kannatas rängasti nende kõikuvuse all. Suvel on põuad, kuivad tuuled (suhhoveid), mis mõjuvad hävitavalt rohikattele, talvel takistavad karjal toidusaamist lumetormid ja kiilasjää, — need asjaolud põhjustasid massilist loomade lõppemist, kui karjakasvatajad ei jõudnud õigel ajal kolida soodsamaile kohtadele (Mongoolias oli keskmiselt igal talvel umbes 20 päeva täielikku söödapuudust). Loomaarstlikku abi polnud peaaegu üldse ning loomataudid tegid väga suurt kahju.

Et viia karjandus välja sellisest mahajäävusest, oli vaja hiiglasuurt tööd. Rahvavabariigi valitsus püüdis arendada heinaniitmist, et koguda söödapuuduse ajaks vajalikke varusid. Ehitati karedate talvepakaste puhuks karja jaoks varjualuseid. Kaevati kaevusid rahvavabariigi lõunapoolsetes (kuivemates) rajoonides. Samuti paraneb loomaarstlik korraldus.

Põllundusel on abimajapidamise tähtsus. Peaaegu igal pool nõuab ta niisutamist. Harimiseks on siin kõlblikud külmakindlad, vara valmivad ja põuale vastupidavad kultuurid. Viimastel aastatel on põllunduse ja aianduse all olev pindala tublisti laienenud. Teraviljadest külvati peamiselt otra, mis peab paremini vastu öökülmadele. Viimasel ajal on hakanud levima ka nisu kasvatamine. Suur tähtsus on karusloomade *küttimisel* (ümiseja ehk koopaorav, orav, rebane).

Enne revolutsiooni ei olnud Mongoolias suurtööstust. Praegu luuakse NSV Liidu toetusel ja tehnilisel abistamisel tööstus peamiselt karjasaaduste töötlemiseks. Ulan-Batoris on asutatud tööstuskombinaat kalevi, vildi, looma- ja lambanahkade valmistamiseks ja töötlemiseks; selle juures asub ka elektrijaam. Seal on ka lihakombinaat, mehaanikatehas, autoparandustöökoda, riigi trükikoda, telliskivitehas jne. Suur tulevik on mäetööstusel. Toodetakse kivisütt, mäekristalli, topaase.

Transpordis etendab suurt osa vedu vankritel ja kandeloomadel (kaamelitel, härgadel). Kiiresti areneb autotransport. Tähtsamad autoteed lähevad Ulan-Batorist NSV Liidu piiridele ja Kalgan'i (Hiinas).

Peamine osa väliskaubandusest toimub NSV Liiduga. NSV Liidust veetakse sisse riidekangaid, naftasaadusi, jahu, rõivaid, põllutöömasinaid, autosid ja tööstuse sea-

deldisi uute ehituste jaoks. Mongooliast veetakse NSV Liitu eluskarja, villa, loomanahku, karusnahku.

12. märtsil 1936 kirjutasid NSVL ja Mongoolia Rahvavabariik alla vastastikku abistamise paktile vaenlase kallaletungi puhul ühele neist riikidest. 1939. a. suvel andsid Nõukogude ja Mongoolia väed hävitava löögi Jaapani vägedele, kes katsusid tungida Mongoolia Rahvavabariigi piiridesse. Augustis 1945 võtsid Mongoolia Rahvavabariigi väed koos Nõukogude vägedega osa Mandžuuria vabastamisest jaapani anastajaist.

27. veebruaril 1946 kirjutati alla Nõukogude Liidu ja Mongoolia Rahvavabariigi poolt sõpruse ja vastastikuse abistamise lepingule tähtajaga 10 aastat; samuti kirjutati alla ka majandusliku ja kultuurilise koostöö lepingule.

INDIA.

India on Briti koloniaalimpeeriumi põhituum, maailma suurim koloniaalmaa. India pindala on üle 4 miljoni km² ning elanikke on 389 miljonit.

Indial oli varem eriline seisund Briti asumaade hulgas. India valitsemine on üks Briti võimsuse peatugesid[1]. Samal ajal on India võimsa rahvavabastusliikumise koldeks.

1947. aastani jagunes India valitsussüsteemilt kaheks osaks: suurem osa oli vahetult Inglise võimude valitsemisel, eesotsas asekuningaga. Ta jagunes provintsideks (tähtsamad neist *Assam, Bengaalia, Bihar, Orissa, Ühendpro-*

[1] Lord Curzon, endine India asekuningas, iseloomustas India tähtsust järgmiselt: „Kui me peaksime kaotama mõne dominiooni, me toibuksime varsti, aga kui me kaotame India, siis loojub meie impeeriumi päike."

vintsid, Pandžab, Bombay, Madras), väiksema osa moodustasid pärismaalaste riigid kohalike vürstidega (radžade ja maharadžadega) ja nende juurde lähetatud Inglise ametnikega, kes kontrollisid vürstide tegevust. Selliste vürstkondade arv oli üle 500. Nende seas oli suuri *(Haidarabad, Mysore, Travancore, Kašmir),* kuid enamik olid väikesed, milledel polnud ei majanduslikku ega poliitilist tähtsust. Säilitades selliseid feodaalseid jäänuseid, meelitab Inglise valitsus oma poole India feodaalse ülemkihi ja teeb ta oma liitlaseks rahvamasside vastu.

Pärast Teist Maailmasõda tugevnenud vabastusliikumise mõjul lubas Inglise valitsus „anda võimu üle hindudele" 1948. aastal, kuid enne seda, aastal 1947, viis ta läbi India provintside jaotamise kaheks dominiooniks, mis erinevad usulistel alustel. Need on *Hindustan* ehk India (ülekaalus hindud) ja *Pakistan* (ülekaalus muhameedlased). Pakistani territoorium koosneb kahest lahusolevast osast: suurem osa on loodes, külgnedes Afganistani ja Iraaniga ning Araabia merega, väiksem osa on kirdes, väljapääsuga Bengaali lahele. Vürstkondadel on õigus kas liituda ühe mainitud dominiooniga või jääda „iseseisvaks" [1]. Sellise India jaotamise eesmärgiks on külvata vaenu ning hoida maa nii kaua kui võimalik inglaste alluvuses, kuna endised India valitsemise vormid on Inglise valitsusele muutunud juba võimatuks. Selle juures püüdsid inglased anda võimu neile India kodanlikele ja feodaalsetele elementi-

[1] Toetudes sellele, et endise India koosseisu kuuluvate territooriumide poliitiline seisund ei ole selle väljaande trükkimisel lõplikult selgunud ja et seoses sellega polnud küllaldaselt materjali India (Hindustani), Pakistani ja dominioonidest väljapoole jäänud vürstiriikide geograafilise ja majandusliku seisukorra täpseks piiritlemiseks, on edasine kirjeldus antud põhiliselt endise India raamides.

dele, kes on valmis nõustuma kokkuleppeks Inglise imperialismiga, vastupidi rahvamasside püüetele. Hindustani pealinn on *Delhi* (endine kogu India administratiivne keskus); Pakistani pealinn on *Karatši*.

Looduslikud tingimused.

Geograafiline asend ja koosseis. Geograafiliselt koosneb India järgmistest osadest: 1) põhjas — suur *Himaalaja* mägivöönd, mis eraldab Indiat Aasia mandri keskosast; 2) *Induse-Gangese* madalik Himaalaja jalamil; 3) *Hindustani* poolsaar, mis tungib kolmnurgana India ookeani, eraldades Bengaali lahte Araabia merest; suurema osa sellest moodustab *Dekkani lavamaa*. Peale nende kolme põhiosa kuulub Indiale veel *Briti Belutšistan*, mis hõlmab Iraani kiltmaa kagupoolsed ääremaad.

Tseiloni saar Hindustani kaguranniku lähedal ei kuulu enam administratiivselt India koosseisu; 1948. aastani oli ta eri koloonia, kuid 1948. a. algusest sai ta iseseisvaks dominiooniks.

India asub 8° ja 37° p.-l. vahel. Pöörijoon läbib Indiat peaaegu keskelt: põhja pool sellest on India mandriosa, lõuna poole jääb poolsaare-osa. Suurim ulatus põhjast lõunasse (Pamiiri jalamilt Komorini neemeni) on 3200 km, idast läände peaaegu samapalju.

Piiride kogupikkus ulatub 17 000 km-le, millest 9000 km on maismaapiire. India piirneb Iraani, Afganistani, Hiina (kaasa arvatud Tiibet) ja Tai'ga (Siiam), India piiril Tiibeti kohal on kaks Inglismaast sõltuvat riiki — *Nepal* ja *Bhutan*. NSV Liidust eraldab Indiat kitsas riba Afganistani territooriumit, mis külgneb Tadžiki NSV Mägis-Badahšani autonoomse oblastiga.

Briti imperialistid on alati osutanud suurt tähelepanu India maismaapiiride kaitsele ja kindlustamisele. Indiat Afganistani ja Iraaniga ühendavate piiri-mäekurude juures on kindlused ja sõjaväelaagrid. Inglismaa on juba vanast ajast püüdnud allutada oma mõjule naaberriike ning luua India piirile vasallriikide vööndit. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini põrkas Inglismaa imperialistlik poliitika India piiriäärsetes maades kokku tsaarivalitsuse poliitikaga. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga langes Briti Indialt ära oht Vene imperialismi poolt. Kuid tsaari-Venemaa mahajäänud Kesk-Aasia kolooniate muutumine nõukogude sotsialistlikeks vabariikideks, mis vabalt ehitavad üles oma majandust ja rahvuslikku kultuuri, oli inglise imperialistide silmis kardetavaks eeskujuks orjastatud Indiale. Sellest tekkisidki igasugused abinõud India „rangeks isoleerimiseks" NSV Liidust.

India välissuhted arenevad peaaegu täielikult merepiiride kaudu. India merepiir on keskmiseks lüliks India ookeani „aheldamise" briti süsteemis.

Pinnaehitus, jõed. Põhjapoolne mägivöönd. Indiat põhjast piirav mägibarjäär koosneb kahest ebavõrdsest osast, mis hargnevad nurgeti Pamiiri mäesõlmest. Ida-osa on palju pikem ja võimsam. Seal kerkivad maailma kõrgemad mäesüsteemid *Himaalajad* ja *Karakorum*. Need on alpitüübilised kurdmäed, kuid palju võimsamad kui Alpid ja Kaukasus. Himaalajate pikkus ulatub 2400 km (kaks korda pikemad kui Kaukasus), kuna keskmine laius on 300 km. Himaalaja peaahelik tõuseb järsu hambulise seinana ja on peaaegu täielikult lume ja jääliustike all. Siin on maailma kõrgeimad tipud: *Everest* Nepali ja Tiibeti piiril (8882 m) ja veidi madalam *Godwin Austen* (8620 m) Karakorumi mägedes. Mäekurud asuvad 4500—6000 m kõrgusel.

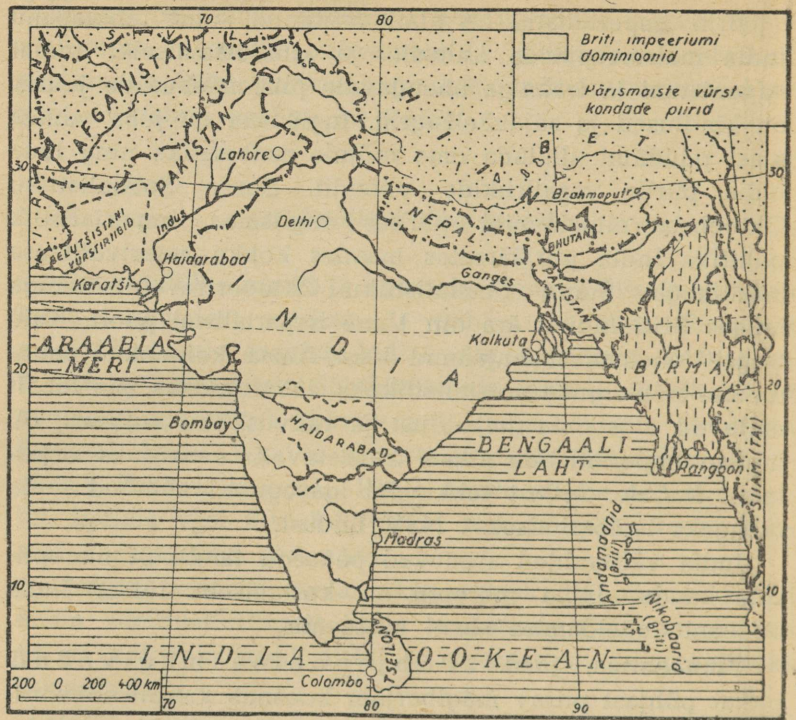

Joon. 92. India, Pakistan ja Tseilon.

Eraldades Indiat Kesk-Aasiast, on Himaalajad tähtsaks *kliimaliseks vahepiiriks* troopilise mussoonkliima piirkonna (sellesse kuulub India) ja Kesk-Aasia kontinentaalse põuase kliima vahel. Himaalajate tõttu mõjutavad mandri siseosast talvel puhuvad külmad tuuled India kliimat palju vähem kui Hiina kliimat, millel pole sellist kaitset.

Mägibarjääri lääneosa koosneb Hindukušist ja teistest madalamatest mägedest, mis palistavad Iraani kiltmaad

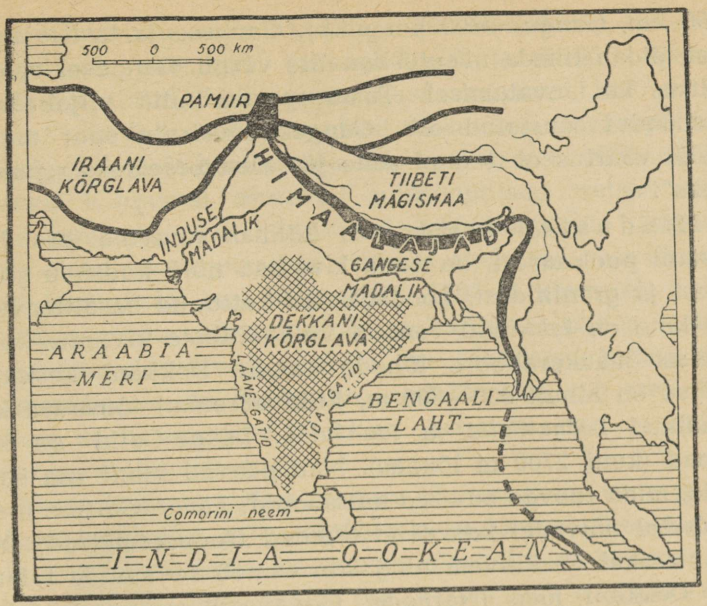

Joon. 93. India reljeefi skeem.

idast. Siin on läbipääsetavaid mäekurusid, mis ühendavad Indiat Afganistaniga (Bolan'i ja Khaibar'i mäekuru).

Induse-Gangese madalik jaguneb kaheks osaks: *Bengaalia madalik Gangese* ja *Brahmaputra* jõe orgudes, mis suubuvad ühise deltana Bengaali lahte; läänes on *Induse madalik;* nende vahel on madal veelahe.

Kõik kolm Põhja-India suuremat jõge, samuti ka nende tähtsamad lisajõed saavad alguse Himaalajatelt. Jõed on madaliku täitnud oma setetega ning jätavad üleujutuse puhul maha uusi kihte viljakat settemuda. Kõige veerikkam on *Gangese* jõgi, mis pikkuselt on aga väiksem kui Indus ja Brahmaputra (Indus on 3200 km, Brahmaputra

2800 km, Ganges 2700 km pikk). Gangese ja ta lisajõgede vesi täidab tiheda niisutuskanalite võrgu. Gangesel on suur tähtsus ka laevatamisel. Tema org on India viljakaim ja tihedamini asustatud osa. Gangese määratu suur majanduslik väärtus on teinud selle jõe austusesemeks, „pühaks jõeks".

Hindustan. *Dekkan*, mis hõlmab suurema osa Hindustani poolsaarest, on vana lavamaa ning koosneb gneissidest ja graniitidest. Loodeosa on kattunud basaltlaavaga: see kate on tekkinud vanade vulkaaniliste kivimite väljavoolust maakerakoore lõhede kaudu. Dekkani keskmine kõrgus on ainult 600—800 m, kuid ääremail tõusevad kõrgendikud *Lääne-Gatid* ja *Ida-Gatid*. Lääne-Gatid on kõrgemad (kuni 2700 m lõunas). Nad peavad kinni osa sademeid, mida toovad suvised mussoonid; Lääne-Gattide merepoolsetel nõlvadel kasvavad tihedad troopikametsad; Dekkani keskel on kuivem ning siin esineb savannide taimestik. Dekkani jõed (Narbada, Godavari) on veeahtrad ja kärestikulised.

Domineeriv mullastik on punamuld, loodes aga viljakas tume mullas, mis on tekkinud murenenud laavast (seda nimetatakse „puuvilla mustmullaks", sest ta on eriti soodus puuvilla kasvatamiseks).

Tseilonit seob Hindustaniga väikeste saarte ja leetseljakute ahelik (niinimetatud „Aadama sild"). Sisemaal tõuseb mäemassiiv (kuni 2500 m); rannikualad on madalad

Kliima ja taimkate. Kliima ja taimkatte kontrastid on Indias eriti teravad. Suvine mussoon puhub Indias edelast. Sellepärast saavad suurema hulga sademeid just need mäenõlvad, mis on vastu edelat. *Cherrapundji* India kirdeosas, Himaalaja eelmägedes, on tuntud kui suurima sademete hulgaga koht maakeral (kuni 1200 sm sademeid aastas, 6 korda rohkem kui Batumis). Himaalaja nõlvadel esinevad

kõik taimestiku vööndid. Kõige all, mäejalamil, on soised troopilised padrikud (džunglid) ebatervisliku kliimaga (malaaria tõttu). Eelmägedes kasvavad kuni 1200 m kõrguseni tihedad troopikametsad liaanidega ümberpõimitud hiigelpuudega ja bambusega, mis kasvab kuni 30 meetri kõrguseks. Kõrgemal esinevad subtroopilised metsad igihaljaste puudega, siis järgnevad mahalangevate lehtedega lehtmetsad, okasmetsad ja viimaks alpiaasad, mis tõusevad kuni lumepiirini (see asub 4500—5000 m kõrgusel).

Palju vihma saavad ning on kattunud tiheda metsaga Lääne-Gattide nõlvad, suurem osa Tseilonist. Kaunis rikas sademetest on ka Bengaalia madalik (üle 100 sm). Palju vähem saab sademeid Dekkani lavamaa, mis on suletud mere poolt Gattidega.

Kogu India loodeosa (Induse jõgikond) on väga põuane rajoon: mussooni mõju lõpeb siin ja kliima läheneb põuasele kontinentaalsele, naabruses oleva Iraani lavamaa kliimale. Siin on väga tähtis osa kunstlikul niisutamisel: tingimused selleks on kõige soodsamad *Pandžabis* („viie jõe maa"), kus Indusesse suubub mitu suuremat lisajõge (tähtsam neist on Satledž). Indusest ida pool levib liivane poolkõrb *Tarr* (vt. kliimakaardid lk. 342).

Edelamussoon puhub Indias juunist oktoobrini. Selle aja kestel sajab keskmiselt 90% aastasademetest. Mussoon algab järsku. Pikk põua ja selge taeva periood vaheldub maruliste hoogvihmadega („mussooni puhangud"). Sama järsku võib mussoon ka lõppeda. Kui mussooni vaheaeg pikale venib, ähvardab viljakülvi hävimisoht. On aastaid, mil mussoon toob sademeid mitu korda vähem kui harilikult (näit. on Gangese madaliku ülemises osas märgitud aastasademete kõikumised 17 kuni 154 sm). See ebakindlus on vähem ohtlik kuivades rajoonides, näit. Pandžabis, kus põllundus on põhiliselt arvestatud mitte vihmadele, vaid

kunstlikule niisutusele. Kõige kardetavam aga on see neis rajoonides, kus sademete hulk on keskmine; kuid ikalduste eest ei ole kindlustatud ka niiskemad rajoonid (Bengaalia).

Mussoonide vahetumine on harilikult seotud tugevate tormidega — taifuunidega, mis puhuvad India idarannikul mõnikord kohutava jõuga. Kardetavamad on taifuunid oktoobris.

Maavarade ja energeetilised ressursid. India omab suuri energeetilisi ressursse. Dekkani lavamaal on mitmes kohas kivisöe lademeid; tähtsamad neist on Dekkani kirdepoolseil ääremail. Põhja-Indias leidub naftat (varud ei ole suured). Põhja-India on ka väga rikas vee-energialt. India jõgede halb külg on nende veetaseme kõikuvus; Dekkani jõgede puuduseks on veeahtrus talve kestel; Himaalaja jõgede puuduseks aga on marulised üleujutused mägede-lume sulamise ja mussoonvihmade ajal.

Maake leidub Dekkanis (raud, mangaan, kuld). Maakides sisalduvaid puhta raua varusid arvestatakse 2 miljardile tonnile (viies koht maailmas). Seega esineb Indias kivisöe, raua ja mangaani kombineerimise võimalusi, mis on soodustuseks metallurgia arenemisele.

Rahvastik.

Suurem osa rahvastikust on *hindud.* Suur osa neist on segatud *draviidide* (India ürgseim rahvus), *mongolite, türkide* ja teiste rahvustega. Enamik hindusid kõneleb indo-euroopa rühma keeli, millede hulgas rohkem on levinud hindustani ja bengaali keeled. Hindustani lõunaosas ja Tseilonil elab üle 70 miljoni draviidi, kes kõnelevad draviidi keeli. Väga suured on usulised erinevused: suurem osa rahvastikust

tunnistavad hinduismi ehk brahmanismi. Loodes (Pandžabis) ja kohati ka kirdes (Bengaalias) domineerivad muhameedlased. Peale selle jaguneb rahvas veel kinnistesse kastidesse. Linnades ja rohkem arenenud rajoonides on kastiline jaotus väljasuremisel, kuid mahajäänud külarajoonides on ta veel täiesti jõus. Mõned kastid on „roojased", „puutumatud" ning kõrgemate kastide liikmeil ei ole õigust nendega läbi käia.

1941. a. rahvaloenduse andmeil oskas India rahvastikust lugeda ja kirjutada ainult 12%. Talupojad on peaaegu täiesti kirjaoskamatud.

Elatustase on laiades rahvamassides äärmiselt madal. Suurem osa töölisi ja talupoegi kannatab süstemaatiliselt alatoitluse all. Rahva suur tihedus ja ebatervislikud elutingimused põhjustavad väga suurt suremust. Eriti suur on laste suremus. Tavaliseks talupoja elamuks on pillirookatusega kitsas onn, milles on ainult üks savipõrandaga tuba; kogu elamu sisseseadeks on ahi, mille suits väljub sagedasti ukse kaudu, savipotid, voodi. Sellises onn-toas elab kogu pere, mõnikord veel kaugemad sugulasedki. Kuningliku komisjoni aruande järgi, kes uuris India põllumajandust, sureb iga aasta 5—6 miljonit inimest epideemiatesse.

Rahva paigutus. Linnad. India rahvastiku keskmine tihedus on 95 inimest 1 km²-l. Kuid tiheduse kõikumine on väga suur. Kõige tihedamalt on rahvast Gangese orus ja Hindustani rannikul, s. o. rajoonides, kus maad paremini niisutatakse ja kus transpordi seisukord on parem (tihedus on siin 300—500 inimest 1 km²-l). Hõredam on rahvastik Dekkani lavamaal (50—70 inimest 1 km²-l), kõige hõredam aga looderajoonides, kus pole korraldatud kunstlikku niisutust, ja Põhja-India mägirajoonides.

L i n n a d e s elab ainult $^1/_{10}$ kogu rahvastikust. Enamik suuri linnu asub Gangese orus.

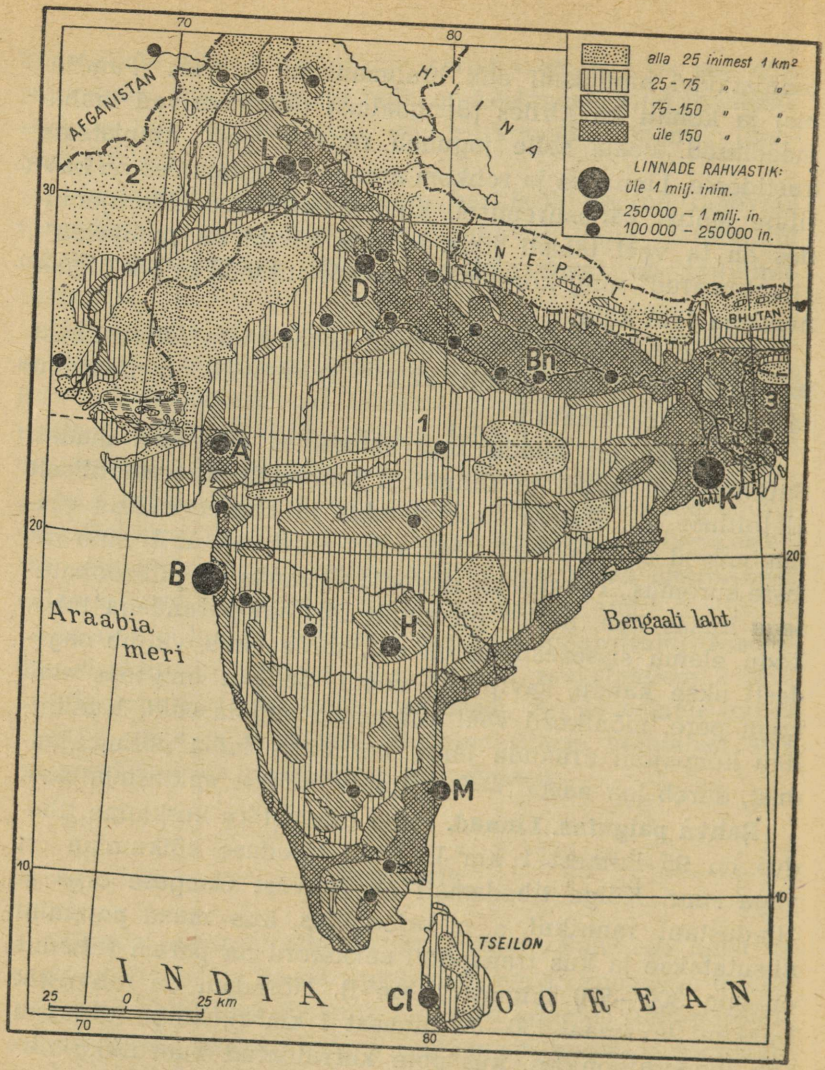

Joon. 94. Rahvastiku tihedus Indias, Pakistanis ja Tseilonis.
1 — India, 2 ja 3 — Pakistan. L — Lahore, D — Delhi, Bn — Benares, K — Kalkuta, A — Ahmadabad, B — Bombay, H — Haidarabad, M — Madras, C — Colombo.

Gangese deltas, ühe ta harujõe kallastel, asub *Kalkuta* — India suurim linn ning rahvaarvult teine linn kogu Briti impeeriumis (ühes eeslinnadega üle 2 miljoni inimese). Kalkuta on India džuuditööstuse keskus, Bengaali lahe peasadam, mis oma läbikäikude poolest võistleb *Bombay'ga* (džuudi, džuudist esemete, tee väljavedu). 1911. aastani oli Kalkuta Briti India pealinn. Kaugel sisemaal, Gangese ja selle lisajõgede kallastel, on mitu suurt linna. Neist on *Benares* brahmanismi keskus, „püha linn", kuulus oma vanade paleede ja templitega.

India (Hindustani) pealinn *Delhi* (522 000 elanikku) asub veelahkmel Gangese ja Induse orgude vahel. Delhil on keskne asend Põhja-Indias, siia suunduvad ka India tähtsamad raudteeliinid.

Hindustani läänerannikul, rannalähedasel saarel, asub *Bombay*, teine linn Indias rahvaarvu poolest (1,5 miljonit elanikku), tähtsaim puuvillatööstuse keskus ja India peasadam puuvilla ekspordis (Bombay läheduses on tähtsamad puuvillakasvatuse rajoonid). Bombay'st põhja pool on *Ahmadabad* — teine India puuvillakeskus.

Hindustani idarannikul asub *Madras* (777 000 elanikku), suur tööstuse ja kaubanduse keskus (kuid ta jääb tublisti maha Bombay'st ja Kalkutast).

Pakistani pealinn on *Karatši* (360 000 elanikku), Induse suudme juures, sadamalinn nisu ja puuvilla väljaveoks Pandžabist. Teised tähtsamad Pakistani linnad on: *Lahore*, strateegilise tähtsusega raudteesõlm, *Pešavar* — tähtis strateegiline ja kaubanduslik punkt teel Afganistani.

Tseiloni pealinn on *Colombo* (suur tee väljavedu), tähtis peatuspunkt teel Suessi kanalist Indoneesiasse ja Hiinasse.

Majanduse ülevaade.

India kuulub *võrdlemisi arenenud koloniaalmaade hulka.* Tal on suur rahvuslik kodanlus ning küllaltki arvukas tööstusproletariaat. Tööstuses tegelevate inimeste arv on peaaegu 18 miljonit, neist on päris vabrikuproletariaati ligi 2 miljonit, ülejäänud töötavad kas väiketööstuses või valmistavad kodukäsitöid. Tööstusproletariaadi põhikaadrid on koondunud mõnesse suuremasse keskusse — Bombay'sse, Kalkutasse, Ahmadabadi, Džamšedpur'i (Jamshedpur); see suurendab nende keskuste tähtsust.

Kuid India areng on piiratud kitsastesse raamidesse. Tööstusharudest on arenenud peamiselt tekstiil- ja mäetööstus. Masinaehitus on väike. India majanduse aluseks on võrdlemisi mahajäänud põllumajandus. Omades mitmesuguseid tööstuslikke ressursse, jääb India koloniaalseks agraarmaaks, mis toodab toor- ja toiduaineid. See on kauaaegse Suur-Britannia valitsemise tulemus, kes ekspluateeris Indiat ja segas tema vaba arengut.

India jagamisel kaheks dominiooniks läksid kõik tähtsamad tööstuskeskused Hindustanile. Pakistan, mis on Hindustanist pindalalt ja rahvaarvult märksa väiksem, on samal ajal ka majanduslikult rohkem mahajäänud.

Põllumajandus.

Niisutuse puudus. Suurem osa India põllumajanduslikust pindalast vajab kunstlikku niisutust isegi suviste külvide puhul. Põuases looderajoonis on põllundus ilma kunstliku niisutuseta peaaegu võimatu. Teistes rajoonides niisutatakse põlde lisaks vihmadele ja kindlustuseks põudade vastu. Korduskülvide puhul, mis jäävad talvekuudeks, on kunstlik niisutus tarvilik peaaegu igal pool.

Niisutatud pindala on 20 miljonit ha, vähem kui 20% India üldisest külvipinnast. Kõige rohkem niisutatud maid on loodeosas; siin on Induse jõe ümbruses võimsad paisud ja tihe kanalite võrk. Ka ülemist osa Gangese orust katab tihe niisutuskanalite võrk. Kuid India talurahva põhimass kannatab niisutustööde puudulikkuse tõttu.

Põllumajanduse tehniline mahajäävus. Tööloomi on Indias rohkem kui Hiinas. Kuid kari on halb ja kiratseb karjamaade ja sööda puudusel; eriti lahjaks ning nõrgaks jääb kari pika talvise põua kestel. Usuliste eelarvamuste kohaselt ei tapeta loomi ega sööda nende liha; vana ning jõuetu kari on majandusele ainult koormaks.

Väetist ei jätku tarbeks. Paljudes rajoonides on mullastik täiesti kurnatud. Erandiks on jõeäärsed üleujutusrajoonid, mille viljakus taastub jõe settemudaga.

Põllundustehnika on armetu. Mõnes suhtes on ta isegi viletsam kui Hiinas, kus otse meisterlikkuseni on viidud töörohke maaharimine peenardel. Põlluharimisriistad on käsitsi valmistatud, vananenud ja võrdlemisi kallid. Nõrkadele tööloomadele pole praegusaegse konstruktsiooniga rasked sahad jõukohased. Masinaid ja traktoreid talumajanduses peaaegu ei kasutata; ka pole nende tarvitamine tükeldatud majanduse juures küllalt tulus.

Keskmine viljakus on Indias madal. Riisi kogutakse näiteks 1 hektaarilt ainult 14—15 tsentnerit 32—35 tsentneri vastu, mis saadakse Jaapanis.

Maa valdus ja maa kasutamine. Indias esineb maa valduses ja maa kasutamises kaks põhitüüpi. Üks tüüp — maa valdajad — on mõisnikud (semindarid), nad annavad maa väikestele rentnikele saagi-osa alusel rendile *(semindari-süsteem)*. Teine tüüp — talupojad (rajotid) — töötavad oma maal, mille eest nad ei maksa renti mõisnikele, vaid kindlat maksu valitsusele *(rajotvari-süsteem)*. Nii ühel kui teisel

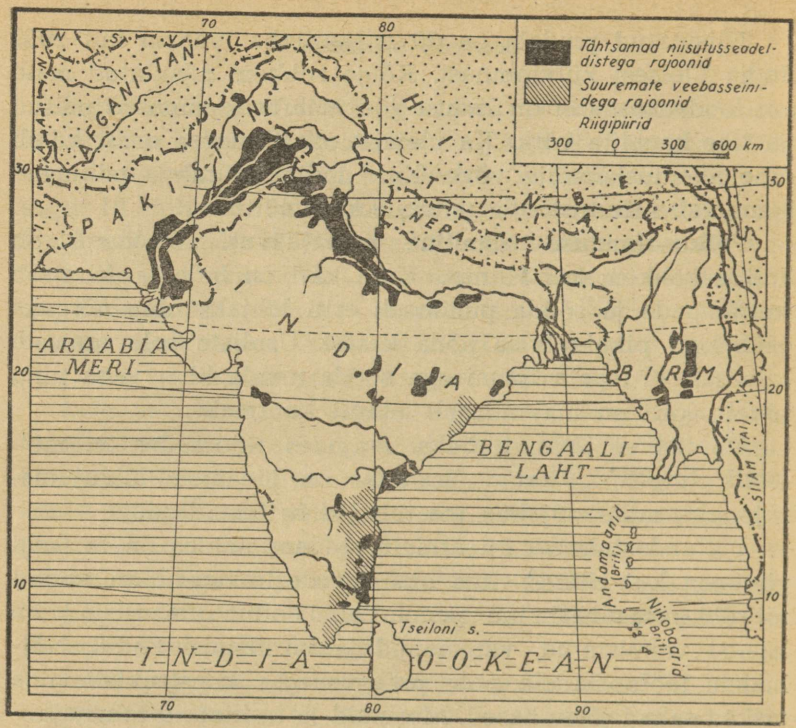

Joon. 95. India, Pakistani ja Birma niisutatavad maad.

juhul on majapidamine väike, tillukestel maatükkidel, enamasti lapipõldudel. Põllumees-rentnik ei saa maad otsekohe mõisnikult, vaid vahendajalt, rentnik-kapitalistilt, kes rikastub maa edasiandmisest. Üldiselt annab rentnik maa eest ära 50—75% oma üldsaagist. Niihästi rentnikke kui ka rajotte ekspluateerivad külakaupmehed ja liigkasuvõtjad. Liigkasuvõtmine on India külade suurimaid pahesid. Üle poole talupoegadest on alaliselt võlgades. Rajoonides, kus maavaldajaks on mõisnik, on liigkasuvõtjaks sageli

mõisnik ise. Võla tasumata jätmine viib aga sõltumusse ja isegi orjusse. Indias on ligi 5—6 miljonit „teenrit", s. o. *võlaorja*. Talupoegade-rajottide maad lähevad võlgade eest massiliselt liigkasuvõtjaile.

Mõnes India rajoonis on arenenud *istandik-majandus* (eriti tähtsad on teeistandikud). Istandikud on suured kapitalistlikud ettevõtted, mis kasutavad rahalist toetust pankadelt ja igasuguseid eeliseid valitsuselt. Rõhuv enamik neist kuulub inglise kapitalistidele. Istandike tööjõuks on lepinguga seotud *kulid*, keda värvatakse teistest India rajoonidest kõige nälginuma rahva hulgast.

Peamised kultuurid. Tähtsaim India teraviljakultuur on r i i s. Riisi külvatakse rajoonides, mis on sademeterikkad: Gangese alamjooksu orus, Hindustani rannikul. Riisi keskmine toodang (Birma kaasa arvatud) on 400 miljonit tsentnerit aastas (üle ¼ maailma üldtoodangust).

Nisu külvipind on peaaegu kolm korda väiksem riisi külvipinnast; nisu külvatakse kuivemates rajoonides — loodeosa (Pandžabi) niisutatavail pinnastel, Gangese ülemjooksu orus ja Dekkani lavamaal. Nisu on Indias talvine kultuur. Teda külvatakse harilikult suviste vihmade lõpul ja koristatakse enne uut vihmaperioodi.

Rajoonides, kus on vähe sademeid, kasvab ilma kastmata hästi peaaegu ainult hirss. Seepärast on hirss peateraviljaks Dekkani siserajoonides.

India ühes Tseiloniga annab iga aasta üle 3 milj. tsentneri teed. Indias on teeistandikud koondatud Assamis ja osalt ka Bengaalias. S u h k r u r o o kasvatuse pindalalt seisab India maailmas esimesel kohal. Kuid vastupidi teekasvatusele, kus suurmajandeis rakendatakse praegusaja tehnikat, toodetakse suhkrut mahajäänud viisidega. Sukruroo saagid on madalad, töötlemisviisid primitiivsed; toodetakse peamiselt pruunsuhkrut.

Ülisuur tähtsus India majanduses on **tekstiilkultuuridel** — puuvillal ja džuudil. **Puuvillakasvatuse** pearajoon on Dekkan, eriti selle loodeosa, kus on viljakas mustmuld. Ameerika puuvilla külvatakse Pandžabis

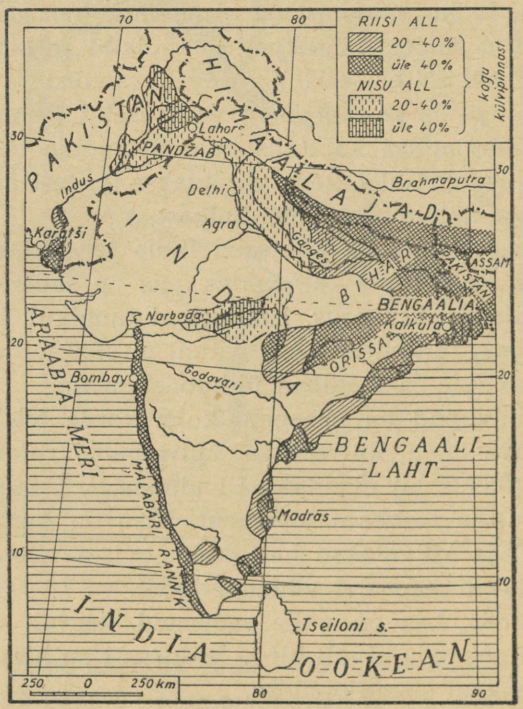

Joon. 96. Riisi ja nisu külvialad Indias ja Pakistanis.

niisutatud maadel. Puuvilla saak on keskmiselt 10 miljonit tsentnerit aastas — (16—18% maailmatoodangust). Üle poole toodangust eksporditakse (teine koht maailmas puuvilla väljaveo poolest USA järel). Ülejäänud osa kasutatakse India oma tekstiiltööstuses.

India on ainuke suur džuuditootja maailmas[1] (kultiveeritakse Gangese ja Brahmaputra alamjooksul). Pool džuudi kiutoodangust töödeldakse Indias eneses; väljavedu läheb Inglismaale ja teistesse riikidesse.

Suur tähtsus on õlitaimede kultuuridel, nimelt maapähkli, lina (seemneks), rapsi, seesami kasvatamisel. Linaseemneid, õli, õlikooke veetakse välja suurel hulgal. Tseilonil on eriline väärtus kautšuki-istandikel.

Põllumajandus annab suurema osa India ekspordist. Kuid toiduaineid ei ekspordita nende ülekülluses, vaid rahva rõhuva enamiku alatoitluse arvel.

Tööstus.

Enne Briti võimu alla langemist oli India majandus rajatud *põllundusele, tihedas seoses käsitööga,* mis juba igivanast ajast oli jõudnud kõrgele arengutasemele. Eriti arenenud oli käsitsi kudumine ja ketramine. Ka saavutasid india käsitöölised suurt kunstipärasust terase ja relvade töötlemises, kullast, vasest ja elevandiluust kunstiesemete valmistamises. India tooteid hinnati keskajal Euroopa turgudel kõrgelt.

India allutamisega hävitati ka vanad käsitööharud. India ujutati üle odavate vabrikukaupadega, inglise kapital õõnestas kohaliku käsitsi ketramise ja kudumise. Miljoneid india kangruid jäi ilma tööta. Suured tööstuskeskused, mis olid kuulsad ilusate ja vastupidavate kudumitega, jäid tühjaks. Kuid siiski on käsitsi kudumisel praegugi tähtis osa talurahva varustamises riidekangastega. India küla vaesus ja

[1] Džuut annab kiudainet, millest valmistatakse jämedat riiet, kotte, köisi, aga ka paremaid tooteid — vaipu, mööbliriiet jne.

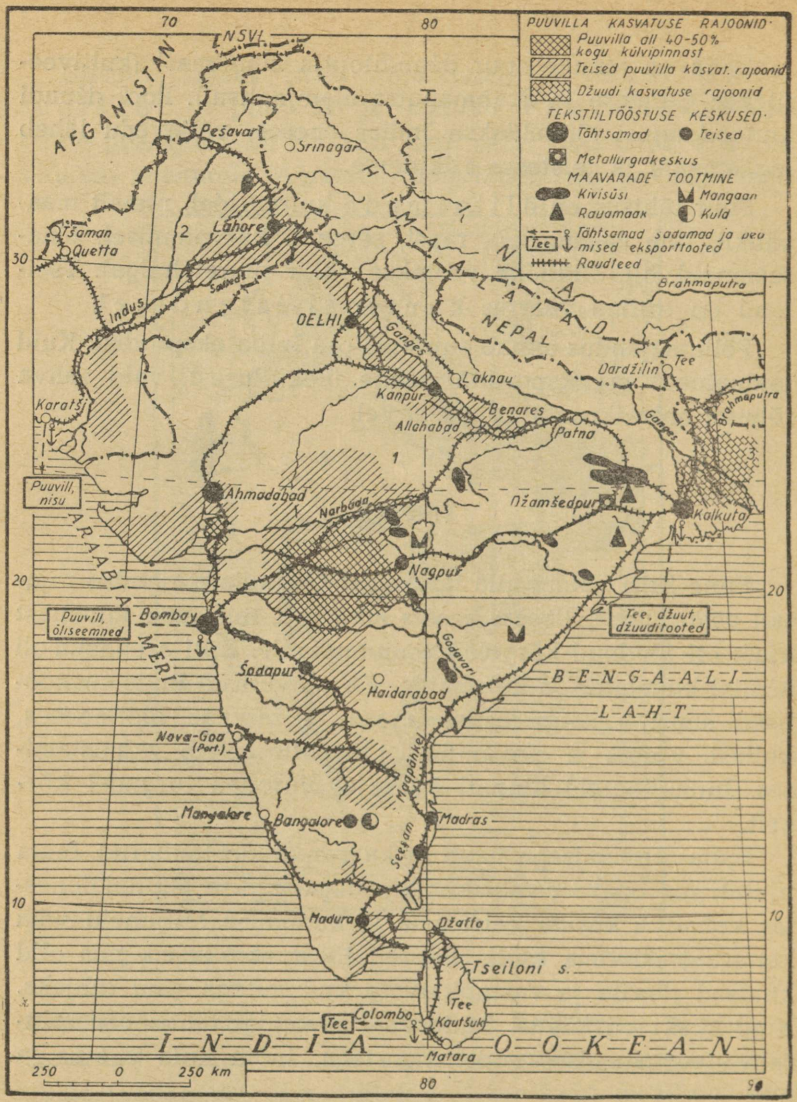

Joon. 97. Tehnilised kultuurid ja tähtsamad tööstusharud Indias ja Tseilonis.

odava tööjõu küllus, kel ei ole peale selle muid rakendusvõimalusi, lubavad käsitsi toodangul mõnevõrra võistelda vabrikutoodanguga. Kuid see ei ole enam vanaaegne india käsitöö, vaid töö ülesostjale-kapitalistile.

Tekstiiltööstus — puuvilla- ja džuuditööstus — on India vabrikutööstuses esimesel kohal. Puuvillakudumeist toodetakse peamiselt jämedatoimelisi sorte. Puuvillatööstuse areng Indias tugineb tööjõu erilisele odavusele ning odavate kudumite nõudmisele mitmemiljonilise rahva poolt. Seevastu töötab džuuditööstus peamiselt ekspordiks ja annab üle poole džuudi töötlemise maailmatoodangust.

Puuvillatööstuse tähtsamad keskused on *Bombay* ja *Ahmadabad*. Džuuditööstus on koondatud *Kalkuta* rajooni. Suurt osa etendab toiduainete-tööstus (riisipuhastamine, teetöötlemine, suhkru- ja õlitööstus).

Mäetööstuses on esimesel kohal kivisöe toodang (keskmiselt 26 miljonit tonni aastas). Samuti toodetakse rauda- ja mangaanimaake, naftat, kulda, seatina, soola. Malmi sulatati 1945. a. 1,3 miljonit tonni. Mäetööstuse põhiline rajoon on Kalkutast loode pool. Siin on kivisöe peabassein, sellest lõuna pool toodetakse rauamaake. Metallitööstuse keskus on *Džamšedpur*. Teise Maailmasõja kestel loodi Indias tähelepandav sõjatööstus.

KAGU-AASIA RIIGID.

TAGA-INDIA JA INDONEESIA.

Geograafiline asend ja looduslikud tingimused. *Taga-India* ehk *Indo-Hiina* poolsaar, Aasia mandri kagupoolne nurk (Lõuna-Hiina mere ja Bengaali lahe vahel), eraldab enesest kitsa ja pika *Malaka* neeme, mis sirutub lõunasse käekuju-

liselt. See on Aasia mandri lõunasopp, kuid mitte Aasia lõpp: Malaka väina (laius 70—80 km) taga algab *Indoneesia* (s. o. India saarestik), teisiti ka Malai saarestik ehk arhipelaag. See on maakera liigestatuim osa, maailma suurim väikeste ja suurte arhipelaagide kokkukuhjumine.

See grandioosne saarte maailm ühes väinade ja sisemerede labürindiga seob kaht maailmajagu — Aasiat ja Austraaliat (sellepärast tarvitatakse mõnikord ka nimetust: Australaasia) ja lahutab kaht ookeani — Vaikset ja India ookeani. Siia kuuluvad saared: *Suur-Sunda (Sumatra, Jaava, Borneo, Celebes), Väike-Sunda* saared, *Molukid ja Filipiinid.*

Suurem osa Taga-Indiast, samuti ka Indoneesiast on m ä g i n e. Taga-India erineb Lõuna-Aasia kahest teisest poolsaarest oma reljeefi ebatasasusega, mis on eriti märgatav poolsaare põhjaosas. Siin kulgevad mäeahelikud põhjast lõunasse, nende vahel on sügavad orud, milledes voolavad jõed *Song-koi* (Punane jõgi), *Mekong, Menam, Saluen, Iravadi.* Lõunas madalduvad mäeahelikud ning hargnevad, jõeorundid laienevad ning muutuvad laialdasteks madalikeks uhtmaaga, mis kohati on soostunud ja hõlpsasti üleujutatavad. Need alad on eriti sobivad riisi kasvatamiseks.

Indoneesia saarte pinnaehituses esineb mäemassiivide ja rannikumadalike kompleks. Võimsamad massiivid on Borneol (kõrgus kuni 4175 m). Saartel on palju t u l e m ä g e s i d, niihästi kustunuid kui ka tegevaid. Tulemägede kivimitest on moodustunud Jaava ja teiste saarte kõrgeltviljakad mullastikud.

Taga-India ja Filipiinide põhjaosa asub troopilise mussoonkliima vööndis. Peaaegu kogu Indoneesia on *ekvatoriaalkliima vööndis,* mis on ühtlaselt palav ja üldiselt väga niiske. Kuid mussoonide mõju ulatub ka siia, luues ekvatoriaalvööndile mitteomaseid kuivus- ja niiskusperioodide kontraste ja põhjustades põllundusele hädaohtlikku sade-

mete ebakorrapärasust. Aga siiski ei esine siin selliseid katastroofilisi põudu nagu Indias. Rohkearvulised jõed, mis paisuvad suureks mussoonvihmade ajal, on võimsaks niisutus- ja ka energia-allikaks. Niihästi Taga-Indias kui ka Indoneesias, välja arvatud ainult kõrgmäerajoonid, domineerib rikkalik *troopiline taimestik*. Metsades on palju väärtuslikke puuliike. Laialdased alad on džunglite all, milledes valitseb ebatervislik malaariasoodne kliima.

Taga-India ja Indoneesia *mineraalide ressursid* on väga rohked. Tähtsamad neist on inglistina, nafta, kivisüsi, rauamaak, kuld.

Poliitiline kaart ja rahvastik. Oma ressurssidelt on Kagu-Aasia suuremaid ja rikkamaid koloniaalmaid maailmas. Enne Teist Maailmasõda kogu see ala, välja arvatud ainult pool-iseseisev riik *Siiam*, oli jaotatud Suur-Britannia, Hollandi, Prantsusmaa ja USA vahel. Portugal, mis esimesena Euroopa riikidest omas maid Indoneesias ning suruti sealt välja Hollandi poolt, säilitas ainult tillukese osa oma endistest valdustest — *Timori saare* idaosa.

Põhiliste koloniaalvalduste jaotus enne Teist Maailmasõda oli järgmine:

Hollandi valduses: *Hollandi India*, mis hõlmas suurema osa Indoneesiast. Pindala 1,9 miljonit km², rahvastikku 70 miljonit inimest. Pealinn *Djakarta (Bataavia)* Jaava saarel.

USA valduses: *Filipiini saared*, pindala 296 000 km², rahvastikku 17 miljonit inimest. Pealinn *Manila* Luzoni saarel.

Suur-Britannia valduses: *Birma*, mis hõlmas Taga-India loodeosa, pealinn *Rangoon*; suurem osa *Malaka* poolsaarest, mis koosneb mitmest valdusest (nende üldine nimetus *Briti Malaia*); tähtsam keskus *Singapur* asub rannikusaarel Malaka lõunaotsa lähedal, Malaka väina väljumisel Lõuna-Hiina merre; *Borneo põhjaosa*, mis koosneb kolmest protektoraa-

dist. Briti valduste üldpindala oli 936 000 km², 22 miljoni inimesega.

Prantsusmaa valduses: *Prantsuse Indo-Hiina*, mis haaras samanimelise ehk Taga-India poolsaare idaosa ja koosnes neljast protektoraadist (Annam, Tongking, Kambodža, Laos) ja Kotšinhiina koloniast. Pindala 740 000 km², elanikke 25 miljonit; administratiivkeskus *Hanoi*.

Siiami (ehk *Tai*) riik hõlmab Taga-India poolsaare keskosa ja Malaka põhjaosa, mida Taga-India põhilise massiiviga ühendab Kraa maakitsus. Pindala 518 000 km², elanikke 16 miljonit; pealinn ja tähtsam sadam *Bangkok*.

Vaadeldud riikide rahvastiku üldarv on üle 150 miljoni elaniku, s. o. veidi vähem kui kogu Aafrikas. Rahvastik on väga mitmesuguse päritoluga, kes on moodustunud India ja Hiina rahvaste tugeval kultuurilisel mõjutusel. Suurema osa Indoneesia rahvastikust moodustavad malai rühma rahvad. Taga-India peamisteks rahvasteks on *annamiidid* (Prantsuse Indo-Hiina rahvastiku põhiosa), *tailased* (ehk siiamlased), *birmalased*, *malailased* (Briti Malaias); peale nende elab siin kaunis suurel arvul hiinlasi ja hindusid.

Teise Maailmasõja kestel anastati Indoneesia ja peaaegu kogu Taga-India Jaapani poolt. Jaapani ikkest vabastamine (1945. a.) tõi kaasa rahva-revolutsioonilise liikumise tõusu. Annamiidid Prantsuse Indo-Hiinas asutasid *Vietnam'i vabariigi*. Hollandi Indias tekkis *Indoneesia vabariik*. Prantsusmaa ja Hollandi valitsus, keda toetavad tugevamad imperialistlikud riigid, püüavad vabastusliikumist sõjaväe abil maha suruda ja anda ülestõusnud rahvastele iseseisvuse asemel piiratud autonoomia, mis ainult vahetaks ühe alluvusvormi teisega. „Rahvusliku vabastusliikumise mahasurumise katsed sõjaväe abil põrkavad praegu ikka suuremaks kasvavale kolooniate rahvaste relvastatud vastupanule ning põhjustavad pikaldasi koloniaalsõdu (Hollandi—Indoneesia,

Prantsusmaa—Vietnam)" (Ždanov). Filipiinidele lubas USA juba 1934. aastal iseseisvuse anda, nagu on näidatud eespool (lk. 292); 1946. a. see lubadus formaalselt küll täideti, aga faktiliselt Filipiinide sõltuvus USA-st säilis.

Birma kuulutati 1948. a. algul iseseisvaks vabariigiks. Inglismaa, kes oli sunnitud Birma iseseisvust tunnustama, oskas siiski siduda teda lepinguga, mille alusel Birmas säilib Briti sõjaväeline ning rahanduslik ja majanduslik kontroll.

Nii kuuluvad Taga-India ja Indoneesia nende koloniaalmaailma osade hulka, kus *imperialistide valitsus on juba tugeval määral õõnestatud,* kuigi ta veel ei ole lõplikult likvideeritud.

Taga-India ja Indoneesia tähtsus põhineb esiteks nende maade tohututel ja mitmekesistel ressurssidel ja teiseks nende geograafilisel asendil tähtsate mereteede suhtes, mis ühendavad India ja Vaikset ookeani.

Majandus. Indoneesia ja Taga-India pearäjoonid on tüüpilisteks näideteks koloniaalmajandusest, mis on spetsialiseerunud väärtuslike põllumajanduslike produktide või maavarade tootmisele, kuna töötlev tööstus on väga väike. Pärismaalastelt võetud maadel on Euroopa kapitalistid organiseerinud suuri i s t a n d i k k e, kus kasutatakse laialdaselt niihästi kohaliku rahva kui ka Hiinast ja Indiast värvatud tööliste sundtööd. Sellised istandikud annavad põhilise massi eksporttoodangust. Suurte istandike kõrval töötavad mitmemiljonilised talupoegade massid väikestel maalappidel (näiteks on Jaaval talupoja majandi keskmine suurus ainult 1 ha, kuna istandike keskmine suurus on 550 ha); nad on istandikuomanike, kaupmeeste ja liigkasuvõtjate orjuses, koormatud maksude ja kohustistega. Sellised majandid toodavad produkte peamiselt oma ja siseturu tarbeks.

Taga-India ja Indoneesia etendavad maailma majanduses suurt osa kautšuki (90% maailma loodusliku kautšuki toodangust), inglistina (üle 60% maailmatoodangust), nafta, roosuhkru, kookospähklite, riisi, tee, kohvi, palmiõli tootjatena.

Kautšuki-istandikud on koondatud peamiselt Briti Malaias ja Hollandi Indias *(Sumatral* ja *Jaaval)*. Filipiinidel ja Hollandi Indias on maailma suuremad kookospalmi-istandikud, mis annavad koprat (kookospähkli tuum, millest saadakse kookosõli). Suured suhkruroo-istandikud on Filipiinidel ja Jaaval. Jaaval on ka kohvi-, tee-, tubaka- ja kiniinipuu-istandikke.

Riis on kõigi kirjeldatud maade peamine toidukultuur. Birma ja Prantsuse Indo-Hiina moodustavad maailma riisieksportdi pearajooni.

Inglistina toodangult maailmalise tähtsusega rajoon asub Malakal ja Hollandi Indias (väikesed saared Banka ja Billiton Sumatra ning Borneo vahel). Suurem osa inglistina sulatatakse Singapuris ja saadetakse siit Euroopasse ja USA-sse. Suurem nafta toodang on Borneol ja Sumatral, väiksem Jaaval ja Birmas. Kuigi need maad ei kuulu maailma suurimate naftatootjate hulka, tõstab Indoneesia naftatööstuse tähtsust see, et kaugel nende ümbruses ei ole ühtegi suuremat naftarajooni.

Majandusliku arengu ja rahvastiku tiheduse poolest erinevad Taga-India ja Indoneesia üksikud osad üksteisest teravasti. Tihedasti asustatud rajoonide kõrval, mis annavad maailmalise tähtsusega toodangut, on tohutud alad kattunud ürgmetsadega, kus rahvastik on hõre ning elatub primitiivseimast põllundusest või metsikult kasvavate puuviljade kogumisest. Esimest tüüpi rajoonide hulgas eristuvad Jaava ja Malaka lõunaosa.

Jaaval, kus on üle 40 miljoni elaniku, on eriti tihe rahvastik (üle 300 inimese 1 km²-l); ta annab tohutut ja kõige mitmekesisemat eksporttoodangut, peab ühendust kõige kaugemate turgudega. Peasadamad on *Djakarta* (Bataavia) ja *Surabaya*. Indoneesia vabariigi pealinn on *Djokjakarta*, kehviktalupoegade rajooni keskus, kus põllutöölistel üldse ei olnud oma maad, vaid kus nad rentisid seda orjuslikel alustel kohalikelt vürstidelt.

Briti Malaia on oma väikesele ulatusele vaatamata tähtsamaid Inglismaa koloniaid. See on suuremaid kautšuki ja inglistina tootjaid maailmas. Peale selle toodetakse siin kõrgekvaliteedilist rauamaaki. *Singapur*, mis asub tähtsamal teel India ookeanist Kaug-Ida riikidesse, on Aasia peamisi kaubasadamaid ja Inglismaa tähtsamaid mereväebaase Vaikse ookeani väravatel („Idamaade Gibraltar").

Prantsuse Indo-Hiinas on suurima rahvatihedusega *Songkoi* (Punase jõe) alamjooks Tongkingis ja *Mekongi* alamjooks Kotšinhiinas. Mõlemad rajoonid on riigi riisiaidaks, kuid Tongkingile ei jätku äärmise rahvatiheduse tõttu siiski oma riisist, kuna Kotšinhiinas jätkub riisi ekspordikski. Tähtsamad linnad on: *Hanoi* (Tongkingis) — Prantsuse Indo-Hiina administratiivne keskus, praegu Vietnami vabariigi pealinn; *Haiphong* — Tongkingi peasadam; *Saigon* — Kotšinhiina pealinn ja sadam, Prantsusmaa mereväebaas.

IRAAN (PÄRSIA).

Iraani territoorium kujutab massiivset korrapäratut nelinurka, mille põhjapoolne külg piirneb NSV Liidu ja Kaspia merega, lõunakülg Araabia mere ja Pärsia lahega, idakülg Briti India ja Afganistaniga, läänekülg Türgi ja Iraagiga. Pindala on 1 600 000 km², elanikke ligi 17 miljo-

nit. Pealinn — *Teheran.* Riigikord formaalselt parlamentaarne monarhia. Tugevat mõju valitsuse poliitikale avaldavad reaktsioonilised feodaalid, kes on tihedas seoses inglise ja ameerika imperialistidega.

Enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni põrkasid Iraanis kokku Inglismaa ja tsaari-Venemaa imperialistlikud huvid. 1907. a. leppisid mõlemad pooled kokku Iraani jaotamises Inglise ja Vene mõjutsooniks, mille vahel oli „mitte kellegi" vaheriba. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon vabastas Iraani imperialistlikust survest põhja poolt. Nõukogude valitsus tühistas imperialistliku lepingu Iraani jaotamise kohta kaheks mõjutsooniks, ütles lahti võlast, mida Iraan oli kohustatud tasuma Venemaale, andis Iraanile üle Vene valitsuse poolt ehitatud raudtee Džulfast kuni Täbris'eni, samuti ka teised kontsessioonilised ettevõtted, s. o. tunnistas faktiliselt Iraani õigust iseseisvusele ja vabale arengule. Kuid seda tugevamini hoiab Iraanist kinni Briti imperialism. Temale on Iraan tähtsamaid naftabaase, ligipääsutee Indiasse, Nõukogude Liidu vastu suunatud intriigide kolle. Pärast Teist Maailmasõda suurenes Iraanis Ameerika imperialismi mõju. Ameeriklased püüavad saada naftakontsessioone Põhja-Iraanis, s. o. neis rajoonides, mis külgnevad Nõukogude Liiduga. Ühenduses üldise agressiooniga ja viimasel ajal ilmnenud Nõukogude Liidu vastu suunatud Ameerika poliitikaga, ei saa neile intriigidele vaadata teisiti kui ähvardusele NSV Liidu lõunapiiride julgeolekule.

Looduslikud tingimused. Iraani piirides asub enamik määratu suurest *Iraani kiltmaast.* Servadelt on kiltmaa piiratud kõrgete mäeahelikega. Põhjas, Kaspia mere ranniku lähedal, kerkib *Elbursi* mäeahelik; tema kõrgeim tipp on kustunud tulemägi *Demavend* (kõrgus 5670 m). Otse rannikul on kitsas maariba ookeanipinnast madalamal. Loodes

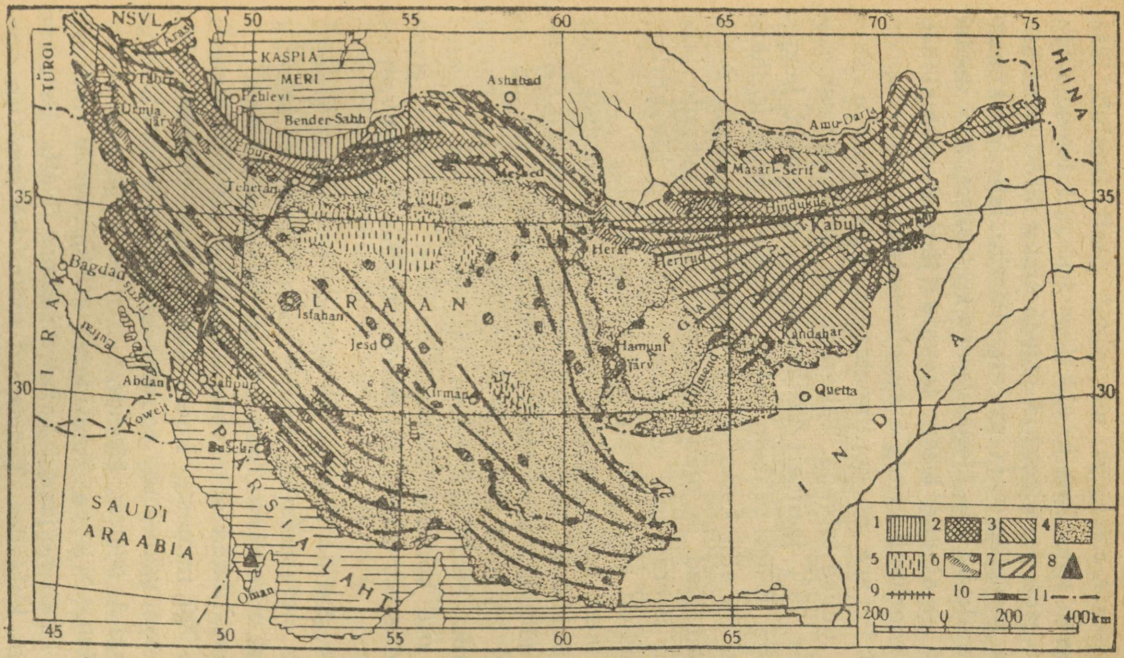

Joon. 98. Iraan ja Afganistan.

1 — lähistroopilised rajoonid lopsaka taimestikuga; 2 — mägimetsarajoonid; 3 — mägi- ja mägistepirajoonid; 4 — poolkõrbed ja kõrbed; 5 — soolakud; 6 — niisutatavad alad; 7 — mäeseljakute suunad; 8 — naftaleiukohad; 9 — naftajuhtmed; 10 — raudteed; 11 — riigipiirid.

tõuseb *Armeenia mägismaa,* mis ainult osalt kuulub Iraanile; siin asub suur Risaije ehk *Urmia* järv. Edelas ja lõunas eraldab rida paralleelseid mäeahelikke Sise-Iraani Mesopotaamia madalikust ja merest. Pärsia lahe piirkonnas kuulub Iraanile ka osa *Mesopotaamia madalikust;* siin voolab *Karuni* jõgi — ainuke Iraani laevatav jõgi. Suuremal osal Iraani territooriumil ei ole äravoolu merele.

Iraani kliima on kontinentaalne, kuiv, palava suve ja jaheda, tuulise talvega. Teheranis on juulikuu keskmine temperatuur 29°, jaanuari keskmine 1°; sademeid langeb aastas 25 sm. Kõige rohkem sajab mägedes põhja ja lääne pool. Mäed on siin kattunud metsade ja aasadega. Neist allavoolavad jõed ja ojad niisutavad oaase mägede jalameil. Iraani siserajoonid on kuivad rohtlad ja liivakõrbed; määratu suured alad jäävad soolasteppide alla.

Kaspia mere äärne madalik erineb oma looduslikelt tingimustelt ülejäänud Iraanist. Siin on palav ja niiske kliima, mis sobib mitmele subtroopilisele kultuurile, kuid ta on ebatervislik (ranniku laguunid ja sood on malaaria kolded).

Rahvastik. Pisut üle poole rahvastikust on *pärslased.* Ülejäänud osa koosneb *aserbaidžaanlastest, kurdidest, araablastest* ja mitmest teisest rahvusest. Umbes $^1/_5$ rahvast on kolijad.

Rahva keskmine tihedus on kõigest 10 inimest 1 km²-l. Tihedamalt on asustatud Kaspia mere äärsed ja läänerajoonid. Kesk-Iraanis on tohutud alad hoopis elaniketa.

Suuremad linnad on: *Teheran* (pealinn, 540 000 inimest), *Täbris* (214 000 inimest), Iraani-Aserbaidžani tähtsam linn, tähtis kaubanduskeskus, raudtee-ühenduses NSV Liiduga (Džulfa kaudu), *Isfahan, Mešhed.*

Majandus. Nafta toodangult (1946. a. 20 miljonit tonni) on Iraan neljandal kohal maailmas. Nafta basseine on paljudes kohtades. Tähtsamad tootmiskäitised on ede-

las, 200 km Pärsia lahest. Siit läheb naftajuhe Abadan'i sadamasse, kus on suur naftautmistehas. Naftasaadused annavad 70% Iraani üldisest ekspordist. Naftatööstus kuulub Inglise kapitalile (Inglise-Iraani naftakompanii) ning on nagu isoleeritud „saar" majanduses, mille põhiharudeks jääb põllundus ja karjandus koos kaunis suure kodukäsitööga alles arenema hakkava vabrikutööstuse kõrval.

Põllumajanduses kasutatav pindala hõlmab väikese osa kogu territooriumist. Peale sademeterikka Kaspia mere äärse rajooni ja kõrgmägede orgude vajab põllundus peaaegu igal pool kunstlikku niisutamist. Kultuurmaad esinevad oaasidena, peamiselt mägede jalameil, mägedelt voolavate ojade kallastel. Niisutusseadmed on primitiivsed ja vähesed. Peale selle on suurem osa neist mõisnike omanduses ja veega varustamine osutub üheks talupoegade ekspluateerimise vahendiks.

Rõhuv enamik põllumeestest on vähese maaga saagiserentnikud, kes on raskes sõltumuses mõisnikest. Nad maksavad maa eest, vee eest, paljud isegi elamute, inventari ja seemnete eest. Põllundustehnika on armetu.

Tähtsamad tarbekultuurid on nisu, oder, hirss. Turukultuuridena kasvatatakse puuvilla, puuvilja, oopiumimagunaid, tubakat ja riisi (peamiselt Kaspia mere äärsel madalikul). Suur tähtsus on ränd-lambakasvatusel.

Peale nafta leidub Iraanis suuri, kuid veel nõrgalt uuritud ja peaaegu töötlemata kivisöe varusid, samuti ka mitmeid metallimaake.

Tööstuses tegelevate tööliste üldarv on ligi 350 000 inimest, suuremalt osalt kodutööndajad ja käsitöölised. Rohkem on arenenud vaipade valmistamine. Paremad pärsia vaipade sordid kunstipäraste mustritega on kõrgelt hinnatud välismail.

Viimastel aastatel püüab valitsus arendada rahvuslikku tööstust. Ehitatud on juba tekstiil- ja tikuvabrikuid, suhkru-, tsemendi-, seebikeetmis- jt. tehaseid. Lõpule viidud on ka väikesed metallurgiatehased, lennukite montaažtehas. See tööstuslik ülesehitus on arenenud peamiselt Teheranis ja selle ümbruses. Tähtis tekstiiltööstus asub Isfahanis.

Raudteid on Iraanis vähe. 1938. a. avati nn. Trans-Iraani raudtee, mis läbib maad Kaspia merest Pärsia laheni (üle Teherani). Ehitusel on mitu uut teed.

Tähtsamad sadamad on: Pärsia lahe ääres — *Abadan* (naftasadam) ja *Bender-Šahhpur* (Trans-Iraani raudtee lõunapoolne ots); Kaspia mere ääres — *Pahlevi* ja *Bender-Šahh* (Trans-Iraani raudtee põhjapoolne ots).

AFGANISTAN.

Afganistani territoorium on suletud Nõukogude Liidu Kesk-Aasia liiduvabariikide, India, Iraani ja Hiina vahele. Tema pindala on 650 000 km², elanike arvu loetakse mitmesuguste allikate järgi 5 kuni 12 miljonile inimesele (Afganistanis ei ole olnud rahvaloendusi), kõige tõenäolisem arv on 7 miljonit. Pealinn on *Kabul*. Riigikord tegelikult on piiramatu monarhia, kusjuures konstitutsiooni mõju on nõrk.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini oli Afganistan „puhverriigiks" Briti India ja tsaari-Venemaa vahel. Faktiliselt oli ta *Briti imperialismi võimuses*. Inglise imperialistidele oli Afganistan kõigepealt tähtis raskesti läbitava barjäärina, mis lahutas Indiat Venemaast. Seepärast säilitasid nad tema eraldatust. Mahajäänud riigina, surutud oma mägedesse ja kõrbetesse kahe imperialistliku riigi vahel, oli ta määratud majanduslikule kängumisele.

Pärast Esimest Maailmasõda, eriti aga pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni, suurenes Afganistanis rahvavabastuslik liikumine. Pä-

rast lühikest Inglise-Afganistani sõda 1919. a. tunnustas Inglismaa Afganistani iseseisvust. Samal ajal tsaari-Venemaa asemele, kes vastumeelselt jättis Afganistani inglise imperialistidele, arenes Nõukogude Liit, kes afgaani rahvasse suhtus sõbralikult ja tunnustas tema õigust sõltumatusele ja iseseisvale arengule. Nõukogude Liidu ja Afganistani vahel arenesid kohe alguses sõbralikud suhted (sõpruslepingud 1921. a.). Kuid Afganistan ei vabanenud kaugeltki täielikult imperialistlikust survest. Inglise imperialistid, kes toetuvad osale afganistani feodaalidele ja kaupmeestele, on seal säilitanud tähelepandava mõju.

Looduslikud tingimused. Afganistan on mägine maa, kuiva, teravalt kontinentaalse kliimaga. Suurema osa ta territooriumist katab *Hindukuši* mägede süsteem, alates Pamiiri lõunajalameilt ja ulatudes läbi kogu Afganistani kirde-edela suunas. Hindukušš on karm ja raskesti ligipääsetav mägismaa, eriti Pamiiri läheduses, kus mäekurudki asuvad juba 5000 m kõrguses. Mägede pinnas on kivine, ainult jõgede orgudes on mullastikke, mis sobivad põllunduse arendamiseks (mägi-hallmullad); tähtsam on *Kabuli* jõe (Induse lisajõe) org. Asulaid leidub suurel kõrgusel (Kabuli linn 1760 m kõrgusel).

Kliima kuivuse tõttu on lumepiir väga kõrgel, kuid võimsaid jääliustikke ei ole. Idas, India piiri ääres, esineb tõelisi mägimetsi. Suurem osa mägedest aga on metsata või hõredalt kattunud kadakapõõsastega. Järsult erineb oma maastiku iseloomult Dželalabadi (Jalalabad) org Kabuli jõe alamjooksul, India piiri lähedal. Asudes võrdlemisi madalal (600—800 m) ning avatuna India ookeanilt puhuvaile tuultele, erineb see org karmide kiviste mägede vahel rikka lõunapoolse taimestikuga („Afganistani subtroopikad").

Hindukuši põhjanõlvad muutuvad eelmägedeks ning künklikeks tasandikeks, mis oma looduselt meenutavad Kesk-Aasia nõukogude vabariikide naabruses olevaid rajoone. See on *Afganistani Turkestan.* NSV Liidu ja Afganistani piiriks on pikal ulatusel Amu-Darja jõgi (ülemjooksul

tuntud *Pjandž'i* nime all). Põhja-Afganistani eelmägedes leiduvad peamised põlluharimiseks soodsad maa-alad (lössist tekkinud hall-mullad). Talvisel poolaastal on siin võrdlemisi palju sademeid, suvi on palav ja kuiv. See on ainuke Afganistani rajoon, kus laialdaselt haritakse põldu ilma niisutamata. Kuid Amu-Darja ääres, kus mägismaa muutub juba tasandikuks, vajab põlluharimine niisutust.

Koguni teise iseloomuga on loodus *Edela-Afganistanis*, teisel pool Hindukušši. See on osa *Iraani kiltmaast* (vt. Iraan), mis oma maastiku iseloomult sarnaneb temaga külgnevate Iraani rajoonidega; siin levivad peaaegu viljatud kõrbed ja poolkõrbed. Põlluharimine on võimalik ainult kunstliku niisutuse abil. Niisutatud maade oaasid asuvad eelmägedes, jõgede orgudes, mis voolavad mägismaa sisemusest. Peajõed on *Herirud* (mis lõpeb Tedženi nime all Turkmeeni NSV-s) ja *Hilmend* (ligi 1000 km pikk), mis suubub soolajärvedesse-soodesse (hamuunidesse).

Et Hindukušil puuduvad võimsad jääliustikud, sõltub jõgede veerikkus ainult sademetest, eriti lumest, mis sajab talvel mägedes. Jõgede veepinna tase on väga kõikuv. See teeb niisutuspõllunduse jõeäärsetes oaasides ebakindlaks.

Rahvastik. Afganistani rahvastik koosneb mitmest rahvusest. Päris *afgaanlased* (pataanid) asustavad riigi lõunaosa ning jagunevad paljudeks suguharudeks. Põhja-Afganistani rahvastavad samad rahvused, kes elavad naabervabariikides Nõukogude Liidus — *usbekid, tadžikid, turkmeenid.* Ligi $^1/_3$ kogu rahvast on rändrahvad. Tähtsamad linnad on: *Kabul* (pealinn, kaubanduslik keskus, väikese vabrikutüüpi töötusega), *Herat* (tähtis kaubanduslik keskus teedel NSV Liidust ja Iraanist), *Kandahar, Mazari-Šerif.*

Majandus. Afganistan on *põllundus-karjandusriik*, aga veel rohkem mahajäänud kui Iraan; maavarad on nõrgalt uuri-

tud ning neid peaaegu ei kasutata; suurtööstusest on ainult alged, transpordil on suures osas riigis veel algeline iseloom.

P õ l l u n d u s. Külvipinna üldulatus on 1,2 milj. ha, millest umbes pool on niisutuspõldusid. Kõrberajoonides kasutatakse ka põhjavett, ehitades vee kogumiseks ja maapinnale juhtimiseks maa-aluseid tunneleid. Viimane võte nõuab eriti palju tööd. Et niisutada väikesi maatükke, tuleb sageli kaevata 2—3 km veekogumistunnelit.

Põllundustehnika on mahajäänud. Kuid sahka tarvitavad afgaanlased juba ammusest ajast; afgaanlaste sahad on mitmesuguse konstruktsiooniga, vastavalt kohaliku põllupinna ja reljeefi iseärasustele.

N i s u on Afganistanis levinenum kultuur; Põhja-Afganistanis kasvatatakse ka p u u v i l l a. Paljudes rajoonides kannatab rahvas alati leivapuuduse all. Sagedased on viljaikaldused, seoses vee puudusega põldude niisutamiseks.

K a r j a n d u s e l, eriti lambakasvatusel, on Afganistani majanduses määratu suur tähtsus. Lõunas esineb valitseva majandusvormina rändkarjandus.

Põhja-Afganistanis kombineeruvad põllundus ja poolrändkarjandus. Viljad maha külvatud, rändavad põllumehed kogu perega ühes karjadega suvistele karjamaadele mägedesse, jättes viljade kaitseks ainult vanu inimesi; viljakoristamise ajaks tulevad nad tagasi ja elavad talvel oma külades.

Vill ja karakull (karakull-lammaste tallede nahad) annavad tähtsa osa Afganistani ekspordist. Villa töötlemine käsitsi (kalevi, vildi, vaipade valmistamine) on t ö ö s t u s e põhiharu. Kabulis, Heratis, Kandaharis on tekstiilvabrikuid, Kabulis peale selle veel relvatehas.

Harilikud liiklusviisid on hobuste ja kaamelite karavanid. Leidub ka autoteid (autoteede ehitus areneb alles viimastel aastatel). Raudteid ei ole üldse. Kaubanduslikke suhteid omab Afganistan peamiselt Indiaga ja Nõukogude Liiduga.

TÜRGI.

Oma territooriumilt on praegune Türgi väike osa vanast Osmani impeeriumist, mis oma suurima võimsuse ajajärgul (XVI sajandil) hõlmas kogu Kagu-Euroopa, Edela-Aasia ja Põhja-Aafrika. Praegune Türgi asub peaaegu terveni Aasias. Euroopa maadest on Türgi valduses säilinud ainult Balkani poolsaare kagunurk Istanbuliga. Türgi piirinaabreiks on Euroopas Bulgaaria ja Kreeka, Aasias NSVL, Iraan, Iraak ja Süüria. Pindala on 768 000 km², elanikke 19 miljonit (selle hulgas Euroopa-Türgis 24 000 km² 1,2 milj. inimesega). Riiklik kord — vabariik. Pealinn — *Ankara.*

Looduslikud tingimused.

Pinnaehitus. Praeguse Türgi tuum on *Väike-Aasia* poolsaar ehk *Anatoolia,* mis tungib ettepoole Balkani poolsaare suunas ning on eraldatud sellest väinadega *(Bosporus* ja *Dardanellid)* ja *Marmara merega.* Suurema osa poolsaarest haarab idast läände suunduva langusega *Kesk-Anatoolia* kõrglava (kõrgus 800—1200 m). Põhjast ja lõunast on kõrglava ääristatud mäeahelikega — *Pontose* mägedega põhjas ja *Taurusega* lõunas; need laskuvad järsult rannikule, jättes vaid kitsa rannikuriba. Läänes muutub Kesk-Anatoolia kõrglava tugevasti lõhestatud mägismaaks, mis madaldub mere poole (Lääne-Anatoolia).

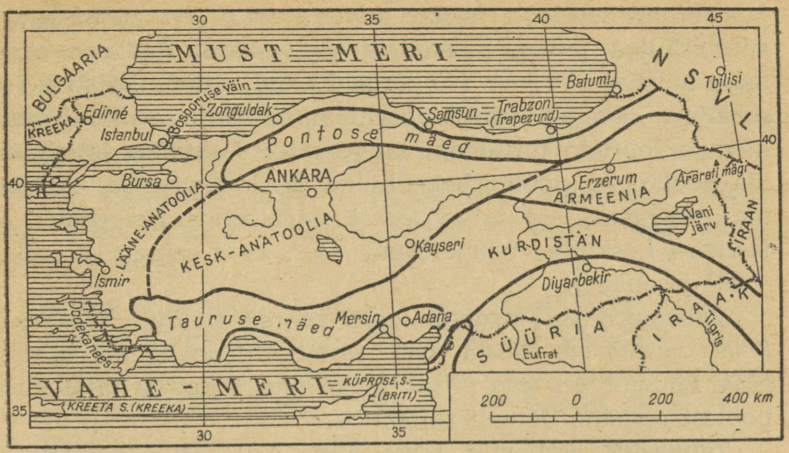

Joon. 99. Türgi geograafiline jaotus.

Sügavale maismaasse tungivad lahed läänerannikul ja nendega külgnevad orud võimaldavad pääsu Väike-Aasia sisemaale.

Idas jätkub Kesk-Anatoolia kõrglava *Armeenia* ja *Kurdistani* mägismaana (Ida-Anatoolia).

Siin arvukate mäeahelike vahel, mis läbivad mägismaad, asuvad kõrgmägede tasandikud, millede keskmine kõrgus on 1500—1800 m. Ühel sellisel tasandikul on soolane *Vani* järv. Ka on siin palju kustunud tulemägesid lumiste tippudega. *Ararat* (Iraani piiril) tõuseb 5160 m kõrgusele. Armeenia mägedest saavad alguse Ees-Aasia suuremad jõed *Tigris* ja *Eufrat*.

Kliima. Türgi asub 36° ja 42°10′ p.-l. vahel, s. o. Hispaania laiusel. Nagu Hispaania Meseeta on ka *Kesk-Anatoolia eraldatud ümbritsevate merede kliimalistest mõjutustest.* Kõrglava kliima erineb palava ja kuiva suvega, teravate päeva

ja öö kontrastidega, karmi talvega (lumi on maas kaua), suure hulga päikesepaisteliste päevadega. Aastane sademete hulk ei ole suur (Ankaras 23 sm); vihma sajab kõige rohkem kevadel. Domineerib metsatu *mägismaa-rohtla* kõvade rohtude tortidega; kuivemates kohtades läheb see üle soolakaks poolkõrbeks hulga soolajärvedega. Armeenia mägismaal on talved veel karmimad: Erzerumis on jaanuari keskmine temperatuur —9°, kuid esineb ka külmi —30° ja enamgi.

Vahemere ja Marmara mere rannik kuulub *Vahemere kliima valdkonda*. Musta mere ranniku idaosa, mis piirneb NSV Liiduga, on oma niiske kliima ja rikkaliku taimestiku poolest sarnane Batumi rajooniga.

Taimestik, mullastik, maavarad. Anatoolia ääremägede merepoolsed nõlvad on kattunud metsadega. Lääne-Anatoolia metsades kasvab palju valoonitammi, mida hinnatakse eriti tema tõrupesades (valonea) sisalduva parkaine pärast. Suurem osa Türgist on metsatu. Vanal ajal oli metsi rohkem, kuid metsad on laastatud ning karjatamine takistas taimkatte taastumist. Metsatuilt mäenõlvadelt uhuvad vihmad mullastiku kergesti orgudesse ning mägikivimid paljastuvad. Anatoolias on palju selliseid paljaid kõrgustikke ja kivisteppe, mida on raske asustada. Sellevastu on orgudes küllaldaselt viljakat alluviaalmullast; jõed ja ajutised ojad uhuvad sinna mulda mäenõlvadelt.

Türgi maavarad on vähe uuritud. Siin leidub suuremaid varusid kivisütt, kroomimaake, vase ja polümetallide maake; paljudes kohtades esineb ka rauamaake.

Rahvastik.

Praegune Türgi on rahvuslikult koosseisult palju ühtlasem kui vana Osmani impeerium. Üle 80% rahvastikust on *türklased*. Teistest rahvustest on arvukamad *kurdid* (Ida-

Türgi mägedes), *laasid,* kes on grusiinlaste harusid (Musta mere ranniku idaosas), *araablased, armeenlased*[1] ja *kreeklased.*

Rahvastiku keskmine tihedus on 23 inimest 1 km²-l. Tihedaimalt on elanikke lääne- ja põhjapoolseis rannikurajoonides.

Suuri linnu on Türgis vähe. Endises pealinnas — *Istanbulis* — oli enne sõda üle 1 miljoni inimese, nüüd ainult 840 000 inimest.

Istanbul (vanal ajal Bütsants, siis Konstantinoopol) on kuulsamaid ajaloolisi linnu. Keskajal oli Konstantinoopol Ida-Rooma (ehk Bütsantsi) impeeriumi pealinnaks. Vallutatud türklaste poolt aastal 1453, sai ta Osmani impeeriumi pealinnaks. Istanbuli soodus geograafiline asend nihutas ta maailmalise tähtsusega kaubasadama kohale. Pealinnana ja rahvusvahelise kaubanduskeskusena tõmbab Istanbul enesesse rahvuselt kõige kirjuma rahvastiku — siin on türklasi, kreeklasi, armeenlasi, juute jne. Maailmas on vähe linnu, mille valdamise pärast oleks nii palju vaieldud kui Istanbuli pärast. Kui jõuti Istanbuli jätmiseni Türgile, ei tulnud Türgi valitsus sellesse mitmerahvuselisse pealinna, mis asub praeguse Türgi ääremail, vaid valis pealinnaks väikese linna türgi rahvuse elamisala keskuses. Istanbuli kaubanduslik tähtsus langes tublisti Esimesest Maailmasõjast alates.

Bosporuse ja Kuldsarve lahe künklikel kallastel asuva

---

[1] Grusiinlased ja armeenlased on praeguse Türgi idarajoonide põlised elanikud. Neil oli siin kõrge kultuur, mille hävitasid türklased-vallutajad. Suurem osa grusiinlasi ja armeenlasi kas hävitati või tõrjuti välja vallutajate poolt. Veel XX sajandi algul moodustasid armeenlased tähtsa osa Türgi-Armeenia ja Küliikia (Väike-Aasia kaguosas) rahvastikust. Esimese Maailmasõja aastail palju armeenlasi tapeti türklaste poolt, palju põgenes ka välismaile.

Istanbuli panoraam paistab silma erilise maalilikkusega. Kuid linn ise ei ole hästi korrastatud.

Uus pealinn *Ankara* (228 000 inimest) on vana türgi linn, tähtis punkt vanadel karavaniteedel, endine villaste kudumite kodukäsitöökeskus. Vana Ankara on omapärane ja sünge. Väga kitsad ja pimedad uulitsakesed olid veel hiljuti askeedilise erak-elu asupaigaks. Uus Ankara on aga hästi korrastatud euroopalik linn.

Ismir (Smürna) (200 000 elanikku) on ligipääsukohaks merele Türgi rohkem arenenud põllumajandusrajoonidele.

Majanduse ülevaade.

Türgi arenemise omapärasused. Türgi oli enne Esimest Maailmasõda *mahajäänud agraarmaa tugevate feodalismi jäänustega ja poolkoloniaalses sõltumuses imperialistlikest riikidest.* Türgimaad rõhus määratu suur võlg. Ta oli mässitud ebavõrdsete lepingutega, mis teda allutasid väliskapitalile.

Türgis ristlesid kõigi tugevamate Euroopa riikide huvid. XIX sajandi lõpust hakkas Türgis erilist aktiivsust avaldama *Saksa imperialism.* Ta tahtis teha Türgi oma mõjutuste baasiks Lähis-Idas ja luua ähvarduse Inglismaa valitsemisele Indias. Türgi allutamine Saksamaa mõjule oli ähvarduseks ka Venemaale. Enne Esimest Maailmasõda õpetasid Saksa ohvitserid Türgi sõjaväge. Selles sõjas oli Türgi Saksamaa poolel. Mitmel rindel korraga peetud sõja tagajärjel oli ta majandus täiesti laostatud. Võitjad toimisid Türgiga kui oma tähtsuse kaotanud ja jõuetu riigiga. Aasias võeti temalt Mesopotaamia (Iraak), Süüria, Palestiina, Araabia valdused (Hedžas); Hedžas (pärast ühinenud Nedžd'iga) eraldus iseseisvaks riigiks. Peale selle anti Ismir (tähtsaim Väike-Aasia linn) ühes lähedase rajooniga Kreekale. Viimasele anti ka Euroopa-Türgimaa, välja arvatud vaid Istanbul. Väinad kuulutati avatuks kõigile rahvastele ning pandi rahvusvahelise komisjoni kontrolli alla (Inglismaa ülemjuhtimisel). Väinade tsoon demilitariseeriti (30 km mõlemal pool on keelatud ehitada kindlustusi). Türgile määrati reparatsioonid, Türgi rahandus pandi liitlaste kontrolli alla.

Võitjatele ootamatult vastas sõjast kurnatud riik neile alandavaile tingimustele *rahvusliku liikumise puhanguga.* 1920. a. loodi Ankaras (Anatoolia sisemaal) rahvusvalitsus; selle etteotsa astus *Mustafa Kemāl* (pärast sai ta nimeks Kemāl Atatürk), rahvuspartei juht, kes püüdis Türgi sõltumatule arengule. Rahvusvalitsus purustas täiesti Kreeka sõjaväed, kes olid vallutanud Ismiri (Kreeka-Türgi sõda 1921.—1922. a.). Selle lõpptulemusena sai Türgi kreeklastele antud Ismiri ja osa Euroopa-Türgist tagasi ja kaotati välismaalaste erilised õigused (hiljem, 1936. aastal, saavutas Türgi täieliku suveräänsuse taastamise väinatsooni üle).

Türgi edule aitas kaasa sõbralik poliitika Nõukogude Liidu poolt, kes vastupidiselt imperialistide vallutamispoliitikale tunnustas faktiliselt türgi rahva õigust sõltumatusele.

Rahvusliku revolutsiooni tulemusena *Türgi muutus vabariigiks.* Valitsus viis läbi rea reforme (kümnismaksu kaotamine põllumajanduselt, mis eriti surus talupoegi, naiste iseseisvumine, mitmenaisepidamise kaotamine, kiriku eraldamine riigist, ladina tähestiku kasutusele võtmine, koolivõrgu laiendamine). Ta tegi ülesandeks — arendada Türgis rahvuslikku tööstust.

Nõukogude Liit andis Türgile suure laenu tööstusseadmete näol ning tehnilist abi Türgi ülesehitamisele.

Kuid Türgi valitsuse poolt läbiviidud reformid olid pooliku iseloomuga ning ei teostanud ühiskondliku korra põhilist tervendamist. Mõisnikud säilitasid oma maa, talupojad aga oma vaesuse ja sõltuvuse. Muudetud kümnismaksu asemel pandi talupojale uued rasked koormised. Säilis ka võimude omavoli, mille poolest oli „kuulus" Osmani impeerium. Rahvuspartei juhtkonnas (seega ka valitsuses) pääsesid aja jooksul ikka enam ja enam võimule reaktsioonilised jõud.

Türgi sõjaväeliste ringkondade ja kodanluse vanad sidemed Saksamaaga säilisid. Teise Maailmasõja ajal avaldusidki need sidemed: Türgi jäi formaalselt küll erapooletuks, tegelikult aga osutas märgatavat abi fašistlikule Saksa-

maale (varustas teda eriti mitmesuguste strateegiliste materjalidega, sealhulgas kroomiga) ja võttis ebasõbraliku hoiaku NSV Liidu suhtes.

Alles sõja lõpul, kui Saksamaa oli juba purustatud, kuulutas Türgi talle puhtformaalselt sõja. Sellest ajast peale suureneb Türgis *ameerika ja inglise imperialistide mõju, kes kasutavad Türgimaad intriigideks Nõukogude Liidu ja uue demokraatia riikide vastu.*

Põllumajandus. Põllumajanduses töötab 65% Türgi rahvastikust. Peaaegu kogu ekspordi annavad põllumajanduse saadused.

Suurem osa maast on vähe kõlblik põlluharimiseks (kuivad kivised mägismaad). Kuid kõlblikest maadestki on haritud vähem kui pool. 65% haritud maast kuulub mõisnikele ja kulakutele, kes moodustavad ainult 5% külarahvast. Lääne- ja Lõuna-Anatoolias esinevad suured mõisnike majapidamised, milles kasutatakse traktoreid ja põllumajanduslikke masinaid. Kuid suurem osa mõisnike maid renditakse välja ning nendel püsib väikemajandite mahajäänud majandamissüsteem. Suurem osa põllumehi töötab primitiivsete põllutööriistadega. Maad küntakse madalalt puuadraga, millel on metallist ainult adraraud. Paljudel rentnikel ei ole oma tööloomi ega põllutööriistu; nad on sunnitud kasutama mõisnike põllutööriistu ja loomi, andes selle eest suurema osa oma saagist.

Maad väetatakse halvasti ning sellepärast on ka saagid madalad. Põlluharimissüsteem on tavalistes majapidamistes äärmiselt mahajäänud — enamasti kahevälja-süsteem, mõnel pool ka kolme- ja neljavälja-süsteem. Anatoolia kõrglaval on uue maa ülesharimisel esimeseks tingimuseks niisutusseadmed. Kuid niisutamist toimetatakse kohalike jõududega, inseneride poolt ehitatud seadmeid on vähe.

Põllumajanduse laadilt eralduvad rannikurajoonid teravalt mägismaarajoonidest. *Rannikurajoonides on juhtiv koht väärtuslikel kaubalistel kultuuridel* — tubakal, õlipuul, inžiiril (viigimarjadel), puuvillal (eriti lõunarannikul), jaanikaunadel, lõunamaa puuviljadel, viinamarjadel. Neist on eksportdis suurim tähtsus tubakal; türgi tubakas on kuulus oma kvaliteedilt. Bursa rajoonis on arenenud siidikasvatus. Sooja ja niiske talve tõttu külvatakse teraviljad (nisu, oder) sügisel, nad arenevad talvel ja valmivad juba kevadel.

Kesk- ja Ida-Anatoolia on karjamaa-karjanduse rajoon. Kasvatatakse lambaid ja kitsi, viimastest just angoora (ehk ankara) kitsi, kes on kuulsad oma pika valge siidpehme villaga; see vill läheb eriti väärtuslike kudumite, sallide jne. valmistamiseks. Et rohukasv on üldiselt vaene ja et suvise kliima kuivuse tõttu rohi kasvab aegamööda, tuleb karjadega kolida. Suvel tõusevad karjad mägedesse, kust nad talveks laskuvad orgudesse. Ülesharitud maad on orgudes oaasidena laiali paisatud. Külvatakse nisu, otra, rukist. Enamasti külvatakse suvivili kevadiste vihmade algul.

Tööstus. Osmani impeeriumi pärandina sai praegune Türgi äärmiselt nõrgalt arenenud tööstuse; suuremaid ettevõtteid ei olnud üldse ning domineerisid kodutööndajad ja käsitöölised. Praeguses Türgis on tööstus tublisti kasvanud. Suure tähtsusega on kivisöe kaevamine Songuldak'i rajoonis (üle 3 miljoni tonni aastas), kroomimaagi ja mõne teise mineraali tootmine.

Töötleva tööstuse harudest on juhtiv tähtsus toidu- ja maitseainete tööstusel (suhkru-, tubakatööstus jne.) ja tekstiiltööstusel, mille arendamisele Türgi valitsus omistab erilist tähelepanu, sest kangaste sissevedu, mis on Türgi impordi põhiartikkel, rõhub tublisti Türgi rahandust. Kaks tekstiilkombinaati (Kayseri ja Nazilli linnas) on ehitatud Nõukogude inseneride poolt ning varustatud Nõu-

kogude masinatega. Ka on ehitatud metallurgia ja metallitöötlemise kombinaat ning rida relvatööstusi.

Tähtsal kohal on ka vaipade tootmine (peamiselt kodukäsitööna). Türgi vaibad on kuulsad välismaal. *Bursa* linnas on küllaltki arenenud siidihaspeldamise ja siidikudumise tööstus.

Transport ja väliskaubandus. Sõjaeelne Türgi oli silmapaistvalt halbade teedega riik. Praegune valitsus ehitab uusi raudteid, paneb rõhku maanteede parandamisele. Kuid paljud Türgi rajoonid on tänapäevalgi nõrgalt varustatud ajakohaste transportvahenditega. Suurt osa etendavad veod kaarikutel (arba) ja kandeloomadel (kaamelitel, muuladel, eeslitel).

Tähtsamad s a d a m a d on *Istanbul* (esimene sadam impordilt) ja *Ismir* (esimene ekspordilt).

Türgi e k s p o r d i b tubakat (üle ¼ ekspordist), rosinaid, viigimarju, pähkleid, oliiviõli, loomi, villa, puuvilla, valonead (parkaine), kroomimaaki, i m p o r d i b tekstiilkaupu, metallesemeid, masinaid, naftasaadusi, suhkrut.

AAFRIKA.

Aafrika on *koloniaalmanner*. Valdav osa temast on jaotatud Suur-Britannia, Prantsusmaa ja teiste Euroopa riikide vahel.

Aafrika pindala hõlmab ligi 30 miljonit km^2 (arvates selle hulka ka saared); suurim ulatus on põhjast lõunasse — 8000 km, idast läände on 7500 km. Rahvastiku arv tõuseb 160 miljonile inimesele (väga umbkaudselt, sest paljudes maades pole toimetatud rahvaloendusi).

Looduslikud tingimused.

Geograafiline asend ja piirid. Aafrika on Vana-Maailma mandrimassiivi edelapoolne väljaulatuv osa. Aafrika põhjaosa, mis külgneb Vahemerega, on oma geograafiliselt asendilt ja looduslikelt tingimustelt tihedas seoses Lõuna-Euroopa ja Ees-Aasiaga. Gibraltari väin, mis eraldab Aafrikat Pürenee poolsaarest, on kitsamas osas ainult 14 km lai. Aafrika Vahemere-ranniku läänepoolse osa loodusel on palju ühist Euroopa Vahemere-ranniku loodusega.

Kirdes ühineb Aafrika suurte kõrbete vöönd Ees-Aasia kõrbetega geograafiliseks tervikuks. Suessi maakitsus (teda läbib kanal) on otseseks ühenduseks Niiluse-maade ja Ees-

Aasia vahel; kaugemal lõunas on kitsas Punane meri ja Bab-el-Mandebi väin.

Seega on *Põhja-Aafrika asend soodus ühenduse pidamiseks Euroopa ja Aasia Vahemere-rannikuga.* Ühendus Aafrika põhimassiiviga on tugevasti raskendatud suure kõrbevööndi tõttu, mis eraldab Aafrika Vahemere-rannikut lõunast (Sahara, Liibüa ja Araabia kõrb).

See Aafrika osa, mis jääb kõrbete vööndist lõuna poole, on nihutunud avarasse ookeani. Läänest uhub Aafrikat Atlandi ookean hiiglasuure Guinea lahega, mis ainult nõrgalt lõikub mandrisse; idas on India ookean.

Oma p i i r j o o n e l t on Aafrika nagu teisedki lõunapoolsed mandrid massiivne maa-ala nõrgalt liigestatud rannajoonega. Laevade peatumiseks sobivaid lahti leidub vähe. Saartest kuuluvad Aafrikale: India ookeanis *Madagaskar* (eraldatud mandrist Mosambiki väinaga), *Maskareeni* saarte rühm (Mauritius, Réunion), *Sokotra* ja rannikulähedane *Sansibar;* Atlandi ookeanis on *Assoori* saared, *Madeira, Kanaari* saared, *Rohelise neeme* saared, *St. Helena, Ascension* ja rühm saari Guinea lahes.

Pinnaehitus, jõed. Pinnaehituselt on Aafrika väga ühetaoline. Ta on põhiliselt *määratu suur kõrgemate servadega lavamaa.* Kõrgemad on lavamaad Ida- ja Lõuna-Aafrikas. Idas kerkib kõrge *Abessiinia mägismaa* kustunud tulemägedega ja paksu laavakattega; keskmine kõrgus on siin 2500—3000 m, üksikud tipud tõusevad kuni 4620 m. Abessiinia mägismaast lõuna poole levib *Ida-Aafrika* mägismaa. Läänes piirneb see kitsaste ja sügavate nõgudega, milles asuvad määratu suured järved *Viktooria, Tanganjika, Njassa* jt. Neist on ekvaatoril asuv Viktooria järv suuruselt teine mageda vee järv kogu maailmas (69 000 km²); soolase veega järvedest võrdub temaga peaaegu meie Araali järv. Ida-Aafrika mägismaa servadel tõusevad Aafrika kõrgeimad

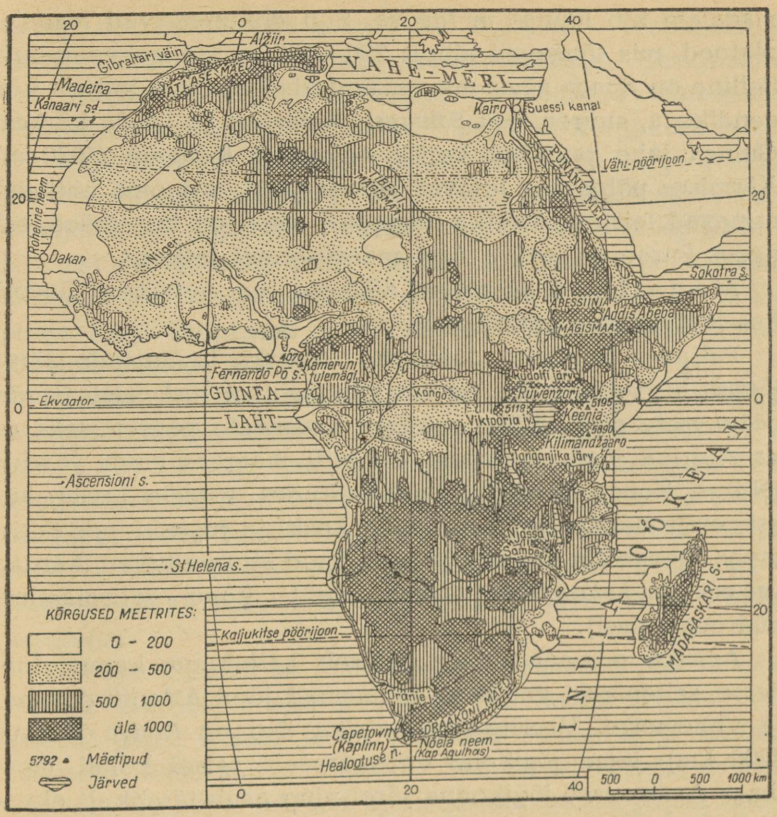

Joon. 100. Aafrika pinnaehitus.

tipud — kustunud vulkaanid *Kilimandžaaro* (ligi 6000 m), *Keenia, Ruvensori,* tegev tulemägi *Kirunga* jt.

Suur *Lõuna-Aafrika lava* on kõrgenenud rohkem kagus; seal kerkivad *Draakoni mäed* (kuni 3660 m), mis laskuvad järsult India ookeani rannikule.

Aafrika kesk-, lääne- ja põhjaosa on üldiselt tublisti

madalam kui lõuna- ja idaosa. Siin domineerivad madalad platood, mis tõusevad ainult 200—500 m üle ookeanipinna. Selline on *Kongo nõgu*, mis on ümbritsetud igast küljest kõrgendikega, suurem osa *Saharast*, *Sudaanist* ja *Liibüa* kõrbest. Guinea lahe rannikul kerkib tulemägi *Kamerun* (4070 m). Äärmises põhjaosas levivad *Atlase mäed*, mis oma ehituselt erinevad teistest Aafrika mägedest; need on kurdmäed, esinedes Euroopas leviva Alpi mäesüsteemi jätkuna.

Madalikud hõlmavad väikese osa Aafrikast. Enamikus levivad nad rannikmail.

Paljudes kohtades laskuvad Aafrika lavamaade ääred järsult otse rannikule. Selline pinnaehitus *raskendab juurdepääsu mere poolt*. Vähe soodsad sisemaale pääsemiseks on ka Aafrika jõed. Aafrikas on küll määratu suuri jõgesid (Niilus, Kongo, Niiger), kuid laskudes merele lavamaade astmetelt moodustavad nad kõik koski ja jugasid, mis takistavad laevasõitu suurel ulatusel. Kuid siin peituvad Aafrika *vee-energia kolossaalsed hulgad* (üle $^1/_3$ kogu välismaailma hüdroenergiast).

Aafrika pinnaehitus on üldiselt kallakuga kagust loodesse, sellepärast voolavad tähtsamad jõed Atlandi ookeani ja Vahemerre. Veerikkaim Aafrika jõgi on *Kongo* (pikkus 4200 km); tema jõgikond on suuruselt teisel kohal maailmas Amazonase jõgikonna järel ning asub täielikult ekvatoriaalses piirkonnas, milles sajab väga rikkalikult sademeid. Tungides läbi mägedest, mis eraldavad Kongo nõo Guinea lahe rannikust, voolab see võimas jõgi läbi metsikute kurude ja kuristike, tekitades hulga koski.

Pikim Aafrika jõgi on *Niilus* (6400 km), mis voolab välja Viktooria järvest, otse ekvaatori lähedal. Tema tähtsam lisajõgi — *Sinine Niilus* (Bahr-el-Azrak) algab Abessiinia mägismaalt (Tana järvest). Peaaegu pool Niiluse voolu läbib sademetevaest rajooni; alamjooksul ei suubu Niilusesse

ühtegi lisajõge. Seetõttu on tema jõgikond veerohkuselt ja ulatuselt Kongo jõgikonnast tublisti väiksem. Keskjooksul on Niilusel 6 suurt kärestikku. Vahemerre suubumisel moodustab Niilus tohutu delta. Veepinna kõrgus on Niiluses väga kõikuv. Suvised vihmad Sinise ja Valge Niiluse (Bahr-el-Abiad) allikatel tekitavad laialdasi üleujutusi; alamjooksule (Egiptuses) saabub suurim veetõus septembris. Niilusel on määratu suur väärtus niisutamise ja viljakuse allikana: jõe üleujutused toovad Niiluse orgu viljakat põllupinda. Kogu Egiptuses on põllundus rajatud kunstlikule niisutusele Niiluse veega.

Kolmas Aafrika suur jõgi — *Niiger* (ligi 4200 km pikk) voolab Lääne-Aafrikas. Niiger on veerikas, kuid temal samuti kui teistelgi Aafrika jõgedel esineb palju koski. Teistest Atlandi ookeani suubuvaist Aafrika jõgedest on tähelepandavad veel *Oranje* lisajõega *Vaal* Lõuna-Aafrikas ja *Senegal* läänes. India ookeani suubub üks suur jõgi — *Sambesi* (2600 km), mis on kuulus eriti suure hulga jugadega.

Peaaegu $^2/_3$ *Aafrika territooriumil puudub vee äravool ookeani.* Sellesse alasse kuuluvad äravooluta jõgede vesikonnad (näit. Tsaadi järve vesikond Sudaanis) ja kõrbed, kus pole üldse alalisi jõgesid. Selline on näiteks suurem osa Saharast; siin tekivad ajutised ojad ainult pärast hoogvihma. Kuivi orgusid, mis on sängiks ajutistele ojadele, nimetatakse siin *vadi'deks.*

Mineraalirikkused. Aafrika maavarad on nõrgalt uuritud, eriti kivisöe ja rauamaagi varude suhtes. Maavarade rikkuselt paistab välja Lõuna-Aafrika; siin on maailma suurimad kulla ja teemantide leiukohad, suured kivisöe, raua, vase, kroomi, plaatina varud. Põhja-Aafrika Prantsuse asumaadel leiduvad suured fosforiidi lademed ja tähelepanuväärivad rauamaagi hulgad.

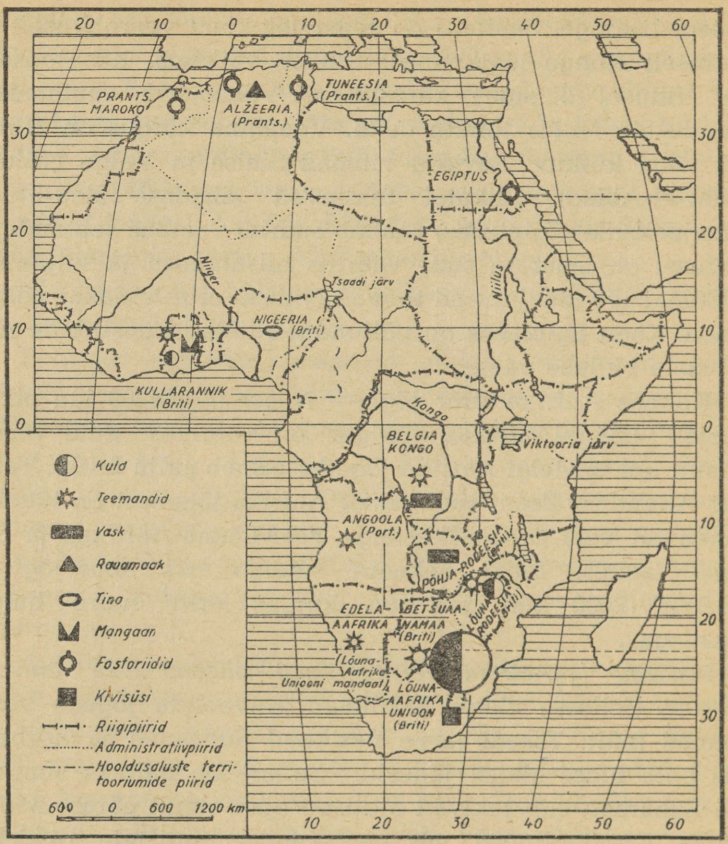

Joon. 101. Aafrika maavarad.
Märkide suurus vastab umbkaudu toodangu suurusele.

Kesk-Aafrika on rikas vasest ja teemantidest. Guinea lahe rannikul on maavarade poolest rikkad Kullarannik (mangaan, kuld) ja Nigeeria (ingliistina).

Teadaolevad kivisöe varud Aafrikas ületavad Ladina-

Ameerika varusid, kuid rauamaakide varudelt jääb ta Lõuna-Ameerikast tublisti maha. Paremaid kombinatsioone kivisöe ja raua kasutamiseks tööstuses esineb Lõuna-Aafrika Unioonis.

Kliima, taimkate, loomastik. Ekvaator läbib Aafrikat peaaegu keskelt. Aafrika äärmine põhjatipp (Cap Blanco) asub 37°20′ p.-l., äärmine lõunatipp (Nõela neem — Kap Agulhas) 34° 51′ l.-l. *Nõnda on suur osa Aafrika mandrist troopilises kliimavööndis,* lõuna- ja põhja-ääremaad aga jäävad subtroopilisse vööndisse.

Ekvatoriaalse kliima piirkond, mis on ühetaoliselt palav ja niiske, haarab Kesk-Aafrika ja Guinea ranniku. Kameruni mägismaa jalam on niiskemaid kohti maakeral (üle 1000 sm sademeid aastas). Ida-Aafrika mägismaa piirkonnas ei ole ekvatoriaalne kliima kõrguse tõttu nii selgesti väljendunud. Ekvatoriaalsele vööndile omased *niisked troopikametsad* levivad Kongo jõgikonnas, Guinea rannikul, samuti ka Ida-Aafrika rannikmail. Kuid need metsad ei kujuta sellist määratu suurt ühtlast massiivi nagu Lõuna-Ameerikas. Aafrika troopiliste metsade taimede hulgas on eriti tähtis õlipalm; siin kasvab ka palju kautšukipuid.

Niiskete troopikametsade vööndist põhja ja lõuna pool on nagu Lõuna-Ameerikaski rajoone, kus langeb vähem sademeid ning kus teravalt väljendub erinevus vihmarikka ja põuase aastaaja vahel. Siin levivad juba *hõredamad troopikametsad* ja rohtlad üksikute puuderühmadega (savannid); üksikult kasvavad siin laiavõralised baobab'id ehk ahvileivapuud — need puud on väga jämedad (kuni 7 m läbimõõdus) ning nende iga arvestatakse tuhandete aastatega (baobab kasvatab söödavat vilja ja annab kiurikast koort, mille kiud lähevad jämedate kangaste valmistamiseks).

Peaaegu kogu põhjapoolse, laiema osa mandrist hõlmab *kuivade rohtlate, poolkõrbete ja kõrbete vöönd.* Selle suure

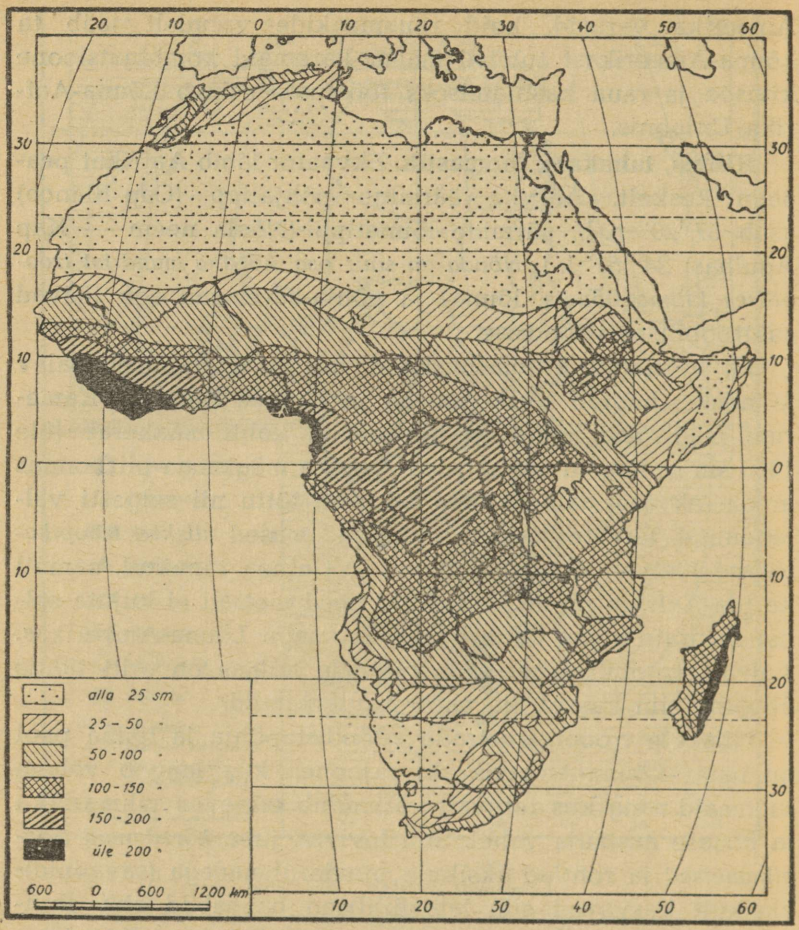

Joon. 102. Aafrika sademete jaotus.

kõrbeala üldine nimetus on *Sahara;* ta idaosa kannab eri nimetusi: *Liibüa kõrb* (Niiluse alamjooksust lääne pool), *Araabia* ja *Nuubia kõrb* (Niiluse jõe ja Punase mere vahel).

Põhja-Aafrika äärmist kuivust võib seletada mitme põhjusega: kõigepealt ei ole tohutu mandrimassiivi alaline kuumenemine soodus aurude tihenemisele ja sademete tekkimisele (isegi siis mitte, kui tuuled puhuvad merelt); valitsev tuul Põhja-Aafrikas on aga kuiv kirde-passaat, mis puhub Ees-Aasia kuivadelt rohtlatelt ja kõrbetelt.

Suur osa Saharast pole sugugi taimkatteta, vaid esineb poolkõrbena, kus kasvab hõredalt karedat rohtu või okkalisi põõsaid. Üksikuis kohtades, kus maapinna lähedal on põhjavett, haljendavad oaasid datlipalmisaludega. Kuid vägagi suured Sahara alad on täiesti paljad kivi- või liivakõrbed. Siinsed liivatormid (samuumid) puhuvad kohutava jõuga; kuumad liivapilved, mida torm paiskab õhku, ummistavad allikaid, matavad karavane ning kanduvad väga kaugele; kõrbe kuumade tuulte mõju ulatub isegi Lõuna-Euroopasse ja Väike-Aasiasse.

Aafrika kõrbete palavusest annavad pildi järgmised andmed: Timbuktus (Lõuna-Saharas) on kõige palavama kuu keskmine temperatuur 35°, kõige „külmemal" kuul aga 24,4° (6° kõrgem kui Moskvas juulikuu keskmine temperatuur). Kuid ööd on siiski väga jahedad; Põhja-Saharas ei ole öökülmad haruldased ning vahel sajab isegi lund.

Atlase mägede põhjanõlvade kliima on subtroopiline, Vahemere kliima tüübiline. Alžeerias on augustikuu keskmine temperatuur 25°, jaanuaris 12°, sademeid on aastas keskmiselt 76 sm. Mägesid katavad võsad ja metsad igihaljaste ja okaspuudega (esineb liibanoni seedri salusid). Ranniku kultuurtaimed on samad mis Vahemere-rannikul Euroopas (viinamari, õlipuu, lõunapoolsed viljapuud, nisu, tubakas).

Aafrika taimeriik on andnud rea tähtsaid *kultuurtaimi*, näiteks kohvipuu, datlipalm, durra (sorgo aafrika teisend). Igivanast ajast on Aafrika elanikud kasvatanud *koduloomi* — piimalehmi, kitsi, lambaid; koormakandjate-veoloomadena kasutati eesleid, härgi, sebusid, hiljem said Aafrika kõrbetes tavaliseks kaamelid.

Aafrika troopikarajoonides teeb koduloomadele ja inimestele suurt kahju tsetsekärbes — tema pisted on sage-

dasti surmavad veistele, hobustele, kaamelitele. Inimestel põhjustab tsetsekärbse piste unehaigust.

Aafrikas esineb eriti rohkesti mitmesuguseid suuri *metsloomi*. Siin elavad: aafrika elevant, ninasarvik, lõvi, kaelkirjak, jõehobu, gorilla ja šimpans (suurimad ahvidest), jaanalind (suurim jooksulind). Varemalt andis jaht palju väärtuslikke saadusi väljaveoks (elevandiluu, jaanalinnusuled). Kuid praegu on metsloomad juba peaaegu hävitatud.

Aafrika jaotus.

Esialgne eurooplaste tungimine Aafrikasse. Majanduslike ja kultuuriliste sidemete tekkimine Põhja-Aafrika ja Lõuna-Euroopa vahel algas väga kauges minevikus.

Kuid eurooplaste suhted Aafrika rahvastega ei ulatunud kaua suurte kõrbete vööndi taha. XV sajandil eurooplaste meresõidud Aafrika läänerannikule läheduses sagenevad ja ulatuvad kaugemale lõunasse. Aktiivseimad olid portugallased. Aastal 1486 jõudis Bartholomeu Diaz Healootuse neemeni, aastal 1498 sõitis Vasco da Gama ekspeditsioon ümber Aafrika ja jõudis Indiani. Sellest ajast käis tavaline meretee Euroopast Indiasse ikka ümber Aafrika. Portugallased rajasid Aafrika rannikul mitu toetuspunkti. Aastal 1652 asustasid Healootuse neeme ümbruse hollandlased (hollandi väljarändajaid hakati hüüdma buurideks).

Kui Ameerika vallutajad eurooplased hakkasid endile istandikesse orje nõudma, siis muutus neegritega asustatud Aafrika Marxi väljenduste kohaselt *mustanahaliste küttimise tõotatud maaks.*

Aafrika rannikul, eriti Guinea lahe rannal, asutasid kõik tolleaegsed kaubanduslikud riigid endile faktooriad ehk filiaalid just orjadega kauplemiseks. Juhtiv osa orjadega kauplemises oli Inglismaal ja ta Põhja-Ameе-

rika koloonial — Uus-Inglismaal. Orjakauplemine sai Liverpooli ja Bostoni kaupmeeste rikkuse aluseks. Neegrite püüdmiseks astusid orjakauplejad ühendusse rannikul elavate neegrisuguvõsade pealikutega, ostes nende abi mõne pudeli rummi, odavate riiete või tühiste klaasasjakeste eest. Seejuures kasutati laialdaselt ka vihavaenu suguvõsade vahel. Kui Aafrika randa jõudis ekspeditsioon elava kauba uue saadetise järele, andsid orjakaupmehed äraostetud neegrisuguvõsade pealikuile tellimise orjade muretsemiseks. Laevaruumid tuubiti saadud orje täis ja juba teel hukkus suur osa vange väljakannatamatute sõidutingimuste tõttu.

Arvatakse, et Aafrika lääneranniku kult veeti välja suurimal orjakauplemise perioodil (XVIII sajandi esimesel poolel) igal aastal vähemalt 100 000 neegrit.

Orjakauplemise operatsioone toimetati eurooplaste poolt ainult Aafrika rannikurajoonides. Mandri sisemaale ei julgenud eurooplased tungida.

XIX sajandi algul vallutasid inglased Kapimaa (rajoon Healootuse neeme ümbruses), mis oli asustatud hollandi väljarändajatega (buuridega). Osa buure liikus pärast seda põhja poole ja asutas kaks vabariiki — Oranje ja Transvaali vabariigi. Põhja-Aafrika haarasid XIX sajandi esimesel poolel prantslased, vallutades Türgilt Alžeeria (1830.—1848. a. vahel). Peale Alžeeria ja Lõuna-Aafrika olid kuni XIX sajandi viimase veerandini eurooplaste käes ainult eraldatud osad rannikust. Aastal 1876 kuulus eurooplastele ainult 11% kogu Aafrika territooriumist. Aafrika jäi ainukeseks kontinendiks, mida veel ei püütud jagada.

Aafrika jagamine. XIX sajandi keskel suurenes Euroopa tähtsamais riikides huvi Aafrika mandri uurimise vastu. Arvukad uurimisreisijad ja misjonärid lähevad uurimata aladele ning läbivad risti ja põiki Põhja-Aafrika kõrbeid, tungivad Kongo metsadesse ja uurivad Ida-Aafrika järvede ala.

Inglise reisija — misjonär *Livingstone*, kes elas Aafrikas 32 aastat (1841—1873), uuris Kongo ja Sambesi jõgikonda ning läbis Aafrika läänest itta. *Stanley*, keda saadeti Livingstone'i otsima, uuris järvede rajooni ja Kongo jõgikonda. Saksa reisija *Nachtigal* ja mitmed teised uurisid Saharat ja Sudaani. Ekspeditsioonide teaduslikud eesmärgid põimusid tihedalt poliitilistega. Sagedasti olid reisijad ise imperialismi otseste agentide osas, püüdsid meelitada ja osta pärisrahvaste keisrikesi kingitustega, sõlmisid nendega lepinguid. Reisija Schnitzer, keda tuntakse küll rohkem *Emin-paša* nime all, oli kuberneriks ühes Egiptuse Sudaani provintsis.

Uurijate ja misjonäride järel ilmusid harilikult kaubandus- ja tööstuskompaniide esindajad. Tühiste kingituste eest said nad neegrite pealikuilt õiguse hakata nende maa-alal töötlema mineraalide ja metsade rikkusi. „Lepingud", mis selle juures sõlmiti, olid sagedasti puhtakujulised pettused; neisse oli võetud tingimusi, mille alusel maa anti välismaalaste valdusse. Edasi hakkasid võõrad maal valitsema, sundisid elanikke töötama endi kasuks, haarasid paremad maad; vastuhakkamisele järgnes karm karistus. Kui suguharu avaldas kangekaelsust, siis hävitati ta täielikult. Nii hävitasid saksa anastajad Edela-Aafrikas peaaegu kogu *herero* rahva.

XIX sajandi viimase paarikümne aasta kestel jaotati peaaegu kogu Aafrika. Aastaks 1900 oli eurooplaste käes 90% Aafrika territooriumist. Peamisteks osanikeks olid Suur-Britannia, Prantsusmaa, Saksamaa, Itaalia, Belgia.

I n g l i s m a a, püüdes haarata Suessi kanali valitsemist ning tundes suurt vajadust Egiptuse puuvilla järele, pani 1883. a. maksma faktilise protektoraadi Egiptuses (mis kuulus siis Türgimaale). Ta okupeeris ka mitu territooriumi Egiptusest lõuna pool. Neile anastustele vastu nihkusid inglaste vallutused Aafrika lõunaosas. Buuride vabariigid Transvaal ja Oranje olid Inglise asumaade poolt igast küljest ümber piiratud. Siis saabus ka nende kord — kolmeaastases Inglise-Buuri sõjas (1899—1902) murti buuride visa vastupanu ja mõlemad vabariigid ühendati Inglise asumaadega. Ka Guinea rannikul vallutas Inglismaa tähelepanuväärivad territooriumid.

Prantsusmaa laiendas oma võimu Saharas, suuremas osas Sudaanis ja Lääne-Aafrikas, samuti ka Kongo jõgikonnas. Aastal 1912 jaotas Prantsusmaa Hispaaniaga Maroko, okupeerides sellest suurema osa.

Saksamaa anastas kolm piirkonda lääneranniku (Togo, Kamerun, Edela-Aafrika) ja ühe Ida-Aafrikas (Tanganjika). Itaalia okupeeris osa Somaali poolsaarest ja riba Punase mere rannikul (Eritrea); ta püüdis vallutada ka Abessiiniat, kuid kaotas sõja abessiinlaste vastu. Aastal 1912 võttis Itaalia Türgimaalt Liibüa. Belgia haaras oma võimusesse suurema osa Kongo basseinist.

Aafrika praegune poliitiline kaart. Pärast Esimest Maailmasõda jaotati Saksa asumaad (mandaadi järgi): Inglismaa sai suurema osa, Prantsusmaa väiksema osa ja Belgiale anti väike Ruanda-Urundi mandaat Belgia Kongo piiril.

Inglismaa, saanud teiste valduste hulgas enesele Tanganjika, võis teostada oma ammuse plaani — *sulgeda oma valduste ahel Aafrikas põhjast lõunasse, Egiptusest Healootuse neemeni.* Egiptus, põhjapoolne lüli selles ahelas, sai 1922. a. vormiliselt iseseisvuse, kuid faktiliselt jäi ta Inglismaa kontrolli alla. Egiptusest lõuna pool asub päratu suur *Inglise-Egiptuse Sudaan* — Inglise ja Egiptuse ühise valdusena; on selge, et Egiptus allutatuna Inglismaale ei oma siin mingit võimu. Lõuna poole järgnevad: *Uganda, Keenia, Tanganjika* mandaat, *Sansibar* (rühm rannikusaari), *Njassamaa, Põhja- ja Lõuna-Rodeesia, Betšuaanamaa* ja äärmine lõunalüli — *Lõuna-Aafrika Unioon,* dominioon, mis loodi 1910. a. vanadest Inglise asumaadest (Kapimaa ja Natal) ja buuri vabariikidest (Transvaal ja Oranje), mis vallutati Inglise-Buuri sõjas. Uniooni pealinn on *Pretoria,* suuremad linnad — *Johannesburg, Capetown* (Kaplinn). Capetown ühes tema lähedal oleva mereväebaasi *Simonstown'iga* on tähtis strateegiline punkt. Naabruses olev *Edela-Aafrika* oli enne Saksa asumaa, nüüd on ta Lõuna-Aafrika Uniooni mandaat.

Lääne-Aafrikas on Inglismaal mitu asumaad, mis ei asu suletud ahelana nagu idas. Tähtsamad neist on *Nigeeria* ja

Kullarannik. Inglismaale kuuluvaist saartest on Aafrika rannalähedastes vetes tähtsad meretee toetuspunktidena: India ookeanis — *Sokotra* ja *Mauritius*, Atlandi ookeanis *St. Helena* ja *Ascension.*

Prantsusmaa, mis sai pärast sõda suurema osa Saksa Kamerunist ja osa Togost, domineerib Aafrika kontinendi loodeosas. Prantsuse valdused võib siin jagada kolme rühma: 1) Vahemere valdused — *Alžeeria, Tuneesia, Maroko* ühes külgneva Põhja-Sahara osaga. See on tähtsaim osa Prantsuse koloniaalriigist niihästi majanduslikult kui ka strateegiliselt. Prantsusmaa Põhja-Aafrika mereväebaasid *(Biserta, Oran)* koos Lõuna-Prantsusmaa baasidega olid Prantsusmaa kaotuseni 1940. aastal Prantsuse võimsuse tugipunktideks Vahemere lääneosas. 2) *Prantsuse Lääne-Aafrika* ühendatud asumaade rühm, milledest tähtsamad on *Senegal, Elevandiluu-rannik, Dahome.* Tähtis kaubasadam ja mereväe tugipunkt on siin *Dakar.* 3) *Prantsuse Ekvatoriaal-Aafrika,* kuhu kuulub Kameruni mandaat ja rida kolooniaid.

Idarannikul on Prantsusmaal väike, kuid strateegiliselt tähtis asumaa — *Prantsuse Somaalimaa* (Bab-el-Mandebi väina rannikul). Prantsusmaale kuulub ka *Madagaskari* saar.

Teise järgu riikidest omavad Aafrikas valdusi: Portugal *(Angoola* ja *Mosambik, Assoori saared, Madeira* ja *Rohelise neeme [Kapverdi] saared),* Belgia *(Belgia Kongo)* ja Hispaania (Hispaania vastas olev osa *Marokot, Kanaari saared, Rio-de-Oro* ja *Hispaania Guinea* Atlandi ookeani rannikul).

Itaalia valduses olid enne Teist Maailmasõda *Liibüa* (põhjaosas), *Eritrea* (Punase mere rannikul) ja *Itaalia Somaalimaa* (India ookeani rannikul). Itaalia kaotuste lõpptulemusena Teises Maailmasõjas vallutasid Inglise sõjaväed kõik Itaalia Aafrika-asumaad.

Abessiinia riik (Etioopia) on mägismaa, väga mahajäänud

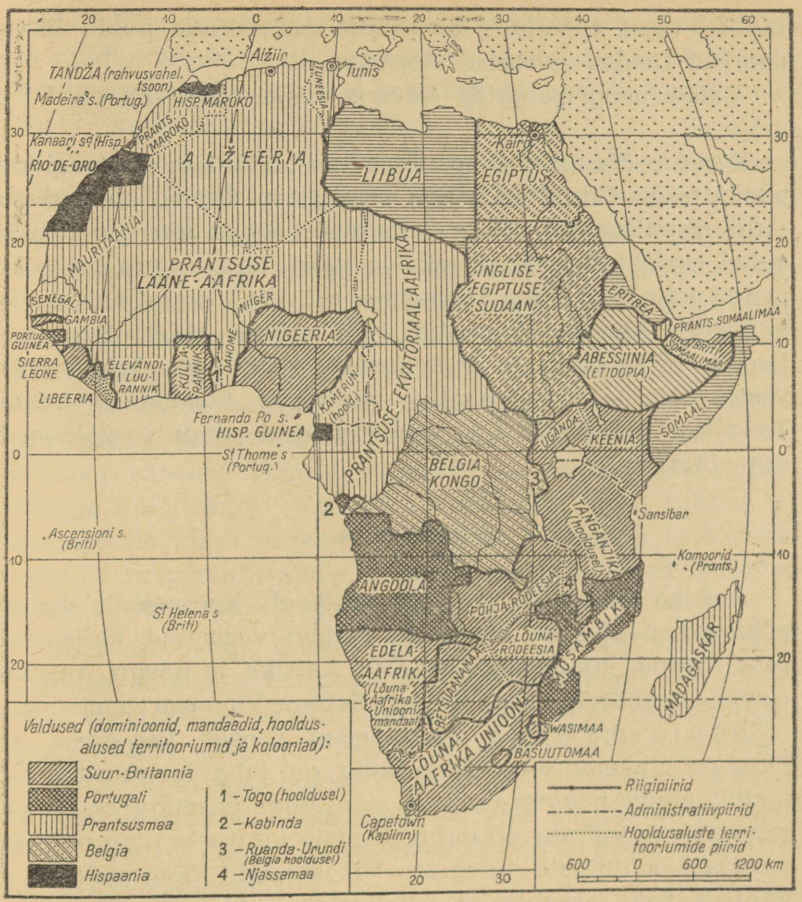

Joon. 103. Aafrika poliitiline jaotus.

majandusega. Riigikord on monarhia. Pealinn *Addis-Abeba*. 1935. a. lõpul tungis Itaalia Abessiiniale kallale. Murdes Abessiinia sõjaväe vastupanu, kuna sel ei olnud praegusaja sõjavarustust, anastasid Itaalia sõjaväed riigi. Aastal 1941

Inglise väed, toetatuna abessiinia partisanide poolt, likvideerisid Itaalia valitsuse Abessiinias.

Väike neegrivabariik *Libeeria* Lääne-Aafrikas on USA mõju all.

Tandža (Tanger, linn Marokos), tähtis strateegiline punkt (asub Gibraltari väina sissepääsu ääres), on lepingu järgi Prantsusmaa, Suur-Britannia, Hispaania ja Itaalia vahel eraldatud neutraalseks ja demilitariseeritud tsooniks nende nelja riigi ühise valitsemise all. 1940. aastal Hispaania okupeeris Tandža. Augustis 1945 võttis USA, Suur-Britannia, NSV Liidu ja Prantsusmaa esindajate konverents vastu otsuse rahvusvahelise valitsuse taastamise kohta Tandžas. USA ja NSV Liit on kutsutud administratsioonist osa võtma.

Rahvastik.

Aafrika rahvastik jaguneb etniliselt koosseisult kahte põhiossa: põhjas on enamuses *berberi-araablased*, ülejäänud osas *neegrid*. Piir berberi-araabia Aafrika ja neegri Aafrika („musta mandri") vahel kulgeb Sahara lõunaserva mööda.

P õ h j a - A a f r i k a on tihedas seoses Ees-Aasia ja Euroopa Vahemere-maadega ning on juba igivanast ajast saadik olnud naaberrahvaste sissetungi eesmärgiks. Tema rahvastik ja kultuur on mitmesuguste kihituste ning paljude ristuvate mõjutuste tulemus. VII sajandi lõpul vallutasid Põhja-Aafrika araablased. *Berberid* — Alžeeria, Tuneesia, Maroko, Liibüa vanad elanikud — olid juba araablaste vallutamise ajast peale tugeva araabistumise mõju all; nad segunesid araablastega, omandasid nende kirjakeele ning võtsid vastu araablaste usu (islami); suurema osa berberi rahvaste kõnekeeleks on samuti araabia keel või sellele lähedane murre. Berberid on suuremalt osalt paiksed, ela-

tuvad põllundusest, käsitööst ja kauplemisest, kuid leidub ka rändberbereid, näit. tuareegid Lääne-Saharas. *Araablaste* hulgas eristatakse kolijaid-karjakasvatajaid ja linna-araablasi — kaupmehi ja käsitöölisi.

Kohati on araabia-berberi rahvad segunenud pärismaalastega — neegritega. Sellise keerulise segunemise tulemuseks on näiteks praegused *abessiinlased* (ehk etiooplased).

Suurest kõrbete vööndist lõuna pool on enamusrahvaks *neegrid*. Aafrika neegrid jaotatakse keelelt kahte põhirühma — *sudaani neegrid*, kes asustavad vahetult maa-ala kõrbetest lõuna pool, ja *bantu neegrid*, kes elavad Lõuna- ja Kesk-Aafrikas. Kesk-Aafrika troopikametsades elavad üksikute rühmadena *kääbusneegrid* (pügmeed). Äärmises lõunas on säilinud vähesel määral *bušmaneid* ja *hotentotte* (valgema nahaga kui neegrid, kollaka varjundiga); need rahvad on eurooplaste poolt peaaegu hävitatud. Bušmanid ja kääbusneegrid on primitiivsema kultuuri esindajad; nad elatuvad jahist ja puuviljade kogumisest.

Suur osa neegri rahvaid seisavad võrdlemisi kõrgel kultuurilisel astmel (võrreldes näit. austraallastega). Kaua aega enne eurooplaste tulekut oskasid nad *ümber töötada rauda* (primitiivsete võtetega). Neegritel on laialt arenenud *kõblaspõllundus*. Rohtlarajoonides domineerib *karjandus* — kasvatatakse piimaloomi. Harilikult harivad karjandusega tegelevad rahvad ikka vähesel määral põldu (kuid ei kasuta loomi tööloomadeks).

Kõrgema kultuurilise taseme on saavutanud läänepoolsed sudaani neegrid. Siin oli enne eurooplaste tulekut monarhiaid primitiivse feodaalse korraga. Käsitöö tõusis kõrge tasemeni. Kaubasidemed ja kultuurilised ühendused ulatusid kaugetele maadele, isegi Vahemere ja Indiani. Siia tungis araabia kultuuri mõju. Vana neegririik Benin (Guinea lahe rannikul praeguses Nigeerias) on jätnud järele eriti tähelepanuväärivaid kunstimälestusmärke (pronks-skulptuure, nikerdusi elevandiluust).

Mitme sajandi kestel on Aafrika olnud maailma *orjatööjõu* turuks. Aafrika jagamise ajaks oli orjade vedu Ameerikasse juba lõpetatud, kuid jätkus veel orjavedu idarannikult Aasia muhamediusulistesse maadesse. Suurimaks orjade väljaveo kaubanduse keskuseks XIX sajandil oli *Sansibar*. Säilis väga laialdane sisekaubandus orjadega. Orje pidasid araabia kaupmehed, kohalikud keisrikesed, rikkad neegrid.

Pärast „musta mandri" jaotamist alustasid eurooplased võitlust neegrite väljaveo vastu; tööjõu väljaveeremine ei olnud kasulik eurooplastele, kes vallutasid Aafrika. Neegrite väljavedu lõpetati, kuid võitlust orjapidamisega Aafrikas eneses peeti palju väiksema energiaga. *Orjapidamise jäänused on praegugi veel elavad* ja mitte ainult kõige metsikumais Aafrika rajoonides, vaid ka rajoonides, mis on täiesti allutatud Euroopa administratsioonile. XX sajandi kestel paljastati mitte vähe ehtsaid orjapidamise juhtumeid valgete „tsivilisaatorite" kaitse all.

Rajoonides, kus Euroopa kapitalistid organiseerivad istandikke, kus teostatakse mineraalide tootmist ja metsarikkuste ülestöötamist, võetakse maa kohalikult rahvalt lihtsalt ära. Endistele peremeestele jäetakse väikesed maalapikesed, mis pole küllaldased nende toitmiseks. Juba see üksi sunnib neegrit minema tööle vallutaja — valge juurde. Kuid sagedasti ei ole sellest küllalt, et varustada valget peremeest odava tööjõuga. Sundimisvõtted on väga mitmesugused, et „neegreid tööle õpetada". Sagedasti tarvitatakse siin vägivalda — kohustatakse inimesi toimetama kohale nii ja nii palju kilogramme tarvilikke produkte, sunnitakse nii ja nii mitu päeva aastas töötama istandikes, või aetakse teetegemistöödele; töölt kõrvalehoidjaid või „laisku" püütakse ning piinatakse. Kogu kautšukitööndu se ajalugu Belgia Kongo metsades (XIX sajandi lõpul, XX sajandi algul) on täis metsikusi kapitalistide sissetulekute suurendamise pärast: kes ei täitnud normi kautšuki kogumisel, neil raiuti käed maha; „laiskade" karistuseks hävitati külad ning pandi toime massilisi mõrvu. „Kautšuki-palaviku" lõpuks vähenes Kongo rahvastik kahe-kolmekordselt.

Ida-Aafrikas kasutavad Inglise võimud peenemaid sundimisvahendeid:

kohalik rahvas koormatakse üle jõu käivate maksudega; et seda maksta (aga seda nõutakse sisse kõige karmimate vahenditega), peavad pärismaalased minema tööle valge istandikuomaniku juurde. Teistes kohtades kasutatakse laialdaselt tööliste värbamist lepingute alusel (see süsteem on meile juba tuntud teistest asumaadest); neeger, kes kirjutab alla lepingule (mille mõtet ta tihti üldse ei tunne), jääb sellega faktiliselt orjaks.

Suured istandikud sundtööga ei ole ainsad põllunduse organiseerimise vormid, mida arendavad imperialistid Aafrikas. Kohati jäetakse maa neegritele ning sellel korraldavad nad siis väikepõllupidamist. Kuid neegreid-põllupidajaid sunnitakse harima neid kultuure, mis on kapitalistile tarvilikud väljaveoks; seejuures on põllupidajad üsc täielikus sõltumuses ülesostjast. Niisugune süsteem valitseb näiteks kakao tootmisel Guinea rannikul.

Väljarändajaid Euroopa riikidest, kes on asunud Aafrikasse püsivalt, arvestatakse mitte rohkem kui 4 milj. inimest (vähem kui 3% rahva üldarvust). Märgatava kihina rahvastikus esinevad nad ainult äärmises lõunas ja äärmises põhjas. Lõuna-Aafrika Unioonis, kus on 11 miljonit elanikku, elab ainult 2,3 miljonit buure ja inglasi; Alžeeria ja Tuneesia 10 miljonist elanikust on 1,2 miljonit eurooplasi (Alžeerias prantslased, Tuneesias prantslased ja itaallased). Troopilise Aafrika asumaades on eurooplaste arv väga väike ning needki vähesed pole püsivad, vaid liikuv element; need on ametnikud, kellele teenistus asumaadel on edaspidise karjääri üks aste, või kaupmehed ja istandike omanikud, kes püüavad lühikese aja kestel rikastuda „värvilise rahva" ekspluateerimisest.

Lõuna-Aafrika Unioonis ja Briti Ida-Aafrika valdustes on mitusada tuhat h i n d u t, kes on toodud siia töödele kaevandustesse ja istandikesse värbamise või orjuslike lepingute sõlmimise korras. Nad on samuti kui neegridki eurooplastega võrreldes õiguslikult ebavõrdses seisundis ja neid peetakse „alamaks rassiks". See kutsub esile India rahvamasside meelepaha ning loob konflikte India ja Lõuna-Aafrika Uniooni vahel, kuhu hindusid on siirdunud

kõige rohkem ja kus rassiline diskriminatsioon avaldub eriti tugevasti.

Rahvastiku paiknemine. Linnad. Aafrika rahvastiku keskmine tihedus on 5 inimest 1 km²-l, s. o. pisut vähem kui Ladina-Ameerikas üldkokkuvõttes. Siin on nagu Lõuna-Ameerikaski väga suured alad peaaegu täielikult rahvastamata; kuid Lõuna-Ameerikas jäävad asustamata peamiselt troopilised metsad, Aafrikas aga liivakõrbed. Saharas keskmine rahvastiku tihedus ei ületa 1 in. 5 km²-l, kuid faktiliselt rühmitub rahvastik oaasidesse, mis on paisatud keset tühje alasid. Suurim rahvastiku tihedus on Alam-Niiluse orus Egiptuses; oma rahvastiku tiheduselt (üle 500 in. 1 km²-l) seisab ta kõrvuti selliste rajoonidega nagu Jangtse-kiangi suudmelähedane ala Hiinas või Gangese org Indias.

Suuri linnu on Aafrikas vähe. Peaaegu kõik nad asuvad kas äärmises lõunas või äärmises põhjas. Üle 1 miljoni inimese elab *Kairos*, üle 500 000 *Aleksandrias*, *Johannesburgis*; 200—500 tuhat inimest on *Kaplinnas*, *Durbanis*, *Alžiiris*, *Oranis*, *Tunisis*, *Casablancas*.

Majanduse ülevaade.

Suurem osa Aafrikast on äärmiselt mahajäänud maa: majandus põhineb käsitsi tootmisel, masinaid peaaegu ei kasutata, suurtööstust ei ole, raudteid on vähe. Eriline mahajäävus ilmneb neil aladel, mis rahuldavad kohaliku rahva tarbeid. Ainult mõned maad paistavad välja suhteliselt kõrgema arenemisega. Selliste hulka kuulub Lõuna-Aafrika Unioon, siis Alžeeria ja Egiptus.

Lõuna-Aafrika Unioonis on maailmalise tähtsusega mäetööstus, tähelepanuvääriv töötlev tööstus, võrdlemisi tihe raudteevõrk. Kuid neegrite massid — enamik rahvast —

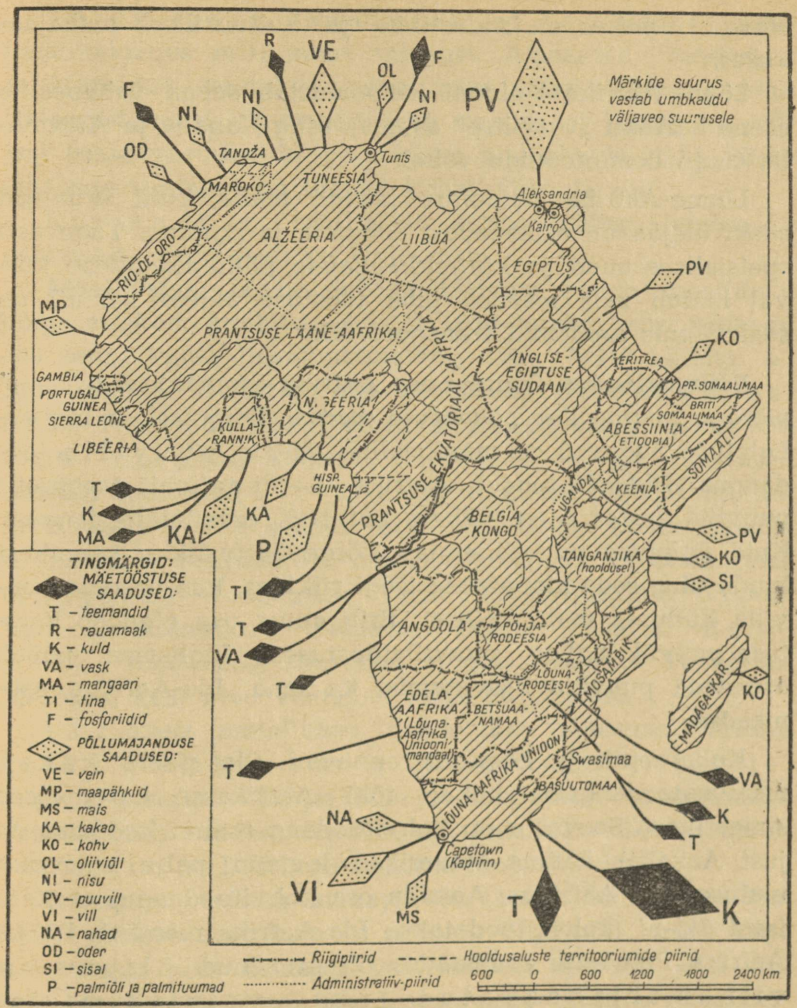

Joon. 104. Väljavedu Aafrika riikidest.

elavad äärmises majanduslikus ja kultuurilises mahajäävuses.

Lõuna-Aafrika Uniooni iseloomustab seega vahepealne asend hariliku „värvilise" asumaa ning Kanada ja Austraalia tüüpi dominioonide vahel.

Lõuna-Aafrika Unioonist jäävad maha, kuid erinevad siiski ülejäänud asumaadest Alžeeria ja Egiptus. Tugevasti spetsialiseerunud ja kõrgeltkaubalise põllumajanduse kõrval leidub neis maades juba tööstuse algeid; samuti on seal kaunis arenenud transportvõrk.

Põllumajandus. Suurem osa Aafrika asumaid *toodab troopilise ja subtroopilise põllunduse saadusi.* Egiptusel ja Inglise-Egiptuse Sudaanil on maailmaline tähtsus puuvilla toodangus. Üldiselt toodab Aafrika 4—5 miljonit tsentnerit puuvilla aastas, s. o. vähem kui 10% maailmatoodangust. Kuid Egiptuse puuvill annab kõrgeväärtuslikku peenikest kiudu ning seda hinnatakse isegi riikides, kus on oma puuvilla külluses (näit. USA-s). Eriti suurt osa etendab Egiptuse puuvill Inglise puuvillatööstuses. Inglismaa püüab arendada puuvilla kasvatamist ka oma Ida-Aafrika asumaades.

Kullarannik ja Nigeeria annavad üle poole kakao maailmatoodangust; kakao tõid Aafrikasse eurooplased Ameerikast. Seevastu on kohvitoodang (kohvi kodumaa on just Aafrika) Ladina-Ameerikas levinud palju suuremas ulatuses kui Aafrikas; Aafrika osa kohvitoodangus ei ulatu isegi 5%-ni (kohvi toodetakse Ida-Aafrika maades). Põhja-Aafrika Prantsuse asumaades on arenenud õlipuu- ja viinamarjakasvatus ning veinivalmistamine.

Guinea rannikul omavad suurt tähtsust maapähklite kultuurid ja palmiõli toodang.

Teraviljade kasvatamiselt ei ole Aafrikal maailmatoodangus eriti suurt tähtsust. Alžeeriast, Tuneesiast ja Marokost veetakse välja nisu, otra, Lõuna-Aafrika Unioonist maisi. Suuremas osas maades ei jätku oma viljast (sisse veetakse kõige rohkem nisujahu ja riisi). Pärismaalaste toitluses on tähtsal kohal durra ja oad.

Karjanduse saadustest eksporditakse lambavilla peamiselt Lõuna-Aafrika Unioonist.

Mäetööstus. Lõuna-Aafrika Unioon annab maailmale kõige rohkem kulda. Aastal 1939 toodeti siin peaaegu 400 tonni kulda (maailmatoodang ilma NSV Liiduta oli 1069 tonni). Kullatööstuse keskuseks on Johannesburg Transvaalis. Seal saadakse samuti suurel arvul teemante, mangaani, kroomi. Sealsamas asuvad ka ainsad Aafrika suuremad kivisöe kaevandused (ligi 20 miljonit tonni aastas); osa sellest kivisöest läheb Lõuna-Aafrika sadamates peatuvate ookeaniaurikute varustamiseks. Mangaani toodetakse peale Lõuna-Aafrika Uniooni veel Kullarannikul, teemante Belgia Kongos. Rauamaake toodetakse suuremal hulgal Alžeerias, Tuneesias, Marokos, kust neid veetakse välja Euroopasse.

Värvilistest metallidest toodetakse suuremal määral vaske (Põhja-Rodeesias ja Belgia Kongos) ja inglistina (Nigeerias). Belgia Kongos toodetakse uraanimaaki. Teistest maavaradest on siin maailmaline väärtus ainult fosforiitidel (Tuneesias, Marokos, Alžeerias).

Transport. Aafrika mahajäävus ilmneb ka *raudteevõrgu nõrgas arengus.* Aafrikale on raudteevõrgu nõrk areng väga iseloomulik, sest sisemine veetransport etendab seal väikest osa. Raudteevõrgu tiheduses seisab Aafrika maailmajagude hulgas viimasel kohal.

Põhja-Aafrika kõrbetes ja rohtlates kasutatakse liiklemiseks peamiselt *kaameleid,* kes kannavad niihästi kaupu

kui ka inimesi. Lõuna-Aafrikas on levinud *vedu härgadega*, keda rakendatakse päratu suurte vankrite ette mitu paari. Troopilistes metsades ja savannides kasutatakse transporditiks laialt *inimeste jõudu* (neegrid-kandjad).

EGIPTUS.

Egiptus on kuningriik, mis on seotud Inglismaaga liidu- ja sõpruslepinguga, kuid faktiliselt on sõltuv Inglismaast. Ta pindala on ligi 1 miljon km², rahvastikku 17 miljonit inimest. Pealinn on *Kairo*.

Looduslikud tingimused. Egiptuse territoorium asub peaaegu korrapärase nelinurgana Aafrika kirdeosas, haarates ka Siinai poolsaare, mis on juba Aasia geograafilistes piirides. Põhjas külgneb Egiptus Vahemerega, idas Punase merega; kahest lahest, millega lõpeb Punane meri, on läänepoolne (Suessi laht) ühendatud Vahemerega Suessi kanali kaudu.

Tegelikult on Egiptuse asustatud ala ainult 35 000 km², vähem kui 4% üldterritooriumist. Peaaegu kõik on ta surutud Niiluse orgu, mis läbib kitsa ribana kogu Egiptust ning lõpeb kolmnurkse laiendiga — Niiluse deltaga. Tuntud on ütlus: „Egiptus, see on Niilus". Iga-aastased korduvad üleujutused on väetanud Niiluse orgu võimsate settemuda ladestistega. Niiluse vesi on maa niisutuse allikas, mille tõttu oru „roheline koridor" eraldub terava kontrastina ümbritsevas kõrbes.

Egiptuse k l i i m a on palav ja kuiv. Kairos on jaanuari keskmine temperatuur 12,3°, augusti 28,6°; lõunas on veel tublisti palavam (Assuanis on augustikuu keskmine temperatuur 33,6°). Niilusest lääne poole levib tasane Liibüa

kõrb üksikute oaasidega, mis asuvad nõgudes keset lamedat platood; oaasides esinevad datlipalmi-puistud. Niiluse ja Punase mere vahel on mägine ja kivine Araabia kõrb.

Majandus. Egiptuse tähtsuse määravad põhijoontes kaks asjaolu: 1) Egiptuse territooriumi läbib *Suessi kanal;* 2) Egiptus toodab kõrgeväärtuslikku puuvilla, eriti Inglise puuvillatööstuse tarbeks. Inglise kapital on siin loonud võimsad niisutusseadmed, arendanud puuvillapuhastamise tööstust ja muutnud Egiptuse puuvillamaaks. Egiptuse niisutusseadmed koosnevad tihedast kanalite võrgust (üldpikkusega ligi 25 000 km), võimsatest paisudest ja suurejoonelistest veereservuaaridest, mis avatakse suvel Niiluse alanemise ajal. Kõige suurem sellistest reservuaaridest on Assuani linna juures.

Sooja talve tõttu kestavad põllutööd kogu aasta; kultuurid vahelduvad aastaaegade järgi. Puuvill on suvine kultuur; peale puuvilla kasvatatakse suvel riisi, suhkruroogu; sügisene kultuur on mais — Egiptuse talupoja (fellahi) peamine leivavili; talvisteks kultuurideks jäävad nisu, oad, ristik. Kultuure vahetatakse mitmeti, peamiselt puuvillaturu nõudmiste kohaselt. Kõige sagedamini külvatakse ühele ning samale põllule puuvilla üks kord kolme aasta kestel, ülejäänud aja kestel kasvatatakse teisi kultuure või maa seisab kesas. Puuvilla all on umbes $^1/_3$ haritavast pindalast (kesa arvestamata). Kuid ekspordis annab puuvill ja puuvilla seeme üksikutel aastatel 70—85%.

Punase mere rannikul asuvad ainukesed suuremad naftatööstused Aafrikas. Peale selle toodetakse seal ka fosforiite, mangaani, soola.

Töötlev tööstus, kuigi võrdlemisi nõrk, on Aafrika kohta siiski tähelepandavalt suur. Rohkem arenenud on puuvillapuhastamise tööstus, sellele järgneb suhkru- ja

tubakatööstus, ka väike-tekstiiltööstus. Tähtsamad tööstus- ja kaubanduskeskused on *Kairo* ja *Aleksandria*. Aleksandria on tähtsaim Egiptuse sadam.

Egiptuse rahvas taotleb Inglise sõjavägede väljaviimist, Inglismaa vahelesegamise lõpetamist Egiptuse asjadesse ja Inglise-Egiptuse Sudaani vabastamist Inglise võimu alt.

AUSTRAALIA.

AUSTRAALIA LIIT.

Austraalia Liit on Briti dominioon. Ta hõlmab kogu Austraalia mandri ja Tasmaania saare. Austraalia Liidus on kuus omavalitsuslikku riiki föderatsioonina: *New South Wales* (Uus Lõuna-Wales), *Victoria, Queensland, Lõuna-Austraalia, Lääne-Austraalia ja Tasmaania*. Erinevas seisukorras on *Põhja-Austraalia* (nn. Põhja-Territoorium), millel pole omavalitsust ja mis allub Liidu keskvalitsusele. Austraalia Liidu pindala on 7 700 000 km². Valget rahvastikku (keda rahvaloendustel ainult arvestataksegi) on 7,4 miljonit inimest. Peale selle elab siin ligi 73 000 tumedanahalist austraallast, ürgse rahvastiku järeltulijat. Liidu pealinnaks on väike linn *Canberra*, mis spetsiaalselt on ehitatud pealinnaks.

Looduslikud tingimused.

Austraalia eraldatus. Oma geograafiliselt asendilt on Austraalia väga isoleeritud manner. Kolmest küljest pöördub ta ookeanide avarusele — Vaikne ookean idas, India ookean läänes ja lõunas. Ainult põhjas külgneb Austraalia arhipelaagide ja sisemeredega, mis teda seovad Kagu-Aasiaga.

Euroopa seisukohalt on Austraalia maailma kõige eemaldunumaid rajoone. Sydney kaugus Londonist läbi Suessi kanali on peaaegu võrdne kaugusega Panama kanali kaudu.

Austraalia eraldatus *avaldub ka tema taimestiku ja loomariigi tähelepandavas omapäras.* Siin on levinud näiteks mitmesugused kukkurloomade liigid (känguru jt.) ja ainult Austraalias leidub munevaid imetajaid (nokkloom). Vastupidi, Austraalias puuduvad paljud loomaliigid, mis on levinud teistes maailmajagudes. Kõik koduloomad, kõik tähtsamad kultuurtaimed toodi siia eurooplaste poolt alles hilisemal ajal.

Austraalia eraldatus ja kodustamiseks sobivate loomade puudus on mõjutanud ka esialgset majanduslikku arenemist. Kohalik kultuur, mis oli tekkinud enne eurooplaste tulekut, erines oma erakordse primitiivsuse poolest: Austraalia päriselanikud elatusid taimeviljade kogumisest, jahist ja kalapüügist. Põllundus, karjandus ja metallide tarvitamine oli neile tundmata.

Austraalia sai eurooplastele teatavaks hiljem kui kõik teised asustatud maailmajaod. Esimestena külastasid Austraaliat hollandlased (XVII sajandi algul). Kuid nemad ei kasutanud oma avastust. Aastal 1770 avastas inglise meresõitja *J. Cook* Austraalia idaranniku ja aastal 1788 algas Austraalia asustamine inglaste poolt.

Rannajoon, maapinna ehitus, jõed. Austraalia on samuti kui Aafrika ja Lõuna-Ameerika *nõrgalt liigestatud manner.* Kõige kaugemale mandrisse tungib *Carpentaria laht* (põhjas), kuid selle tähtsus transpordis on tühine, sest ta lõikub mandri peaaegu asustamata osasse. Lõunas on suur, kuid vähe mandrisse tungiv *Suur Austraalia laht.* Mõlema lahe rand on nagu kogu läänerandki laevasõiduks ebasobiv. Rikkam lahtedest ja lõugastest on Austraalia ida- ja kagu-

rannik. Kirderannal teeb tähelepandavaid raskusi *Suur vallrahu* (Great Barrier Reef), mis levib 2000 km pikkuselt ranna läheduses ning takistab rannalepääsemist ookeanilt.

Austraalia pinnaehitus ei ole keeruline. Idarannikul kerkivad *Austraalia Kordiljeerid* (Dividing Range), mille kõrgem osa on lõunas (2200 m). Kordiljeerid on võrdlemisi järsud ranna poolt ning laskuvad libamisi sisemandri poole. Mandri keskosa kujutab laialdast madalikku; sügavaim nõgu (Eyre'i soolajärve juures) on ookeani pinnast 12 m madalamal. Kogu lääneosa mandrist hõlmab ühetooniline madalavõitu lavamaa (200—500 m), mida läbivad kohati mäeahelikud (1000—1500 m kõrged).

Austraalia on eriti vaene jõgedest. Esineb ainult üks suurem jõebassein — *Murray* jõgi ühes lisajõgede *Darling'i* ja *Murrumbidgee'ga*; need jõed algavad Kordiljeeride läänenõlvult ja vesitavad Kesk-Austraalia madalikku. Mandri siseosas ei ole alalisi jõgesid; siin on nn. *creek'id*, mis täituvad veega ainult pärast suuremaid vihmu.

Mineraalirikkused. Kolmest lõunapoolsest mandrist on Austraalia rikkaim k i v i s ö e l t. Selle varud ulatuvad kuni 170 miljardile tonnile (peaaegu samapalju kui Inglismaal); tähtsamad leiukohad on idas New South Wales'i (Sydney ümbruses) ja Queensland'i osariigis (Brisbane ümbruses). Esinevad ka suured r a u a m a a g i varud (Lõuna-Austraalias ja New South Wales'is). Paljudes kohtades leidub ka k u l d a (eriti tähtsad on leiukohad Coolgardie ja Kalgoorlie Lääne-Austraalias). Tähelepandavad on p o l ü m e t a l s e t e m a a k i d e lademed (Broken Hill'i lähedal New South Wales'is).

Kliima, taimkate, loomastik. Austraalia on ainuke asustatud manner, mis asub täielikult lõuna-poolkeral (Austraalia põhjatipp on 10°47' l.-l.; Tasmaania lõunatipp 43°39' l.-l.). $^{2}/_{5}$ Austraaliast asub troopilises, $^{3}/_{5}$ subtroopilises

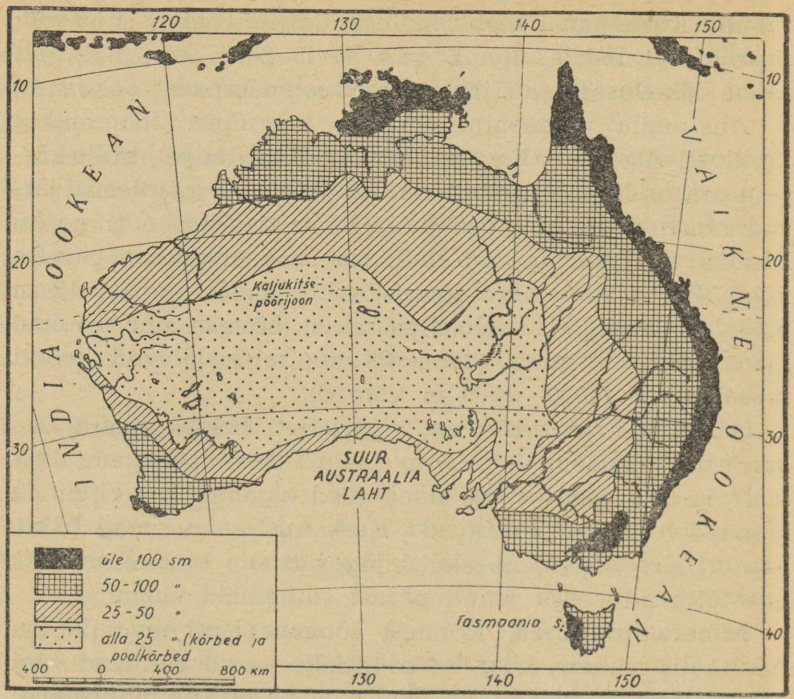

Joon. 105. Sademete jaotus Austraalias.

ja (äärmine lõunaosa) parajas kliimavööndis. Melbourne'is, lõunas, on jaanuari keskmine temperatuur 20°, juuli keskmine 9°.

Suuremas osas Austraalias sajab väga *vähe sademeid.* Troopilises põhjas langevad sademed suviste mussoonide aegu. Kagurannikul sajab vihma kõigil aastaaegadel, kuid mäed takistavad meretuuli sisemandrile tungimast ning selles suunas vähenevad sademed kiiresti. Umbes $^1/_3$ Austraalias on sademeid vähem kui 25 sm aastas ja $^1/_3$ osas 25—50 sm. Vihma sajab enamasti maruliste, kiiresti möö-

duvate hoogvihmadena. Siis täituvad kuivad creek'id, paisuvad laiaks ja tekitavad hävitavaid uputusi. Tunduv osa sademeid imbub kiiresti maasse ning koguneb sügaval asuvatele kihtidele; põhjavee rohkuse tõttu on võimalik paljusid Austraalia veevaeseid rajoone niisutada arteesiakaevude abil.

Tihedaid m e t s i leidub Austraalias vähe. Põhja- ja kirderannikul esinevad troopilise metsa tihnikud. Kuid rohkem iseloomustavad on Austraaliale hõredad valgusrikkad varjuta eukalüptide ja akaatsiate metsad; kuivades rajoonides levivad rohtlad okkaliste põõsaste võsastikega (scrub'id), mis tekitavad kohati läbipääsematuid tihnikuid. Eukalüpt on kiiresti kasvav puu, sirgub väga pikaks (kuni 100 m, erandjuhtudel 150 m) ja annab head puitu, ta lehtedest saadakse eukalüptiõli (meditsiinilisteks ja tehnilisteks tarveteks). Eukalüptid imevad pinnasest suurel hulgal niiskust, mis Austraalia tingimustes toob kahju; seevastu teistes maailmajagudes kasutatakse seda eukalüpti omadust soostunud alade kuivatamiseks — istutades eukalüpte soostunud aladele.

Austraalia l o o m a s t i k väärtuslikke loomi kodustamiseks ei ole andnud. Koduloomad, keda eurooplased on sinna viinud, leidsid Austraalias soodsad elamistingimused. Neist on küülikud (kodujänesed), kes Austraalia rohtlates siginevad uskumata kiiresti, muutunud otse nuhtluseks; küülikute vastu ehitatakse traattarasid ja -võresid kolossaalsel ulatusel. *Suur küülikute barjäär* Lääne-Austraalias on 1650 km pikk.

Rahvastik.

Austraalia koloniseerimine eurooplastega algas aastal 1788. Briti valitsus määras Austraalia kurjategijate asumisele saatmise kohaks ning esimene saadetis väljarändajaid

koosnes sunnitöölistest ja valvuritest koos ohvitseridega. Koloonia majandust ei suudetud kaua aega jalule seada. Asi hakkas edenema alles siis, kui kolonistide hulgas tekkis vabade inimeste kiht — karistuse lõplikult kandnud sunnitöölistest, teenistusest vabanenud ohvitseridest, samuti ka Inglismaalt vabatahtlikult tulnud väljarändajaist. Austraaliasse viidi *meriinolambaid* ning Austraalia rohtlad osutusid neile väga sobivaks. Teisest küljest oli lambakasvatus hõredalt asustatud Austraaliale eriti tulus sellepärast, et ei nõudnud suurt hulka töökäsi, vaid ainult karjamaid, mida siin leidus külluses. Tugeva tõuke Austraalia asustamisele andis *kulla avastamine* aastal 1851, mis meelitas siia palju kullaotsijaid, kellest suurem osa jäigi maale ka pärast kullakaevanduste kehvenemist.

Austraalia pärisrahvast hävitasid eurooplased igal viisil: korraldasid nende peale jahte, mürgitasid vee allikates. Praegu on pärismaalasi säilinud ainult Sise-Austraalia kõrberajoonides ja troopilises põhjas.

Valge rahvastik on peaaegu täielikult *briti päritoluga.* Oma rahvuse päritolu poolest on Austraalia palju rohkem „inglise" maa kui Kanada. Väljarändajaid Aasia riikidest Austraaliasse ei lasta. Piiratud on ka mitte-inglise päritoluga immigrantide sisselaskmine Euroopast.

Austraalia on *kõige hõredamalt asustatud manner.* Rahvastiku keskmine tihedus on vähem kui 1 inimene 1 km^2-l. Tegelikult on $^3/_4$ rahvast koondunud Kagu-Austraalia rannikuribale. Mandri muus osas on rahvastik tihedam ainult väikesel territooriumil äärmises edelas.

Kõik suured linnad asuvad mere ääres: lõunarannikul *Melbourne* (üle 1,2 miljoni inimese) ja *Adelaide* (366 000 inimest), idarannikul *Sydney* (1,4 miljonit inimest) ja *Brisbane* (384 000 inimest), läänes *Perth* ja selle sadam *Fremantle* (kokku 233 000 inimest).

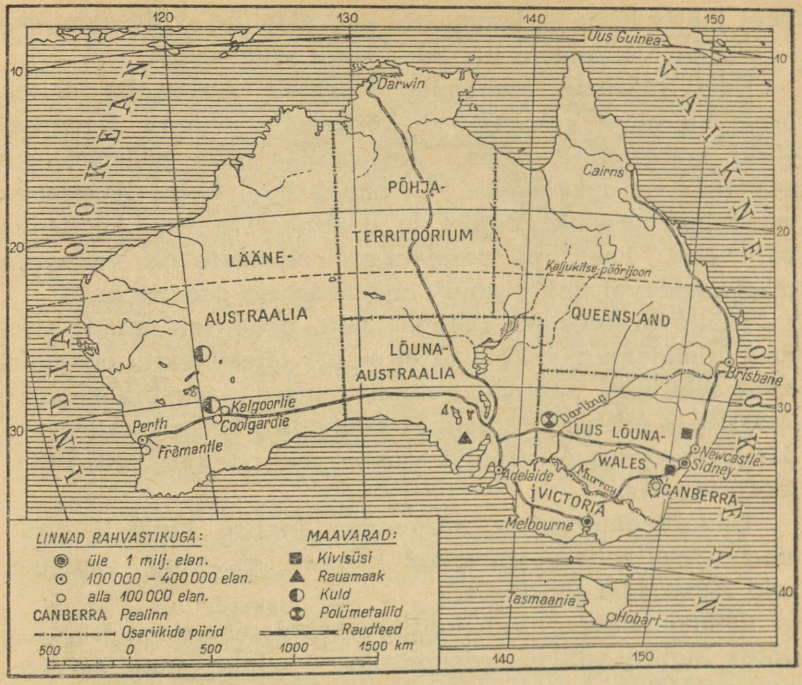

Joon. 106. Austraalia Liit.
Administratiivne jaotus, tähtsamad linnad ja maavarad.

Majanduse ülevaade.

Austraalia nagu Kanadagi on *arenenud maa, mis erineb tunduvalt harilikku tüüpi asumaadest.* Eriti lähendab Kanadat ja Austraaliat kapitalismi kõrge tase põllumajanduses. Austraalia põllumajandust iseloomustab palgatööjõu laialdane kasutamine, tugev mehhaniseerimine ja kõrge kaubalisus. Üle 40% kogu põllumajanduse toodangust läheb välisturule,

kuid juhtiv haru — lammaste kasvatamine villasaamiseks — saadab välismaale üle 80% kogu villasaagist.

Kuigi tööstuse arenemise tasemelt Austraalia seisab harilikku tüüpi kolooniatest kõrgemal, jääb ta Kanadast siiski märgatavalt maha. Austraalias *jääb põllumajandus põhiliseks majandusharuks.* Ta annab 60% kogu Austraalia majanduse produktsioonist ja domineeriva osa Austraalia väljaveost. Peale põllumajanduse saaduste on väljaveos tähelepandaval kohal ainult mäetööstuse saadused.

Töötlevat tööstust rakendatakse peamiselt ainult siseturu rahuldamiseks, kuid ta ei suuda täiesti katta nõudmisi masinaehituses, autode valmistamises, tekstiiltööstuses, keemia- ja teistes tööstuslikes kaupades. Teise Maailmasõja päevil tugevnes Austraalia tööstus märgatavalt, eriti relvatööstuse osas.

Teine Maailmasõda nõrgendas inglise kapitali positsiooni Austraalias. Ameerika kapitali sissetung suurenes, eriti Austraalia tööstusse.

Põllumajandus. Vabatahtlikust kolonisatsioonist alates võttis Inglise valitsus eesmärgiks — luua uues asumaas suurmaaomanike klass (et luua tuge oma võimule). Määratu suured maalahmakad jagati algul hinnata Inglismaalt sinna sõitnud aristokraatidele või lihtsalt rahakatele inimestele, hiljem hakati maad müüma või odava hinnaga rendile andma.

Suurte maaomanike kõrval tekkis ka keskmiste ja väikeste farmerite kiht. Farmerid pidasid võitlust suurmaaomanike ülevõimu vastu; nad saavutasidki mõningaid kitsendusi suurmaapidamisele, kuid ei murdnud seda. Suurmaapidamine (peamiselt just karjandusliku iseloomuga) etendab praegugi tähtsat osa.

Lambakasvatus villa tootmiseks on seni Austraalia majanduses juhtival kohal. Austraalia seisab

esikohal maailma villatoodangus (400—500 tuhat tonni aastas, üle ¼ maailmatoodangust). Austraalias arvestatakse lambaid üle 105 miljoni. Eriti arenenud on Austraalias peenevillaliste meriinolammaste kasvatamine. Lambakasvatus on levinud kõige rohkem kaguosas, kuid mitte rannikul, vaid mägismail ja neist lääne pool, tungides umbkaudu põudkuiva vööndini, kus sademeid on vähem kui 25 sm aastas.

Veiseid (14 miljonit looma) aga kasvatatakse peamiselt just Ida-Austraalia niiskel rannikul ja Queenslandi siseosas. Rannikurajoonides domineerivad kas karjandus-põllundus- või puhtkarjandusfarmid (30—150 piimalehma farmis); need toodavad piima kooperatiivseile tehastele, kus valmistatakse võid, juustu, kondenseeritud piima. Suur osa piimasaadustest, eriti või, veetakse välja.

Queenslandi siserajoonides on karjanduses valdavaks lihaloomade kasvatamine, mis hõlmab määratu suuri pindalasid (esinevad 500 000 kuni 1 miljoni ha suurused maavaldused), kus peetakse tuhandeid ja kümneid tuhandeid veiseid. Karja saadetakse siit mereäärsetes linnades asuvaisse tapamajadesse. Liha-piimasaaduste väljavedu Austraaliast algas XIX sajandi lõpul pärast seda, kui korraldati kergestiriknevate ainete vedu külmutuslaevades (refrigeraatorites).

Karjandus Austraalia siserajoonides on alatises põuaohus. Põuad korduvad siin sagedasti. Mõnikord kestavad nad pidevalt mitu aastat järgemööda. Suurte ja kestvate põudade ajal hukkub karja massiliselt.

Veega varustamiseks on puuritud arteesiakaevusid ning on ehitatud veereservuaare.

Põllundusel oli kaua aega ainult kohalik tähtsus. XIX sajandi lõpul algas Austraaliast nisu väljavedu. Praegusel ajal on Austraalia suuremaid nisu väljaveo maid

maailmas. Nisukasvatuse peavöönd on Kagu-Austraalias, Kordiljeeridest lääne pool, selles rajoonis, kus aastane sademete hulk on 40—100 sm. Saagi suurus kõigub 35—55 miljoni tsentneri vahel aastas; umbkaudu $^2/_3$ saagist veetakse välja (teradena ja jahuna).

Troopilisel kirderannikul Queenslandis levivad suhkrurookultuurid. Kagu-Austraalias on tähtsad viljapuuaiandus ja viinamarjade kasvatamine. Tasmaania on kuulus oma õunade poolest. Välja veetakse värsket ja kuivatatud puuvilja.

Tööstus. K u l l a t o o d a n g, millel oli suur tähtsus Austraalia koloniseerimise ajaloos, on viimastel aegadel tublisti langenud. Oli aeg, mil Austraalia andis kuni 80% maailma kullatoodangust, kuid praegu annab ta ainult 5% (51 tonni 1939. aastal), jäädes kapitalistlike maade hulgas neljandale kohale. Tähtsamad kullaleiukohad on Lääne-Austraalias (Coolgardie ja Kalgoorlie). Kaunis suur tähtsus on ka h õ b e d a ja v ä r v i l i s t e m e t a l l i d e toodangul. Kuid produktsioonis seisab väärtuselt esimesel kohal k i v i s ü s i, mida toodetakse idas, Sydney ümbruses (toodang 12—14 miljonit tonni aastas). R a u a m a a g i ja mustmetalli toodang on viimasel ajal tunduvalt suurenenud.

T ö ö t l e v a t ö ö s t u s e peaharud on toiduainete (jahu-, liha-, suhkru- jne.) tööstus, tekstiiltööstus, masinaehitus (peamiselt põllutöömasinate- ja autotööstus, vedurite ehitus). Teise Maailmasõja kestel loodi suur sõjatööstus.

Tähtsamad tööstuskeskused on *Sydney* ja *Melbourne*, neile järgnevad *Brisbane, Adelaide, Perth.*

Majanduse paiknemine. Nagu juba nägime, on *suurem osa Austraaliast seni faktiliselt veel asustamata.* Peaaegu kogu rahvastik ja majandus on koondunud Kagu-Austraaliasse ja väikesele territooriumile edelanurgas. Kaugemale sise-

maale tungib ekstensiivne karjandus; seal on ka üksikuid mäetööstuse keskusi.

Kogu mandri keskosa ning suurem osa Lääne- ja Põhja-Austraaliast on majanduslikust seisukohast peaaegu tühjad asustamata alad.

Austraalia lääne- ja idaosa ühendab ainult üks raudtee. Ainuke transkontinentaalne raudtee, mis läbib Austraaliat põhjast lõunasse, ei ole lõpuni valmis ehitatud.

Austraalia majandusliku arengu teravat ebaühtlust seletatakse mitme põhjusega: 1) Austraalia majandus arenes nagu koloniaalmajandus, kui lisa metropoli majandusele; ta on tihedas seoses välisturuga. Nagu nägime, on kõik Austraalia suuremad linnad meresadamad, mille kaudu Austraalia majandus peab ühendust välisturuga. Selline majanduse suundumine mandri „perifeeriatesse" (s. o. äärtele), mitte aga keskele, on suurema osa koloniaalsete ja poolkoloniaalsete maade üldine joon (vrd. majanduse paiknemist Lõuna-Ameerikas ja Aafrikas). 2) Seda suundumist merele suurendavad Austraalia mandri looduslikud tingimused — kuivus siserajoonides ja suurte, laevasõiduks kõlblike jõgede puudumine, mis kergendaksid sisemaale tungimist. Suurem osa Austraaliast kuulub maakera nende maade hulka, mida on eriti raske asustada. Kuid varemalt levinud vaade Sise-Austraalia täieliku kõrbelisuse kohta on uuemate uurimistega ümber lükatud. Paljudes rajoonides kasvab rohikate, mis on küllaldane karjakasvatamiseks; samuti esineb siin põhjavett, mida jätkub maa niisutamiseks kaevude abil. Mitte üksi karjamaade ala, vaid ka kultiveeritud ala võib tublisti laiendada. 3) Austraalia asustamist pidurdavad eriti kitsendused sisserändamisel (eriti range on „kollase" rassi immigratsiooni keeld).

UUS-MEREMAA.

Austraaliast 2000 km kagu pool on Uus-Meremaa kaksiksaar, Briti dominioon. Ta pindala on 268 000 km² (veidi suurem Suur-Britanniast), rahvastikku 1,8 miljonit inimest; pealinn *Wellington*.

Uus-Meremaa seisab 34° ja 47° l.-l. vahel, ulatudes kirdest edelasse 1500 km pikkuse kaarena. *Cook'i väin* lahutab Uus-Meremaa kaheks saareks — Põhja- ja Lõunasaar. Saared on mägised, eriti Lõunasaar. Uus-Meremaa Alpid kerkivad kuni 3780 m (Cook'i mäed), nende tippe katavad laialdased jääliustikud. Kliima on pehme ja niiske. Wellingtonis (Põhjasaare lõunarannikul) on kõige soojema kuu keskmine temperatuur 16,6°, kõige külmema kuu keskmine 8,4°. Tuuled puhuvad enamasti läänest. Lõunasaare läänerannikul sajab üle 200 sm sademeid aastas.

Uus-Meremaa avastasid (nagu Austraaliagi) esimesena hollandlased, teistkordselt avastas ta J. Cook aastal 1769. Erinevalt Austraaliast oli Uus-Meremaa enne eurooplaste tulekut kaunis tihedasti asustatud ja saarte pärisrahvas (maoorid) olid jõudnud tähelepandavale kultuurilisele arengule. Maoorid osutasid visa vastupanu inglastele ning alistusid alles pärast mitut hävitavat sõda ja ülestõusu. Praegu on maoore järele jäänud ainult 82 000 inimest.

Uus-Meremaa majandus on spetsialiseerunud *karjandusele*. Vastavalt kliima suurele niiskusele on siin karjandus suunatud teisiti kui Austraalias: esimesel kohal on piimasaadused (või, juust) ja liha, teisel kohal villa tootmine. Keskmiselt 80% ekspordist läheb Inglismaale, millele Uus-Meremaa on põhilisemaid „liha-piima farme".

Suuremad linnad ja meresadamad Uus-Meremaal on *Auckland* (263 000 inimest) ja *Wellington* (173 000 inimest), mõlemad Põhjasaarel.

SISUKORD.

Lk.

Sissejuhatus 3
Tootmise paigutus välisriikides 17

Euroopa.

Suur-Britannia. Briti impeerium, Iirimaa 34
Prantsusmaa 82
Holland 114
Belgia 120
Saksamaa 123
Šveits 152
Austria 159

Uue demokraatia riigid.

Poola 165
Tšehhoslovakkia 173
Ungari 179
Balkani poolsaare üldine ülevaade 181
Rumeenia 186
Jugoslaavia 190
Bulgaaria 194
Albaania 197

Vahemere-riigid.

Kreeka 198
Itaalia 201
Hispaania 218
Portugal 229

Skandinaavia riigid.

Taani 230
Island 233
Norra 233
Rootsi 237
Soome 241

Ameerika.

Ameerika Ühendriigid (USA) 248
Kanada 293
Ladina-Ameerika 298

Aasia.

Jaapan 315
Korea 332
Hiina 336
Mongoolia Rahvavabariik 368
India 372
Taga-India ja Indoneesia 391
Iraan (Pärsia) 397
Afganistan 402
Türgi 406

Aafrika.

Looduslikud tingimused 415
Aafrika jaotus 424
Egiptus 438

Austraalia.

Austraalia Liit 441
Uus-Meremaa 452

Neljas, täiendatud trükk.

Vastutav toimetaja L. Tiik.

Keeleline toimetaja M. Arro.

Ladumisele antud 13. IV 1949. Trükkimisele antud 16. VI 1949. Trükiarv 7600. Paber 56×79, 1/16. Trükipoognaid 28,5. Arvutuspoognaid 24,7. Trükitähti trükipoognas 34 650. Trükikoda „Ühiselu", Tallinn, Pikk tn. 40/42. MB-04272. Tellimise nr. 984.

На эстонском языке.
И. А. Витвер. Экономическая география зарубежных стран.
Перевод с 9-го издания (1948).

RBL. 10.—

A-17930
II

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00495301 6

49 689